

maandblad oud-utrecht

T utre 938

Maan
1982

vijfenvijftigste jaargang

1982

Uitgave van de Vereniging

LIJST VAN SCHRIJVERS

<i>Baars, H. D.</i> Opnieuw: Rurik van Trajectum	98	– Overzicht van de orgelbouwers die in het boekje „Utrecht, Orgelstad” voorkomen	159
<i>Belonje, J.</i> Soudenbalch?	103	– Inventarisatie (van de Utrechtse orgels) in tabelvorm	162
– De militaire werken aan de Kromme Rijn	180	<i>Peeters, C.</i> Domtoren, eredienst en kunst	121
– De Prins van Oranje bezocht de forten om Utrecht in 1840	222	<i>Pietersen, F. A. M.</i> De Domtoren op penningen	148
<i>Bloembergen, E.</i> De capitulatie van mei 1940 op de Dom beleefd	147	<i>Röhner, G. J.</i> Boekenschouw	12
<i>Bruyn, M. W. J.</i> de Mariaplaats 9: het zomerhuis van Evert Zoudenbalch	215	– Najaarsverkoop	212
<i>Burg, A. P. J. van der</i> De tekenaar van de Doopsgezinde kerk en haar orgel	222	<i>Schaik, A. H. M. van</i> Boekenschouw	8, 11, 99, 100, 111, 182, 197, 198
<i>Dam, H.</i> Bouwen in beschermd stadsgezicht	177	– De kerkwijding van Sint Maarten	126
<i>Damsté, P. H.</i> Een schout staat voor schut (De Bilt)	218	– In memoriam Gibo Smilda	118
<i>Douze, M.</i> Groniek	223	– Welkom aan een aangrenzende Historische Vereniging (Vleuten, De Meern, Haarzuilens)	94
<i>Graafhuis, A.</i> Boekenschouw	10	– 1982: Een beslissend jaar voor Wijk C	220
– Utrecht - orgelstad	157	<i>Schilp, C. A.</i> Over Wouter Paap, 1908-1981	2
<i>Groot, H. L. de</i> Jan Meyenstraat e.o.	31	– Wouter Paap ontving posthuum een interessante opdracht	96
– Vissersplein e.o.	75, 77	<i>Snoep, D. P.</i> Boekenschouw	9
– Waterstraat	83	– Oud-Utrecht in en buiten de Hema-vitrines	101
<i>Haneveld, G. T. Dr. Peter Hans</i> Kylstra (2-12-1924 tot 4-12-1981)	105	<i>Staal, C. H.</i> Boekenschouw	11, 87, 109, 184, 209, 210
<i>Hart, P. D.</i> 't Patriotten, Prinsgezinden en persvrijheid in Utrecht omstreeks 1800	193	– De Dom van Utrecht bij Jan Baptist Stalpart van der Wiele	140
<i>Hees, P. van</i> De Historische Kring te Utrecht, 1947-1957	201	– Ledenvergadering	223
<i>Hoekstra, T. J.</i> Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1981	15-16, 40, 50, 52	– Nederlandse buitenplaatsen en historische landschappen (o.a. Zeist)	108
<i>Hoeting, J. F. J.</i> Financieel jaarverslag over 1981	106	– Bij de nieuwe omslag (Domtoren door Otto Wittewaall)	1
<i>Hulzen, A. van</i> Het Vijfzusterhuis in de Waterstraat	109	– In memoriam mr. J. Schuttevaer	93
<i>Hylkema, U. F.</i> Postscriptum (over huldiging W. Stooker)	97	– Uit de tijdschriften	210
<i>Jansen, E.</i> Bericht van de Propagandacommissie (1)	185	<i>Struick, J. E. A. L.</i> De ruimtelijke voorbereiding op de bouw van de gotische Domtoren te Utrecht	130
– Bericht van de Propagandacommissie (2)	196	<i>Temminck Groll, C. L.</i> Geschiedenis en restauratie van de Doopsgezinde kerk te Utrecht	89
<i>Kipp, A. F. E.</i> Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1981	15-16 en sparsim	<i>Tongerloo, L. van</i> Hoog bezoek aan onvoltooide Domtoren	133
<i>Klück, B. J. M.</i> Mariaplaats 9	55	– Instituut voor Geschiedenis geen bewaarplaats van manuscripten	108
– Springweg 130:130bis	69	– Rectificatie (bij voorgenoemd artikel)	115
– Schouten van de Kelder	112	<i>Tuyll van Serooskerken, F. A. van</i> Vrienden van Zuylen	95
<i>Koldewey, A. M.</i> Een Utrechts herdenkingsbord uit 1496	113	<i>Vera, H.</i> 200 jaar algemene begraafplaats Zuilen	13
<i>Kylstra, E. M.</i> Jan Meijenstraat e.o.	31	<i>Wilschut, A. H. J.</i> „Tegen de Utrechtse Toren”	135
– Vissersplein e.o.	75, 78	<i>Zwarte, R.</i> De Achterom	20
<i>Landzaat, F. H.</i> De steen-, pan- en tegelbakkerijen De Zonnebloem I en II	189	– Lauwerecht (voormalig Hogelanden O.Z.)	50
<i>Leersum, G. C. van</i> Boekenschouw	199		
<i>Mathijssen, J. A. C.</i> De Kamer van Hogelanden – J'accuse! (Oud-Utrechtskalender 1982)	117		
<i>Meer, J. van der</i> Belle van Zuylen, een vrouw op wie men niet raakt uitgekeken	213		
<i>Meyere, J. A. L. de</i> In memoriam Dick van Luyn	186		
<i>Montforts, M.</i> Vissersplein e.o.	75		
<i>Oost, G.</i> Het orgel van de Doopsgezinde kerk te Utrecht, teruggevonden in de Vredeskerk te Katwijk	174		
– De interpretatie van een inventarisatie (orgels in de stad Utrecht)	157		
– Aanvullingen op het boekje „Utrecht, Orgelstad”	159		

LIJST VAN ARTIKELN

UTRECHT STAD

Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1981, <i>drs. T. J. Hoekstra, drs. A. F. E. Kipp, e.a.</i>	15
– Achter Clarenburg 27 (Ki.)	19
– Achterom (R. de Zwarte)	20
– Achter St. Pieter 8-10-12 (Ki.)	20
– Annastraat 7 (Ki.)	23
– Brigittenstraat 1-9 (Ki.)	24
– Donkerstraat 15-19 (Zoudenbalch) (Ki.)	27
– Haverstraat (Ki.)	31
– Herenstraat 25 (Ki.)	31
– Jan Meijenstraat e.o. (H. L. de Groot/E. M. Kylstra)	31
– Janskerkhof (Janskerk) (H.)	40

– Janskerkhof 2 (Ki.)	41	Kunstliefde (drie tentoonstellingen t.g.v. het	
– Janskerkhof 3 (Ki.)	41	175-jarig bestaan van het Genootschap Kunst-	
– Janskerkhof 10 (Ki.)	45	liefde), red.	200
– Janskerkhof 29 (Ki.)	46	Dr. Peter Hans Kylstra (2-12-1924 tot	
– Korte Nieuwstraat 2 (Ki.)	46	4-12-1981), dr. G. T. Haneveld	105
– Korte Nieuwstraat 6 (Ki.)	47	In memoriam Dick van Luyn, J. A. L. de Meyere	186
– Kromme Nieuwe Gracht 6 (Ki.)	47	Rectificatie (bij bovenstaand artikel), red.	200
– Lange Lauwerstraat 32 (Ki.)	49	Mariaplaats 9: het zomerhuis van Evert Zouden-	
– Lange Smeestraat 40 (Bartholomeïgasthuis)	50	balch, Martin W. J. de Bruyn	215
(Ki.)		Bij de nieuwe omslag (Domtoren door Otto Witte-	
– Lauwerecht (voormalig Hogelanden O.Z.) (R.	50	waall, 't Goy), C. H. Staal	1
de Zwarte)	50	Utrecht – orgelstad, A. Graafhuis	157
– Pelleccussenpoort (H.)	50	De interpretatie van een inventarisatie (orgels in	
– Lauwerecht 48-50 (H.)	52	de stad Utrecht), Gert Oost	157
– Loeff Berchmakerstraat 21 (Ki.)	53	Aanvullingen op het boekje „Utrecht, Or-	
– Lijnmarkt 47 (Ki.)	54	gelstad“, Gert Oost	159
– Mariaplaats 9 (B. J. M. Klück)	55	Overzicht van de orgelbouwers, die in het boekje	
– Mariaplaats 50 (Ki.)	62	„Utrecht, Orgelstad“ voorkomen, Gert Oost	159
– Mariaplaats 10 (Ki.)	63	Inventarisatie (van de Utrechtse orgels) in tabel-	
– Nieuwe Gracht 67 (Ki.)	64	vorm, Gert Oost	162
– Nieuwe Kamp 14-20 (Ki.)	65	Oud-Utrecht in en buiten de Hema-vitrines, D. P.	
– Oude Mereveldseweg (Het Blauwe Huis)	65	Snoep	101
(Ki.)	65	Over Wouter Paap, 1908-1981, C. A. Schilp	2
– Oude Gracht 48 (Ki.)	66	Wouter Paap ontving posthuum een interessante	
– Oude Gracht 310 (Ki.)	66	opdracht, C. A. Schilp	96
– Oude Gracht 312 (Ki.)	67	Patriotten, Prinsgezinden en persvrijheid in	
– Predikherenstraat 26 (Ki.)	67	Utrecht omstreeks 1800, P. D. 't Hart	193
– Schalkwijkstraat 11 (Ki.)	67	Opnieuw: Ruk van Trajectum, Herman D. Baars	98
– Springweg 102 (Ki.)	68	Schouten van de Kelder, Bart Klück	112
– Springweg 130-130bis (B. J. M. Klück)	69	In memoriam Gibo Smilda, Ton H. M. van Schaik	118
– Twijnstraat 79 (Ki.)	74	Soudenbalch?, mr. J. Belonje	103
– Vissersplein e.o. (M. Montforts/H. L. de		De steen-, pan- en tegelbakkerijen De Zonne-	
Groot, H. L. de Groot en E. M. Kylstra)	75	bloem I en II, F. H. Landzaat	189
– Waterstraat (H. L. de Groot)	83	Postscriptum (over huldiging W. Stooker), U. F.	
– Zilverstraat 40 (Ki.)	84	Hylkema	97
– Lijst van panden waarin in 1981 bouwhisto-		„Tegen de Utrechtse Toren“ (Geert Groote's	
risch onderzoek werd verricht, dat niet in deze	85	tractaat in het licht van de traditie van de kerkva-	
kroniek wordt behandeld	177	ders en de middeleeuwse kerk), A. H. J. Wilschut	135
Bouwen in beschermd stadsgezicht, ir. H. Dam	155	Het Vijfzusterhuis in de Waterstraat, A. van Hul-	
Domtoren Beiaardconcerten 1982	133	zen	109
Hoog bezoek aan onvoltooide Domtoren, L. van		1982: Een beslissend jaar voor Wijk C, A. H. M.	
Tongerloo	130	van Schaik	220
De ruimtelijke voorbereiding op de bouw van de		UTRECHT PROVINCIE	
gothische Domtoren te Utrecht, J. E. A. L.	147	200 jaar algemene begraafplaats Zuilen, Hein	
Struick	121	Vera	13
De capitulatie van mei 1940 op de Dom beleefd,	148	Belle van Zuylen, een vrouw op wie men niet	
E. Bloembergen	140	raakt uitgekeken, Joke van der Meer	213
Domtoren, eredienst en kunst, C. Peeters		De Prins van Oranje bezocht de forten om	
De Domtoren op penningen, F. A. M. Pietersen	89	Utrecht in 1840, mr. J. Belonje	222
De Dom van Utrecht bij Jan Baptist Stalpart van	174	Historische Dag in Amerongen (Stichtse Culture-	
der Wiele, C. H. Staal	119	le Raad)	97
Geschiedenis en restauratie van de Doopsgezin-		Historische tuinen, parken en buitenplaatsen	14
de kerk te Utrecht, C. L. Temminck Groll	222	Reeks „Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar	
Het orgel van de Doopsgezinde kerk te Utrecht,	113	de ontwikkeling van Nederlandse historische tui-	
teruggevonden in de Vredeskerk te Katwijk, dr.	201	nen, parken en buitenplaatsen“. Hierin o.a. Bui-	
G. Oost	117	tenplaatsen bij De Bilt, Sandwijck bij De Bilt,	
De tekenaar van de Doopsgezinde kerk en haar	108	Groeneveld in Baarn, Broekhuizen in Leersum	14
orgel, dr. A. P. J. van der Burg	115	– De militaire werken aan de Kromme Rijn, J.	
Hecastus	126	Belonje	180
Een Utrechts herdenkingsbord uit 1496, A. M.		Opgravingen in De Meern (uit Utrechts	
Koldewey		Nieuwsblad, 2 nov. 1982)	211
De Historische Kring te Utrecht, 1947-1957,		Een schout staat voor schut (De Bilt), P. H.	
drs. P. van Hees		Damsté	218
De Kamer van Hogelanden, J. A. C. Mathijssen		Uit de tijdschriften (o.a. over Amersfoort, Zeist,	
Instituut voor Geschiedenis geen bewaarplaats		Rhenen, Vleuten, Utrecht), C. H. Staal	210
van manuscripten, Louise van Tongerloo		Vrienden van Zuylen, F. A. van Tuyl van	
Rectificatie (bij bovenstaand artikel), L. van Ton-		Serooskerken	95
gerloo			
De kerkwijding van Sint Maarten, Ton H. M. van			
Schaik			

Welkom aan een aangrenzende Historische Vereniging (Vleuten, De Meern, Haarzuilens), A. H. M. van Schaik
 Restauratie Ned. Herv. Kerk te IJsselstein (U.)

EXPOSITIES

„Domtoren 600 jaar“, semi-permanente tentoonstelling over de bouwgeschiedenis van de Domtoren (Egmondkapel, Domtoren)
 „De Dom omlaag“, tentoonstelling over de Domtoren (Janskerk)
 175 jaren Genootschap Kunstliefde. Tentoonstellingen:
 – „Werken van leden“ (Klaaskerk)
 – „Tekenen destijds“, Utrechts tekenonderwijs in de 18de en 19de eeuw (Centraal Museum)
 – „Leven en werk van een 175-jarige“ (Gemeentelijke Archiefdienst)
 Slopen nee, behoudt Wijk C (ICU, Vredenburg)
 „Handschriften en vroege drukken“ (Catharijneconvent)
 Tentoonstelling Haakma Wagenaar: Torens (T.H. Delft, gebouw Bouwkunde)

PERSONEN

Belle van Zuylen, een vrouw op wie men niet raakt uitgekeken
 Dirk van der Burg, de tekenaar van de Doopsgezinde kerk en haar orgel
 P. H. Kylstra
 dr. Peter Hans Kylstra (2-12-1924 tot 4-12-1981)
 Dick van Luyn, in memoriam
 Over Wouter Paap, 1908-1981
 Wouter Paap ontving posthuum een interessante opdracht
 mr. J. Schuttevaer, in memoriam
 Gibo Smilda, in memoriam
 W. Stooker 90 jaar
 Postscriptum (over huldiging W. Stooker)

BOEKENSCHOUW

Herman D. Baars, Opnieuw: Rurik van Trajectum C. A. Baart de la Faille e.a., Ergens beginnen de klokken hun lied. Zeven opstellen over de historie en de restauratie van de Utrechtse Domtoren, zijn carillon en zijn luiklokken
 Herman Besselaar, Langs oude en nieuwe wegen. Zwerven door Nederland en België
 M. P. van Buytenen en A. K. de Meyer OSA, Westbroeks heiligen in polderperspectief
 Peter van Dijk en Gert Oost, Utrecht, orgelstad
 Henk J. Frederiks, Utrecht. Veranderd Gezicht, 1900-1981
 Janelle Gerritsen, Utrecht verleden tijd
 C. C. de Gloppe-Zuyderland. De officiaal van Utrecht als beoorkonder van vrijwillige rechtshandelingen ten behoeve van vijf Utrechtse kapittels in de 14de eeuw (In: Verslagen en mededelingen van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlands recht. Nieuwe reeks, deel 3)
 J. H. B. M. Haakman, A. W. Kuipers, H. J. J. Radstake en K. Vos. Het gebruik van de hervormde kerken in Utrecht (provincie)
 Jan J. van Herpen, Al wat in boeken steekt. Dertig jaar radiowerk van dr. P. H. Ritter jr. bij de AVRO

E. Heupers, Volksverhalen uit Gooi- en Eemland en van de Westelijke Veluwe (deel 1 en 2)
 T. J. Hoekstra, H. L. Janssen en I. W. L. Moerman, Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel
 Johan van den Hurk en Frank Rung, Klokken van de stad Utrecht, deel I. Luiklokkenbestand van het Domjaar 1982
 H.C. van der Jagt, De naamgeving van de protestantse kerkgebouwen in Nederland vanaf de reformatie tot 1973
 Ingrid Jost, Drie stenen voor een bibliotheek. Klassieke kunst en de Utrechtse universiteit drs. A. F. E. Kipp e.a., Domtoren 600 jaar. Behorend bij de gelijknamige tentoonstelling
 Bert Kuipers, Utrecht hersticht
 Georgius Macropedius, Hecastus. Een vrolijk spektakel over de dood
 Torenomgang. Verhalen, gedichten en tekeningen rondom de Dom; Stichting De Mare
 J. A. L. de Meyere en J. M. M. Ruyter, Kasteel Batestein te Vianen. Aspecten uit de historie van het kasteel en zijn bewoners
 Jos de Meyere en Casper Staal, De Dom omlaag. Brochure bij de gelijknamige tentoonstelling
 Maandblad Philatelie, sept. nr. 1981 met o.a. L. H. Tholen, Utrecht en de Nederlandse postzegel, en W. S. Wolf de Beer, De opkomst der eofilatelie in Nederland tot 1850
 F. van der Rhee, Achtergronden van de „Utrechtse“ runenstein
 J. E. A. L. Struick, De Utrechtse Domtoren
 Uit de tijdschriften, C. H. Staal
 Stijn Verbeek, Hoor ik de Dom? De bewogen geschiedenis van dertien luiklokken uit de Utrechtse Domtoren
 Stijn Verbeek, Kijk op de stad Utrecht
 H. W. G. Volmuller, Nijhoffs Geschiedenislexicon Nederland en België
 Utrecht, hart van Nederland, Bureau Voorlichting van de gemeente Utrecht

VERENIGING OUD-UTRECHT

agenda 12, 88, 100, 112, 120, 176, 188, 200, 224
 financiën 12, 105, 107, 212
 financieel jaarverslag over 1981 106
 184 jaarboek Oud-Utrecht 1983 120
 ledenvergadering 106, 197, 223
 197 nieuwe leden 104, 176, 179
 Oud-Utrecht op de Stadhuisbrug 120
 11 bericht van de Propaganda-commissie (1) en (2) 185, 196
 10 themanummer MOU: 600 jaar Domtoren 119
 Inleiding op dat themanummer 121
 198 Oud-Utrechtskalender 1982 8
 99

DIVERSEN

Nederlandse buitenplaatsen en historische landschappen, C. H. Staal 108
 Groniek (regionale geschiedenis v. d. provincie Groningen, met veel algemene informatie), Marjet Douze 223
 Een nieuw periodiek: het Historisch-Geografisch Tijdschrift 224
 199 Monumentenbeschrijving in nieuwe banen 211
 Najaarsverkoop Gemeentelijke Archiefdienst, G. J. Röhrner 212
 198 Cursus Stichtse Culturele Raad 88

BIJ DE NIEUWE OMSLAG

Ieder jaar heeft zijn herdenkingen en 1982 onderscheidt zich daarin niet van welk ander jaar. Voor de stad Utrecht en het Sticht staat dit jaar de Domtoren centraal. De gedenksteen links van de doorgang aan de zijde van de Servetstraat ontraadselt voor de nog onwetende het waarom van het Domfeest dat gevierd zal worden van 19 juni t/m 3 juli.

*doen men screef MCCCXX en een
leijt men van mij den eerste(n) steen
daer na MCCC en twe en tachtich
was ic wolmact so men siet waerachtich)*

De Domtoren viert zijn zesde eeuwfeest. Vandaar dat de redactie van het maandblad graag de Domtoren centraal wilde stellen op de omslag van de vijfenvijftigste jaargang.

In de reeks waarin Hans van Dokkum (1978), Margreet Jongerius (1979) en Philip Wiesman (1980) voorgingen, viel dit maal ons oog op Otto Wttewaall. Deze 28-jarige tekenaar uit 't Goy onder Houten tekent veel, ook beroepsmatig. In hoofdzaak zijn dat landschappen en historisch waardevolle gebouwen in de gemeente Houten met name het vroegere gerecht van 't Goy. De opdracht voor deze tekeningen ontvingt hij meestal van de gemeente ten behoeve van haar topografische verzameling. Houten wordt Groot-Houten. Dat levert een explosie van woningbouw op in het landschap rond de oude dorpskernen van Houten en 't Goy. Het gemeentebestuur van Houten vindt het belangrijk om de situaties die weldra verleden tijd zullen zijn, vast te leggen door tekeningen en foto's te laten maken en door oudere topografische prenten en foto's op te sporen. Wttewaall katalogiseert de kollektie-in-opbouw en breidt die uit door o.a. zelf de verdwijnende omgeving vast te leggen.

Naast dit meer beroepsmatig vervaardigde werk hanteert Wttewaall ook buiten zijn gemeentelijke opdracht de tekenpen. Eveneens is hij werkzaam als grafisch ontwerper, voor welk beroep hij een opleiding genoten heeft.

De opdracht van Oud-Utrecht verraste hem. Als tekenaar van vooral landschappen werd hem een stedelijk onderwerp gevraagd. Maar de uitwerking van de opdracht verrast dat Otto Wttewaall heel vertrouwd is met bomen en struiken en dat hij daarmee ook in de stad Utrecht uit de voeten kon.

Bijna iedereen die de Domtoren zo in het groen ziet staan, moet zich even afvragen waar Otto heeft gezezen om dit gezicht op de jubilerende toren te kunnen vastleggen. Om dat nog niet direct te verklappen: U ziet de toren vanuit het noord-oosten. Het grote gebouw links was de stadswoning van de vroegere bewoners van kasteel Oud-Zuylen, de familie van Tuyll van Serooskerken. Inderdaad was dit grachtenhuis tot voor kort in gebruik als het zgn. oude gebouw van het Bonifatiuslyceum en kijkt u tegen de achterkanten van de huizen aan de Keistraat. De balie markeert de Kromme Nieuwegracht en u staat nagenoeg op de stoep van de Crediet- en Effectenbank. Op dit plekje Utrecht kan men de Dom zien omgeven door een weelderige begroeiing.

Voor Oud-Utrecht betekent de 600-ste verjaardag van de Domtoren, dat de vereniging daaraan - uiteraard - aandacht wil besteden. Door middel van deze tekening, waarvan het origineel 23,5 cm in het vierkant meet, op de omslag geeft zij daarmee een soort startsein.

Nog niet alle ideeën zijn uitgewerkt, maar de redactie hoopt dat ook in het maandblad de toren door middel van interessante bijdragen nog meerdere keren de aandacht zal krijgen. Er zijn nog genoeg vragen uit deze 600-jarige geschiedenis die nimmer opgelost zijn, en hoofdstukken uit zijn levensverhaal die nooit op schrift zijn gesteld.

C.S.

P. H. Kylstra

Op 4 december jl. overleed op de leeftijd van 57 jaar na een langdurige ziekte dr. Peter Hans Kylstra. Hij was van 1972 tot en met 1980 lid van het bestuur van Oud-Utrecht. Velen zullen zich hem herinneren als een man die zeer enthousiast voor onze vereniging lezingen hield of excursies gaf, o.a. over onderwerpen die in verband stonden met het studiegebied en met de verzameling van het Universiteitsmuseum. Aan deze markante Utrechtse figuur willen we in een van de komende maandbladen een *In Memoriam* wijden.

Redactie

OVER WOUTER PAAP 1908-1981

*Wouter Paap achter het
clavichord in zijn huis aan
de Herenstraat, ± 1955.*

Toen de redactie van Maandblad Oud-Utrecht mij verzocht in dit orgaan een herdenkingswoord te wijden aan de op 73-jarige leeftijd overleden Wouter Paap, werd er bij gevoegd: „zoveel mogelijk met betrekking tot Utrecht”. Ik vond dit een welkome toevoeging, daar ik in mijn leven slechts een vrij ontrouwe relatie heb gehad met de muziek. De moeilijkheden echter, waarvoor ik zou komen te staan, om een juist en afgerond beeld te schetsen heb ik toch onderschat. Wouter was 16 jaar jonger dan ik en ofschoon ik zijn vader goed heb gekend en Wouter zelf nog enige tijd van dichtbij heb meegemaakt, met name in de periode, toen hij naast Piet Tiggers muziekrecensies schreef voor het oude Utrechtsch Prov. en Stedelijk Dagblad liepen onze persoonlijkheden en belangstellingen toch teveel uiteen voor een regelmatig contact. Echt vrienden zijn wij, om meer dan één reden, nooit geworden, al had ik voor wat hij was en deed zeker respect; waarbij ik eerlijk gezegd, zijn unieke talenten, het gemak waarmee hij zich bewoog, sprak en schreef ook wel heb benijdd.

Paap is in 1908 in Utrecht geboren als tweede zoon van een ouderpaar, dat de godsdienst centraal stelde en waarin vader zich zeer in het bijzonder heeft ingelaten met de godsdienstige opvoeding van de jeugd. Hij was, wat ik wel eens genoemd heb „van binnen en van buiten Nederduits Hervormd”, heeft zich onvermoeid ingezet voor het werk van de Chr. Jongelings-later Chr. Jongemannenvereniging en vervulde verscheidene functies in het kerkelijk leven. Hij bereidde zich, als hij een toespraak moest houden, grondig voor, bouwde zijn speeches methodisch op en maakte al zijn zinnen keurig af. Hij kon er niets aan doen, dat zijn stem een nogal hees en droog geluid teweegbracht, zodat het luisteren naar hem al gauw vermoeide,

terwijl zijn geaardheid hem maar zelden tot een geestige inval verleidde. Lange tijd was hij directeur van een plaatselijke sigarenfabriek (Naseman), maar kwam later in bezoldigde dienst bij het kerkelijk gemeentewerk. Ook was hij een reeks van jaren lid van de gemeenteraad, deel uitmakend, zelfs naar ik meen aanvoerder van de Chr. Historische Raadsfractie. Ook hier waren zijn speeches wat droogjes, maar zijn persoonlijkheid dwong respect af, ook door de wijze, waarop hij zich in de zaken, die aan de orde kwamen, verdiepte.

De moeder van Wouter heb ik minder goed gekend, maar gezien tegenover papa was zij, naar mij toescheen, méér de „Frohnatur”.

Van zijn vader heeft Wouter ongetwijfeld zijn grondige, methodische aanpak en helder inzicht meegerekregen, maar de mondelinge toelichtingen op jeugdcconcerten etc. evenals zijn talloze radio-besprekingen ademen een spontaniteit, een temperament en gevoel voor humor, waarin hij zijn vader verre overtrof.

Op een dag, toen ik Senior in de leeskamer van het Stadhuis ontmoette en wij het onwillekeurig kregen over zijn zoon, stak hij zijn voldoening en trots over de manier, waarop Wouter de jeugd wist te boeien, niet onder stoelen of banken en vooral toonde hij zich ingenomen met de kwinkslagen, die hij daarbij ten beste kon geven.

In 1972, toen Wouter Paap een geanimeerde toespraak hield bij de officiële doop van zijn „Muziekleven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen” (een, ik kan ’t niet anders zeggen, verrukkelijk geschrift,-) vertelde hij dat zijn moeder, die vóór haar huwelijk in een modezaak had gestaan, het woord „gratie” in de mond nam, wanneer zij deftig Utrecht bedoelde. Deze uitdrukking hoorde ik toen voor het eerst. Cu-

rieus is echter dat ik bij het recente doorbladeren van evengenoemde uitgave - indertijd was het mij blijkbaar ontgaan - hetzelfde woord geciteerd vond, maar nu uit de mond van Johan Wagenaar.

Het kost mij moeite om de lange zin, waarin dit woord voorkomt, onvermild te laten. Wel citeer ik de slotzin uit wat Wagenaar over humor in de muziek heeft geschreven: „de gezonde lach is trouwens een hemelse gave”. Ik geloof, dat Paap jr. deze uitspraak ten volle voor zijn rekening kon nemen. Zijn lach kon nog wel wat spotzieker uitvallen dan die van Wagenaar, maar grimmig, zuur of schamper werd zijn humor zelden. Ik meen, dat hij zelfs in zijn scherpste uitvallen (ik denk wat zijn „Muziekleven” betreft aan zijn ongenadige kritiek op enkele uitingen van Pijper en Ritter) nooit kwetsend werd.

Aanvankelijk woonde het gezin Paap in de Staalstraat, waar Wouter ook is geboren, later in de Obrechtstraat in een van die smalle, hoge huizen met souterrain en een hardstenen buitentrapp naar de voordeur. Wouter was de tweede zoon, daarna volgde Ida, het enige meisje, die met een hervormd predikant zou trouwen.

Heerste er een streng regiem in de ouderlijke woning? Oordeelvellingen op dit punt hangen ten nauwste samen met iemands geaardheid, temperament en incasseringsvermogen. Ik kom hierop, omdat een van Paap's oude vrienden mij vertelde dat de oudste zoon, Ko, boos uit huis was weggelopen en wel voorgoed. Hij vertrok naar de Antillen, waar hij het tot een hoog bestuursambt bracht. Andere intimi hebben deze voorstelling van zaken gerelativeerd. Ko is bovendien nog één of tweemaal over geweest en wat Wouter en zijn vrouw Annie betreft, deze hebben door alles heen - dat wil zeggen ook als zij een weg gingen, die door de ouders totaal niet was voorzien - de goede contacten met de ouderlijke woning nooit verzaakt.

Wouter Paap en Annie van Krugten hebben elkaar leren kennen op de Jan van Nassaukweekschool, aanvankelijk aan de Nieuwe Gracht, niet ver van het Seruaasbolwerk, later in het zogenaamde Maliehuys. Dezelfde school waar Gerrit Achterberg, enige jaren vóór Paap, het onderwijzersdiploma behaalde en waar Laurens Tuynman en Jaap Romijn voor onderwijzer studeerden, zij het dan zonder ooit dit beroep te zullen uitoefenen. Annie, die wél voor de klas heeft gestaan, nl. op een school in Ede, was een jaar jonger dan Wouter en zat een klas lager, wat niet belette, dat zij het goed met elkaar konden vinden en hun leven lang elkaars smaak en voorkeur op de belangrijkste gebieden van het leven hebben gedeeld.

Eén keer heb ik hem herkend, ofschoon ik hem toen nog nooit eerder had ontmoet. Ik fietste door de Nachtegaalstraat en zag een opvallend frêle jongeman met rossig haar, die op het trottoir wandelde en ... een boek las (dat kon in die tijd nog). Hij zag op en keek mij nauwlettend aan; ik keek naar hem, een kort ogenblik, waarop wij beiden plotseling hebben begrepen, wie wij voor hadden.

Jongelui uit kerkelijke kring die zondagsochtends te-

gen tien en trouw naar het Bethlehemkerkje op de Daalsedijk trokken, vertellen, dat zij op diezelfde tijd even trouw de jonge Paap daarheen zagen gaan. Klein van bouw, pittig stappend op de korte benen, lichtelijk scheef van houding, met muziekboeken onder de arm. Hij liep de stille Herenweg langs, stak de Amsterdamse Straatweg over en ging de Daalsedijk op, om zich in genoemde jeugd- of kinderkerk direct naar het podium te begeven. Hij trad hier, jong als hij was, voor het eerst in het openbaar op als organist. Hij bespeelde ter begeleiding van de zang het harmonium, een orgelsoort die door Pijper eens „het deerniswaardigste instrument” is genoemd en sloofde zich uit in een persoonlijk voor- en naspel.

Had hij toen mogelijk al zijn kritiek op de godsdienstleraren, oud-zendingen en onderwijzers, die in deze diensten de preek hielden, d.w.z. een verhaal uit de Bijbel vertelden met daaraan toegevoegde moraal? Hij moet stellig wel, evenals de mensen van wie ik dit vernam, genoten hebben van de afwijkende wijze waarop Gillis, een helaas te vroeg overleden onderwijzer van de Hervormde Diaconieschool aan het Kleine Geertekerkhof, zijn predikatie hield: een geboren verteller met prettige stem, die beeldend en bewogen, maar zonder enig vals pathos vaak ook met humor gekruide, zijn betoog afwikkelde en „as 't effe kon” met een verrassend gebaar of expressieve houding het gesprokene illustreerde.

Even tussen haakjes: Wouter, men weet het, is niet altijd frêle gebleven, kreeg later zelfs een massief postuur. Hierbij teken ik aan, dat hij in zijn kleding steeds eenvoudig bleef, ietwat nonchalant, met geen enkele opzettelijke poging om de bohémien of artiest te accentueren.

Evenmin als enkele van de eerder genoemden is Paap ooit klasseonderwijzer geworden. Zijn vader had, dank zij diens relaties, gedaan gekregen, dat er een mogelijkheid voor zijn zoon open was op de Groen van Prinstererschool, maar Wouter weigerde en solliciteerde naar een journalistiek baantje in Bussum. Hij kon in dezelfde plaats op kamers wonen en moet hier als jong verslaggever van alles hebben aangepakt. Al gauw zal daarbij gebleken zijn, dat hij zijn beste ogen gooide, wanneer hij over muziekuitvoeringen etc. schreef.

Men moet bij dit alles niet vergeten, dat hij zich al tijdens de kweekschooljaren vastgebeten had in de muziek. Als leerling van Hester Wegerif, een bekwaam pedagoog, behaalde hij op zijn achttiende het staatsdiploma voor piano. Daarna volgde hij de Muziekschool van Toonkunst, waar hij theorielessen kreeg van S. Schellink, die hij ook reeds als zangleraar op de Kweekschool had meegemaakt (hij werkte zoals Paap het later zou uitdrukken „als een pionier aan de culturele en muzische vorming van de toekomstige onderwijzers”) en van Anton Haverkamp, terwijl hij pianoles kreeg van Lucie Veerman-Bekker, een begenadigd leermeesteres, van wie hij in zijn boek een schitterend geschreven portret tekende.

Na enkele jaren sloot Paap zijn Gooise avontuur af om naar Utrecht terug te keren (1930). Waarschijnlijk doordat hij mogelijkheden zag om muziekkritiek te bedrijven aan een plaatselijke krant van ander formaat, waarbij hij zich verder met pianolessen etc. een bestaan kon opbouwen. Dat zijn ouders de „verloren zoon” aan het hart drukten blijkt wel uit het feit, dat zij hem een kamer aanboden in de top van het huis aan de Obrechtstraat. De kamer zag er kleurloos en uiterst onpersoonlijk uit. De geldelijke middelen om dit te veranderen zullen niet groot zijn geweest (in die dagen konden beginnende journalisten nauwelijks rondkomen) temeer daar Wouter zich juist ook een nieuwe vleugel had aangeschaft. Hij wist echter een beroep te kunnen doen op vrienden en inderdaad was Louis Wijmans, die toen als schilder naam begon te maken, bereid hem te helpen. Louis vond het zelfs een kolfje naar zijn hand en als groot bewonderaar van Gerrit Rietveld heeft hij, met beperkte middelen, en zonder extreem te worden, voor een wezenlijke metamorfose gezorgd. Nog altijd is Wijmans tevreden over de lamp, die hij ontwierp, het verto-tapijt, dat de vloer bedekte, het blanke behang en de gele gordijntjes, die voor de onderste helft van de ramen kwamen te hangen. Een geheel, dat prettig contrasteerde met het zwart en wit van de glanzende vleugel. Het enige nieuw aangeschafte meubel naast dit instrument was een leuk schrijfbureau, door Rietveld zelf ontworpen. Nog immer maakt het deel uit van het ameublement, ofschoon het in de praktijk al gauw te klein bleek en dus moest worden aangevuld met een tafel.

Op een dag, dat Rietveld de kamer in ogenschouw nam, toonde deze zich zeer ingenomen met de originele oplossing. Heel anders viel het oordeel uit van een Christelijk vakbondsman aan wie Paap sr. eens de omgetoverde ruimte liet zien. Diens spontane reactie: „misschien heel mooi, maar om er in te wonen - voor geen goud”.

Terecht vonden Wouter en zijn naaste vrienden dat deze kamer een bijzondere inwijding waard was. Gabriël Smit, Louis Wijmans en Paap zelf stelden een programma samen en stuurden een uitnodiging aan de overige vrienden.

Uiteraard was Annie ook van de partij. Ook Simon Jansen, later geliefd kerkorganist, moet tot de gasten hebben behoord.

Het programma, muziek en voordracht in een gelukkige afwisseling, waarbij vleugel en piano, als het moest, gezamenlijk in functie kwamen, stond op een serieus peil, niet zonder een jeugdig studentikoze inslag. Het feit, dat de weinige beschikbare stoelen gereserveerd moesten blijven voor de executanten, verplichtte het auditorium tot een zit op de vloer - toen voor de meesten een attractie extra.

Gabriël had bij wijze van entrée een vers gemaakt, waarbij Paap muziek had geschreven. De jonge poëet droeg met zijn bekende buigzame stem deze dichtelijke inleiding voor, waarbij de muzikale begeleiding op vleugel en piano met enthousiasme werd uitgevoerd door Emmy Wijmans, zuster van Louis, en de

Wouter Ernst Paap, 1961.

gastheer. Gabriël en diens latere vrouw Gerrie Egberts brachten in quatre mains-vorm een voor piano getransponeerd orgelnummer van Händel tot uitvoering. Wouter zelf hield vervolgens een luchtige causerie over Gustav Mahler, waarbij de zanger Albert Dana (in werkelijkheid Ab Indermaur) hem in een piano-improvisatie begeleidde.

Dana gebruikte daarbij motieven in Mahler's stijl, niet direkt aan hem ontleend, wel parodistisch gevarieerd. Ook dit sloeg bijzonder in. Bij wijze van slot-apotheose droeg Gabriël Smit een ludiek a-b-c gedicht voor, waarin alle aanwezigen een veer moesten laten, terwijl het refrein door het hele gezelschap luid werd meegezongen.

Nadat in 1934 het huwelijk van Wouter en Annie in de „Jacobi” kerkelijk was ingezegend, vestigde het jonge echtpaar zich in een bovenwoning aan de Herenstraat; niet direkt op de hoek van de Oude Kamp, wel dichtbij.

De buitendeur grensde aan die van de kapper Indermaur (vader van Albert Dana). Waarom juist de Herenstraat? Doodgewoon: men vond er een geschikte, niet te dure woonruimte, niet ver van het centrum van de stad. Het toeval heeft gewild, dat later ook Hendrik Andriessen zich in deze straat vestigde, dicht bij de Nieuwe Gracht; evenzo de dichter M. Nijhoff, n.l. boven het gebouw van de Vrije Katholieke Gemeente. Bij de opzet van Nijhoff's *Uur U* kan de dichter, men weet het, heel wel aan de Herenstraat hebben gedacht.

Het zou weinig meer dan een jaar duren of het protestantse bevolkingsdeel van Utrecht werd onthutst door het bericht, dat Wouter Paap en zijn vrouw zich in de Rooms Katholieke kerk hadden laten opnemen. De artistieke zuigkracht van het tijdschrift van rooms katholieke jongeren *De Gemeenschap* had zeker een krachtig aandeel in deze innerlijke frontwijziging; ook de overgang naar de Moederkerk van Gabriël Smit en Jan Willem Hofstra evenals de invloed van andere katholieke vrienden hebben hiertoe bijgedragen. Het lijkt mij ongepast zich bij zulke zaken in de eigenlijke roerselen en drijfveren van betrokkenen te verdiepen. Jan Engelman bracht het echtpaar met de musicoloog kapelaan A. C. Ramselaar in aanraking, de minzaamste en wellevendste mens, die ik ooit heb ontmoet en die het de beide jonge mensen in hun catechetische en dogmatische omscholingen zeker niet moeilijk heeft gemaakt.

Voor de wederzijdse families, beide spijkervast protestant, moet deze overgang iets van een aardverschuiving hebben betekend, temeer daar het echtpaar zijn voornemen maandenlang geheim had gehouden. Intussen kwamen beide partijen weer redelijk gauw over hun ontsteltenis heen, mede doordat Wouter en Annie zich taktvol beijverden om hun familiale verplichtingen te blijven nakomen, door beide families even trouw als voorheen te bezoeken.

Musicus Paap kwam intussen maatschappelijk en artistiek in totaal andere verhoudingen. Hij werd benoemd tot leraar aan de R.K. Kerkmuziekschool, Plompotorengracht (theoretische vakken), een functie, die hij een reeks van jaren met talent en toewijding heeft vervuld. Dankzij de bemiddeling van Jan Engelman kreeg Paap in het weekblad *De Nieuwe Eeuw*, waar Jan een uitzonderlijke literaire kroniek schreef, een muzikale kroniek te vullen, die al spoedig de aandacht trok. Dankzij deze artikelen werd Hennie Marsman op hem attent, die graag met de jeugdige scribent kennis wilde maken en al spoedig een trouwe vriend des huizes werd. Hij vond hier niet alleen gezelligheid, maar ook een literaire respons van betekenis. Men weet, o.a. uit een nog vrij recente radio-uitzending onder Aad Nuys (met liefst twee Leeflang's die elkaar voor 't eerst in dit forum ontmoetten) dat ook Marsman zich in die periode aangetrokken voelde door de mystiek en de hiërarchische orde van de R.K. Kerk en bovendien neigingen vertoonde in fascistische richting. Van dit laatste heeft Paap volgens insiders weinig of niets moeten hebben, al sloot hij ook vriendschap met mensen als Henri Bruning, die tegen of ook nog gedurende de oorlogsjaren een tijd in Utrecht woonde, en Gerard Wijdeveld, beiden rijkelijk fascistisch besmet.

Persoonlijk heb ik Paap wat nader leren kennen in die periode, toen hij muziekkritiek schreef onder of naast Piet Tiggers voor het Utrechts Prov. en Sted. Dagblad, „de krant van Ritter”, welk blad van meet af hoge normen stelde aan de muziekkritiek. Van de voorgangers noem ik figuren als Hugo Noltenius, J. S. Brandt Buys, een hoogst originele persoonlijkheid, ongeëvenaard in

het weergeven van zijn muzikale indrukken en Willem Pijper, stuk voor stuk ver uitreikend boven het gemiddelde peil van muziekrecensent in die dagen.

Ik verraad, meen ik, geen geheim als ik eraan herinner, dat op de redactie van het U.D. verontrusting rees over de onderlinge verhouding tussen Tiggers en Paap. Het verluidte nl. dat Paap, gevraagd om een schriftelijk afbakening te ontwerpen van beider taak, aan die van Tiggers onrecht deed ten gunste van hemzelf. Ik zou niet durven zeggen of deze kwestie er toe heeft bijgedragen, dat Paap eerder van het U.D.-podium verdween dan werd verwacht. Hoe dit ook moge zijn, zijn gebruikelijke kritieken stonden van den beginne af op peil. Doorgaans waren zijn bijdragen zelfs exacter en zakelijker geformuleerd dan die van de oudere collega, die in zijn kijk op de inhoud der composities van een wat lyrischer en zo men wil filosofischer gestemdheid liet blijken.

Dat de woning aan de Herenstraat gaandeweg het karakter kreeg van een literaire salon is overdreven. Wel is het zo, dat het echtpaar door de jaren heen een bijzondere mate van gastvrijheid verleende aan literatoren en musici. Ik denk hierbij aan de reeds genoemde Marsman, aan Nijhoff, Martin Leopold, J. W. Hofstra, Henri Bruning, Gerard Wijdeveld.

Vervolgens aan Jaap en Alida Romijn, die zich na hun trouwen op een bovenhuis aan de Oude Kamp hadden gevestigd, dikwijls bij de Paap's opliepen en veel steun van hen ondervonden in hun moeilijkheden met de benedenbewoners (er was maar één toegang voor boven en beneden, dus constante bron van ellende).

De nauwere relatie met Nijhoff ontstond pas vrij laat. Toen Nijhoff en zijn toenmalige vriendin Jos. van Dam van Isselt, lerares klassieke talen, al een tijdje in de Herenstraat woonden, bleef het bij een plichtmatige groet, als de twee partijen elkaar toevallig passeerden. Pal na de schokkende dood van Marsman echter kon het nauwelijks anders of beiden gaven spontaan uiting aan hun gevoelens en na deze eerste, echte ontmoeting zou er een opwekkend wederzijds verkeer groeien. Meer dan eens kwam het daarbij voor, dat Nijhoff poëzie en proza van hemzelf of anderen voorlas.

Een enkele maal gebeurde het ook na afloop van een dier onvergetelijke literaire avonden bij Broese - „Egdius, waer bestu bleven” - dat de spreker en zijn vrienden in de Herenstraat nog wat rust en gezelligheid zochten. Bij een van die gelegenheden was ook Jany Roland Holst de gast.

Ik zou in hoge mate tekortdoen aan de verdiensten van Paap, wanneer ik niet, zij 't vluchtig gewag maakten van zijn eerste publikatie, (1970) in opdracht van het gemeentebestuur van Utrecht, met betrekking tot de stad van zijn geboorte „Literair leven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen”. Ook hier bleek hoe magistraal hij zijn talrijke herinneringen aan literaire vriendschappen en meer verwijderde relaties te boek kon stellen en hoe „recht en slecht” hij inging op alle poëzie, die de oude stad - „geen stijl, maar des te

B. w. p.

22/3.

Kunnen wij eet- en
begin volgen de reet. (Marsman
dag of Dinsdag) ergens
in de stad ontwaakt. Biefel.
ovdag, onder in 's avonds
schrijft. De beschrijving is, dat
het het dan om over Vera
hebben, dat in. weg of laat
toch al dienen om te werken,
al was de met toe te komen.
Schrijft nu zeg men a plecht.
(ic) kunt nu ook op beleg
Kantoor in Flieminge (3651)
wat dank je van 's morgens
er ii nu in Henkens
Bierhuis? (Sauermarkt)
solong fat

Marsman

Briefkaart van Marsman aan Paap d.d. 22.3.1933.

De „Vera” waarvan hier sprake is, is een roman van Marsman die nooit in een definitieve vorm is gepubliceerd. Zie: H. Marsman, *Vijf versies van „Vera”*, 's-Gravenhage, Nederl. Letterk. Museum, 1962.

meer karakter” volgens Marsman - aan zijn vrienden ontlokte. Ook wanneer het poëzie was in prozavorm. Ik denk hierbij aan Marsman in diens Zelfportret van J. F., als hij een beschrijving geeft van de Nieuwe Gracht, waar hij tijdens zijn avondwandelingen haast altijd heengetrokken werd. Paap laat hierop het trefende commentaar volgen: „Het is bijna niet te geloven, dat aan die Utrechtse Nieuwe Gracht, misschien wel de meest statische van alle Nederlandse grachten, de meest dynamische dichtkunst uit onze literatuur haar oorsprong heeft gevonden”. Ik kan niet nalaten ook de hierbij aansluitende passage te citeren: „Marsman heeft later wel verteld, hoe hij tijdens zulk een dwaaltocht voor het eerst de aandrang van het dichterschap onderging. Gaande langs de „straten der eeuwigheid” - zoals bij het in een van zijn latere verzen eens noemde - werd hij plotseling overvallen door een soort van verhevigd levensgevoel. Hij werd bezield door een scheppingsdrift, die hem letterlijk deed duizelen. Als een explosie sloeg een gedicht bij hem in. Het tolde hem door het hoofd en wanneer hij na zulke ogenblikken van hevige inspiratie voelde, dat de dichtregels die over hem gekomen waren uit zijn

overrompeld bewustzijn begonnen weg te trekken, zette hij het op een lopen naar de dichtbij gelegen Openbare Leeszaal aan de Voetiusstraat, waar hij onder de groene leeslamp het vers met trillende vingers noteerde”.

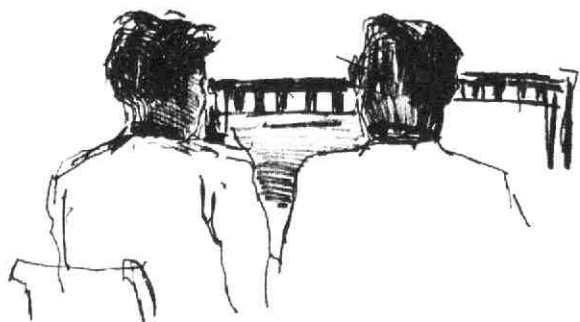
Jan Engelman heeft een in een persoonlijk briefje aan „Beste Wouter” getuigd van de voorbeeldige wijze waarop de mérites van zijn, Engelmans poëzie, door Paap werden geanalyseerd. Ik citeer: „Ten zeerste dank voor je critiek op „Tuin van Eros” in de Nieuwe Eeuw. Het behoort tot het inzichtrijkste wat er over mij geschreven is. Zoals P. N. van Eyck mijn mentaliteit heeft uitgerafeld, uitvoerig en afdoende (gelooft ik) zoo behandel jij het *beeld* van mijn vers - dat wat den kunstenaar eerste en laatste zorg is”. Volgens mij is het een studie, nog béter een pakkend verhaal, waarin men letterlijk alles terugvindt, wat de in Utrecht langer of korter wonende, werkende en studerende jongeren (en ouderen) naar aanleiding of in verband met de stad hebben geschreven en gefantaseerd; waarin Paap dit alles met een gewetensvolle, haast minutieuze nauwgezetheid behandelt en karakteriseert zonder ergens in een documentaire toon te vervallen. Slechts terloops behandelt hij hierin zijn persoonlijk aandeel, met name waar hij de muziek componeerde voor Engelmans mysteriespel *Sint Willibrord* met diens „prachtige diep doorzongen Monologen van de Engel Gabriël” en - iets totaal anders - de muziek voor Kelks burleske in 15 taferelen „De Parasieten”. Paaps weergave van het vreemde gebeuren rondom die opvoering, waarbij zijn Ouverture pas na middernacht kon worden ingezet, is een burleske op zich. Niet ten onrechte mocht hij zich wel even op de borst slaan voor het feit, dat hij Nijhoff redde van een soort debacle, toen hij de dichter wist te weerhouden van veranderingen en varianten in diens vers „Aan het graf”, die naar Paaps gevoel „stuk voor stuk verzwakking en onttakeling van het geniale gedicht veroorzaakten”. Met weinig minder zorg, nauwgezet, maar niet zonder musische vreugde, heeft Paap het gedenkschrift samengesteld bij de viering van het eeuwfeest van het Utrechts Conservatorium en de Gem. Muziekschool (1875-1975).

Bij het lustrum van 1971 is Paaps naam genoemd als kandidaat voor een ere-doctoraat in de letteren aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Jammer genoeg heeft hij toen plaats moeten maken voor een man die als *historicus* meer zoden aan de dijk zette.

Drie hechte vriendschappen dienen nog in het bijzonder te worden gereleveerd: die met Gabriël Smit, met Godfried Bomans en Joop Moesman. Gabriël Smit werd een goede vriend voor het leven.

Toen Wouter en Annie in '65 hun domicilie verlegden naar de Lage Vuursche waarbij vooral de bosrijke omgeving hen had verlakt, kwamen zij, misschien niet helemaal toevallig, ook dichter bij Gabriëls woonplaats.

Thans zoeken beide weduwen elkaar nog geregeld op.

Wouter Paap en Godfried Bomans op de rug gezien, quatre-mains spelend. Tekening van Kees Verwey. (Origineel in het bezit van Mevr. Paap te Lage Vuursche).

Godfried Bomans

Wouter Paap

Kees Verwey
1915

Over de verhouding met Godfried Bomans en Harry Prenen, die Wouter Paap en Jan Mul reeds op de eerste dag van hun bezoek benoemden tot „corresponderend lid“ van hun scherts-organisatie, de „Rijnlandse Academie“, waarna de vier geregeld één keer in de maand in Haarlem bijeen kwamen, is alles te lezen in „Herinneringen aan Godfried Bomans“. Paap doet hier op levendige wijze verslag van hun allereerste ontmoeting, de geregelde vaak tot laat in de nacht gerede samenkomsten, de geliefde quatre mains Paap de boven- Godfried de onderhand etc. De weduwe van Bomans bezocht naar ik hoorde de kerk waar de uitvaartdienst, gewijd aan Paap, plaats had.

Tenslotte de in Utrecht geboren en getogen kunstschilder Joop Moesman, de aanvankelijk gesmade, later veel geprezen surrealist, ook een figuur die (zij 't niet met stille trom) Utrecht heeft verlaten om op een uitermate afgelegen plek in Tull en 't Waal neer te strijken.

Toen hij als jongen van zestien met zijn vriendje Gabriël Smit een concert in K. en W. bezocht kwam hij, dank zij Gabriël, in aanraking met de zeventienjarige kwekeling en muziekstudent Wouter Paap. Moesman heeft zich later nog door Paap laten bijspijken op de piano. Hoe verschillend ook van geaardheid en levensvisie, - of Paap veel oog had voor het surrealisme van Moesman viel te betwijfelen - enkele dingen hadden zij zeker gemeen: hun binding met Utrecht, én hun kennis en knappe imitatie van het Utrechtse „plat“, dat dikwijls een nummer apart werd. Moesman is Paaps onmisbare steun geweest, wanneer er voor zijn artikelen in *Mens en Melodie*, voor zijn studie over Diepenbrock of voor het Toonkunstkoor noten-voorbeelden getekend moesten worden. Moesman deed dit met de accuratesse en kennis van zaken, waarmee hij alles behandelt wat hij in publiciteitsaangelegenheden te behandelen krijgt.

Paap's autootje maakte het wonen in de Lage Vuur-

sche niet zo'n bezwaar, maar Moesman hield zich aan het openbaar vervoer en dan is de afstand Tull en 't Waal - Lage Vuursche niet te onderschatten. Die moeilijkheden hielden hem niet terug: eenmaal zelfs trok hij 's ochtends half negen al aan de bel! Nog veertien dagen voor Paap's dood waren Wouter en Annie in de afgelegen woning van Moesman op bezoek.

Jaren terug heeft Joop het portret van Paap geschilderd in een eigen visie zij het op minder speels-spectaculaire wijze dan het portret van Gabriël Smit. Beide werken zijn in het bezit van het Centraal Museum en waren onder mej. Houtzager ook voor de bezoekers te zien in de dépendance aan de Maliebaan. Thans is het portret van Paap „bijgezet in de kelder“, iets waarmee Moesman, zacht gezegd, verre van gelukkig is.

Tot Paap's speciaal-Utrechtse genegenheden behoort ook het Domcarillon. Dit nobele instrument heeft hem meermalen verlok tot componeren. De Suite voor Carillon uit 1939 was zelfs, als ik 't goed heb, de eerste compositie waarmee hij in de openbaarheid kwam.

Toen Paap zijn activiteiten bij het U.D. staakte, waren zijn journalistieke bemoeiingen zeker niet afgelopen. Hij schreef meer dan eens voor Het Kath. Dagblad en Het Centrum en niet te onderschatten was jarenlang zijn correspondentie voor de N.R.C. Hier bracht hij belangstellenden door het hele land onder ogen, welk interessant aandeel Utrecht, meer speciaal het U.S.O. onder leiding van Paul Hupperts, bijdroeg aan onze muzikale cultuur. Hij hield dit vol, ook toen de ster van de dirigent daalde en ook, toen de muziekredakteur van een ander Utrechts blad op bijna hinderlijke wijze liet blijken, dat het U.S.O. voor hem wegviel, vergeleken bij het Concertgebouw-orkest. De houding van Paap in deze strekte hem, dunkt mij, tot eer.

Toen in 1960 het Prov. Anjerfonds werd samenge-

steld, liet ook Wouter Paap zich een benoeming in dit college welgevallen. Wonderlijkerwijze is hij nooit op enige vergadering verschenen. Toen hij na jaren een schriftelijk appèl kreeg, antwoordde hij, dat het voor hem een onmogelijkheid was in de avonduren te vergaderen. Deed de toestand op zichzelf nogal vreemd aan, wanneer men zich tracht in te denken hoeveel uren hij elke maand opnieuw besteedde aan zijn tijdschrift *Mens en Melodie*, een uitgave die hij in '46 begon en omstreeks '80 beëindigde, dan gaat de buiten-

staander toch wel enig licht op. Tussen de andere besognes door vorderde dit periodiek, in hoofdzaak door hemzelf volgeschreven, een enorme hoeveelheid geestelijke en lichamelijke energie, naast een onverschrokken oordeelsvorming over allerlei problemen. Tenslotte de concrete nieuwsgaring die ook heel wat tijd en spitsvondigheid vergde.

Maar nu ben ik op een gebied aangeland, waar ik mijn ondeskundige pen een definitief halt moet toeroepen.

C. Schilp

J'ACCUSE!?

Wie schetst onze verbazing, toen één van de bestuursleden van onze vereniging door één van zijn collega's „getipt“ werd, dat in een sigarenwinkel op het Vredenburg een „Oud-Utrechtkalender 1982“ (let op het streepje tussen „Oud“ en „Utrecht“) te koop werd aangeboden voor de welluidende kassa-aanslag van f 12,90, terwijl de echte Oud-Utrechtkalender, met de uitgave waarvan datzelfde bestuurslid bemoeienis had, nog niet eens het levenslicht aanschouwd had, laat staan gedrukt was!

Er diende snel gereageerd te worden. Het corpus delicti, waarvan een afbeelding van de omslag hierbij geplaatst is, zag er inderdaad uit, zoals door de tipgeefster beschreven was.

Het was des te vreemder, dat het colofon vermeldde: „Foto's en samenstelling: Gerard Douw, Utrecht, Gemeentearchief Utrecht“. Navraag: Op geen enkele afdeling van de Gemeentelijke Archiefdienst was iets bekend over de uitgave van deze kalender, noch werd in de bezoekersregisters de naam „Gerard Douw“ gevonden.

Wie dienen wij dan te beschuldigen van dit plagiaat? De drukker uit Dokkum? De uitgever uit Groningen? Het moge in ieder geval duidelijk zijn, dat het écht-Utrechtse aandeel in deze tot een aanvaardbaar minimum beperkt is gebleven.

Rest mij nog te vermelden, dat de enige echte „Oud-Utrechtkalender 1982“ gewoon te koop is. Voor degenen, die deze uitgave, verlucht met 12 reproducties van litho's van de Utrechtse 19e eeuwse kunstenaar Pieter W. van de Weijer, nog willen aanschaffen: zij

KALENDER OUD-UTRECHT 1982

Dit is dus de valse ...

kunnen hiervoor terecht bij de Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankade 199 Utrecht.

J. A. C. Mathijssen

BOEKENSCHOUW

Utrecht, hart van Nederland. Tekst: Bureau Voorlichting v. d. gemeente Utrecht. Foto's: Fotodienst v. d. gemeente Utrecht. Utrecht, uitgeverij Westers, 1981. 80 p. ISBN 90 6107 0554; prijs f 22,50.

Kijk op de stad Utrecht. Tekst: Stijn Verbeek. Fotografie: Gilles van Niel. Amsterdam, Elsevier, 1981. 96 p. ISBN 90 10 03741 x; prijs f 24,50.

Twee nieuwe, aan elkaar verwante Utrecht-boeken verdienen een kort signalement in ons Maandblad al was het maar vanwege de ruimte die in beide aan de historische dimensie van de stad is besteed.

Eerst de laatst verschenen publicatie: *Utrecht, hart van Nederland*, verzorgd door gemeentelijke instanties en uitgegeven door Westers in Utrecht.

De foto's in het boek, met bijschriften in Nederlands,

Engels, Frans en Duits, zijn een lust voor het oog en getuigen van de fantasie en creativiteit van de makers, zowel waar het de keus van de onderwerpen betreft als voor wat de technische kanten van de druk aangaat. Als voorbeelden van uiterst geslaagde opnames noem ik die van het interieur van de grote zaal van het Muziekcentrum (p. 79), die van de Jacobikerkerk op p. 69, van het „zandkasteel” in Rijnsweerd (33) en Hoog Catharijne van binnen op p. 27. Uit deze opsomming blijkt al dat men zich niet tot de obligate Utrecht-items heeft beperkt, maar dat er ook recente zaken zijn aangepakt. Waarbij dan weer dient te worden aangetekend dat er toch ook weer een heel verrassende foto van de Dom, geplaatst in het landschap, is opgenomen (45). Opvallend is dat er veel beelden in de stad, ook van de allernieuwste, zijn gefotografeerd.

De tekst is hier en daar wat lawaaiig - op de flap heet Utrecht zelfs „Stad van alle eeuwen”, wat van een enigszins verkort historisch perspectief blijk geeft, maar over het algemeen zakelijk en correct. De Fundatie van Renswoude is niet gesticht om „ambachtskinderen (wat zijn dat trouwens?) de kans op maatschappelijk opklimmen te bieden” (p. 52), maar om weeskinderen met enig talent een vak te kunnen laten leren.

Op p. 40 staat te lezen dat een groot deel van de Utrechtse binnenstad tot beschermd stadsgezicht is verklaard. En dan volgt de schijnbaar afdoende zin: „Ongewenste ontwikkelingen kunnen worden tegengehouden.” - „Geloof-ie ut zélluf?” - zeggen ze in Utrecht.

Het tweede boek, een uitgave van Elsevier uit de reeks „Kijk op steden”, moet het ook voor een groot deel van de plaatjes hebben, maar is toch wat anders van opzet. Een uitnodiging om „in woord en beeld” de Domstad te verkennen, zo heet het op de flaptekst. Uitnodigend is het zeker: opmaak, typografie en omslag, alles ziet er even aantrekkelijk uit. De verkenning in beeld is het best geslaagd. Fotograaf Gilles van Niel bewijst met ruim 150 foto's dat ook hij weet waar hij moet gaan staan en hoe hij dingen moet laten zien. De afmetingen van de foto's zijn af en toe op die van de postzegel af - heeft het nog zin die af te drukken? - maar de kwaliteit van de kleuren is goed, zij het hier en daar duidelijk minder dan in die van „Utrecht, hart van Nederland”. Alles bijeen zien de vertrouwde plekken er fris en nieuw uit.

Over de rondleiding „in woord” ben ik minder geestdriftig. Te veel willen vertellen in een te kort bestek, dat is de kwintessens van wat er over te zeggen valt. Op 16 bladzijden de geschiedenis van Utrecht uit de doeken doen, dat is onbegonnen werk. De prijs die voor zulk een uitgangspunt moet worden betaald, oppervlakkigheid, is hier royaal op tafel gekomen. En de foutjes.

Het begint al met de vertrouwde voorstelling van het beeldje op de fontein in de pandhof van de Dom. Op de begeleidende tekst van het frontispice heet het weer heel trouwhartig (net als op p. 63): *de monnik*

van Leo Brom, in plaats van de kanunnik van Jan Eloy Brom. In *hart van Nederland* heet hetzelfde beeld *zittende geleerde van de Utrechtse edelsmeden Brom*, wat al een vooruitgang is.

Johan Wagenaar (1862-1941) heeft niet zijn hele leven in Utrecht gewoond (p. 62) maar is in 1919 voor goed naar Den Haag verhuisd; hij is evenmin als Hiëronymus van Alphen (p. 63) in Utrecht gestorven. Over Marsmans kamer aan de Trans wordt de oude apocriefe informatie herhaald (ibid.), terwijl het op die pagina getoonde beeldje niet dat „van C. C. S. Crone” is, maar van een figuur uit een van diens verhalen. De Catharijnekkerk is geen basiliek (p. 55) en het op de stadsplattegrond op p. 93 aangegeven Oud-Katholiek Museum bestaat al jaren niet meer.

De stijl is waarschijnlijk enthousiasmerend bedoeld maar in werkelijkheid nogal vermoeiend: „*Er zijn mensen die beweren dat Willem van Hanegem en Anton Geesink de grootste kunstenaars zijn die Utrecht heeft voortgebracht. Wie ben ik om zulks te bestrijden?*” (p. 62). Tja.

Ton H. M. van Schaik

Volksverhalen uit Gooi- en Eemland en van de Westelijke Veluwe, verzameld door E. Heupers, Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, Amsterdam 1979 en idem Amsterdam 1981 (het derde deel zal in 1982 verschijnen).

„Vriemetseloars konden de duvel loaten dansen en lieke oproepen uut 't graf. Ze hadden zich eiges verkocht an de duvel. Die most hun ziel hebben loater as ze doodgongen”.

Volksverhaal door Gijsbertus Vonhoff (1872 geboren - ?) nederlands-hervormd, voerman, en sleper, in 1964 verteld aan E. Heupers.

Onder auspiciën van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen geeft haar Volkskundecommissie een serie publicaties uit, die gewijd is aan de volksverhalen uit Gooi- en Eemland en de Westelijke Veluwe. Omdat binnen dit gebied ook een deel van de provincie Utrecht wordt bestreken, is het nuttig in dit Maandblad op deze publicaties te wijzen.

Tussen 1962 en 1977 heeft het Volkskundebureau te Amsterdam zo'n twintig enquêteurs er op uitgestuurd om in verschillende delen van het land „uit de volksmond” verschillende sprookjes, sagen en anecdoten op te tekenen: De verhalen zijn soms wel, soms niet met technische hulpmiddelen genoteerd naar de mondelinge verhalen van de geënquêteerden. Dit onderzoek naar het nederlands volksverhaal kwam ooit voort uit de wensen om te komen tot een zogeheten Volkskunde-atlas. Deze atlas zou de verspreiding van bepaalde elementen in het volksgeloof in kaart moeten brengen. Het mammoet-onderzoek startte al in 1934. In het bijzonder golden de vragen het (bij)geloof in dwaallichten, onheilspellende tekens, heksen, witte wieven, kabouters, spookdieren en de duivel. De verzamelde antwoorden werden in kaart gebracht en voor een klein deel in een eerste aflevering van de atlas gepubliceerd.

De nieuwere ontwikkelingen in het volkskundig onderzoek van ná de oorlog achtten de opzet en aanpak van het onderzoek onvolledig en daarmee onwetenschappelijk en verouderd. Het daarop volgende steekproevenonderzoek leverde al evenmin een overtuigend resultaat. De enquêteurs stuitten bij hun onderzoek op verhalen, die niet meer tot het geestelijk eigendom van de ondervraagde te rekenen waren. Soms kende deze ze uit gedrukte bronnen. Voor een systematisch landelijk onderzoek ontbraken de financiële middelen. Daarbij speelden ook de persoonlijke contactuele eigenschappen van de enquêteurs een rol. Ze konden de verhalenbron stimuleren, maar ook te veel suggereren. De enquêteur kreeg daarom ook wel omschreven instructies mee voor de wijze waarop hij de „verteller“ moest aanpakken.

Toch zat de Volkskundecommissie van de Koninklijke Akademie in 1977 met zo'n 33.000 korte vermeldingen van sagen, sprookjes en anekdotes, die de enquêteurs bijeen gebracht hadden. Uitgave van de verhalen naar motief of thema leek een onmogelijkheid, dus koos men noodgedwongen voor een weergave van het vertelde verhaal in een soort dialectvorm, zoals die door de enquêteur was opgeschreven.

De eerste delen van de serie met verhalen uit het Gooi, uit het Eemland, van de Westelijke Veluwe en uit een groot deel van de provincie Utrecht (weinig uit de stad Utrecht) werden opgetekend door de enquêteur E. Heupers uit Soest.

In zijn inleiding lezen we de complicaties bij zijn werk. Daarin speelden de steeds verhuisde of verhuizende bejaarden, die met moeite overtuigd werden van het nut van hun kennis of die vreesden door de omgeving voor bijgelovig uitgemaakt te worden, een rol. Als de motievenlijsten op tafel kwamen, zo vertelt Heupers, werd men argwanend. Over het algemeen kwamen vrouwen minder gemakkelijk over de brug met hun herinneringen dan mannen. Meer distantie? Heupers heeft 3.800 verhalen genoteerd, die natuurlijk een groot aantal overlappings bevatten. In de eerste twee delen, die nu reeds verschenen zijn, kunnen we ruim 2.400 verhalen lezen. De beide redacteurs van de verhalenbundels, A. J. Dekker en J. J. Voskuil, verbonden aan het Instituut voor Dialectologie, Volks- en Naamkunde van de Akademie, gevestigd in het P. J. Meertens Instituut te Amsterdam, hebben de beide delen van trefwoordenregisters voorzien, waarin motieven, zaken en algemene thema's zijn gecombineerd. We treffen er begrippen aan als: adder, begraven, witte dame, sterven, dwaallicht, heks, helderziend, duivel (bannerij), etc. etc. Er is een persoons- en een plaatsnamenregister en een lijst van geënquêteerden in opgenomen. De vertellers komen vooral uit de ongeletterde lagen van de bevolking. Het zijn meestal (hoog)bejaarde veekoepelieden, boeren, tuinders, vissers, werkers of dienstboden. Ze komen uit plaatsen als De Bilt, Bilthoven, Bunschoten, Houten, Soest, Zeist, Westbroek, enz.

Beide boeken leveren zo'n 600 bladzijden fascinerend materiaal over een ons nu vreemd geworden bele-

vingswereld vol magie, spokerij, slechte voortekenen en andere bovennatuurlijke verschijnselen. We komen iets meer te weten over een gruwelijke en benauwde mentaliteit ten opzichte van zich afwijkend gedragende individuen of groepen: vrijmetselaars, joden, oude vrouwen en ga maar voort. Het nog niet zo lang geleden geprezen „gezonde-volksch-gevoel“ is ooit ook door dit soort beerput à la Jeroen Bosch vol bijgeloof, bigotheid en doodsangst beïnvloed geweest. Kerk noch school hebben hier iets tegen kunnen uitrichten.

De boeken zijn voor de prijs van f 35,- en f 38,50 te bestellen bij het P. J. Meertens Instituut, Postbus 19888, 1000 GW Amsterdam.

D. P. S.

Peter van Dijk en Gert Oost, Utrecht, orgelstad. Inventarisatie van orgels in kerken en kapellen in de stad Utrecht. Utrecht, 12 september 1981 f 15,- Te koop bij Broese-Kemink en Bijleveld.

Deze orgel-inventarisatie werd uitgegeven ter gelegenheid van de 5e orgelvoettocht op 12 september 1981 en is afkomstig van het Overlegorgaan voor Muziek en Kerken in Utrecht. Het resultaat overziende kan ik niet anders doen dan verheugd aan u doorgeven, dat Utrecht misschien wel heel terecht aanspraak op de titel „orgelstad“ maakt.

Het gaat om in totaal 109 orgels, waarvan de meest voor de hand liggende gegevens systematisch zijn gerangschikt. Wanneer u het boekje koopt en in kapel of kerk met een koor- of kabinet- of kerkorgel geconfronteerd wordt, kunt u zonder veel moeite de ouderdom van het instrument nagaan, terwijl nauwkeurig vermeld wordt wie de maker van het orgel was en wie of welke firma de restauraties sedertdien voor zijn rekening heeft genomen. Ook de volledige disposities worden vermeld. De beschrijving daarvan is afhankelijk van de grootte en samenstelling van het instrument en bestaat soms uit *hoofdwerk*, *zwelwerk* en *pedaal* - zoals bij het orgel van de fa. J. de Koff en Zn. in de aula van de begraafplaats „Daelwijck“ aan de Floridadreef - of om een ander voorbeeld te noemen uit *rugwerk*, *hoofdwerk*, *bovenwerk* en *pedaal* - zoals bij het Domorgel het geval is.

De uitgave is in de eerste plaats bestemd voor liefhebbers van orgel- en kerkmuziek, die bereid zijn de 4 routes door de stad te lopen, zoals dat op die 12e september van het vorig jaar mogelijk was. Er is echter meer: de orgelbouwer presenteert zijn werk en laat ons nog na eeuwen zien, dat een orgelkast soms, gezien de allure en „aankleding“ ervan, alleen maar door iemand gemaakt kan zijn, die zich ambachtelijk tot de kunstenaars mag rekenen. Dat geldt evenzo voor de orgelbouwer zelf. Het fijne van alles is, dat het vakmanschap blijft en de een nog steeds van de ander leert. Het moet de gerenommeerde kunstenaar toch veel voldoening schenken, wanneer hij ziet dat de jonge generatie net zo begaafd is als hij en dat het mede van hem afhangt of er in de toekomst op hoog niveau instrumenten zullen worden gemaakt.

Ik hoop dat het boekje snel is uitverkocht. Want dan komt er ruimte voor een ander verhaal, dat niet geënt is op een voettocht door Utrecht. Er bestaan plannen om een andere opzet - bijvoorbeeld per kerkgenootschap - te kiezen, de beschikbare gegevens aan te vullen en zo te komen tot een goed gedocumenteerd overzicht, niet alleen voor de orgelliefhebber, maar ook voor de man of vrouw, die gewoon geïnteresseerd is in hetgeen ons aan mooi is overgeleverd.

A. Graafhuis

J. A. L. de Meyere en J. M. M. Ruijter, *Kasteel Batestein te Vianen. Aspecten uit de historie van het kasteel en zijn bewoners. Alphen aan den Rijn, 1981. 74 pag., zeer rijk geill., oblongformaat. f 29,50 + f 5,00 portokosten. Te bestellen bij Mevr. H. Rutgers-Stal, Aimé Bonnastraat 9, Vianen.*

De Stichting Stedelijk Museum Vianen heeft een keurig verzorgde geschiedenis uitgebracht over het kasteel Batestein, dat eeuwenlang bewoond is geweest door het geslacht Van Brederode. Deze familie neemt in de historie van Vianen een bijzondere plaats in. Er wordt in het boek aandacht besteed aan de architectuur van Batestein en het interieur van het kasteel met zijn rijke bibliotheek en schilderijenverzameling. Tevens treedt een groot aantal bewoners van het slot voor het voetlicht, zoals Reinoud III, Hendrik en Johan Wolfert van Brederode en hun gasten, bijv. Willem van Oranje.

Bloei, verval en ondergang van het kasteel wordt in beeld gebracht met veel foto's en een heldere tekst.

C.S.

M. P. van Buijtenen en A. K. de Meijer OSA, *Westbroeks heiligen in polderperspectief. Nijmegen, Dekker & van de Vegt, 1981. 92 p., met ill.*
ISBN 90 255 9958 3; prijs: f 17,50.

Bij ongunstige klimatologische omstandigheden deed in mijn ouderlijk huis het gezegde opgeld: „Nu halen ze in Westbroek de toren binnen.“ Wat ook de historische of sociale achtergronden van deze spreekwijs zijn, zeker niet de geringe afmetingen van de bewuste toren.

Wie op p. 6 van dit boekje de foto van de N. H. Kerk van het dorp bekijkt ziet een forse toren die de aandachtige beschouwer wellicht doet denken aan de Utrechtse Jacobi. Die constatering geeft hem dan een eerste houvast in de gevarieerde speurtocht die in dit boekje wordt opgezet. Behalve naar de stad Utrecht - St. Jacob was de moederkerk van Westbroek - zal hem die nog voeren naar Oostbroek, Egmond, Velsen en ook buitenlands, naar Ierland tot aan Krakow in Polen en de Zwarte Zee.

Dat alles in het kader van een „Kultgeografische“ studie, ondernomen naar aanleiding van het zestal heiligen dat in de jaren zeventig geleidelijk van onder de kalk op de zuidmuur van Westbroeks toren te voorschijn kwam. Na een meer algemene oriëntatie over

de kerkelijke, economische en sociale achtergronden komen de auteurs aan hun hoofdthema: de heiligen. Heel overzichtelijk worden ze in drie tweetallen opgedeeld: het *maarschalkenduo* (let wel, feministen, twee vrouwen: St. Brigida en St. Euphrosyna), een *Zuilens paar* (St. Apollonia en St. Laurentius) en tenslotte een *Angelsaksisch dubbel* (St. Engelmundus en St. Werenfried). Een belangwekkende uitbreiding wordt vervolgens besteed aan de voorlaatste heilige: St. Engelmund, die tenslotte als mystificatie van het toneel verdwijnt. Daarbij bouwen de auteurs vindingrijk voort op een artikel van H. A. van Vessem in het Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis (nwe reeks 50, 1969-70, 121-139).

Een cruciale rol in het verhaal speelt de gruwzame slag bij Westbroek op 26 december, St. Stephanusdag, 1481, tussen Utrechtse en Hollanders.

Niet voor niets staat boven het zestal heiligen de legende van de drie levenden en de drie doden uitgebeeld en er tegenover een Laatste Oordeel.

Iedere poging tot het samenvatten of zelfs maar snel noteren van de conclusies van dit onderzoek is tot mislukken gedoemd en zou bovendien de krenten uit het brood halen. Want juist het meewandelen met de schrijvers langs verre en soms onherbergzame wegen maakt het lezen van dit verhaal tot een spannend avontuur. De werkverdeling tussen de beide auteurs is door de eerste ooit omschreven als: „De stem is de stem van Jakob, maar de handen zijn de handen van Esau.“ Is het te boud gespecificeerd als wij in structuur en stijl van het stuk de geverseerde pen van oud-rijksarchivaris Van Buijtenen, en in de gedegenheid der conclusies de precisie en het geduld van pater De Meijer herkennen?

Hoe dit zij: de toren van Westbroek is met dit relaas afdoend binnengehaald.

Ton. H. M. van Schaik

Bert Kuipers, *Utrecht hersticht. Utrecht, gecombineerde uitgave Den Daas B.V. en Boekhandel/Uitgeverij De Utrechtsche, 1981.*

Met ill., ISBN 90 70314 06 1. prijs: f 15,—.

De uitgever meldt dat Bert Kuipers predikant is te Breukelen. Hij moet wel erg goed in het oude én het nieuwe Utrecht thuis zijn. Hij is de mening toegedaan dat Utrecht wel nooit een bruisende metropool zal worden, „ook al plemp je de stad vol met hoogbouw.“ Utrecht *herstichten* kan dus alleen met behulp van de tijdsmachine, zoals die nu en dan wel in de Bommelerhagen wordt aangewend.

Wie nu het met behulp van dit procédé vervaardigde prentenboek bekijkt, denkt eerst: alweer van die kundig gemaakte pentekeningen van de Dom. Maar het volgende ogenblik schrikt hij zich een hoedje.

Wat is *hier* aan de hand? Maar het is toch de Domtoren? Jazeker, het is de Domtoren en geen andere. Maar hij staat hier, om maar iets te noemen, als „De St. Maartensberg“ voor de kust van Noordwijk opge-

richt à la de Mont St. Michel. Ook het koepeltje van de Augustinus en het oude torentje van het stadhuis zijn terug te vinden. Deze theoloog moet wel zeer vertrouwd zijn met de apokalyptische literatuur en met middeleeuwse kathedralen in het algemeen en met de Utrechtse toren in het bijzonder.

Er zijn van dit prachtige boek maar 500 exemplaren in de handel.

Kan iemand mij vertellen waarom het niet als officiële uitgave zou kunnen dienen bij het Domjubileum van dit jaar?

Uit het maandblad *Philatelie* van september 1981 (58e jaargang nr. 9), blijkt dat Utrecht een niet onbelangrijke rol heeft gespeeld in de geschiedenis van de nederlandse postzegel, niet in de laatste plaats omdat alle postzegels tot 1 oktober 1866 bij de Rijksmunt aan de Oudegracht werden gedrukt. L. H. Tholen geeft in zijn artikel, *Utrecht en de Nederlandse postzegel*, een aantal voorbeelden van Utrechtse gebeurtenissen die in de loop der jaren op een postzegel zijn afgebeeld zoals: prof. F. C. Donders (1934), bisschop Willibrord (1939), dr. A. Mathijssen (1941), J. L. C. Schroeder van der Kolk (1960), Anna Maria van Schuurman (1978), de Nederlandse Spoorwegen (1964), het Rietveld-huis (1968) en tenslotte - het ligt nog vers in ons geheugen - de Unie van Utrecht (1979).

In een artikel van de bijna 90-jarige erevoorzitter van de Utrechtse Philatelisten Vereniging, W. S. Wolf de Beer, *De opkomst der eofilatelie in Nederland tot 1850* (= de periode vóór de ingebruikstelling van de postzegel) komt Utrecht eveneens uitvoerig ter sprake. De stad was door haar centrale ligging al vroegtijdig een centrum van postaal verkeer. Zo lezen we dat in 1643 de eerste postmeester werd aangesteld, Jacob de Groot, die o.a. tot taak had er voor te zorgen dat brieven uit Utrecht met bestemming Roermond, Maastricht, Luik, Keulen, Aken en plaatsen in Vlaanderen en Brabant in twee dagen en één nacht ter bestemde plaats kwamen.

Het „particuliere“ postvervoer - en daarmee de eofilatelistische periode - komt ten einde wanneer op 1 september 1850 de postwet in werking treedt, waarbij het monopolie van het briefverkeer aan de Staat komt.

Exemplaren van *Philatelie* zijn te bestellen bij de Utrechtse Philatelisten Vereniging, Turandotdreef 1, Utrecht, tel. (030) 61 45 44.

G. J. R.

CONTRIBUTIE 1982

De penningmeester herinnert alle leden, die hun contributie nog niet hebben voldaan, aan de acceptgirokaart, die in het Maandblad van december 1981 was bijgesloten.

Ter voorkoming van misverstanden wordt er op gewezen dat de minimumcontributie normaliter f 37,50 bedraagt, voor leden beneden de 26 jaar f 21,50 en voor 65-plussers f 32,-.

Agenda

Woensdag 24 februari 1982. Lezing over het gasthuis van Zaltbommel door Ellen van Olst en Harry Boekwijk uit Delft. Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht. Aanvang 20.00 uur. Voor de pauze de oorsprong en ontwikkeling van het middeleeuwse gasthuis in de Nederlanden. Na de pauze zal nader ingegaan worden op het Bommelse gasthuis, dat al vanaf het begin van de 14e eeuw onafgebroken in gebruik is.

maandblad oud-utrecht

55e jaargang - nummer 1 - januari 1982

Redactieadres:

Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:

U. F. Hylkema, Maliebaan 58
Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:

C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt,
tel. (030)-76 06 45, girorekening 575520.

Ledenadministratie:

Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:

Mw. J. G. Röding, Leidseweg 60,
3531 BD Utrecht, tel. (030)-94 28 76.
G. J. Röhrner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

200 jaar algemene begraafplaats Zuilen

Maandag 18 maart 1782 werd te Zuilen Maria van Zandbeek begraven. Een gebeurtenis van weinig belang, ware het niet, dat deze „jonge vrijster” niet in de kerk of op het kerkhof bijgezet werd, maar op een nieuwe begraafplaats buiten het dorp.

Hiermee was in Zuilen, als eerste plaats in Nederland, een einde gekomen aan het begraven in en rond de kerk.

De vijfde augustus van het jaar daaraan voorafgaande behandelden Gedeputeerde Staten 's Lands van Utrecht een request van schout en schepenen van Zuilen en Swesereng. Dezen verklaarden, dat de heer van Zuilen „uit aanmerkinge, dat het begraven der dooden in de kerk te Zuilen wegens den kleinen omtrek van dezelve en het aantal der lijken welke van tijd tot tijd daarin begraven worden, zeer nadelig was voor de in en opgezetenen, die aldaar ter kerke kwamen en het niet zonder reden te vrezen was, dat de vergiftige uitwaseming, die ten grafzaken uitademt, zeer nadelig was aan de gezondheid der levenden” een stuk land, even buiten het dorp Zuilen, beschikbaar had gesteld om er een begraafplaats van te maken.

Enkele dagen eerder, de 30e juli, was er een vergadering geweest van alle eigenaren van graven en deze hadden dit voorstel en een verder plan daartoe goedgekeurd. Wat het plan precies inhield en wat er zich tijdens deze bijeenkomst heeft afgespeeld, is niet meer na te gaan. Hoewel al tientallen jaren in dissertaties en verhandelingen op de bezwaren van het begraven in de kerken werd gewezen en ofschoon de discussie over dit onderwerp in verlichte kringen ongetwijfeld levendig geweest zal zijn, was men in de praktijk niet verder gekomen, dan een enkele privé-begraafplaats: „Ter Naveling” te Scheveningen. Te vermoeden valt dan ook, dat niet alle eigenaren zondermeer met deze nieuwerwetsigheden hebben ingestemd. Immers, een oppassend burger behoorde in de kerk, liefst zo dicht mogelijk bij de preekstoel, begraven te worden; buiten, op het kerkhof was de plek voor de armen. Mogelijk heeft Willem René van Tuyl van Serooskerken ook hierin een belangrijke rol gespeeld, immers hij was niet alleen heer van Zuilen, in welke hoedanigheid hij schepenen en andere functionarissen aanstelde, hij was er ook groot-grond- en huizenbezitter en tevens industrieel. Zijn argumenten zouden zo, wellicht niet geheel van harte, toch voor velen doorslaggevend geweest kunnen zijn.

Bij het Provinciaal Utrechts Genootschap werd op 30-11-1781 een verhandeling ingeleverd over het begraven op - en de aanleg van een begraafplaats.

Aan de hand hiervan en aan de hand van aantekeningen in rekeningen, het begraafboek van Zuilen en het

request valt het plan voor de aanleg van de Zuilense begraafplaats te reconstrueren.

De verhandeling, die begint met het kwalijke van de praktijk van het begraven in de kerken aan te tonen, gaat spoedig over in een praktische handleiding voor de aanleg van een algemene begraafplaats.

De opsteller wil enige middelen aan de hand doen om „de lijken op een andere plaats, dan in de kerken te begraven, een zaak door zommigen reeds loffelijk begonnen, algemeen te maken.” En passant valt hij dan nog eens uit over de diep gewortelde vooroordelen „bij den groote hoop der menschen”.

Hij wenst, dat door „hoog gezag”, buiten de steden en dorpen een geschikte plaats ter algemene begraving wordt afgezonderd. De enige eis, die aan zo'n stuk land gesteld zou moeten worden, is dat het hoog genoeg ligt, om de lijken niet in het water te laten rusten. Wanneer het gekozen perceel te laag ligt, kan het opgehoogd worden met aarde, die vrijkomt met de aanleg van een sloot er rondom. De begraafplaats moet als zodanig, door een muur of door bomen worden afgescheiden.

Ze moet groot genoeg zijn om aan een ieder voldoende plaats te bieden, ook aan de armen. De eigenaren van graven in de kerk, zouden naar evenredigheid graven op de nieuwe begraafplaats toegewezen moeten krijgen. De kosten van de hele operatie zouden door de gemeenschap gedragen moeten worden. Eventueel zouden bezitters van een eigen graf, dit op eigen kosten, kunnen laten ombouwen tot een grafkelder.

De schrijver maakt alleen een uitzondering voor monumenten van landswege opgericht voor zeer verdienstelijke vaderlanders, deze zouden tot lering ende vermaan, een functie in de kerken behouden. Tenslotte stelt hij, dat „de aart van ons gemeenebest” niet toelaat deze veranderingen af te dwingen.

Hoe frappant is de overeenkomst met de gang van zaken bij de aanleg van de Zuilense begraafplaats.

De heer van Zuilen stelde grond ter beschikking. Gedeputeerde Staten authoriseerden schout en schepenen om voor f 700,- obligaties, eigendom van het dorp, te verkopen, om met de opbrengst daarvan de begraafplaats in te richten. Dit gebeurde dus buiten lasten van de eigenaren van de graven. Het stuk land werd omheind met een muur en een haag, nadat het vermoedelijk eerst enigszins opgehoogd was.

Een deel van de begraafplaats werd bestemd voor de minvermogens. Deze zogenaamde „armenplaats” lag dicht bij het knekelhuis. Hier werden o.a. begraven: een jonggeboren meisje, gevonden in het secreet van het Huis te Zuilen (4-11-1799) en de drie maanden oude vondeling Julius Trouvee (6-10-1804).

Aan vermogens werd toestemming verleend hun

graven om te laten bouwen tot grafkelders, natuurlijk op eigen kosten. Het voorlaatste punt, betreffende de grote monumenten, dit was voor Zuilen niet van toetsing. Over het laatste punt, de vrije keuze, is al eerder in dit verhaal een opmerking gemaakt.

De nieuwe begraafplaats kwam onder beheer van de hervormde gemeente.

Haar kerkmeesters beheerden de inkomsten vanwege het begraven en uit de verkoop van de graven. Tevens regelden zij het groot onderhoud.

Een van de uitgaven, die de kerkmeesters verantwoordden, was het ophogen van de weg naar de begraafplaats (1805).

Voor normale onderhouds en schoonmaakwerkzaamheden werd een inwoner van Zuilen aangesteld. Hij verdiende daar zo'n zeven gulden per jaar mee.

Waarschijnlijk heeft in de beginjaren een apart fonds bestaan voor het onderhoud. In maart 1783 legateeerde Nicolaas van Ruiten, een inwoner van Zuilen, de voor die tijd niet onaanzienlijke som van 500 gulden aan dit fonds. Hoewel dit testament een jaar later door het overlijden van de testateur bevestigd werd, is dit bedrag niet in de rekening van de kerkmeesters terug te vinden, evenmin als de 700 gulden van de obligaties die van gemeentewege verkocht mochten worden. Ook werden er geen uitgaven i.v.m. de aanleg van de begraafplaats geboekt.

Sinds het einde van de jaren '80 komen er echter regelmatig posten vanwege onderhoud op de kerkrekeningen voor.

Bestond er in de eerste jaren alleen vanuit Zuilen belangstelling voor de begraafplaats, na 1786 gaan ook Utrechtse en Amsterdamse burgerfamilies toe aan aanschaf van graven hier over. Deze werden vrijwel allemaal omgebouwd tot grafkelders. Zo hadden omstreeks 1800 onder andere de families Hovy, Drost, Schutte Hoyman, Leyssius en Loofs hier hun eigen grafsteden.

De koopsommen liepen snel op van f 25,- tot f 40,- per graf.

Ook de van Tuyll van Serooskerken's hadden hier twee grafruimten, waar ze overigens de eerste honderd jaar geen gebruik van maakten.

Met betrekking tot het onderhoud en instandhouden van deze graven werden door sommigen testamentaire beschikkingen getroffen. Zo ordonneerden Jacob Drost en Petronella van Geenhuysen, beide te Amsterdam, in 1806, dat hun grafkelder na de teraardebestelling van de laatststervende niet meer geopend zou mogen worden gedurende de tijd van 100 jaren. Na het verstrijken van deze termijn zou het graf, afgevuld met zand en gesloten met de steen, aan de tijd prijsgegeven moeten worden.

Voor de kosten en de moeite van het onderhoud werd de rente van f 3.000,- gelegateerd. Deze en soortgelijke beschikkingen zullen door de kerkmeesters met graagte geaccepteerd zijn. Waarschijnlijk niet geheel tot genoegen van hun opvolgers in het begin van deze eeuw. Dezen konden eerst na veel opsporingen naar en correspondentie met nabestaanden en familieleden

den enkele graven ruimen, althans de vergane werken verwijderen en daarvoor hardstenen paaltjes plaatsen. Van de Zuilense bevolking in de achttiende eeuw, was ongeveer twee-vijfde rooms-katholiek. Zuilen had echter geen katholieke kerk. Voor kerkdiensten gingen men naar Maarssen. Toch werd men in de Zuilense hervormde kerk of op het kerkhof daarnaast begraven. Zo hadden ook enkele katholieke families eigen graven. Deze verhuisden mee naar de nieuwe begraafplaats en aldaar op de vierde rij kwamen naast elkaar te liggen de graven van de families Hubing, Heiligenberg, van Miltenburg, Brans, van Nes, van Oostveen en van van Vredendaal.

De grond van de begraafplaats, ter beschikking gesteld door Willem René van Tuyll van Serooskerken, blijkt omstreeks 1832 eigendom te zijn van de burgerlijke gemeente Zuilen. Voor 1811 heeft echter geen wettige overdracht van de 105 m² of 10,5 roeden zoals ze in het oudste kadaster beschreven staan, plaatsgevonden. Is dit na 1811 gebeurd of heeft men omstreeks 1832 maar aangenomen dat het gemeenteeigendom was? In 1902 blijkt de grond op naam van de huidige eigenaar, de Hervormde Gemeente te staan.

Met dien verstande, dat de Hervormde Gemeente Zuilen een tiental jaren geleden opgegaan is in Herv. Gem. Utrecht en deze nu de feitelijke eigenaar is.

Hein Vera

Bronnen:

G.A.U. Archief Hervormde Gemeente Zuilen no. 167 (kerkrekeningen)

G.A.U. Archief Hervormde Gemeente Zuilen no. 157 (testamenten).

Archief Utrechts Provinciaal Genootschap 29 8, verhandeling 106 met betrekking tot de verhandeling valt nog op te merken dat deze anoniem werd ingeleverd. De schrijver was vermoedelijk wel lid van het Genootschap. Dit zou dan W. R. v. Tuyll van Serooskerken als auteur uitsluiten. Deze was enige jaren eerder wel aangezocht als lid, maar had voor die eer bedankt.

Collectie Doop- Trouw- en Begraafboeken no. 193 (begraafboek Zuilen).

R.A.U. Archief Staten van Utrecht no. 265 5 aug. 1781.

Historische tuinen. parken en buitenplaatsen

Buitenplaatsen in Kennemerland, langs de Vecht en in 's-Gravenland, in de Stichtse Lustwarande, havezaten in Overijssel en Gelderse kastelen. Juist de laatste jaren geven deze buitenplaatsen met hun historische tuinen en parken iets van hun beslotenheid prijs. Steeds meer worden zij - geheel of gedeeltelijk - opengesteld voor het publiek. Ook wordt onderkend, dat wat families generatie na generatie in stand hebben gehouden en waar zij vorm aan hebben gegeven,

(vervolg op pag. 87)

ARCHEOLOGISCHE EN BOUWHISTORISCHE KRONIEK VAN DE GEMEENTE UTRECHT OVER 1981.

Inleiding

In vele opzichten mag deze aflevering van de Kroniek bijzonder heten: het is het 10e jaar van Utrechtse stadsopgravingen dat in het kort verslagen wordt, het is de 5e maal dat de Kroniek uitkomt en het is voor het eerst dat er één jaar behandeld wordt. Dat laatste maakte het mogelijk een al langer gekoesterde wens in vervulling te doen gaan, nl. een gecombineerd verslag uit te brengen over het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in de gemeente Utrecht.

Immers, al sinds 1975 is drs. A. F. E. Kipp als bouwhistoricus werkzaam bij wat nu heet de afdeling Bouwkunde (onderafdeling Monumenten) van de Dienst Bouwen en Wonen van de ROVU, dat is dezelfde onderafdeling waar bij ook de archeoloog werkzaam is. Bovendien is het aantal raakvlakken tussen archeologie in een stad en het bestuderen van de bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis van de in die stad aanwezige bouwwerken, enorm groot. In het algemeen en theoretisch: beide disciplines houden zich bezig met de bestudering van de historische ontwikkeling van de stedelijke structuur aan de hand van materiële overblijfselen. In het bijzonder en praktisch: een kelder van een gebouw, gevonden bij een opgraving zou tot de archeologie behoren, terwijl een identieke kelder in een bestaand gebouw ineens onder de competentie van de bouwhistoricus zou vallen.

Kan dus in het algemeen en in het bijzonder gezegd worden dat beiden zich met archeologie (= het bestuderen van de materiële overblijfselen uit het verleden) bezig houden, praktisch zijn er – zoals uit deze aflevering van de Kroniek duidelijk blijkt – wel degelijk verschillen. De archeologen zijn voor het verrichten van hun werk afhankelijk van vrijkomende terreinen van enige omvang, waar zij gravenderwijs (en in het algemeen de sporen vernietigend) de vaak zeer verstoorde en door elkaar liggende verschijnselen (inclusief de kubieke meters vondsten!) uit het verleden trachten te ontraadselen. Het aantal van die onderzoeken zal dan ook daardoor min of meer beperkt zijn.

De bouwhistoricus heeft een wat dat betreft veel ruimer „aanbod”. Honderdtallen huizen in de binnenstad en daarbuiten bergen allerlei interessante gegevens, die vooral bij verbouwingen (of sloop!) aan het licht komen. Soms betreft het simpele waarnemingen, bijvoorbeeld bij het herstel van een kap, maar vaker nog gaat het om een reeks van waarnemingen tijdens – de soms zeer langdurige, over één jaar heengaande – bouwcampagnes. Dat daarbij niet alleen de alertheid van de bouwhistoricus van groot belang is, maar ook die van opzichters, uitvoerders, metselaars en timmerlieden op de bouw zelf, spreekt vanzelf. Veel is van hun waarnemingsvermogen afhankelijk, vooral indien voor de bouwhistoricus een tiental werken tegelijk aan de orde zijn.

Er wordt meer verbouwd dan op grote schaal gesloopt, iets dat o.a. af te lezen valt uit de verhouding van het aantal bouwhistorische bijdragen in deze Kroniek ten opzichte van de archeologische artikelen. Maar zelfs die verhouding geeft nog een vertekend beeld, want het aantal bouwhistorische opnamen is nog veel groter dan het aantal hier behandelde (ca. 150 in 1981). De adressen van die gebouwen waarin onderzoek en waarnemingen gedaan zijn, maar die geen verslag in deze Kroniek kregen, zijn in de lijst aan het eind van deze aflevering opgenomen.

Het is natuurlijk volkomen duidelijk dat al het werk niet door twee personen is gedaan. Onder het hoofd „Personele zaken” zal nader aandacht gegeven worden aan al die beroepskrachten, maar ook aan de vele vrijwilligers, studenten, enz. zonder wier medewerking het bedrijven van archeologie, in de breedste zin van het woord, in Utrecht volstrekt onmogelijk zou zijn.

Dat het bovenstaande ook op het Utrechtse gemeentebestuur van toepassing is, mag met grote waardering en dankbaarheid geconstateerd worden. Dat de belangstelling voor het historisch erfgoed nog verder gaat dan het verschaffen van de middelen om dat erfgoed naar behoren te documenteren, bleek o.a. uit het bezoek dat de burgemeester, mevrouw drs. L. Vos-van Gortel en de wethouder van volkshuisvesting en monumenten, mr. A. J. Bransen aan de opgraving aan de Jan Meijenstraat e.o. brachten (afb 1).

Contacten bestaan ook buiten het gemeentelijk apparaat, omdat het beoefenen van archeologie nu eenmaal een interdisciplinaire bezigheid is: hoe meer invalshoeken, hoe beter het zicht op het verleden kan zijn. De bouwhistoricus heeft zijn veelvuldige en vruchtbare verbindingen met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, vooral met de afdeling Onderzoek en Documentatie. Met de Technische Hogeschool Delft, afdeling Restauratie, het Kunsthistorisch Instituut van de RU Utrecht en de HTS voor Bouwkunde bestaat een symbiotische verhouding: de bouwhistoricus levert onderwerpen voor studies en praktisch werk en de studenten en stageaires verrichten een deel van het onderzoek en van de uitwerking. Een bijzondere plaats neemt daarbij de „Rijk-geïllustreerde Be-

schrijving" in, een ambitieus project dat moet resulteren in een grote publicatie over de historische Utrechtse woonhuizen.

De archeoloog heeft uiteraard zijn contacten met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, o.a. met de provinciaal-archeoloog, drs. W. J. van Tent, met wie hij - samen met Dr. C. Isings, conservator van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen - het Provinciaal en Gemeentelijk Depôt van bodenvondsten beheert. Met een aantal universitaire instituten bestaat een band die men, als boven, het beste als symbiose kan omschrijven: studenten doen veldpraktica op Utrechtse opgravingen en maken scripties over de resultaten. Veldstages werden gedaan door studenten van het Archeologisch Instituut van de RU Utrecht, van het Instituut voor Prehistorie van de RU Leiden, van het Instituut voor Geschiedenis van de RU Utrecht en van de Technische Hogeschool Delft, afdeling Restauratie. Op het Biologisch-Archeologisch Instituut van de RU Groningen wordt verder gewerkt aan de dierlijke resten uit Utrechtse opgravingen. Een grote publicatie over dat onderwerp is in voorbereiding. De gigantische hoeveelheid menselijke skeletten uit het St. Jobsgasthuis (zie *Kroniek* 1978-1980, MBOU 1981-3, 60-62) en die van Vredenburg (zie *Kroniek* 1976-1977, MBOU 1980-1, 24-31) zijn in het afgelopen jaar onder leiding van drs. W. R. K. Perizonius voor verdere bewerking gereed gemaakt door het Instituut voor Antropobiologie van de RU Utrecht, waarbij de naam van de heer R. Mastwijk, laborant aan dat Instituut, met ere genoemd mag worden.

Met het Botanisch Laboratorium van de RU Utrecht werden afspraken gemaakt over de determinatie van opgegraven hout, die in 1982 effectief zullen worden. Hetzelfde geldt voor het Geografisch Instituut (fysisch-geografisch onderzoek naar de rivierlopen binnen het Utrechtse stadsgebied) en het Instituut voor Geschiedenis (geschiedenis en sociale achtergronden van het St. Jobsgasthuis).

In de vorige *Kroniek* werd de hoop uitgesproken dat het verschijnsel, dat verschillende auteurs hun bijdragen aan de samenstelling ervan leveren, zou blijven voortbestaan. Die hoop is in vervulling gegaan: zeven auteurs schreven - al dan niet in combinatie - over onderzoek waarbij ze zeer intensief betrokken zijn. Men wordt voor al hun inspanning hier dank gezegd.

Zo langzamerhand wordt het stilistisch moeilijk alle afdelingen en collega's van de ROVU op weer een andere manier te bedanken voor hun vele, gevarieerde hulp en belangstelling bij het voorbereiden, uitvoeren en uitwerken van onderzoek. Is daarnet beweerd dat archeologie als wetenschap sterk interdisciplinair is, de organisatie van het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek is dat - zeker in een binnenstad - eveneens. Het is dan ook een heel gemak deskundigen uit al die disciplines onder het ene dak van de ROVU (en bij de afdeling OW/SO op het stadhuis) bijeen te vinden. Dat daarbij de afdeling Bouwkunde - en speciaal de onderafdeling Monumenten - van de Dienst Bouwen en Wonen van de ROVU een bijzondere plaats inneemt, mag gezien de stationering aldaar van zowel de bouwhistoricus als de archeoloog en twee van zijn assistenten, niet verbazen.

*drs. T. J. Hoekstra
drs A. F. E. Kipp*

Personele zaken

In verband met de grote achterstand op het gebied van het uitwerken van de resultaten van de opgravingen, was het mogelijk de heer H. L. de Groot ook na het aflopen van de onderzoekingen aan de Jan Meijenstraat e.o., op jaarcontract in dienst te houden. Behalve het uitwerken van een deel van die genoemde opgraving, mede ten behoeve van zijn afstuderen aan het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam, vervangt hij, waar en wanneer nodig, de archeoloog, zodat die tijd vrij krijgt om de opgraving Vredenburg uit te werken. In hetzelfde kader van uitwerken van beide bovengenoemde onderzoeken waren drs. A. Cense (kunsthistorica) en drs. A. van Marrewijk (fysisch geograaf) via de Tijdelijke Arbeidsplaatsen Regeling werkzaam van 15 april tot 15 (resp. 1) oktober 1981. Zij deden belangrijk voorbereidend en ordenend werk in verband met beide onderzoeken.

B. J. M. Klück, medewerker van het Utrechts Monumenten Fonds, verrichtte in opdracht van bouwhisto-

ricus en archeoloog zijn zo langzamerhand befaamd minutieuze onderzoek, waarvan de neerslag in deze *Kroniek* onder zijn naam terug te vinden is.

R. de Zwaarte, F. Kneefel en A. A. van Berkel hielden zich op hun voortreffelijke wijze bezig met resp. het beheren van het Provinciaal en Gemeentelijk Depôt, met het veldwerk, fotograferen en tekenen van vondsten, het inrichten van tentoonstellingen en met het meten, tekenen en het uitwerken van veldtekeningen. H. W. Scherpenhuyzen vierde zijn tweede lustrum als amateur in de archeologie, waarover onder het hoofd „Tentoonstellingen" uitvoeriger gerapporteerd zal worden. Wij hopen dat nog vele lustra zullen volgen.

Tj. Pot maakte zich blijvend verdienstelijk door het verrichten van grote hoeveelheden typewerk ten behoeve van de vondsten-administratie, waardoor ook op dat gebied een begin gemaakt kon worden met het inhalen van een enorme achterstand. Ook hem wensen we voor hemzelf en voor het welzijn van de velden depôt-administratie nog zeer vele jaren toe.

Het bestaan van vrijwilligers, stageaires en praktikan-ten is zowel voor de bouwhistoricus als voor de ar-

Afb. 1 Burgemeester drs L. Vos-van Gortel brengt op 10 juni 1981 een bezoek aan de opgraving aan de Jan Meijenstraat e.o.

cheoloog een (aangename) noodzaak. Het woord symbiose wordt nu voor de derde maal gebruikt, want behalve het nut en het plezier dat de „beroeps“ van hun werk en aanwezigheid hebben, biedt het de vrijwilligers een aangename en zinvolle tijdsbesteding, terwijl de stageaires en praktikanen bovendien nog ervaring voor de studie van hun vak opdoen.

Tentoonstellingen

Het jaar 1981 eindigde in feite met een hommage aan de amateur in de archeologie, zij het dat slechts

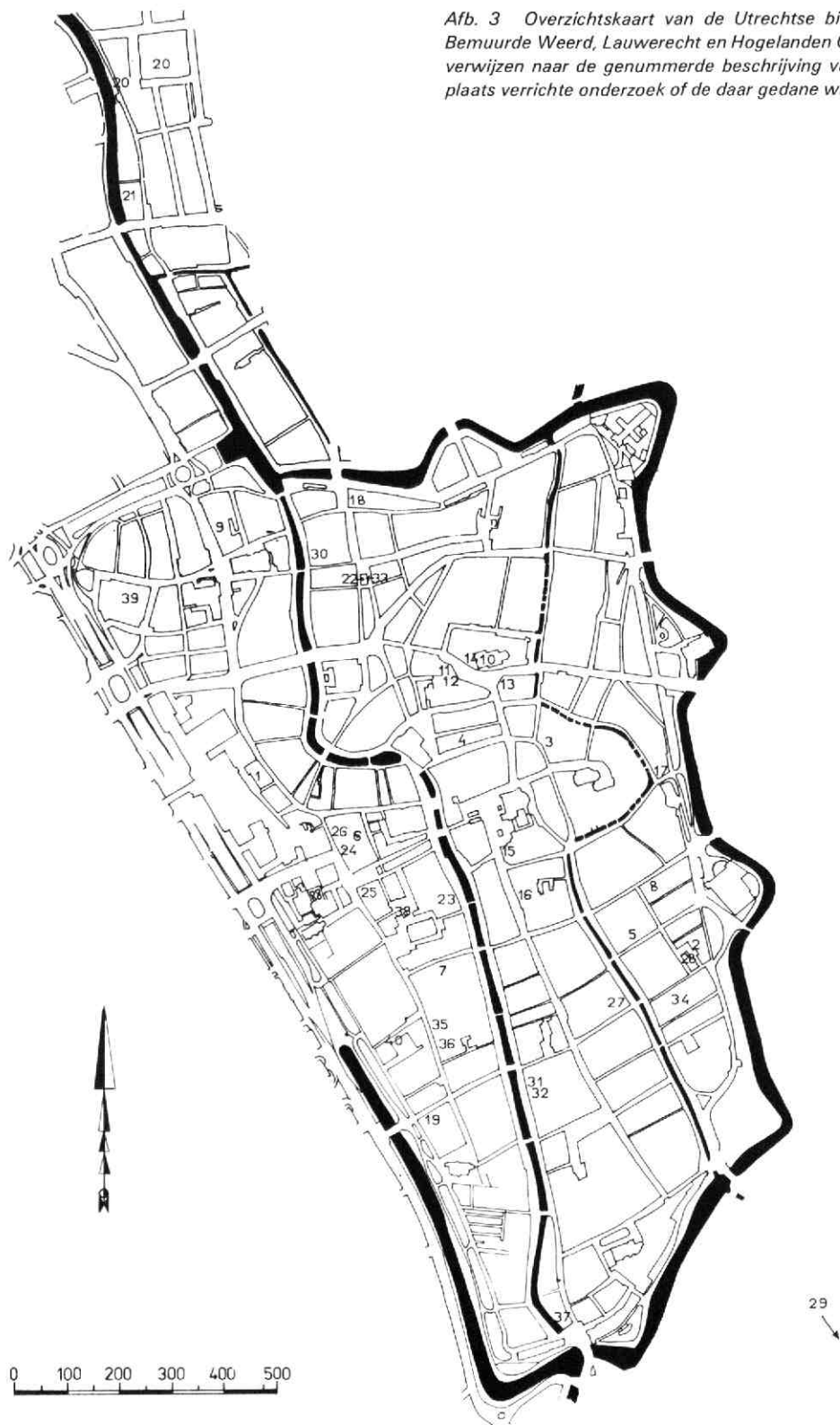

Afb. 2 Wethouder mr A. J. Bransen reikt de gouden Uniedaolder uit aan H. W. Scherpenhuyzen en zijn vrouw bij de opening van de tentoonstelling „Uit Scherven Opgebouwd“ op 19 december 1981.

één aspect daarvan belicht werd in de vorm van één persoon: op 19 december opende mr. A. J. Bransen, wethouder van volkshuisvesting en monumenten, in de Agnietenkapel van het Centraal Museum de tentoonstelling „Uit Scherven Opgebouwd“. De directe aanleiding voor het houden van deze tentoonstelling, die het restaureren van opgegraven aardewerk tot onderwerp had, was het feit dat H. W. Scherpenhuyzen, de onvermoeibare aanvoerder van de „schervenplakkers“ tien jaar in de Utrechtse archeologie meedraaide. Dat deze langdurige toewijding ook door het Utrechtse gemeentebestuur op hoge prijs werd gesteld, mocht blijken uit de overhandiging door wethouder Bransen van de gouden Uniedaolder aan de heer Scherpenhuyzen en zijn vrouw (afb 2). Het was voor het eerst sinds het Uniejaar (1979) dat de gouden Uniedaolder uitgereikt werd. In Henk Scherpenhuyzen mogen alle vrijwillige medewerkers zich geëerd voelen. De tentoonstelling is tot stand gekomen als een ware co-productie van de afdeling Utrecht van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, het Centraal Museum en de archeologische medewerkers van de gemeente Utrecht, van wie vooral F. Kneefel genoemd moet worden, die de tentoonstelling inrichtte.

Tot oktober 1981 hebben drie vitrines in de hal van het Centraal Museum de aandacht van de binnenkomende bezoeker getrokken. Zij waren gevuld met mooi en interessant materiaal afkomstig uit de opgravingen aan de Jan Meijenstraat e.o. De inrichting van de vitrines was in handen van F. Kneefel en Monica Benjaminse. Tenslotte kan vermeld worden dat enige pijpaarden beeldjes en mallen voor de vervaardiging daarvan, uitgeleend werden ten behoeve van de tentoonstelling „Verleden Land“, die door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden ingericht werd naar aanleiding van het uitkomen van het Boek van de Maand onder diezelfde titel, waarin onder het hoofd-

Afb. 3 Overzichtskaart van de Utrechtse binnenstad, de Bemuurde Weerd, Lauwerecht en Hogelanden O.Z. De cijfers verwijzen naar de genummerde beschrijving van het op die plaats verrichte onderzoek of de daar gedane waarneming.

stuk Middeleeuwen ook het een en ander over Utrecht te zien en te lezen is.

Publicaties met betrekking tot onderzoeken uit vorige Kronieken.

T. J. Hoekstra, Marcelis Keldermans, Mr. van de wercken van de starckte Vredensborch t'Utrecht en boumeester der vesteijcheden van de sterckten in Gelderland (ca. 1500 ?-1557). In: Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel. Onder redactie van T. J. Hoekstra, H. L. Janssen en I. W. L. Moerman. Zutphen 1981, 170-186. C. Isings, Glass from Pit N of Vredenburg Castle Utrecht. In: Liber Castellorum (als boven), 390-395. J. Zeiler, Schapen en geiten in middeleeuws en subrecent Utrecht. Doctoraalverslag Biologisch-Archeologisch Instituut RU Groningen.

Onderzoekingen, vondsten en publicaties.

Deze rubriek is alfabetisch gerangschikt op straatnamen. De nummering verwijst naar de kaart van afb 3. Alle vondsten bevinden zich - indien niet anders vermeld - in het Provinciaal en Gemeentelijk Depôt, Voetiusstraat 2 te Utrecht. De bouwhistorische gegevens berusten bij de onderafdeling Monumenten van de Dienst Bouwen en Wonen van de ROVU, Ravellaan 96 te Utrecht.

De foto's waarbij geen maker vermeld staat, zijn gemaakt door de Fotodienst van de Gemeente Utrecht, een instelling waarop menigeen buiten Utrecht jaloers is wegens het daar aanwezige vakmanschap en de promptie bediening.

Bij de andere foto's staat wel de fotograaf vermeld, maar niet dat het overgrote deel ervan afgedrukt is door de Utrechtse Foto Afwerk Centrale, die ook ten behoeve van de vondstenadministratie in het Depôt van honderden negatieven in snel tempo goede posities maakte.

Gebruikte afkortingen

BKNOB	Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond.	
GAU	Gemeentelijke	Archiefdienst Utrecht.
Kroniek	Archeologische Kroniek van de Gemeente Utrecht.	
LIT	Literatuur	
MBOU	Maandblad Oud Utrecht	
Opm	Opmeting	
RAU	Rijksarchief in Utrecht	

RDMZ	Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist
ROVU	Dienstenstructuur Ruimtelijke Ordening, Openbare Werken, Volkshuisvesting Utrecht
RU	Rijksuniversiteit
TA	Topografische Atlas
Tek	Tekening
De Timmerwerf	De Timmerwerf. Personeelsorgaan van de Dienstenstructuur ROVU

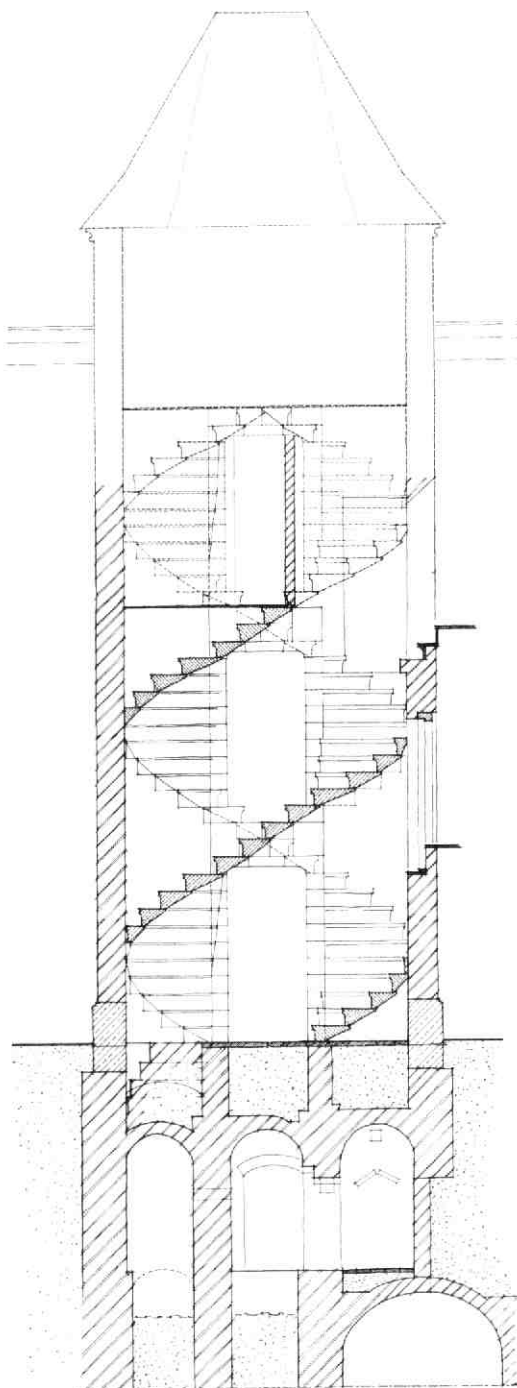
1. Achter Clarenburg 27

De posthume werkzaamheden aan de curieuze dubbele traptoren (afb 4) van het in 1965 ten behoeve van de geplande verbreding van het Achter Clarenburg gesloopte Elisabethgasthuis betroffen voornamelijk het completeren van de opmetingen van de bestaande toestand en het reconstrueren van de oorspronkelijke toestand (afb 5).

Het Elisabethgasthuis werd in 1491 door de in de Donkerstraat woonachtige kanunnik Evert Zoudenbalch (afb 75) gesticht ten behoeve van onbemiddel-

Afb. 4 Achter Clarenburg 27. De dubbele trap(toren) van het St Elisabethgasthuis gezien van binnen naar buiten. Situatie vóór 1965.

Afb. 5 Achter Clarenburg 27. De dubbele trap(toren) van het St Elisabethgasthuis. Aangevuld en uitgewerkt Opm. en tek. K. Rampart.

de wezen. Het bestond in hoofdlijnen uit drie vleugels langs het Achter Clarenburg, de Korte en Lange Elisabethstraat, alsmede uit een kapel aan de Vredenburg-zijde. Midden tegen de westvleugel stond aan de binnenzijde van het carré de spiraalsgewijs opgebouwde dubbele traptoren met een gebeeldhouwde poort aan de binnenplaats.

Intrigerend is de relatie met de één jaar tevoren gebouwde dubbele wenteltrappen in de verdwenen westgevel van de Domkerk.

Dit voor Nederland unieke verschijnsel is ook in Europees verband zeldzaam en bovendien een zeer vroeg voorbeeld. Het is dus alleszins de moeite waard zorgvuldig met de bewaarde resten om te gaan.

A. F. E. Kipp

2. Achterom

Begin oktober werd een terrein aan de westzijde van het Achterom voor woningbouw gereedgemaakt. Van deze gelegenheid werd gebruik gemaakt om een kort onderzoek in te stellen naar de voormalige erfafscheiding tussen het huis Lepenburg en het Brigittenklooster. Helaas was het resultaat beneden de verwachtingen. In plaats van de verwachte tuinmuur werd slechts de fundering van de achtergevels van een al eerder gesloopte rij 18de-19de eeuwse huisjes aangetroffen. De aanlegdiepte van deze fundering lag op 125 cm beneden het maaiveld. Daaronder bevond zich een laag tufgruis met een dikte van 25 cm. De gezochte tuinmuur heeft dus plaats moeten maken voor de gevelfundering van de huisjes of moet zich iets meer oostelijk, buiten het onderzochte terrein bevinden.

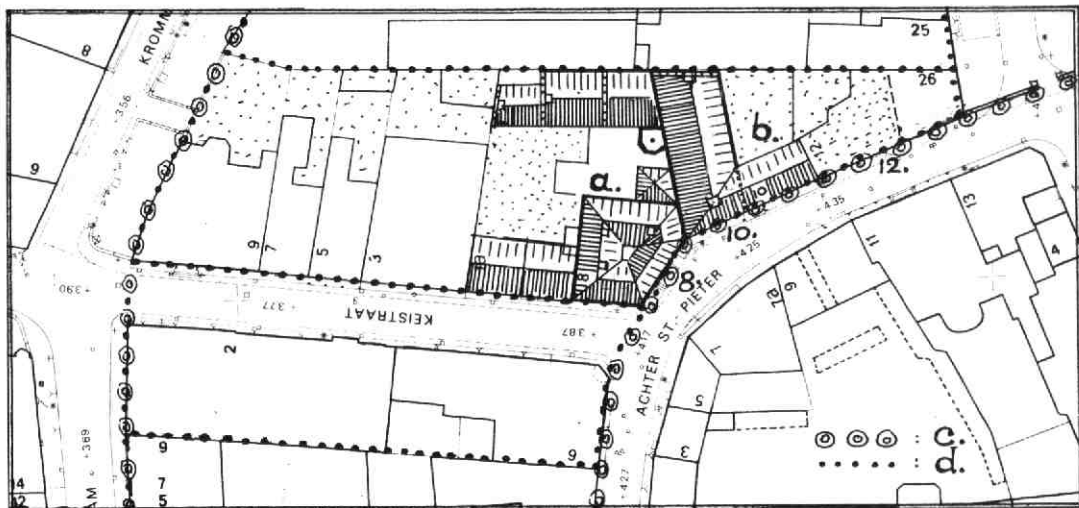
R. de Zwarte

3. Achter St. Pieter 8-10-12

De renovatie van dit complex was aanleiding tot bouwhistorisch onderzoek in deze panden, waarvan nummer 8 - het huis „de Krakeling” - het meest opvalt, maar niet de kern is. Aangezien het onderzoek hoofdzakelijk tijdens de verbouwing plaats vond, bleef het in principe beperkt tot die onderdelen die tijdens het werk aan de orde kwamen. Dit leverde het volgende beeld op van de ontwikkeling van de bebouwing ter plaatse.

Binnen de immuniteit van St. Pieter was oudtijds rond de Pieterskerk een waaier van grote claustrale erven gesitueerd. De niet aan een rooilijn gebonden claustrale huizen van de kanunniken lagen in principe met hun rug naar de Kromme Nieuwe Gracht temidden van hun tuin en waren met hun front op de kerk georiënteerd. Aan de zijde van het kerkhof trof men voornamelijk koetshuizen, bijgebouwen en tuinen met poortjes aan. Aan de noordwest zijde liep deze reeks erven door tot en met Achter St. Pieter 4.

Het onderhavige complex nu is gelegen op het laatste erf dat op het Pieterskerkhof uitkwam en dat met zijn zijkant voor een groot deel aan Achter St. Pieter

Afb. 6 Achter St Pieter 8-10-12. Situatieschets. Tek. A. F. E. Kipp. a: het middeleeuwse claustrale huis Achter St Pieter 10. b: het huis van Everard Meyster uit 1663. c: de grens van de immunititeit van St. Pieter. d: de grenzen van het claustrale erf. NB: het zuiden is boven!

grensde (afb 6). Bij de verbouwing bleek nummer 10 nog belangrijke resten van het bijbehorende claustrale huis te bevatten. Dit bestond kennelijk uit een hoofd-vleugel van ca. 9 bij 24 m evenwijdig aan het Pieterskerkhof, en was langs de oostgrens L-vormig naar achteren uitgebouwd. Het had een traptoren in de binnenhoek van de L, een kleine aanbouw in de bocht van Achter St. Pieter, en een grote tuin langs de straat met een koetshuis aan het kerkhof. Met deze opzet voor ogen blijkt de middeleeuwse structuur nog duidelijk herkenbaar op foto's genomen vanaf de Domtoren in 1877 en 1905 (afb 7). Nog in 1905 was de hoofd-vleugel aan de oostzijde afgesloten met een trapgevel. De tegenhanger daarvan zal zijn verdwenen toen op het einde van de 18e eeuw dwars op deze vleugel een nieuw voorhuis werd gebouwd. Een forse hoekschoorsteen markeerde het punt van samenkomen van beide daken. Achter de hoofd-vleugel sloten drie opeenvolgende kleinere aanbouwen aan: de eerste met een lager dak, de middelste had twee trapgevels, en de laatste was wat smaller. In 1905 blijkt dat de eerste inmiddels is verdwenen en de andere twee zijn gecombineerd en voorzien van een verdieping met een plat dak. De traptoren in de binnenhoek is in 1905 nog duidelijk te zien, zij het zonder spits. Bij latere - deels zeer recente - verbouwingen is veel van het toen nog in hoofdzaak aanwezige complex gewijzigd of verdwenen.

Van de hoofd-vleugel kon een deel van de noord- of achtergevel worden onderzocht, waarbij enkele vensters en doorgangen uit de bouwtijd tevoorschijn kwamen (afb 8, onder), alsmede delen van de geprofileerde bakstenen gootlijst (afb 9). De doorgangen sloten aan op een wat onder het maaiveld gelegen vloerpeil. Het baksteenformaat was 30 x 15 x 7,5 cm, 10

lagen 84 cm. Van de zuid- of frontgevel was slechts een klein fragment aan de straatzijde te achterhalen. De veelhoekige traptoren - waarvan het archeologisch onderzoek van de fundering reeds in de vorige Kroniek (MBOU 1981-3, 30/31) werd vermeld - was nog tot grote hoogte min of meer aanwezig, zij het dat hij bij diverse verbouwingen als het ware binnenste buiten was gekeerd: de binnenruimte was grotendeels leeg, en de torenmuur functioneerde vooral nog als onderdeel van verschillende aanbouwen aan zijn buitenzijde. Ter hoogte van de eerste verdieping kwam een klein trapvenster in zicht. Het baksteenformaat

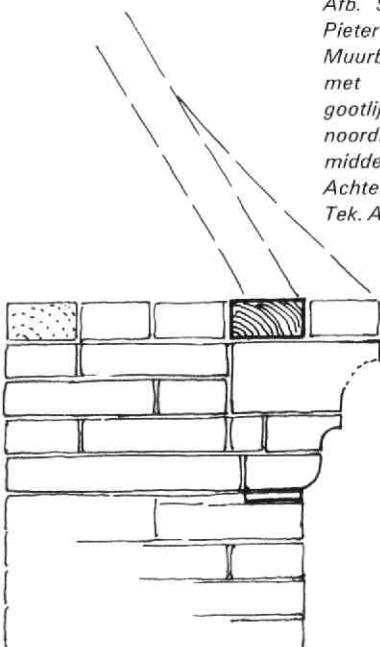
Afb. 7 Achter St Pieter 8-10-12. Gezicht vanaf de Domtoren in de richting van Achter St Pieter 8 en 10. In de kapenstructuur (aangegeven met inktlijnen) is de opzet van het complex te herkennen. Foto W. C. van Dijk, ca. 1870. GAU TA Ca 2. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 8 Achter St Pieter 8-10-12. Reconstructieschets van de 17e eeuwse toestand van (boven) de oostelijke en (beneden) de noordelijke achtergevel van Achter St Pieter 8 met resp. de doorsnede en het achteraanzicht van het claustrale huis Achter St Pieter 10. Tek. A. F. E. Kipp.

was iets kleiner dan bij de hoofdvluegel: 30 x 14 x 6,5 cm, 10 lagen 78 cm. Op een dergelijke wijze was ook het eerste lid van de achtervleugel alleen als negatief aanwezig, nl. als een rondom ingebouwde binnenplaats. In de westmuur, grenzend aan de traptoren en

Afb. 9 Achter St Pieter 8-10-12. Muurbeëindiging met bakstenen gootlijst van de noordmuur van het middeleeuwse huis Achter St Pieter 10. Tek. A. F. E. Kipp.

de middeleeuwse binnenplaats, werden op kelder- en beganegrondniveau vensternissen en doorgangen geconstateerd. Het tweede blok van de achtervleugel was beter bewaard gebleven; het was vermoedelijk van oudere oorsprong (baksteenformaat: 33 x 16 x 8 cm, 10 lagen 87 cm). Blijkens sporen van balkgaten, deuren, vensters en kaarsnissen bestond het oorspronkelijk uit een lage en lager gelegen onderverdieping (tot 1,50 m boven huidige beganegrondpeil) met enkelvoudige balklaag en een vermoedelijk belangrijkere kamer op de verdieping met een moeder- en kinderbalklaag. De middeleeuwse stookplaats zat in de noordmuur en is met deze muur rond 1900 verdwenen. De kelder, bestaande uit twee dwarsgelegen tongewelven, werd later ingebouwd. Het derde bouwdeel van de achtervleugel is iets jonger dan het middelste (steenformaat 30 x 15 x 7 cm, 10 lagen 81 cm). Het was smaller en lager en had een stookplaats tegen de noordmuur, waarvan de topgevel met vensternissen op beganegrond- en zolder niveau, alsmede de forse schoorsteen nog duidelijk herkenbaar waren. De tongewelfde kelder onder dit gedeelte stamt mogelijk uit de bouwtijd. De kleine achterbouw aan de westzijde van de hoofdvluegel tenslotte bestond uit één laag met een kap evenwijdig aan de straat, die hier net de bocht om gaat. De nog bestaande middeleeuwse kelder ligt nog heden onder het huidige pand Achter St. Pieter 8.

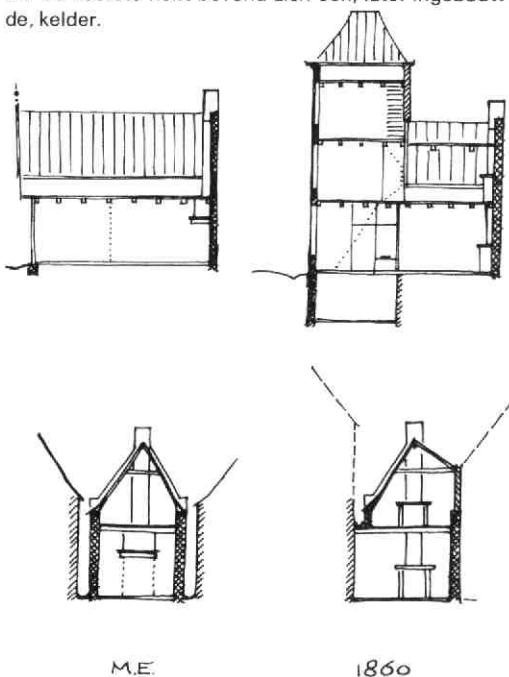
Dit hoekpand, nummer 8, stamt uit een heel ander hoofdstuk van de geschiedenis. Na de Reformatie veranderde met de kerkelijke en politieke structuur ook de stedelijke structuur. In het kader van de ontsluiting van de immuniteiten, die tot dat moment vrijwel afgesloten eigen wereldjes waren, besloot de Vroedschap van de stad in 1662 op instigatie van burgemeester Moreelse tot de aanleg van een nieuwe straat tussen Achter St. Pieter en Drift, de huidige Keistraat. Daartoe werd in 1663 van stadswege het claustrale erf van de gebroeders Van Buijren aangekocht, en na aanleg van de straat, direct in percelen doorverkocht aan particulieren ten behoeve van woningbouw. Als een van de gegadigden koopt Jhr. Everard Meijster het hoekperceel ter plaatse van Achter St. Pieter 8 en bouwt daar zijn nog bestaande nieuwe woonhuis. Ter herinnering aan de Amersfoortse Kei, die deze Heer twee jaar tevoren te Amersfoort de stad in liet slepen, werd een grote kei ingemetseld boven een poortje tussen woonhuis en koetshuis. Reeds kort daarna ontleende de nieuwe straat hieraan zijn naam.

Van dit merkwaardige, op vijfhoekige grondslag gebouwde huis zijn de beide straatgevels vrij gaaf bewaard gebleven, daar de latere verlaging van de vensters op bescheiden wijze is gebeurd en de decoratie grotendeels onaangetast liet. (Deze curieuze facade-decoraties vol symboliek betreffende leven en dood, vergankelijkheid en hoop vormen een hoofdstuk apart, dat buiten het bestek van dit verhaal valt). Voor de rest was het huis echter zeer onduidelijk geworden door ingrijpende recente verbouwingen ten behoeve van een bank. Des te groter was de verrassing dat er

4. Annastraat 7

Bij Annastraat 7 kwam bouwhistorisch onderzoek aan de orde toen het pand door technische gebreken wat te „bewegelijk” dreigde te worden. Dit bleek een historisch zeer verklaarbare oorzaak te hebben.

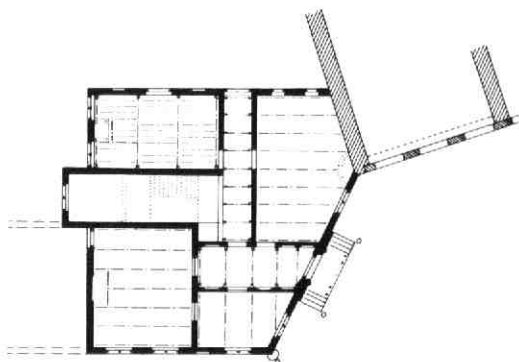
Het is van oorsprong een klein, middeleeuws huis van één laag met kap, waarschijnlijk met een houten voorgevel (afb 12). Als curieuze bijzonderheid bleek ter linkerzijde een zgn. „osendrop” bewaard, een in de middeleeuwen gebruikelijke smalle druipstrook tussen de huizen. De stookplaats lag vermoedelijk vanouds midden tegen de blinde achtergevel. Alleen onder de voorste helft bevond zich een, later ingebouwde, kelder.

Afb. 12 Annastraat 7. Schets van de middeleeuwse toestand en van de toestand sedert de verbouwing van ca. 1860. Dwars- en langsdoorsnede. Tek. A. F. E. Kipp.

Rond 1800 is het huis ingrijpend verbouwd. Daarbij werd de voorste helft achter een nieuwe voorgevel hoger opgetrokken tot drie lagen met kap, terwijl van het achterste deel de zolder tot een zeer bescheiden verdieping werd uitgebouwd door alleen het rechter dakschild tot plafondhoogte op te lichten, daglicht via een lichtkoker binnen te laten, en ook hier een stookplaats midden tegen de achtermuur te maken. Bij deze verbouwing werd de beganegrond in de breedte verruimd door aan de linkerkant de „osendrop” erbij te trekken, de middeleeuwse zijmuur weg te halen, en de bovenbouw op te vangen op de in het buurpand ingewerkte onderste balklaag, met alle gevolgen van dien.

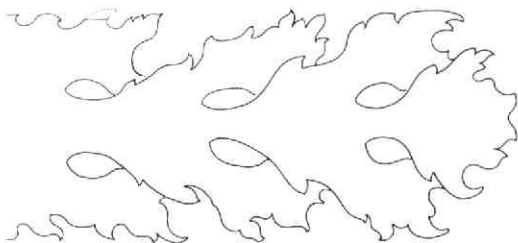
A. F. E. Kipp

Afb. 10 Achter St Pieter 8-10-12. Plattegrond van de begane grond en van de eerste verdieping van Achter St Pieter 8 met aanduiding van de 17e eeuwse balklagen. Tek. A. F. E. Kipp.

in feite zoveel over bleek te zijn van de oorspronkelijke opzet van het huis van Meijster, mede omdat er op de in de jaren '60 grotendeels uitgebroken beganegrond veel nog uit de plafonds viel af te lezen. Interessant is de overgangsvorm met moer- en kinderbalkplafonds met gangbare sleutelstukken in sommige kamers en enkelvoudige balklagen in andere kamers (afb 10). De grote kamer rechts aan de voorzijde vertoont een zorgvuldig gelegd waaivormig vloerplankenpatroon en had op de beganegrond een gebogen schoorsteen in de hoek. In de hal en de gang waren de sleutelstukken verdwenen, maar uit de aftekening in de verf waren nog duidelijk de rijkgesneden bladmotieven af te lezen (afb 11). Verder kwam in de hal de oorspronkelijke 17e eeuwse indeling met vlakke muurnissen tevoorschijn, inclusief belangrijke resten van de oudste afwerking. Deze bestond, evenals in de linker voorkamer, uit een rose-rose pleister met een rode saus erover, aansluitend bij een olijfgelue versie van het plafond en een warmrood geschilderde voordeur.

A. F. E. Kipp

Afb. 11 Achter St Pieter 8-10-12. Voormalig gesneden sleutelstuk met bladmotief in de hal van Achter St Pieter 8. Schets naar de aftekening in het schilderwerk. Tek. A. F. E. Kipp.

5. Brigittenstraat 1-9

Het project Brigittenstraat 3-5-7 (-9) betrof de verbouwing tot één complex van een aantal reeds eerder samengevoegde panden waarvan de geschiedenis in de afgelopen vijf eeuwen meermalen parallel heeft gelopen. Hoewel er tijdens deze verbouwing weinig aanleiding en gelegenheid was voor een diepgaand bouwhistorisch onderzoek, vormen de gedane waarnemingen onder meer waardevolle bouwstenen voor een beter inzicht in de ontwikkeling van dit gedeelte van de Brigittenstraat. Kort daarna kon het beeld nog verder worden aangevuld met aansluitende gegevens uit Brigittenstraat 1.

De Brigittenstraat heeft zijn naam te danken aan het Brigittenklooster dat vermoedelijk in 1484 of eerder aldaar gevestigd werd.

Op het terreingedeelte langs de Brigittenstraat lag ten westen van de latere Nieuwe Kamp het kort voor 1463 gestichte Driekoningenconvent (nrs. 3-5-7).

Ten tijde van de Reformatie kwam in 1581 tegelijk met het Brigittenklooster ook het Driekoningenconvent aan de stad. Daarmee brak een periode van alternatief gebruik aan, vooruitlopend op de complete integratie in de woonbebouwing.

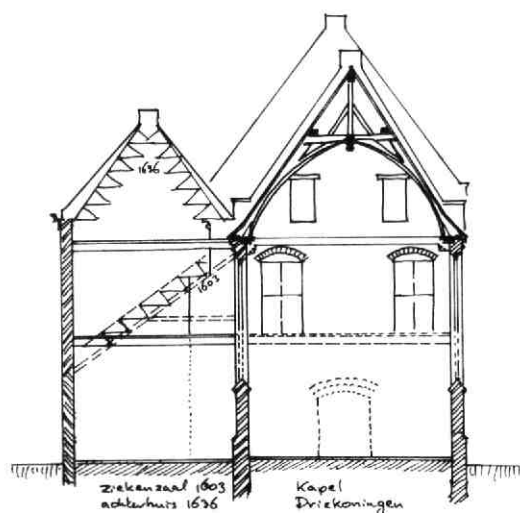
In 1603 besloten de Staten van Utrecht „het kerkplein van Drie Coninghen te appropriëren tot gasthuis” als filiaal van het Catharijnegasthuis. Daartoe werd tegen de kapel (nrs. 5-7), vermoedelijk aan de zuidzijde, een ziekenzaal gebouwd (afb 13). Later werd ter vergroting van de capaciteit ook de kapel zelf als ziekenzaal ingericht, totdat in 1631 de ziekenzorg weer in het Catharijneconvent werd geconcentreerd.

In november van dat zelfde jaar besluit de Vroedschap tot verkoop van het Brigittenklooster en het Driekoningenconvent met uitzondering van de kapel die voorlopig stadseigendom blijft.

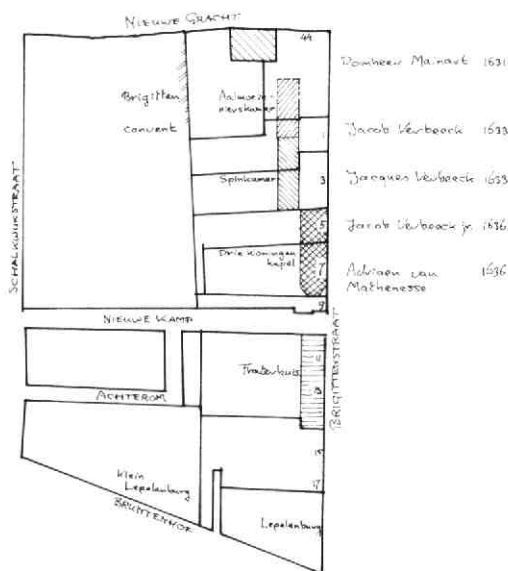
In 1631 reeds wordt het bij het Brigittenklooster behorende hoekhuis Nieuwgracht (44)/Brigittenstraat als woonhuis aan Domheer Mainart verkocht (afb 14). Op 7 september 1633 volgt het transport aan Jacob Verbeeck van het daarnaast gelegen, eveneens tot het Brigittencomplex behorende gebouw, bestaande uit een deel van de spinkamer, ter breedte van 53 voet (Brigittenstraat 1). Op dezelfde dag worden aan (zijn broer?) Jacques Verbeeck, een koopman, getransporteerd: „de cameran, huysinge en de vordere gedeelten des voorseyde convents aan de westzijde van de drie Coninghenkerk, breedte aan de straat 56 voeten” met de bepaling dat „de westgevel van de voorseyde kerk gemeen (zal) wezen en de deur daar innecomende, bij den voornoemden Verbeeck 't sijn en kosten op de dichte van deselve gevel toegeleijt worden” (Brigittenstraat 3, waarin de rest van de spinkamer is opgenomen).

Op 16 juli 1636 wordt door de stad aan Jacob Verbeeck junior, de zoon van Jacques, verkocht „het gedeelte van de Drie Coninghenkercke gelegen oostwaarts naest zijn Verbeecks vaders nieuw getimmerde huysinge, breedte voor aan de straat omtrent 41 voeten en diep buitenswerck 30 voeten, met noch een erf daarachter aan gelegen”. Dit betreft het huidige pand Brigittenstraat 5, dat bovendien nog een gang kreeg van 8 voet breed, achter het erf van de linkerbuurman langs, naar de latere Nieuwe Kamp.

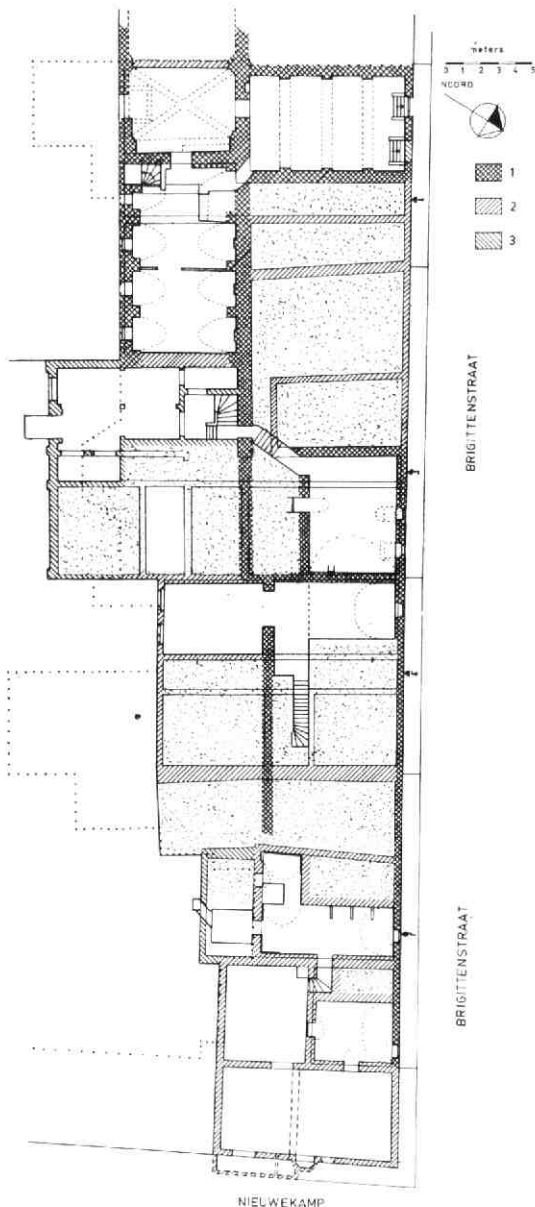
Op dezelfde dag wordt tenslotte ook de oostelijke

Afb. 13 Brigittenstraat 1-9. Doorsnede naar het westen van Brigittenstraat 5 door de voormalige Driekoningenkapel (rechts) met de in 1603 aangebouwde ziekenzaal en het achterhuis uit 1636 (links). Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 14 Brigittenstraat 1-9. Situatietekening met aanduiding van de gevonden kloosteronderdelen en van de 17e eeuwse verkaveling. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 15 Brigittenstraat 1-9. Plattegrond op kelderniveau. Tek. E. M. Kylstra en A. F. E. Kipp. 1: middel-eeuws muurwerk. 2: 17e eeuws. 3: 19e eeuws. 4: achtergevelgrens volgens de kadastrale minuut van 1821.

helft van de Driekoningenkapel verkocht, ter breedte van 41 voeten „volgens d'affkerving in de muyr gedaan“, en wel aan Adriaen van Mathenesse. De beide burens moeten in onderling overleg voor een degelijke scheidingsmuur door kapel en erf heen zorgen. Hierop sloten tenslotte aan drie smalle, toen reeds bestaande huizen. Twee van deze drie huizen werden in

Afb. 16 Brigittenstraat 1-9. Gedeelte van het houten tongewelf van de voormalige Driekoningenkapel in Brigittenstraat 5.

1645 gesloopt ten behoeve van de aanleg van de Nieuwe Kamp. Het overblijvende huis, waarin een bakker woonde, was Brigittenstraat 9, dat waarschijnlijk in dat jaar werd vernieuwd.

Nadat de hele rij panden in de 17de eeuw in een tijdsbestek van slechts enkele jaren hun woonhuisvorm hadden gekregen, zijn zij ieder afzonderlijk in later jaren meermalen verbouwd en gewijzigd.

Tijdens de huidige verbouwing kwamen diverse elementen uit het bovenstaande in zicht die, dankzij de gunstige uitzondering dat een aantal aaneensluitende panden gelijktijdig voor onderzoek beschikbaar waren, met elkaar in verband konden worden gebracht (afb 15). Zo bleek het o.a. mogelijk verschillende delen van het kloostercomplex te localiseren (afb 14). Het pand Brigittenstraat 5 bevat het best bewaarde deel van de waarschijnlijk uit ca. 1460 daterende kapel van het Driekoningenconvent. Als voornaamste onderdeel dient te worden vermeld de door G. van Wezel (RDMZ) onderzochte middeleeuwse kapconstructie. Deze bestaat uit spanten met extra lange spantbenen om ruimte te scheppen voor de volledige ronding van het houten tongewelf, dat aan de onderkant rustte op een met rozetten versierde geprofileerde binnenmuurplaat. De kruin wordt getooid door een zware geprofileerde gewelfrib, terwijl vooral aan de zuidzijde belangrijke delen van gewelfbeschoot en de schenkels over zijn (afb 16). Uit de telmerken valt af te leiden dat dit restant het eind vormt van een lange kap die zich ook over het gehele (oorspronkelijke) nummer 7 heeft voortgezet, zodat hieruit de lengte van de kapel kan worden afgeleid. De westgevel van de kapel, waarvan de binnenzijde in nummer 5 en de buitenzijde gedeeltelijk in nummer 3 kon worden onderzocht, vertoonde luikopeningen op zolderniveau en

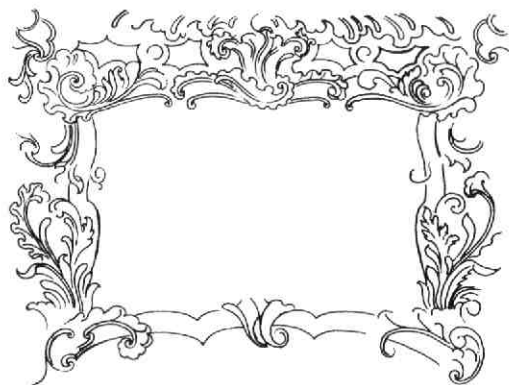
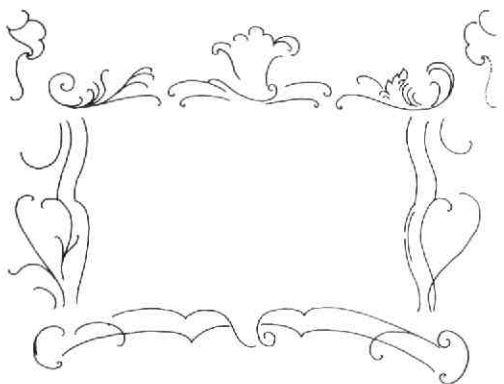
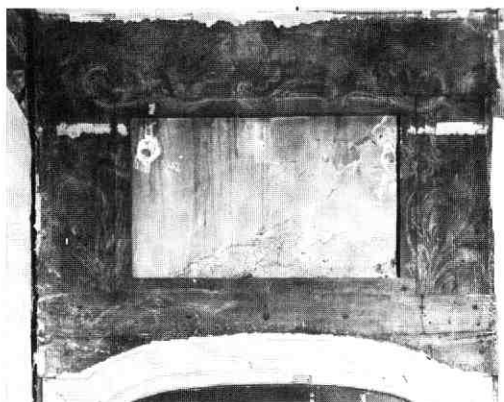

Afb. 17 Brigittenstraat 1-9. Het in 1603 tot deur verbouwde kerkvenster in Brigittenstraat 5, dat in 1636 - gedeeltelijk met profielstenen - weer dichtgemaakt werd.

grote vensters daaronder. In de zuidgevel kwam één van de spitsboogvormige kapelvensters te voorschijn, die bij de aanbouw van het gasthuis tot zolderdeur was verbouwd, en bij de verbouwing tot woonhuis in 1636 was dichtgezet met profielstenen afkomstig van de bakstenen gootlijst van de kapel (afb 17).

Ook uit andere bouwsporen kwamen gegevens over de verbouwingen van 1603 en 1634 aan het licht. In 1633 blijkt de kapel reeds uit twee verdiepingen te bestaan. Bij de verbouwing tot woonhuizen werd de aangebouwde ziekenzaal uit 1603 vervangen door de huidige achterbouw. Bijzonder goed sloot hierop aan het onderzoek in Brigittenstraat 1, dat uit vier verschillende bestanddelen bleek te zijn samengesteld. De middeleeuwse achterbouw bestaat uit twee afzonderlijke delen. Het oostelijke deel is de westhelft van de voormalige Spinkamer van het klooster en had oorspronkelijk zowel in de kelder als bovengronds vensters in beide lange gevels. De in 1633 dichtgezette vensters in de noordmuur, die duidelijk als buitenmuur herkenbaar was, werden waargenomen in nummer 3 (waar tot ca. 1860 de tweede helft van de spinkamer als achterbouw dienst deed). Het heeft op de begane grond nog de sporen van een houtskelet waarvan de muurstijlen, korbelen en lange sleutelstukken later zijn verwijderd. De kelder onder dit gedeelte heeft een tongewelf met twee rijen grote steekappen.

Het bijna torenachtige westelijke deel van de achter-

Afb. 18 Brigittenstraat 1-9. Schotwerk boven een 18e eeuwse kamerdeur in Brigittenstraat 3 met een ontwerp voor een houtsnijwerk-decoratie. a: foto van de gevonden situatie. b: ruwe schets. c: gedetailleerde uitwerking. Tek. A. F. E. Kipp.

bouw blijkt het oosteinde van de voormalige Aalmoenenierskamer van het klooster te zijn, een vleugel met forsere verhoudingen en hogere vloerpeilen dan de aansluitende spinkamer. De huidige eindmuur is de in 1631 op de perceelgrens gebouwde scheidsmuur; overigens heeft het zijn middeleeuwse opzet vrijwel compleet bewaard. Van de hoge, met royale kruisrib-

gewelven uitgeruste kelder valt één vak binnen het huidige pand. De rest van deze vleugel is later afgebroken; (volgens mondelinge mededeling zou het volgestorte vervolg van de kelder zich nog onder de tuin van het hoekpand Nieuwe Gracht 44 bevinden).

Op dit bouwdeel sluit naar de straat toe een kennelijk gelijktijdig gebouwde middeleeuwse dwarsvleugel aan, op een kelder met troggewelven op gordelbogen. Deze vleugel werd in 1633 opgenomen in het evenwijdig aan de straat geformeerde voorhuis, waarbij toen ook de resterende binnenplaats werd volgebouwd.

Twee andere kloosteronderdelen kunnen in dit verband worden vermeld. Nieuwe Gracht 48 heeft zijn middeleeuwse opzet vermoedelijk nog goed bewaard en vormde vroeger één geheel met het rond 1900 vernieuwde buurpand nummer 50. Dit gebouw werd tegelijk met de andere kloosteronderdelen verkocht. Iets zuidelijker is in de zuidmuur van Nieuwe Gracht 54 op zolderniveau de top van een gothisch spitsboogvenster aan het licht gekomen, hetgeen mogelijk verband houdt met de kerk van het Brigittenklooster. Een los detail zij hier tot slot nog als toegift vermeld. In het pand Brigittenstraat 3, dat rond het midden van de 18e eeuw vrij uitvoerig verbouwd moet zijn, kwam als verrassing boven de kamerdeur van de linker voorkamer op de beganegrond een uit deze periode daterend schotwerk tevoorschijn, waarop een interessant ontwerp voor een waarschijnlijk niet uitgevoerde houtsnijwerkdecoratie bewaard gebleven bleek (afb 18). Dit was kennelijk als ontwerp bedoeld voor de omlijsting van een geschilderd deurstuk en bestond uit drie ontwerpstadia door elkaar heen. Op het ruwe hout is eerst in houtskool een zwierige schets gemaakt van de hoofdlijnen. Vervolgens zijn in wit krijt uit de losse hand ongeveer rond deze hoofdlijnen krullen en bladwerk uitgewerkt met veel korte lijntjes. Het laatste stadium bestaat uit in rood krijt zorgvuldig getrokken strakke contourlijnen. Een vergelijkbaar soort ontwerp schets op het ruwe hout van een kamerbetimmering, maar dan uit het eind van de 18e eeuw, werd kort daarna aangetroffen in Janskerkhof 2, terwijl een voorbeeld van ouder datum werd ontdekt in Nieuwe Gracht 64.

LIT: J. B. van Grunsven, A. F. E. Kipp, Z. Leyen en I. L. van der Stoep, De restauratie en verbouwing van de panden Brigittenstraat 3, 5 en 7 en Nieuwe Kamp 1. De Timmerwerf 1981-1, 2-15. A. F. E. Kipp

6. Donkerstraat 15-19 (Zoudenbalch)

Onderzoek van dit intrigerende, maar door velen als „onecht” ervaren gebouw (afb 19) kwam aan de orde naar aanleiding van een algehele verbouwing van pakhuis tot kantoor. Ten onrechte lijkt dit middeleeuwse huis een zekere mate van homogeniteit en overzichtelijkheid ten toon te spreiden, uitwendig door zijn opvallende natuurstenen gevel over de volle breedte, inwendig, omdat de verbouwing na de brand

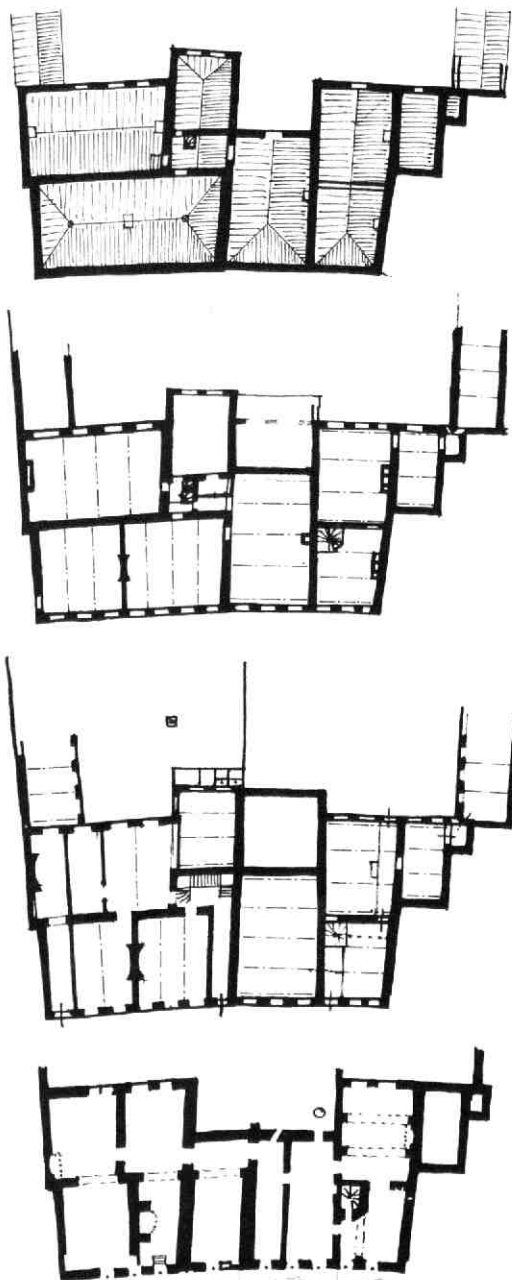
Afb. 19 Donkerstraat 15-19. Het huis Zoudenbalch vóór de brand van 1903. Foto J. J. A. van Winssen, 1902. GAU TA Donkerstraat 15-19 (Zoudenbalch) 1902(3).

van 1903 zó ingrijpend is geweest dat de verwachtingen voor het terugvinden van sporen van de oude toestand niet hoog gespannen waren.

Het tijdens de verbouwing uitgevoerde onderzoek heeft echter uitgewezen dat er van het oude huis Zoudenbalch meer gegevens in het gebouw zelf bleken te zijn dan vermoed kon worden, zodat een reconstructie van de oude opzet (en van latere ontwikkeling) mogelijk werd. Bovendien kwamen er sporen van de voorgeschiedenis van het huis aan het licht, die - zij het summier - een indicatie geven omtrent andere bebouwing in de Donkerstraat.

Naar aanleiding van dit bouwhistorisch onderzoek door twee studenten in de kunstgeschiedenis van de RU Utrecht een archief- en literatuurstudie verricht met betrekking tot hetzelfde huis. Het is de bedoeling dat de resultaten van beide onderzoeken tesamen tot een publicatie zullen leiden, die voedsel kan geven aan de belangstelling voor dit intrigerende huis, zeker nu de nieuwe functie als onderkomen van de Stichting Natuur en Milieu daartoe aanleiding geeft.

Het is bekend dat de Donkerstraat deel uitmaakt van een zeer oud gedeelte van het stadscentrum, nl. de naaste omgeving van de Buurkerk. Men moet zich daarbij een vrij compacte bebouwing op een smalle parcellering voorstellen, die meer verband houdt met de hoge ouderdom dan met het huidige bescheiden karakter van dit straatje. Het huis Zoudenbalch door-

Afb. 20 Donkerstraat 15-19. Reconstructie-schets van de plattegronden van het huis Zoudenbalch. Tek. A. F. E. Kipp.

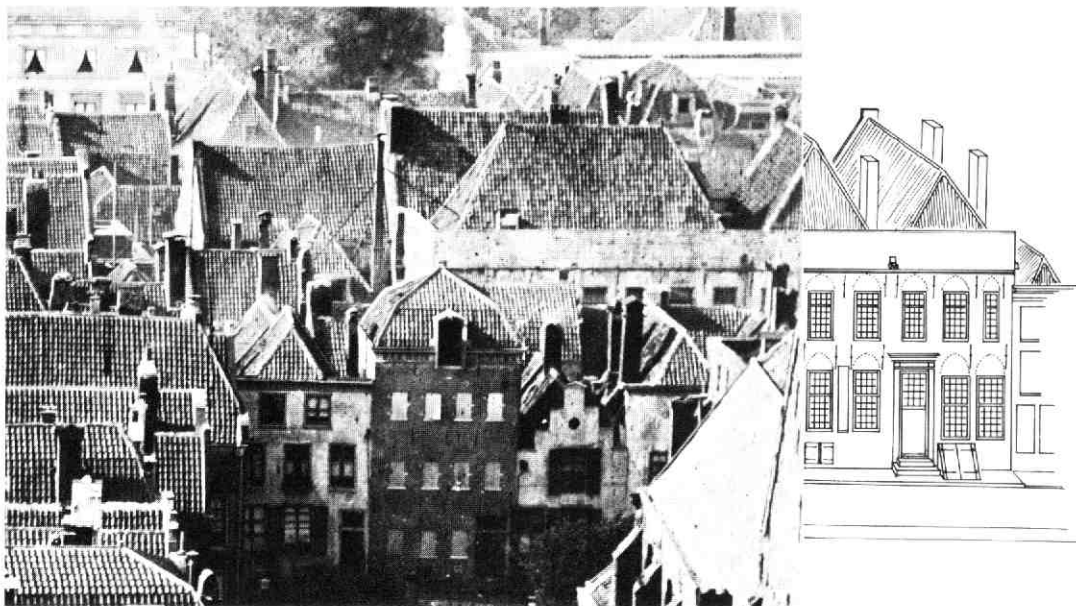
brak - door zijn geheel andere schaal - in de tweede helft van de 15e eeuw dat beeld dankzij de activiteiten van Evert Zoudenbalch, thesaurier ten Dom. Verschillende leden van de aanzienlijke familie Zoudenbalch bezaten reeds vóór die tijd diverse huizen,

verspreid over het bouwblok tussen Donkerstraat, Mariaplaats, Mariastraat en Steenweg (afb 70). Dit verklaart ook de relaties tussen de verschillende huizen in dit blok. Twee daarvan werden dit jaar eveneens onderzocht in verband met verbouwingen (zie verder onder Mariaplaats 9 en Mariastraat 10: een derde plaats waar Evert Zoudenbalch in deze Kroniek ten tonele komt, is bij Achter Clarenburg 27, het door hem gestichte St. Elisabethgasthuis).

Evert Zoudenbalch erft in 1450 zijn ouderlijk huis (ter plaatse van het zuidelijke deel van zijn latere huis) aan de Donkerstraat, dat vermoedelijk op één perceel lag met Mariaplaats 9-10, dat als „zomerhuis en poort naar de Mariastraat” tot 1746 steeds weer voorkomt in de verkoopacten van het huis Zoudenbalch aan de Donkerstraat (zie verder onder Mariaplaats 9). In de jaren na 1450 koopt Evert diverse huizen in de Donkerstraat en omgeving, vóórdat hij in 1467 begint met de bouw en verbouw van zijn grote huis. Ook daarna breidt hij zijn terrein verder uit, zodat hij in 1473 een groot deel van het bovenvermelde blok verzameld blijkt te hebben. Het resultaat van de latere ontwikkelingen is dat de „hof van Zoudenbalch”, die sedert het einde van de 15e eeuw de kern van het blok vormde, ondanks verkaveling en versnippering, heden nog steeds als min of meer omsloten groen hart van het blok herkenbaar is. Ook van de omliggende bebouwing zijn nog belangrijke delen over.

De invloed van oudere bebouwing is in het huis zelf het meest opvallend in de structuur van de kelders (afb 20), maar tijdens de huidige verbouwing werden ook op allerlei andere punten oudere bouwsporen aangetroffen. Het oudste herkenbare deel is nummer 17, het tweede huis vanaf het noorden. Een belangrijk deel daarvan heeft muren die gemetseld zijn uit moppen van 33 à 34 x 15 à 16 x 8 à 8,5 cm, 10 lagen 93 cm. Op verschillende plaatsen werden ook middeleeuwse stookplaatsen in het muurwerk aangetroffen, die door hun vloerniveau niet met het huis van Evert in overeenstemming te brengen zijn. Zij sloten aan op een verdiepvingsvloerpeil van krap twee meter boven het huidige maaiveld, wat wijst op kleine huizen met een aanzienlijk lager beganegrondniveau.

Met betrekking tot het ouderlijk huis van Evert is het niet uitgesloten dat de „achterbeuk” van de zuidelijke helft van het huis (reeds in 1401 vermeld als bewoond door Gerard Zoudenbalch, de grootvader van Evert) een vanouds op het westen (Mariakerkhof) georiënteerd, breed huis was en dat later drie daarachter gelegen huizen aan de Donkerstraat door Evert zijn gecombineerd tot de grotendeels nieuw gebouwde „vorste beuk” van de zuidhelft en wel als eerste fase van de bouw c.q. grote verbouwing van zijn nieuwe huis. Het achterhuis had tot de brand in 1903 een fors zadeldak tussen zijn zijtopgevels. Het voorhuis daarentegen was getooid met een breed tentdak met op de beide nokeinden decoratieve pyrons met windvannen (afb 21 en 78). In het achterhuis zaten op de beganegrond sporen van een grote schouw tegen de zuidelijke zijmuur (wellicht de in 1875 naar het Hiero-

Afb. 21 Donkerstraat 15-19. Gezicht vanaf de Domtoren naar het westen met de daken van het huis Zoudenbalch en het daarachter gelegen pand Mariaplaats 9-10. Foto W. C. van Dijk, ca. 1870. GAU TA Ca 2(7). Aanvullende tekening A. F. E. Kipp.

nymshuis aan de Maliesingel overgebrachte monumentale beeldhouwde schouw ?).

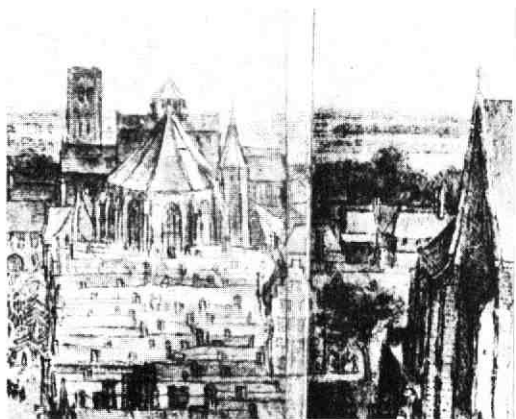
In het voorhuis zijn geen stookplaatsen geconstateerd. Vermoedelijk bevonden zij zich zowel op de beganegrond als op de verdieping tegen de reeds vóór 1903 verdwenen dwarsmuur. Op de aan Waterloo toegeschreven tekening vanaf de Domtoren uit ca. 1650 (afb 22) staat midden op het tentdak een zware schoorsteen afgebeeld die dat lijkt te bevestigen. Dezelfde tekening laat ook zien dat de bij de restauratie van 1905 weer aangebrachte kantelen inderdaad in de oorspronkelijke opzet thuis hoorden.

Een groot trappenhuis bevond zich midden in het complex in de inspringende hoek naast het achterhuis. Sporen van een kleinere en oudere houten spiltrap zaten rechtsachter in het voorhuis. In de voorgevel bleken de oorspronkelijke kruiskozijnen nog bijna alle aanwezig. De 18e eeuwse houten kozijnen waren in de dag geplaatst en bij de restauratie in 1905 kon in de meeste gevallen worden volstaan met het weer aanbrengen van nieuwe kruisen in de oude kozijnen, waarbij de aangetroffen sporen vrij nauwkeurig lijken te zijn gevolgd. De middeleeuwse versie had van origine binnenluiken achter de boven- en benedenvakken, waarvan de sponningen - en op sommige plaatsen zelfs de duimen - bewaard zijn gebleven.

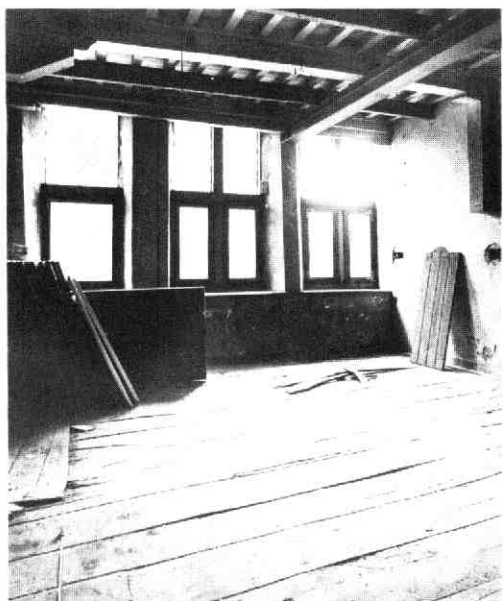
De constructie van de eveneens voor een groot deel nog oorspronkelijke vensters in de noordhelft, wijkt af van die in de zuidhelft. Dat wijst - met andere sporen - erop dat deze destijds reeds bestaande en gehandhaafde huizen kennelijk pas in een latere fase en veel minder ingrijpend werden verbouwd dan de zuidhelft.

Zo liep bijvoorbeeld ook de weergang, die de hele voorgevel bekroont, aan de zuidzijde om de hoek door, zodat het achterhuis ook iets dergelijks moet hebben gehad. Aan de noordzijde is geen spoor van een vervolg te bekennen.

In feite is ook nu nog sprake van twee vrijwel zelfstandige huizen loodrecht op de straat achter een doorge-

Afb. 22 Donkerstraat 15-19. Detail van twee - vroeger aaneensluitende - 17e eeuwse tekeningen met een panorama vanaf de Domtoren. Het toont (net links van de Buurkerk) het huis Zoudenbalch met kantelen en met een grote schoorsteen midden op het tentdak van het voorhuis (vgl. afb 21). Tek. A. Waterloo ca. 1650 GAU TA Ba (B).

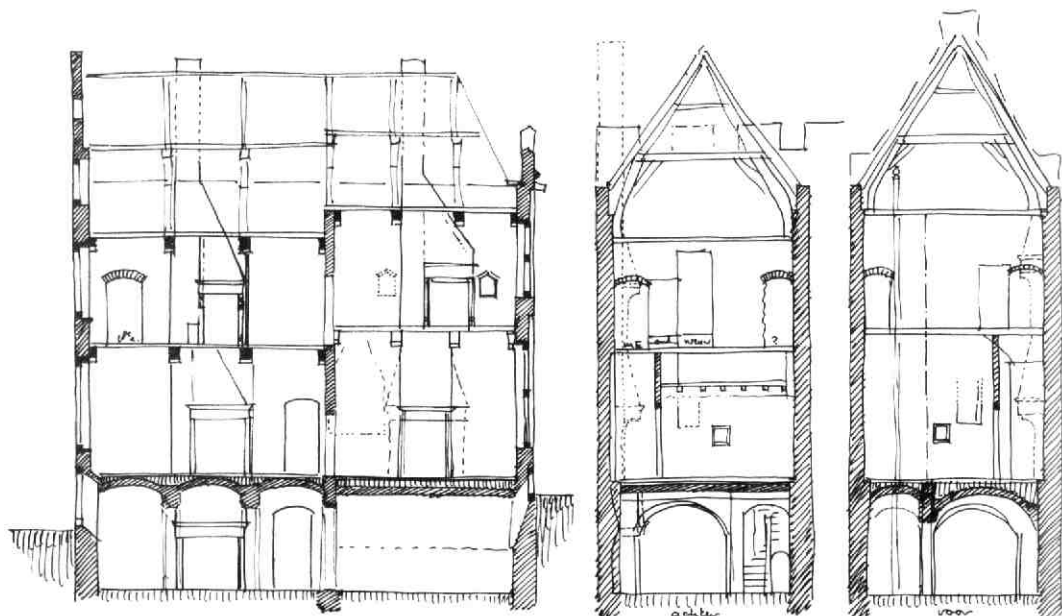
Afb. 23 Donkerstraat 15-19. Voorkamer op de verdieping van Donkerstraat 15, het aan de brand van 1903 ontsnapte huis, vóór de laatste verbouwing gezien naar het zuidoosten.

trokken nieuwe voorgevel. Het linker huis (nummer 17) was vier vakken diep en had alleen op de begane-grond in het derde vak een grote middeleeuwse stookplaats, maar vertoonde tevens kaarsnissen die bij een geheel ander vloerniveau behoorden.

Het rechter huis is het enige bouwdeel dat de brand van 1903 vrijwel geheel heeft overleefd. Bij de start van de laatste verbouwing werd het nog in goeddeels middeleeuwse staat aangetroffen (afb 23). Ook hier werden diverse aanwijzingen over de pré-Zoudenbalch periode aangetroffen. Het huis heeft zijn oude moer- en kinderbalklagen nog bewaard en is door een muur in twee helften verdeeld, beide van drie vakken. Vanouds bevond zich tegen de zuidmuur een houten spiltrap op een stenen onderbouw tot in de kelder; beide hadden een afgeschuinde hoek. Naast de trap werd op de beganegrond een (lavabo?)nis ontdekt, die aan de bovenzijde werd afgesloten door een in een blok natuursteen gebeeldhouwd kruisribgewelfje. Een dergelijke nis, die echter minder duidelijk bewaard was gebleven, kwam op eenzelfde plaats op de verdieping tevoorschijn.

In de noordmuur waren vier forse middeleeuwse stookplaatsen af te lezen. De voorste op de begane-grond was geheel, die op de verdieping half verdwenen, terwijl de achterste beneden door een Lodewijk XVI opvolger tegen de nieuwe gangmuur werd vervangen. De achterste boven was nog vrijwel compleet - zij het dichtgemetseld - aanwezig (afb 24). Ook de kelder onder de achterkamer had tot 1962 nog een grote middeleeuwse stookplaats.

A. F. E. Kipp

Afb. 24 Donkerstraat 15-19. Reconstructie-schets van de doorsneden naar het noorden (a) en naar het oosten (b) van Donkerstraat 15 op basis van de gevonden bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 25 Haverstraat. Een in Haverstraat 26 teruggevonden puibalk draagt het jaartal van de straatverbreding.

7. Haverstraat

In de Haverstraat werd in diverse panden onderzoek gedaan i.v.m. voorbereiding van renovatieplannen, dan wel tijdens de uitvoering daarvan. Een van de boeiende aspecten van de Haverstraat is dat deze vroegere steeg in 1644 is verbreed (afb 25). Daartoe moesten alle huizen aan de zuidzijde van de straat worden ingekort, hetgeen in de meeste gevallen vrijwel op vernieuwing neerkwam. Dientengevolge treft men er thans een interessante groep huizen aan die alle vrijwel uit hetzelfde (ver)bouwjaar stammen en onder vergelijkbare omstandigheden en behoeften door diverse particulieren zijn verbouwd. Daarnaast komen bij verschillende panden stukken van hun voorgeschiedenis te voorschijn en blijken er naast geheel nieuwe huizen ook min of meer verbouwde middeleeuwse huizen tussen te staan, waar aan de voorkant een stuk af werd gehaald en aan de achterkant iets werd toegevoegd. Opvallend is dat aan de zuidzijde veel panden een straatkelder hebben, dan wel hadden, daar zij in de loop van deze eeuw vrijwel allemaal in verband met leidingaanleg zijn volgestort. Dikwijls is daarvan de kelderdoorgang nog te zien, soms is er ook een kleine uitbouw onder de straat over. Meer kwam hiervan dit jaar in zicht toen ter gelegenheid van vernieuwing van de Pegusleiding van diverse kelders en funderingen van de middeleeuwse bebouwing gegevens konden worden verzameld.

LIT: I. L. van der Stoep, J. C. de Blois, Restauratie en Renovatie in het gebied Springweg-oost. De Timmerwerf 1981-2, 6-10.

A. F. E. Kipp

8. Herenstraat 25

Ter gelegenheid van het opnieuw schilderen van de voorgevel werd kleuronderzoek verricht bij het uit 1660 stammende zandstenen poortje van dit huis, aangezien het oude verpakket in verband met het werk werd verwijderd. Daarbij werden 12 verschillende afwerkfasen geconstateerd. Achtereenvolgens: variaties op lichte bentheimer, donkerbruin (geëikt), donkere hardsteenkleur, weer bentheimer, en tenslot-

te een aantal variaties op blauwgrijze hardsteenkleur. Tevens werd geconstateerd, dat dit poortje in de 17e eeuwse situatie waarschijnlijk een bovenlicht en een zijlicht heeft gehad.

A. F. E. Kipp

9. Jan Meijenstraat e.o.

Een groot deel van het verslag over de opgravingen aan de Jan Meijenstraat e.o. is reeds verschenen in de vorige Kroniek (MBOU 1981-3, 44-50). De laatste fase van het onderzoek vond in twee perioden plaats: van 19 januari tot 17 april en van 11 mei tot 17 juni 1981.

Gezien de reeds vermelde resultaten mocht verwacht worden dat het onderzoek, dat plaats kon vinden na de gedeeltelijke sloop van het schoolgebouw op de hoek van de Waterstraat en de St. Jacobsstraat, nog meer gegevens over de rivier en de beschoeiingen zou gaan opleveren. Het terrein (afb 26) bood de gelegenheid het rivierfront over ca. 25 meter lengte te onderzoeken.

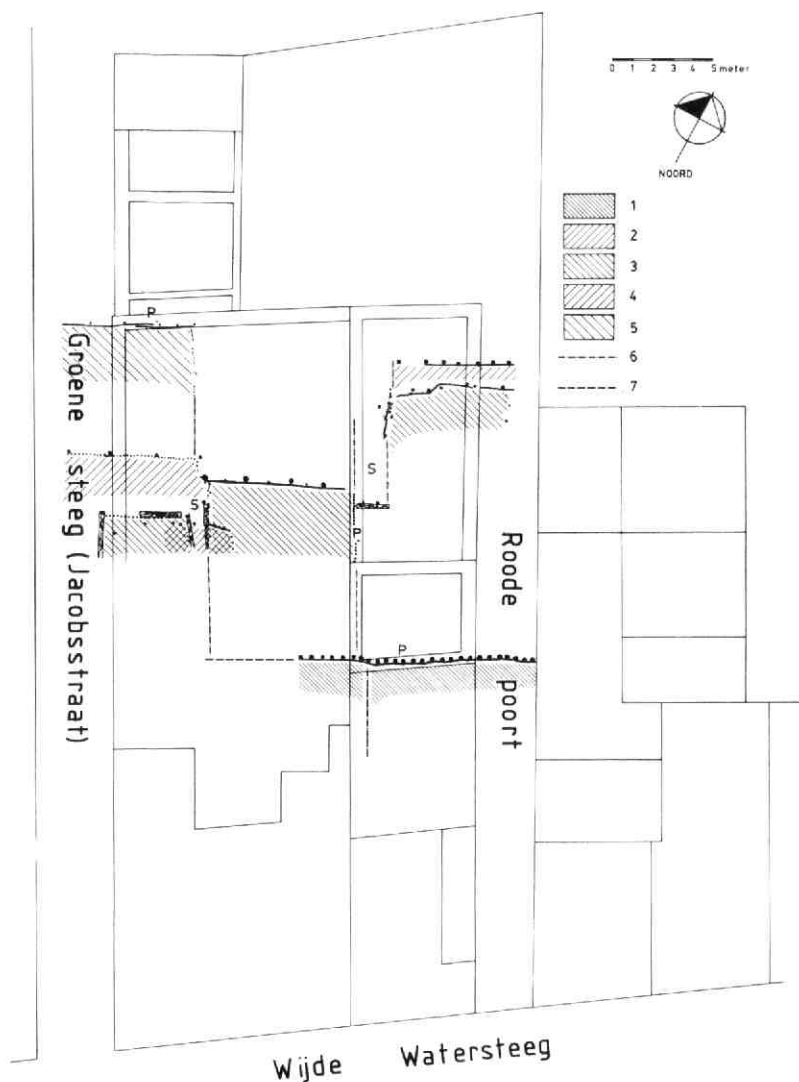
De belangrijkste conclusies uit dit onderzoek zijn, dat de beschoeiingen perceelsgebonden waren en dat deze perceelsgrenzen nog zeer lang zijn aangehouden. Voor een deel bestaan zij vandaag nog (afb 27 en 28).

Werd in de vorige Kroniek een beeld geschetst van de opeenvolgende verlandingsfasen en de daarbij behorende beschoeiingen, dankzij het hier beschreven onderzoek kan dat beeld verfijnd worden, zonder overigens voorlopig tot een nauwkeuriger datering te komen; die kan pas verwacht worden na bewerking van het vondstenmateriaal. Wel moeten, op grond van de gevonden aardewerkscherven, de beschoeiingen en oeverconstructies in de 12e eeuw gedateerd worden. Wellicht kan door middel van dendrochronologisch onderzoek van een aantal eiken planken een nauwkeuriger datering gevonden worden.

Zoals gezegd zijn de gevonden oeverconstructies perceelsgebonden en niet als één groot, collectief uitgevoerd werk tot stand gekomen. Daarvoor zijn de gebruikte materialen en de constructies te verschillend en zijn de vormen te onregelmatig. Zo zijn er schoeiingen gevonden van eikehouten planken, die aan de

Afb. 26 Jan Meijenstraat e.o. Overzicht van het opgravingsterrein met directe omgeving. Situatie vóór de sloop van de huizen langs de Nieuwe Kade, de Oranje straat, de Jan Meijenstraat en van het schoolgebouw aan de Jacobsstraat. Het dik omlijnde gedeelte komt overeen met afb. 27.

Afb. 27 Jan Meijerstraat e.o. Combinatietekening van de gevonden beschoeiingen en de middeleeuwse funderingen. Tek. A. A. van Berkel en E. M. Kylstra. Aangegeven zijn de twee sloten (S) en de zeer lang gehandhaafde perceelsgrenzen (P). De verschillende arceringen geven de opeenvolgende beschoeiingsfasen aan (1: de oudste, 5: de jongste). De onderbroken lijnen (6 en 7) geven reconstructies aan van verdwenen of niet opgegraven beschoeiingsdelen.

waterkant gesteund worden door ingeslagen palen (afb 31), andere bestonden uit dicht naast elkaar ingeslagen palen (afb 32, 4), maar ook schoeiingen van vlechtwerk zijn aangetroffen (afb 29).

Niet alleen het verschil in gebruikte materialen, ook de verschillende afstand van de schoeiingen ten opzichte van de rivier, duiden op een perceelsgebonden oeverlijn. Deze percelen lagen oorspronkelijk aan de Waterstraat en hadden hun achtererf aan de rivier. De perceelsbreedte kon aan verschillende beschoeiingen worden vastgesteld en bedroeg ca. 7.50 m, wat overeenkomt met 25 voet. Zeer opmerkelijk was dat tweemaal kon worden vastgesteld dat smalle slootjes als perceelsscheidingen dienst deden (afb 30).

Gezien de zware en diep doorlopende constructie van de oudste beschoeiingen, mag verondersteld worden dat men behoefte had aan diep water langs het achtererf. Waargenomen is, dat na het ondieper worden

van het water door aanslibbing tegen de kadeconstructie, een eindje verder in het water een nieuwe beschoeiing werd gemaakt. De ruimte tussen de oude en de nieuwe beschoeiing werd met mest, klei en afval opgevuld (afb 31 en 32, tussen 3 en 4 en links van 3). Op deze wijze werd het erf naar achteren toe uitgebreid en had men tevens weer voldoende diep water langs dit erf (afb 32).

De rivier blijft echter verlanden en in een steeds hoger tempo naar het noorden opschuiven. Als gevolg hiervan komen de percelen aan steeds ondieper water te liggen. Men maakt dan nog wel beschoeiingen, maar die zijn dan duidelijk van een zwakkere makelij (afb 29). Ze lijken veeleer bestemd om eventuele afslag van nieuw gewonnen land te voorkomen, dan dat ze als duidelijke kaden hebben gediend, waarlangs men een schip zou kunnen afmeren. Dit alles zou zeer wel kunnen duiden op een economische verandering. Kort

Afb. 28 Jan Meijenstraat e.o. Een voorbeeld van lang in de tijd doorlopende percelering.

Links: het restant van de westmuur van de oudste bebouwing van perceel 1. De plaatselijk zeer diepe fundering was noodzakelijk in verband met een mestkuil, die rechts van de muur zichtbaar is. Op deze muur was weer een muur van het schoolgebouw uit 1853 gefundeerd. Rechts en in het verlengde van de middeleeuwse muur staat de oostwand van schoeiingsfase 3, middenperceel. Foto gezien naar het zuidwesten.

nadat deze laatste oeversverstevingen waren aangebracht is de rivier in zeer snelle vaart naar het noorden verdwenen en verloren ook deze laatste kunstmatige grenzen tussen land en water hun functie.

De bronzen ruiterspoor (afb 33) is afkomstig uit het zand dat door de rivier werd afgezet.

Bestudering van de diverse profielen heeft de volgende chronologie van de beschoeiingen opgeleverd:

De oudste fase (afb 27, 1) is over anderhalve perceelslengte aangetroffen; het westelijke perceel met planken, het andere met vlechtwerk. De volgende schoeiing (in tijd gezien) is nr 2. Wat er daarna precies heeft plaats gevonden is niet duidelijk, maar deze fase is gedeeltelijk verdwenen en vervangen door de beschoeiingen van de derde periode.

Van die derde periode zijn drie schoeiingen terugge-

Afb. 29 Jan Meijenstraat e.o. Beschoeiing van vlechtwerk gezien naar het noorden, dus naar de rivier toe. Duidelijk is te zien hoe het rechter gedeelte door grondruk (en onderspoeling?) verder naar de rivier is gezakt dan het linker gedeelte.

vonden, die van elkaar gescheiden waren door twee slootjes (afb 27, S). Duidelijk is daarbij dat de erven niet even ver de rivier in staken. Gedwongen door de verlanding bouwt de eigenaar van het meest westelijke perceel vervolgens schoeiing 4 om diep water te houden (afb 27 en 32). Hij zal er niet lang plezier van hebben gehad, gezien de enorme zandmassa's die tegen deze schoeiing zijn afgezet.

Ongeveer tegelijkertijd of mogelijk iets later, herstelt de eigenaar van het meest oostelijke perceel zijn schoeiing (fase 4) en treffen we fase 5 in het westen aan: een bescherming tegen afkalving door de rivier. Daarna zijn ter plaatse geen beschoeiingen meer gemaakt, wegens het verdwijnen van de rivier naar het noorden.

Behalve de uitgebreide en tijdrovende onderzoekingen naar de beschoeiingen zijn in 1981 direct onder en oostelijk van de Jan Meijenstraat nog twee lange sleuven gegraven. Daarbij zijn geen nieuwe verschijnselen aan het licht gekomen. Wederom werden de enorme zandmassa's doorsneden, die de rivier achterliet toen hij zich snel naar het noorden verplaatste. Hier en daar bevond zich in het zandpakket een opge vulde restgeul.

Na het verdwijnen van de rivier heeft de bewoning zich ter plaatse van de Waterstraat naar alle waarschijnlijkheid wel voortgezet. Van deze bewoning is echter niets in de vorm van huizen aangetroffen, wat een gevolg kan zijn van de afstand tussen het opgegraven terrein en de Waterstraat. Een andere oorzaak van het niet (meer) aanwezig zijn van de vroege bewoningssporen is de diep ingrijpende aanleg van de latere stenen huizen.

Hoewel er geruime tijd verstreken is tussen de grote verlanding van de rivier en de bouw van deze stenen huizen, werd de percelering, aangegeven door de beschoeiingen, nog nauwkeurig aangehouden (afb 27 en 28). Dat kan veroorzaakt zijn door het doorlopend gebruik van de erven. De noordgrens van de percelen heeft de rivier gevolgd tot aan de Oranjestraat, waardoor dus zeer diepe erven ontstonden (afb 26). De be-

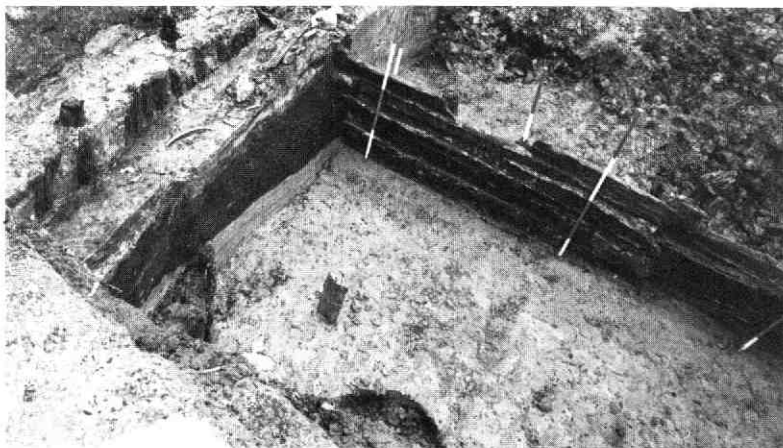
Afb. 30 Jan Meijenstraat e.o. Profiel over het meest westelijke slootje gezien naar het zuiden. Links en rechts zijn de schoeiingsconstructies te zien van de twee percelen van fase 3. Duidelijk is de langzame dichtslibbing van het slootje te zien.

bouwing langs de Oranjestraat is jonger dan de stenen bebouwing bij de Waterstraat.

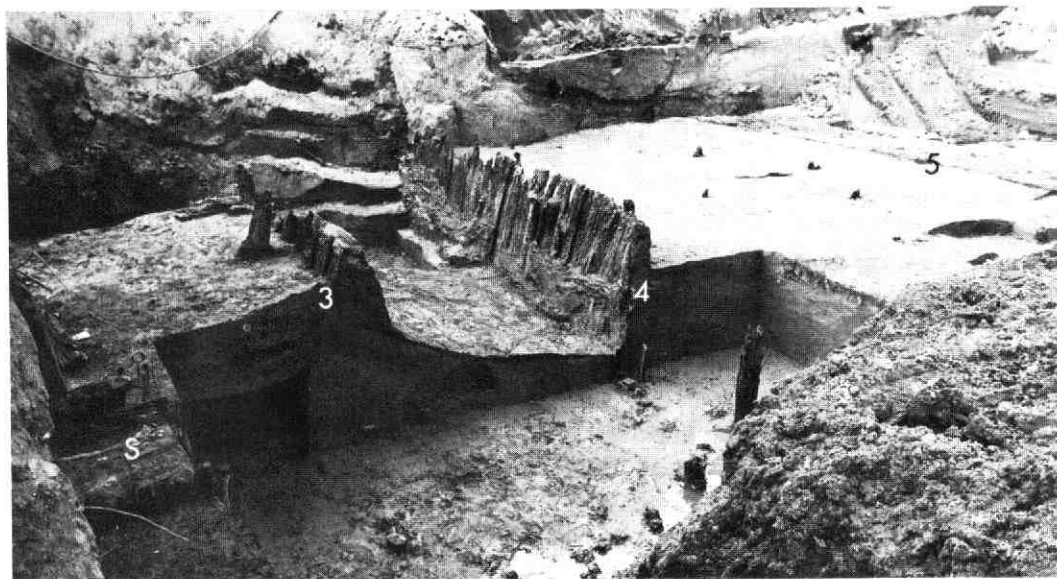
De twee onderzochte, in hun vorm door de beschoeiingen beïnvloede, percelen lagen tussen de Groenesteeg (nu St. Jacobsstraat) en de Roodepoort, die in 1907 in het nu nog bestaande schoolgebouw is opgenomen. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze stegen vóór of tijdens de bouw van de huizen op de daarbij behorende erven zijn aangelegd.

Perceel 1 (afb 34).

De bebouwing op het aan de Roodepoort gelegen perceel bestaat voor wat de opgegraven funderingen betreft uit drie delen. Het oudste stuk is een klein, maar zwaar gebouwd huis van 6.40 x 5.50 m met

Afb. 31 Jan Meijenstraat e.o. Zware plankenschoeiing van fase 3 gezien naar het noordwesten, dat wil zeggen naar de rivier toe. Tegen de binnenkant van de beschoeiing aan is in het profiel het grote mest- en rommelpakket te zien dat als opvulling is aangebracht.

Afb. 32 Jan Meijenstraat e.o. Overzicht naar het noordwesten over de meest westelijke beschoeiingsfasen 3, 4 en 5. In het voorste profiel zijn de opvullingslagen van de 3e fase goed te zien. Het schuine talud tussen de fasen 3 en 4 is de rest van de rivieroever ten tijde van het slaan van beschoeiing 4. Duidelijk blijkt daaruit de behoefte aan diep water. Geheel rechts schoeiing 5 die nog niet ontgraven is, maar die al wel in het vlak als een lange baan zichtbaar is. Met S is het slootje van afb. 30 aangegeven.

muurdikten van 60 cm. Het had een, later buiten gebruik gestelde, kelder. Door de aanleg van een jongere kelder ten zuiden van dit huis is het niet duidelijk hoe de relatie met een aan de Waterstraat gelegen huis geweest is. Mogelijk is die relatie gelijk aan die bij de opgraving onder Waterstraat 13, en in de rioolsleuf in de Jan Meijenstraat aangetroffen huizen. Daarbij was het achterhuis wel en het voorhuis niet onderkelderd. Het muurwerk van dit kleine huis is gemetseld uit baksteen van 29 à 30 x 14 à 16 x 6,5 à 7,5 cm en in een verband dat een nogal onregelmatige kruising vormt tussen ketting- en vlaams verband. Mede op basis van aardewerk vondsten lijkt een datering halverwege de 14e eeuw aannemelijk.

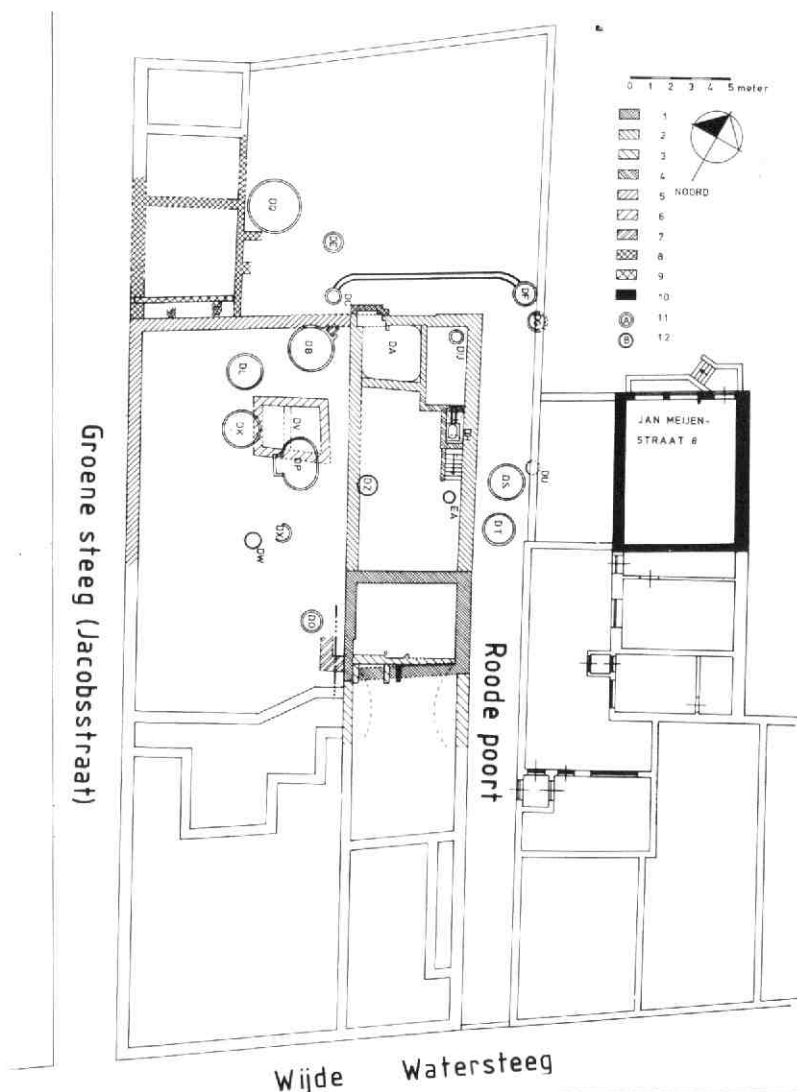
Het vloerniveau van de kelder op ca. 1,70 m + NAP kon worden aangetoond door een nog aanwezige mortellaag en de bepleistering van de muren. Nadat de kelder met een laag van 50 cm zand en klei gevuld was, en dus mogelijk al buiten gebruik geraakt was, heeft een brand een 10 cm dikke aslaag neergelegd, die echter nietscherp te dateren is.

Niet lang na de bouw van het onderkelderde deel werd een groot achterhuis van 12,50 x 6,40 m aangebouwd, waarbij de noordmuur van het kleine huis de zuidmuur van het nieuwe huis vormde (afb 35). Dit achterhuis bracht de bebouwde diepte van het perceel op 36 m. Het baksteenformaat en het metselverband van het achterhuis was gelijk aan dat van het kleine huis; slechts de aanlegdiepte van de fundering was ca. 1 m hoger bij het achterhuis.

Waarschijnlijk tegelijk met de nieuwbouw werd een grote beerput (put DA) aangelegd, waarvan de oorspronkelijke stortkoker niet meer vast te stellen was; de aangetroffen stortkoker is van later datum (afb 36). De inhoud van de put bestond in hoofdzaak uit vroeg

Afb. 33 Jan Meijenstraat e.o. Bronzen ruiterspoor, gevonden in het rivierzand dat aan het einde van de beschoeiingsperiode is afgezet. 12e eeuw.

Afb. 34 Jan Meijenstraat e.o. Overzichtsteekening van de gevonden bouwingsresten, aangevuld met behulp van de kadastrale minuut van ca. 1821 en verbouwings-tekeningen uit het begin van de 20e eeuw. Tek. A. M. Kylstra.

1: perceel 1, periode 1, XIVc. 2: perceel 1, periode 2, XIVc. 3: perceel 1, periode 3, XVIIa. 4: perceel 1, periode 4, XIVc-XVIIa. 5: perceel 2, periode 1, na XIVc. 6: perceel 2, periode 2, XIVc-XVb. 7: perceel 2, periode 3, XVIIa? 8: kameren, periode 1, XV-XVIa. 9: kameren, periode 2 XVla-1574. 10: het nog bestaande restant van een middeleeuws huis, nu Jan Meijenstraat 8. 11: bakstenen water- en beerputten. 12: tonputten.

17e eeuwse materiaal, waarvan het grootste deel uit de stortkoker afkomstig was (afb 37 t/m 41). De put zal dus in die tijd buiten gebruik zijn geraakt. Dat het materiaal jonger is dan de put zelf is het gevolg van een grondige schoonmaak, die ook blijkt uit de vernieuwde kap. Een vrij zeldzame vondst vormt een drietal blauw en geel gekleurde houten telloren. Telloren konden als bord gebruikt worden. De gevonden exemplaren vertoonden echter weinig snijsporen. Naast de put was een keldertje gemaakt waar een trap en een gangetje met een tongewelf naartoe leidden; datering hiervan is door secundair gebruik van de bakstenen niet mogelijk.

In het begin van de 17e eeuw voltrokken zich ingrijpende veranderingen: een nieuwe indeling, de bouw van een nieuwe kelder en het buiten gebruik stellen van put DA.

Voor het bouwen van een kelder ten zuiden van het kleine huis moest de gehele zuidmuur van dit huis

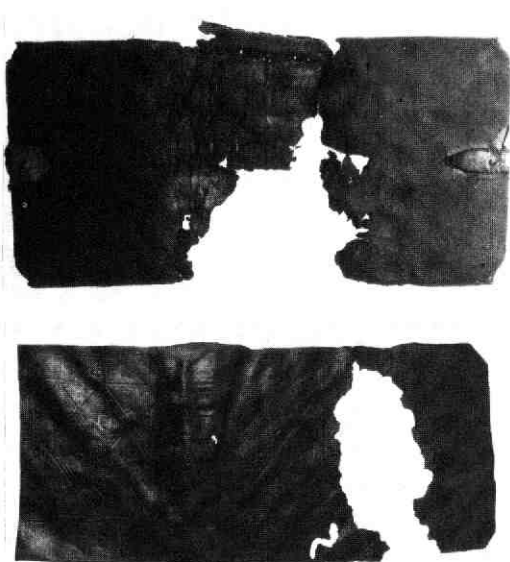

Afb. 35 Jan Meijenstraat e.o. De aansluiting tussen het grote en het kleine achterhuis op perceel 1, gezien naar het oosten. Hieruit blijkt dat beide delen niet tegelijk zijn gemetseld. Toch hoeft de tussenliggende tijd - gezien het karakter van het metselwerk - niet erg lang geweest te zijn.

Afb. 36 Jan Meijenstraat e.o. Put DA gezien naar het noorden. Links: de stortkoker waaruit het grootste gedeelte van de vondsten afkomstig is. De nis middenonder behoort niet bij een goot uitlopend in de put, het is slechts een gat in de muur waarachter het natuurlijke zand ligt. Waarvoor deze nis diende is niet duidelijk.

worden vervangen, waarbij de richting een weinig werd gedraaid. De kelder is gemetseld uit bakstenen van 25 x 13 x 4,5 cm. Hij had een tongwelf haaks op de lengterichting van het huis. De kelder werd in het begin van de 19e eeuw opgegeven en o.a. met een grote hoeveelheid scherven volgestort. In de nieuwe zuidmuur van het kleine huis werd een haard opgenomen, met een formaat geschikt voor een niet al te grote kamer. Bij het uitvoeren van deze verbouwing is de noordmuur van het kleine huis mogelijk al enige tijd doorbroken geweest.

Afb. 37 Jan Meijenstraat e.o. Tot de oudste vondsten uit put DA behoren deze leren boekbandjes. Zij komen geheel onder uit de put en niet uit de stortkoker. Datering 15e eeuw. Het bovenste bandje (a) had het boekformaat van ca. 100 x 65 mm en het onderste (b) ca. 80 x 55 mm. Foto F. Kneefel.

In het grote achterhuis lag nog een fragment van een 15e eeuwse vloer, die gelegd was in overhoekse velden in schaakbord patroon. De velden werden gescheiden door rijen plavuizen. De invulling van de vel-

Afb. 38 Jan Meijenstraat e.o. Dit lakenkeur is de oudste gedateerde vondst uit put DA. Dergelijke gestempelde loden dienden om aan te geven dat het laken door de stedelijke overheid gekeurd was en wat de kwaliteit van het laken was. Op de voorzijde (a) staat het Utrechtse stadswapen; op de keerzijde (b): DIT IS SLECHTE VAER 158... Foto F. Kneefel.

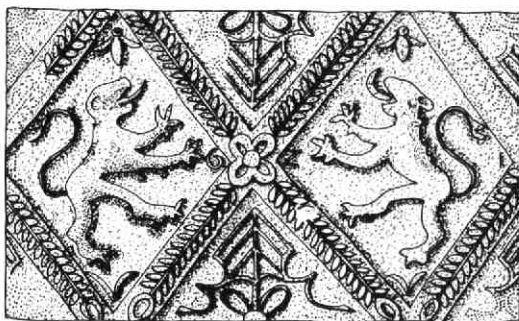

Afb. 39 Jan Meijenstraat e.o. Het schervenmateriaal uit de stortkoker van put DA was zodanig rijk dat na restauratie een groot aantal vroeg 17e eeuwse potten, pannen en borden nagenoeg compleet bij elkaar gevoegd kon worden. Foto F. Kneefel.

den bestond uit gele en zwarte plavuizen van 12,5 x 12,5 cm (afb 42). Boven deze vloer lag een jongere vloer, die gelijktijdig met de haard is aangelegd in het begin van de 17e eeuw. Deze vloer liep van het kleine huis over in het grote. Hij bestond uit twee verschillende delen: het zuidelijke deel was diagonaal, het noordelijke deel was recht gelegd, beide met hetzelfde type, maar niet even grote rode plavuis (resp. 18,5 x 18,5 en 17 x 17 cm). Dit verschil in vloeren kan wijzen op een (verdwenen) scheidingswand. De trap naar de kelder naast put DA werd door deze vloer afgesloten.

De hoogte van de 15e en van de 17e eeuwse vloer was resp. 3.06 en 3.20 m +NAP. Dat betekent dat de oorspronkelijke vloer boven de kelder van het kleine huis op een hoger niveau gelegen moet hebben om een acceptabele kelderhoogte te krijgen. Hierdoor ontstaat een kelder die te vergelijken is met de kelder van het nog bestaande restant van een middeleeuws huis, nu Jan Meijenstraat 8.

In de 18e eeuw is het huis geheel of gedeeltelijk afgebroken, waarbij de kelder naast put DA is verbouwd

Afb. 41 Jan Meijenstraat e.o. Een blijk van verbouwing in het huis op perceel 1 vormen de twee identieke haardstenen, waaraan wel mortelresten, maar geen brandsporen waar te nemen zijn. De afbeelding op de steen is van een veel voorkomend type, waarbij de datering 1621 links en rechts van de leeuwtjes goed past; de beide éénen zijn door beschadiging niet meer te zien en - evenals andere reconstructies - met stippellijnen aangegeven. Tek. E. M. Kylstra.

Afb. 40 Jan Meijenstraat e.o. Glas uit de stortkoker van put DA. Vroeg 17e eeuw. Het vierde voorwerp van links op de achterste rij is een (ondersteboven staand) fragment van een urinaal. Foto F. Kneefel.

Afb. 42 Jan Meijenstraat e.o. Het restant van de 15e eeuwse plavuizen vloer in het diepe achterhuis op perceel 1, gezien naar het westen.

tot ijskelder, die met een „hoff met bepoting en beplanting” verder een eigen leven gaat leiden.

Perceel 2 (afb 34).

Een minder intensieve bouwgeschiedenis heeft het perceel aan de Groenesteeg. We hebben hier te maken met een ommuurde hof met een groot aantal beerputten uit verschillende perioden. Het - niet opgegraven - bijbehorende huis was een gebouw bestaande uit een voor- en achterhuis met twee kapen, waarvan de nok evenwijdig aan de straat lag. Een foto uit ca. 1900 geeft dit huis nog weer zoals ook de kaart van Braun en Hogenberg (ca. 1574) het aangeeft.

Dat de aangetroffen funderingen die van een tuinmuur zijn, blijkt uit de aanwezigheid van een open goot op het erf langs de scheiding tussen perceel 1 en 2, zodat ter plaatse geen huis gestaan kan hebben. De onregelmatige opbouw van de fundering wijst ook in de richting van een tuinmuur.

Kameren (afb. 34)

Tot 1934 hebben er achter perceel 2, aan de Groenesteeg, drie kameren gestaan tussen twee stegen (afb 43). Van de meest zuidelijke kamer zijn muurrestanten aangetroffen, waarvan echter geen datering mogelijk is. Ook de put, die gedeeld werd met de er naast gelegen kamer, leverde hiervoor geen gegevens. Het huisje is echter zeker na de tuinmuur van perceel 2 gebouwd, omdat die kamer de tuinmuur als zuidmuur benutte. Het dateert in ieder geval van vóór 1649, wanneer het voor het eerst in de transportregisters voorkomt. Eveneens vóór 1649 werd er van het huisje een gang afgescheiden die tot uitgang in de Groenesteeg diende voor de bewoner van perceel 1. De kaart van Braun en Hogenberg geeft ter plaatse een rijtje van twee of drie huizen aan, wat de datering tot vóór 1574 zou kunnen terugbrengen.

H. L. de Groot/E. M. Kylstra

10. Janskerkhof (Janskerk)

Ook tijdens het laatste half jaar van de restauratie van de Janskerk is nog enig onderzoek verricht dat voornamelijk is uitgevoerd door de heer G. W. C. van Welzel (RDMZ). Allerlei tufstenen funderingsrestanten werden aangetroffen aan de zuidwest kant van de kerk. Zij waren vaak ernstig verstoord door vergravingen ten behoeve van kabels en leidingen en eenmaal zelfs voor een tufstenen grafkist (afb 44) aan het westeinde van de zuidelijke kerkmuur. Het feit dat een dergelijke grafkist op en dóór funderingen is aangelegd, betekent dat die fundamenteën al in een vroeg stadium niet meer in gebruik waren.

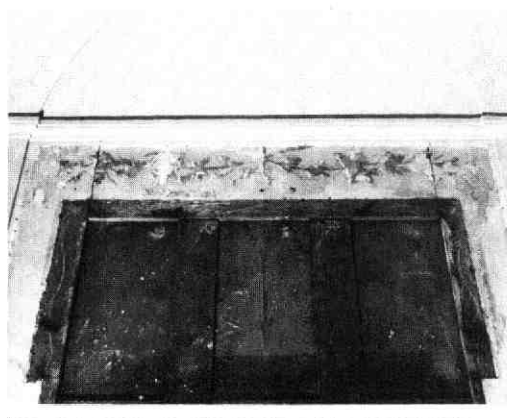
Overigens levert de interpretatie van de funderingsresten zoveel problemen op, dat het zinniger lijkt met nadere beschrijving te wachten tot het uiteindelijk

Afb. 43 Jan Meijenstraat e.o. In de 19e eeuw voltrok zich op het terrein tussen de Groenesteeg en de Jan Meijenstraat een verdichting van de bebouwing tot het absolute maximum. Er is dan weinig meer over van de voorname bebouwing aan de Waterstraat. Op perceel 1 en 2 wordt in 1853 een Diaconieschool gebouwd, waarvan onderaan op de foto het grote platte dak te zien is. Deze foto, gezien naar het noorden, werd op 7 juli 1934 vanaf de toren van de Jacobikerk genomen. GAU TA Ca 43 (2).

Afb. 44 Janskerkhof (Janskerk). Westeinde van de zuidmuur van de kerk gezien naar het oosten. De tufstenen grafkist ligt dóór en óp de oudere tufstenen en veldkeienfundering.

Afb. 45 Janskerkhof 2. Betimmering van de voorkamer op de bel-etage. a: detail van de ontwerpschets op het kale hout. b: de spiegellijst. De hoofdropzet van de schets is in wit, de uitwerking in zwart.

verslag van het totale bouwhistorisch onderzoek door Van Wezel. Voor een voorlopige rapportage zie: G. W. C. van Wezel over de Janskerk in: Restauratie Vijf Hervormde Kerken in de Binnenstad van Utrecht, Jaarverslag nr. 6, in voorbereiding. T. J. Hoekstra

11. Janskerkhof 2

Bij het hierna te behandelen project Janskerkhof 3 was ook het naastgelegen Ridderschapshuis, Janskerkhof 2, betrokken. Dit van origine claustrale huis van St. Jan werd in 1774 geheel vernieuwd door Jonkheer van Hardenbroek van Lokhorst, die het in 1789 legateerde aan de Ridderschap. Omstreeks 1834 werd het weer voor bewoning ingericht, en werden vermoedelijk ook de huidige empire ramen aangebracht.

In dit pand bleek in de twee belangrijkste kamers op de bel-etage de betimmering uit de bouwtijd nog vrijwel gaaf bewaard gebleven te zijn, terwijl er waardevolle aanwijzingen werden aangetroffen voor de oorspronkelijke kleurafwerking vóór, en van de wijziging rond 1834. Door P. de Ruyter, die ook een belangrijk aandeel had in het onderzoek van de ingangspoort van Janskerkhof 3, werd ten behoeve van de restauratie een zorgvuldig kleuronderzoek van deze ruimten verricht. Het verslag daarvan zal in het Gemeentelijk Archief worden gedeponeerd.

Eén van de curieuze vondsten was een deel van de op het kale hout van de betimmering aangebrachte, gedeeltelijk uitgewerkte ontwerpschets voor het houtsnijwerk op de daarvóór te plaatsen spiegellijst (afb 45a) (vgl. Brigittenstraat 3). Deze bleek nauwkeurig aan te sluiten bij de naar de andere kamer verhuisde spiegellijst zelf (afb 45b), die thans weer op zijn oude plaats is teruggekeerd. Interessant is de motievenovereenkomst in de decoratie van deze ka-

mers, ondanks de verschillende materialen: hout, stuc, marmer.

A. F. E. Kipp

12. Janskerkhof 3

Dankzij de medewerking en aandacht van Rijksgebouwendienst en aannemer kon, op bescheiden schaal, onderzoek worden verricht tijdens de verbouwing van het als Statenzaal bekend staande gebouw Janskerkhof 3, dat de hoofd vleugel vormt van het voormalige Minderbroederklooster. Dit werd in 1246 (20 jaar na de dood van St. Franciscus) gesticht op grond van de immuniteit van St. Jan (afb 46). Ten tijde van de Reformatie werd het klooster van stadswege geconfiscieerd en 13 dagen na de Unie van Utrecht aangeboden aan het landsbestuur, het „College der Nadere Unie“. In 1581 werd het de zetel van de Staten van Utrecht en sedertdien heet de hoofd vleugel Statenkamer. Nadat Lodewijk Napoleon het aan de stad had geschonken werd het in 1816 ter beschikking gesteld van de Hogeschool, thans Universiteit.

Bij het onderzoek was de aandacht vooral gericht op de hoofdstructuur van deze hoofd vleugel en de ontwikkeling daarvan tot aan zijn huidige verschijningsvorm.

Uit verschillende bouwsporen kon worden afgeleid dat de schijnbaar zo homogene hoofdvleugel niet uit één periode stamt. Hij bestaat uit twee bouwlagen en heeft op de begane grond aan de achterzijde een soort ingebouwde en doorgetrokken oostarm van de kloostergang. Vermoedelijk dateert de onderbouw (hoofdzakelijk) uit de 15e eeuw, inclusief de rond 1965 helaas grotendeels verdwenen kelder met troggewelven op zware gordelbogen. Deze kelder besloeg nimmer de hele vleugel: hij bevond zich alleen in de ruimte tussen de voorgevel en de gangmuur met uitzondering van de beide einden. In het niet onderkelderde zuidelijke deel werden bij het uitgraven rond 1965 funderingen aangetroffen van oudere bebouwing ter plaatse. Zij bestonden deels uit tufsteen, deels uit baksteen van 32 x 16 x 9 cm en behoorden mogelijk bij voorafgaande claustrale bebouwing van St. Jan of wellicht bij de vroegste kloosterfase. (Helaas was onderzoek toen niet welkom en is de kelder gesloopt en uitgebreid zonder dat daarbij nadere gegevens konden worden verzameld).

De begane grond

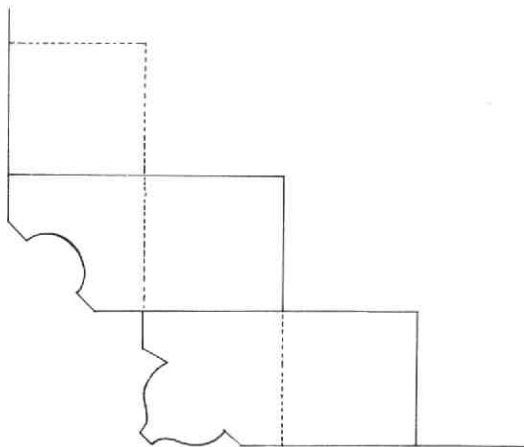
Op de begane grond werden ter hoogte van de noordelijke eindmuur van de kelder de sporen van een vroegere dwarsmuur geconstateerd, die tegelijk met de gangmuur was gebouwd (en vóór 1643 weer verdwenen) en die zich ook in het waarschijnlijk vroeg 16e eeuwse plafond aftekent (afb 47). De moerbalken aan de zuidzijde zijn aanzienlijk zwaarder dan die aan de noordzijde. De houtmaten waren hier dus niet aan de overspanning gerelateerd maar aan de maat van de onderliggende ruimte! Een zelfde verschijnsel vertoont ook een iets vroegere balklaag in het huis Oudaan aan de Oude Gracht.

Sporen van een tweede middeleeuwse dwarsmuur werden in 1965 waargenomen ter plaatse van het zuidelijke eind van de oude kelder.

Verder werden onderzocht de verdwenen middeleeuwse toegang in de meest noordelijke travée alsmede zijn opvolger uit 1643 in de tweede travée en de vroeg 17e eeuwse poort in de gangmuur. Als verrassing bleek een, eveneens in 1643 in de achtermuur aangebrachte (en in 1900 verplaatste) achterpoort ook een gotische voorganger gehad te hebben. Het bewaard gebleven deel van de royaal geprofileerde boog alsmede de gepleisterde nis daarnaast behielden bij de verbouwing een ereplaats bij de trap (afb 48).

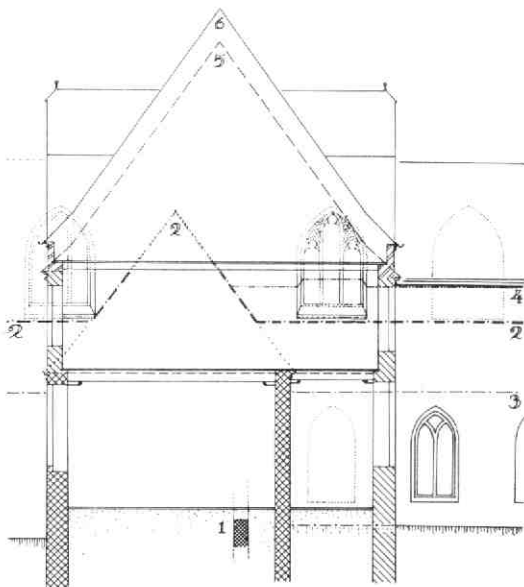
De verdieping

Op de verdieping werd o.a. de aansluiting van de hoofdvleugel op de voormalige kloosterkerk onderzocht (afb 49). Hierbij kwamen delen van twee vroegere kerkvensters aan het licht alsmede aftekeningen van verschillende dakaansluitingen op de kerkmuur. Uit o.a. bewaardgebleven resten van traceringen kon worden afgeleid dat dit muurwerk moet stammen van een drastische verbouwing of (gedeeltelijke) vernieuwing van de kloosterkerk rond 1460 (afb 50). De in

Afb. 48 Janskerkhof 3. Opmeting van het gotische profiel van de middeleeuwse achterpoort. Tek. A. F. E. Kipp.

het binnenwerk van deze muur verwerkte, hergebruikte moppen van 8,5 à 9 cm dik zijn mogelijk afkomstig van de oorspronkelijke kloosterkerk. (Hetzelfde materiaal werd ook verwerkt in het Zegelhuis en bovenin het muurwerk van de Statenzaal). Aangezien het metselwerk boven de daklijn duidelijk verweerd schoon

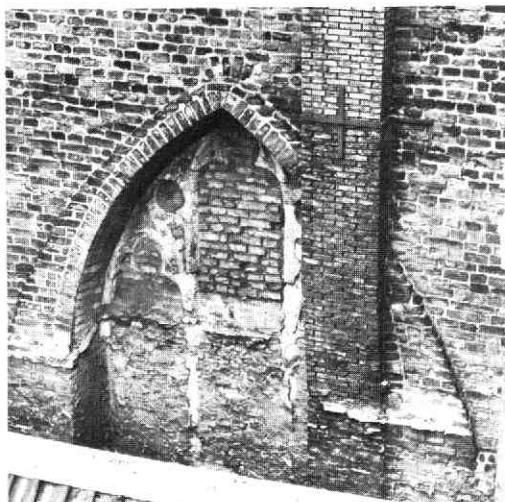

Afb. 49 Janskerkhof 3. Dwarsdoorsnede door de rechtervleugel of Statenzaal, met aanduiding van de gevonden bouwsporen op de noordmuur van de Minderbroederkerk. Tek. A. F. E. Kipp. 1: tufstenen fundering. 2: bouwmassa van de oude rechtervleugel en kap aansluiting op de kerkmuur, alsmede de oorspronkelijke daklijn van de kloostergang. 3: oorspronkelijke hoogte van de kloostergang. 4: verhoogde kap van de kloostergang. 5: bouwmassa van de vergrote rechtervleugel. 6: huidige bouwmassa (sinds 1900).

werk was (baksteenformaat: 30 x 15 x 7 cm, 10 lagen 82 cm) en daarónder vuil werk met baarden voor- kwam, moet deze daklijn horen bij een toentertijd be- staande, smallere éénlaags voorganger van de refter- vleugel, waarvan de kapvoet ter hoogte van de hui- dige begane grond-balklaag lag. Deze voorganger had de breedte van de kelder, dus zonder de gang.

Aan beide zijden sloot hierop een horizontale daklijn aan behorend bij de oorspronkelijke kap boven de be- gane grond van de zuidarm van de kloostergang, die blijkens deze sporen vanouds dwars door de refter- vleugel langs de kerkmuur doorliep naar het oosten. De kerkvensters hadden hun afzaat direct boven deze oude kloostergangkap, terwijl zij binnenin de kerk als blindnis aanzienlijk verder naar beneden doorliepen (zie *Kroniek 1976-1977*, MBOU 1980-1, 12, afb 19). Nadat later aan de westzijde deze kap door een steile- re was vervangen werd de zuidarm van de klooster- gang in de 16e eeuw met een verdieping verhoogd, waarbij ook de toppen van de kerkvensters aan de buitenzijde werden dichtgezet.

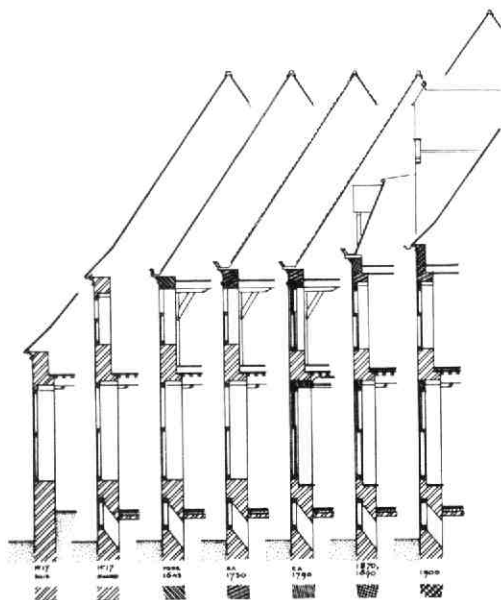
Vermoedelijk gebeurde dit gelijktijdig met de verbre- ding en verhoging van het zuidelijk deel van de refter- vleugel, aangezien, blijkens de aanwezigheid van twee brede bogen in de oost- en westgevel daarvan, ook deze bovengang door de vleugel heenliep. Illu- stratief is in deze de zorgvuldige opmetingstekening van de Minderbroederkerk, gemaakt in 1581 ten be- hoefte van de afbraak en bewaard in de collectie Booth (RAU). De vergroting van reftervleugel, en met name het toevoegen van de verdieping, moet in twee fasen hebben plaatsgevonden, en wel het eerst bij het noordelijke deel. Daarop wijzen o.m. een bouwnaad in

Afb. 50 Janskerkhof 3. Bewaard gebleven trasering in het derde venster van de noordmuur (vanuit het westen) van de voormalige Minderbroederkerk. Foto RDMZ.

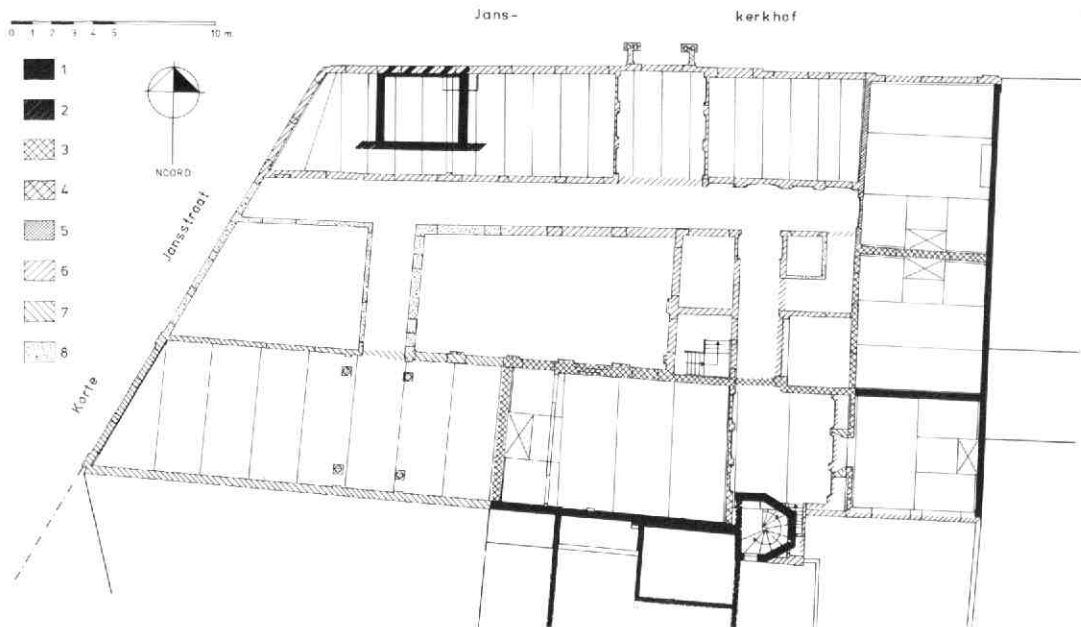
de voorgevel ter hoogte van het zuidende van de kel- der, een strijklvlakanker daarnaast, en afwijkende ven- sterhoogten ter weerszijden.

Op de verdieping werden in de eerste vijf travéeën aan de noordzijde op de voorgevel resten van min- stens twee muurschilderingen over elkaar heen aan- getroffen. De oudste zou met zijn opvallende blauw- groene hoofdkleur wellicht vroeg in de 16e eeuw pas-

Afb. 51 Janskerkhof 3. Evolutie van de Statenkamer in doorsnede (oostmuur) en gevelaanzicht. Iedere travée vertegenwoordigt een nieuwe fase. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 52 Janskerkhof 10. Plattegrond van het complex met aanduiding van de perioden. Tek. E. M. Kylstra. 1: middeleeuws. 2: misschien middeleeuws. 3: ca. 1600. 4: misschien ca. 1600. 5: ca. 1650. 6: 18e eeuw. 7: ca. 1850. 8: 20e eeuw.

sen (vgl. Nieuwe Gracht 67); de latere was met een grotere penseel geschilderd in donkerder kleuren (bruin, rood, oker en groen) en stamde mogelijk uit de tweede helft van de 16e eeuw. Helaas vielen er geen figuratieve conclusies meer te trekken uit de gevonden overblijfselen.

Uit het pleisterwerk rond de vensters in de voorgevel was af te leiden dat deze in de eerste helft van de 17e eeuw met 40 cm naar boven zijn vergroot (afb 51). Bij dezelfde gelegenheid is waarschijnlijk de kap vernieuwd, waartoe op de verdieping een nieuwe grenen moerbalklaag werd aangebracht met muurstijlen, korbelen en lange sleutelstukken. Uit de diverse aangetroffen onderdelen blijkt, dat de vernieuwde kap in vorm en hoogte vermoedelijk nauwelijks afweek van de middeleeuwse, in tegenstelling tot zijn opvolgers uit ca. 1870 en 1900.

Een boeiend hoofdstuk apart vormde het kleuronderzoek van de door Frederick Matthijsz. van Lobbrecht in 1643 ontworpen voorpoort. Hoewel deze door vervuiling en slijtage nauwelijks meer als geschilderd kon worden ervaren, bleek hij verrassend veel gegevens op te leveren over zijn vroegere kleurafwerking. Er waren duidelijk drie fasen te onderscheiden, en daarmee ook drie verschillende opvattingen over kleur in de architectuur.

De eerste versie, uit 1643, bleek een lichte bentheimerkleur voor de hele poort (en de beide flankerende vensters) te hebben, met alleen een kleurrijk wapenschild.

De aanzienlijk bontere tweede versie dateert vermoed-

delijk uit het einde van de 17e eeuw of rond 1700 en vertoonde een zware naar roodachtig neigende zandsteenkleur voor alle architecturale onderdelen (inclusief zijvensters) en bladgoud op de decoratieve elementen als kapitelen, rozetten en middenschelp, alsmede op de schildhoudende leeuwen en het wapencartouche. Het terugliggende middenveld was leigrijs gekleurd en getooid met een opvallend karmijnrood gordijn met gouden franje. Kort voor 1736 moet de gehele voorgevel volgens de nieuwste mode als pseudo-natuurstenen gevel zijn gepleisterd (met grote voegen) en geschilderd. In die fase past waarschijnlijk ook de derde aangetroffen versie. De gehele poort werd nu in hardsteenkleur overgeschilderd met uitzondering van het middenveld met wapen, leeuwen en gordijn, dat zijn vorige kleurstelling behield. Dit maal deelden de beide zijvensters de kozijnkleur met alle andere vensters. Het beeld dat het in het Centraal Museum bewaarde schilderij van het Janskerkhof door I. Ouwater uit 1779 toont, blijkt nauwkeurig te kloppen met de diverse gevonden verfsporen.

A. F. E. Kipp

13. Janskerkhof 10

Het onderzoek tijdens de vrij ingrijpende verbouwing van Janskerkhof 10 had ten doel meer inzicht te krijgen in de ontwikkeling van dit complex, dat gegroeid is uit een van de claustrale huizen van St. Jan. In tegenstelling tot de noord- en oostzijde van het Janskerkhof, waar de karakteristieke diepe perceelstruc-

Afb. 53 Janskerkhof 10. Gezicht naar het oosten op de nog open binnenplaats met in het midden het oudste deel van het complex (de drie laatste traveeën in de hoek van de binnenplaats met de iets hoger liggende ramen op de verdieping). Foto A. Grolman, ca. 1877. GAU TA Janskerkhof 10-11-12, ca. 1877 (1).

tuur van de claustrale erven enig houvast biedt bij onderzoek, is de uitgangssituatie aan de zuidzijde veel minder duidelijk.

De aan het licht gekomen gegevens leiden tot het volgende beeld (afb 52). De thans nog bestaande middeleeuwse kern (die overigens niet de oudste hoeft te zijn) bevindt zich hoofdzakelijk aan de achterzijde (zuidzijde) van het complex, dat wil zeggen midden in het bouwblok. Deze kern heeft wel de structuur in belangrijke mate mede bepaald, maar is weinig zichtbaar gebleven, daar een groot deel van de gevels bij latere verbouwingen is vervangen.

Deze middeleeuwse opzet lijkt te hebben bestaan uit een samenstel van verschillende bouwdelen naast en haaks op elkaar. Zo vertoont de nog bewaard gebleven middeleeuwse traptoren tegen de met sprongen verlopende zuidmuur in principe een vierkante plattegrond met twee afgeschuinde hoeken aan de oostzijde. Hij lijkt van oorsprong tegen een naar het zuiden gerichte aanbouw te hebben gestaan. Middeleeuwse funderingen van een half onderkelderde ruimte tegen de noordelijke rooilijn wijzen erop dat de bebouwing wel sterk, maar niet uitsluitend op de achterkant van het erf geconcentreerd was.

Latere uitbreidingen van het complex hebben geleidelijk tot een carrévorm geleid. In het begin van de 17e eeuw werd het op het Janskerkhof gerichte front vervangen door de huidige binnenplaatsgevel en verrees een uitbouw aan de oostzijde, die later in de 17e eeuw tot aan de rooilijn werd uitgebreid. In de 18e eeuw werd een regelmatige en statige noordvleugel als nieuw front in de pleinwand gebouwd, waardoor een binnenplaats ontstond en het oudste deel van het complex letterlijk op de achtergrond raakte (afb 53).

Nadat rond het midden van de 19e eeuw het nog open tuinaspect aan de westzijde verder was verkleind, werd het carré pas in het begin van de 20e

eeuw geheel gesloten. Dit geschiedde in de trant van de 18e eeuwse noordvleugel, die bij die gelegenheid op zorgvuldige wijze met een verdieping werd verhoogd. Ten gevolge van deze geleidelijke ontwikkeling maakt het perceel thans de indruk van een groot, 18e eeuws complex.

A. F. E. Kipp

14. Janskerkhof 29

In verband met een grote schilderbeurt werd kleuronderzoek verricht op de uit 1660 daterende wapenstein boven de toegang van de vroegere Hoofdwacht tegen de Janskerk. Geconstateerd kon worden, dat de oorspronkelijke 17e eeuwse afwerking uit een lichte zandsteenkleur bestond voor de hele steen, met uitzondering van het in heraldische kleuren geschilderde statenwapen en de hemelsblauwe cartouche met de spreuk in gouden letters. In deze vorm werd de steen een aantal malen geschilderd, totdat de gevel in het begin van de 19e eeuw werd gepleisterd en geheel zandsteenkleurig werd geschilderd. De huidige kleurrijke versie lijkt op dat tijdstip terug te gaan en nadien met kleine variaties tweemaal te zijn herhaald.

A. F. E. Kipp

15. Korte Nieuwstraat 2

Aan het onderzoek van deze boeiende, vroege renaissancegevel van het op zichzelf middeleeuwse claustrale huis van Oudmunster werd gewerkt zowel van de zijde van de Rijksgebouwendienst als door de afdeling Documentatie en onderzoek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Een publicatie hierover is in het voorjaar van 1982 te verwachten.

A. F. E. Kipp

16. Korte Nieuwstraat 6

Reeds lang geleden werden door Stooker en Temminck Groll artikelen gepubliceerd over de opgraven en onderzochte overblijfselen van de kerk van de voormalige Paulusabdij. Als aanvulling daarop zij hier vermeld dat behalve de in het Gerechtsgebouw opgenomen zuidertransept gevel (zichtbaar vanuit de Hofpoort) er ook aan de noordzijde nog opgaand muurwerk bewaard gebleven is.

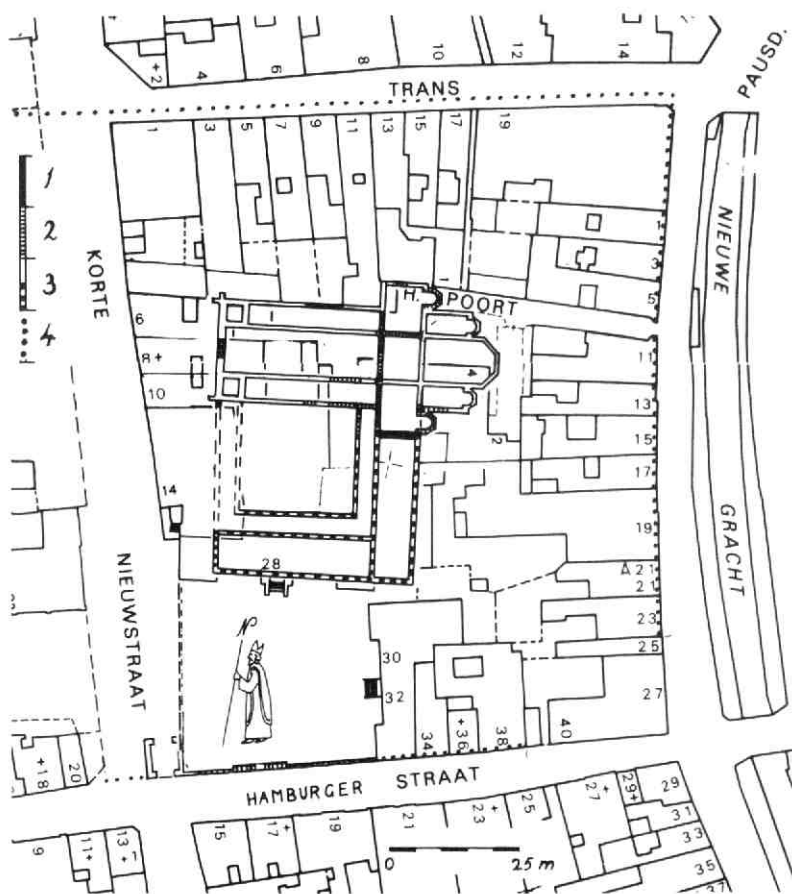
Het gaat hier om een zeven meter lang en ruim vier meter hoog gedeelte van de noordelijke zijbeukmuur van het in 1704 afgebroken schip van de abdijkerk. Het bleef bewaard als erfscheiding van percelen aan de Trans, die destijds tot aan de kerk doorliepen (afb. 54). Deze kerk was lager dan zijn (architectonische) familieleden de kerken van St. Pieter en St. Jan. Verassend is het gegeven dat de reconstructie van de abdijkerk van St. Paulus door G. M. J. Engelbregt en J. B. A. Terlingen voor wat betreft de hoogte van die zijbeukmuur op 4,50 m uitkomt, zodat het gevonden muurwerk tot vrijwel volle hoogte bewaard lijkt te zijn.

Zou de geringere hoogte van de kerk van St. Paulus ten opzichte van die van de genoemde twee kapittelkerken te verklaren zijn uit het feit dat het een kloosterkerk geweest is?

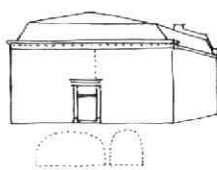
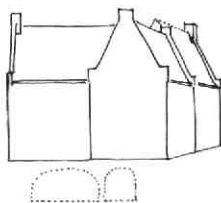
LIT: W. Stooker, De St. Paulusabdij te Utrecht. MBOU 1954-9, 68-70. Id, De Sint Paulusabdij te Utrecht II. MBOU 1955-8, 65-70. C. L. Temminck Groll, De vroeg-romaanse kerken van Utrecht. BKNOB 1959, kol 35-50. E. H. ter Kuile, De kerken van bisschop Bernold. BKNOB 1959, kol 145-164. A. F. E. Kipp

17. Kromme Nieuwe Gracht 56

Bij de renovatie van Kromme Nieuwe Gracht 56 kon uit een aantal waarnemingen tijdens de bouwwerkzaamheden de geleidelijke metamorfose van dit thans weinig opvallende pand worden afgeleid. Het van oorsprong middeleeuwse huis werd in de 17e eeuw vrij krachtig verbouwd en uitgebreid, vermoedelijk in de 18e eeuw naar achteren verlengd en rond 1860 ingrijpend verbouwd en onder één kap gebracht (afb. 55).

Afb. 54 Korte Nieuwstraat 6. Overzichtsplattegrond van de voormalige Paulusabdij. Tek. B. J. M. Klück. 1: nog bestaand opgaand muurwerk van de abdijkerk. 2: bij opgravingen gevonden funderingen van de kerk en van de ommuring. 3: hoofdstructuur van het abdijcomplex. 4: grens van het abdijterrein.

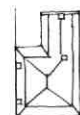
Afb. 55 *Kromme Nieuwe Gracht 56. Schets van de ontwikkeling van het huis. Tek. A. F. E. Kipp. 1: middeleeuwse situatie. 2: 17e en 18e eeuw. 3: verbouwing van ca. 1860.*

M.E.

XVII - XVIII

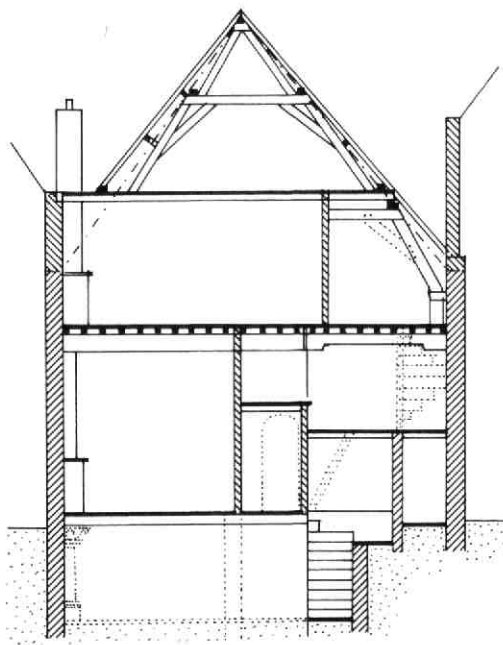
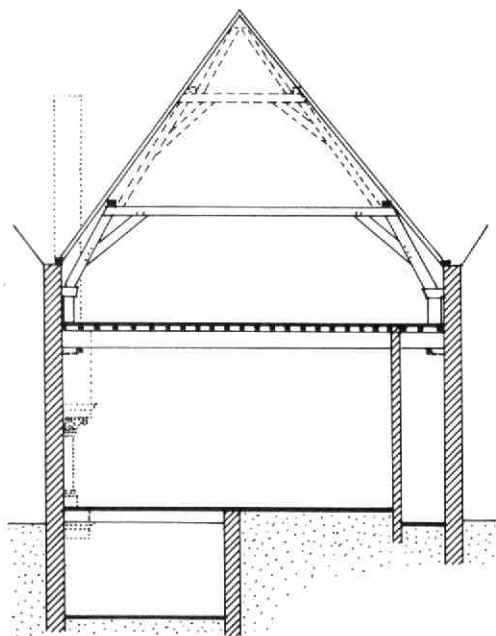
XIX

In zijn middeleeuwse opzet bestond het uit een hoofdhuis van twee verdiepingen loodrecht op de gracht, staande op een kelder met aan de voorzijde troggewelven op gordelbogen en een open verbinding met de werfkelder die waarschijnlijk uit de bouwtijd dateert. Links daarnaast een zijhuis evenwijdig aan de gracht, eveneens van twee verdiepingen en staande op een kelder met troggewelven op gordelbogen; en daarachter een kleine achterkamer op een kelder met een tongewelf. Aangezien de zijkelder niet tot aan het buurpand doorloopt, lag er mogelijk aanvankelijk een poortweg naar het achtererf tussen beide panden en was het middeleeuwse zijhuis minder breed. Het vloerpeil lag ongeveer een halve meter onder het huidige peil.

In de 17e eeuw werd het zijhuis grotendeels vernieuwd en verbreed tot aan het buurpand, terwijl mo-

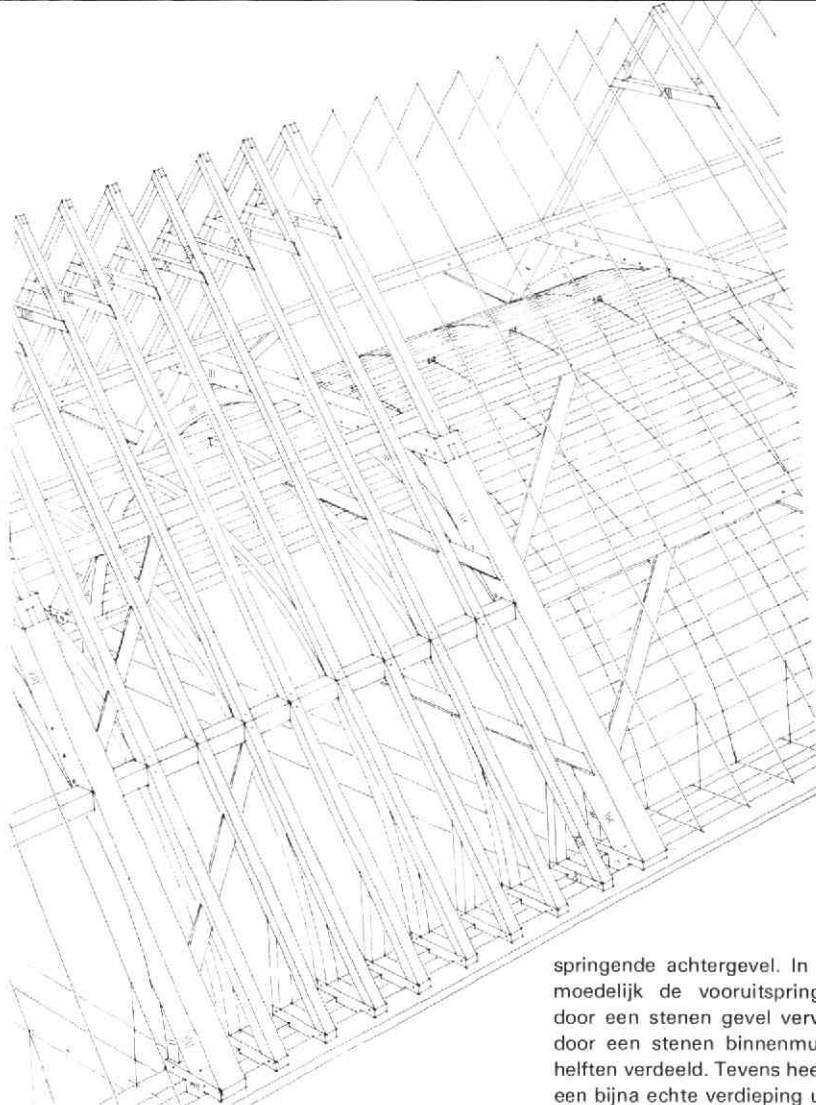
gelijk de tweede werfkelder uit deze tijd dateert. Bovendien werd hierop aansluitend de achterkamer door een grotere vervangen en van een verdieping voorzien. Onder de achterhelft daarvan werd een dwarse kelder toegevoegd van typisch 17e eeuws model. De achterkelder van het hoofdhuis kreeg een nieuw tongewelf. Misschien in dezelfde, maar waarschijnlijk in een wat latere fase, werd het hoofdhuis naar achteren verlengd tot aan de huidige achtergevel, waarbij het achterste deel beneden tot keuken werd bestemd.

Bij de ingrijpende verbouwing rond 1860 is ernaar gestreefd het huis tot één geheel om te bouwen. Van het hoofdhuis werden vóór- en zijgevel en de balklagen geheel vernieuwd (van het zijhuis werden de 17e eeuwse voorgevel en balklagen gehandhaafd). De voorgevel kreeg een homogeen aanzien, versterkt door de nieuwe gootlijst en een bijpassende

Afb. 56 *Lange Lauwerstraat 32. a: dwarsdoorsnede door het huis. b: langsdoorsnede door het huis. Tek.*

A. F. E. Kipp.

*Afb. 57 Lange Smeestraat 40. Isometrie van de middeleeuwse kap en houten tongewelf van de noordvleugel van het Bartholomeïgasthuis.
Tek. K. Rampart.*

voordeuromlijsting, en werd waarschijnlijk gepleisterd. Het hele huis werd onder een nieuwe, platte brede kapconstructie gebracht, met uitzondering van de uitbouw aan de achterzijde, waarvan de oude kap en topgevel door afknotting aan het nieuwe model werd aangepast.

A. F. E. Kipp

18. Lange Lauwerstraat 32

Het pand Lange Lauwerstraat 32, dat werd onderzocht in verband met plannen voor herstel, heeft zijn merkwaardige structuur met tussenverdiepingen, hangkamers, muursprongen etc., te danken aan diverse verbouwingen. Het is een aardig voorbeeld van hoe men soms probeerde de functionele ruimte in een bestaand huis te vergroten zonder de bouwmassa wezenlijk uit te breiden.

Van origine is het een vrij breed middeleeuws „driekwarthuis”, met rechts een mogelijk vanouds overbouwde gang (behorend bij het buurpand) en een ver-

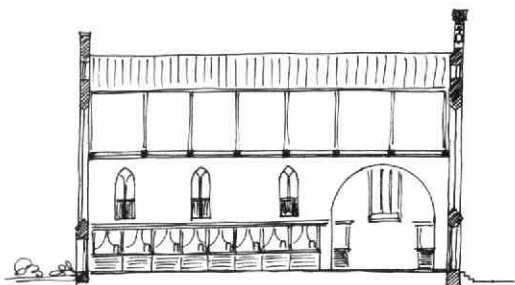
springende achtergevel. In de 17e eeuw werd vermoedelijk de vooruitspringende houten voorgevel door een stenen gevel vervangen en werd het huis door een stenen binnenmuur in de diepte in twee helften verdeeld. Tevens heeft men de oude zolder tot een bijna echte verdieping uitgebouwd door het aanbrengen van een wat hogere, enkelvoudige balklaag en het wat optillen van de dakvlakken, met behoud van de bestaande kapconstructie en middeleeuwse achtergevel. Op die manier werd de vroegere vloering nu tot zolder (afb 56).

Alleen de rechter zijkant heeft zijn zolderkarakter behouden. Verdere ruimtewinst werd verkregen door het inbouwen van een hangkamer boven de provisiekamer rechts achter, terwijl boven het verlaagde plafond van de gang nog plaats was voor een ruime bedstede. Een groot turfhok werd uitgebouwd boven de gang van de buurman.

Tegen het eind van de 18e eeuw of rond 1800 werd de houten onderpui, mogelijk in verband met een verbouwing tot bakkerij, vervangen door een nieuwe gecombineerde pui voor woning en winkel. Wat later werd tenslotte de bovenhelft van de voorgevel vernieuwd in de vorm van een ingezwenkte topgevel. Dit type komt in Utrecht weinig meer voor, en van de combinatie met een houten kroonlijst als bekroning is dit het enig bewaard gebleven voorbeeld. *A. F. E. Kipp*

19. Lange Smeestraat 40 (Bartholomeïgasthuis)

In verband met een op handen zijnde, ingrijpende verbouwing van het complex van het Bartholomeïgasthuis werd het middeleeuwse gedeelte ervan bouwhistorisch onderzocht. Speciale aandacht werd daarbij besteed aan de kapconstructies van de beide hoofd-vleugels, die waren voorzien van een houten tongewelf (afb 57). De vleugel dwars op de Lange Smeestraat blijkt de oudste te zijn en bevatte in het voorste (dus noordelijke) gedeelte een kapelruimte met altaar tegen de oostwand en een lange gasthuiszaal daarachter (afb 58).

Afb. 58 Lange Smeestraat 40. Reconstructie van de oudste vleugel van het Bartholomeïgasthuis, in doorsnede gezien naar het westen. Tek. A. F. E. Kipp.

De tweede vleugel, langs de straat, is niet lang daarna ertegenaan gebouwd. Deze diende geheel als gasthuiszaal en had via een grote boog eveneens uitzicht op het altaar van de genoemde kapel. Nader onderzoek tijdens de verbouwing kan waardevolle aanvullingen opleveren op de thans verkregen gegevens en inzichten.

A. F. E. Kipp

20. Lauwerecht (voormalig Hogelanden O.Z.)

Misbaksels

Op een tussen de Willem Dreeslaan en de mr. Treublaan gelegen bouwterrein werd in september, tijdens een onderzoek naar mogelijke bodemverontreiniging, een afvalkuil gevuld met misbakken aardewerk aangesneden. In het begin van de zeventiger jaren zijn ten noorden van de Willem Dreeslaan eveneens dergelijke vondsten gedaan: het restant van een pottbakkers-oven en verscheidene misbaksel kuilen (zie Kroniek 1972-1973, MBOU 1977-12, 139 met literatuur op-gave).

De nu gevonden afvalkuil (en één die reeds in juli/augustus ontdekt en deels geborgen is) ligt meer naar het zuiden en verder van de Vecht verwijderd dan die eerdere afvalkuilen. De voorlopige indruk is dat de in-

houd iets later gedateerd moet worden, nl. in het midden van de 15e eeuw, in tegenstelling tot rond 1400 voor de eerdere vondsten.

In het materiaal nemen twee vormen een overheersende positie in: de (éénorige) kookkan met fijne kamversiering en een veeg glazuur op de schouder (afb 59) en de kan met, al dan niet gegolfde, standing (afb 60). Temidden van enige kubieke meters scherven werd een aantal min of meer „gave“ kookkannen aangetroffen (afb 59). De vulling van de kuil was tamelijk los, met soms flinke ruimte tussen de potten. Dit in tegenstelling tot de inhoud van een tweede kuil die tijdens het verbreden van het vlak aan de oostzijde van de eerste kuil werd ontdekt. De pottenbakker was hier meer economisch te werk gegaan: al het aardewerk was tot een compacte laag scherven gereduceerd om zoveel mogelijk afval in de - overigens ondiepe - kuil te kunnen brengen. Datzelfde verschijnsel werd ook bij de in de zomer gevonden misbakfels geconstateerd.

Heiligenbeeld

Gelijktijdig met het bovengenoemd onderzoek werd, ten behoeve van een af te zinken pijpleiding, naast hetzelfde bouwterrein een sleuf dwars door de Vecht gebaggerd. De baggerspecie werd ter plaatse op de kant gestort. Een aantal amateur-archeologen heeft de bagger op vondsten doorzocht. De meest interessante vondst was de kop van een Mariafiguur (afb 61 a en b). Het fragment is ruim 10 cm hoog en in een vorm gemaakt. In tegenstelling tot wat men zou verwachten is de figuur niet uit pijpenaarde, doch uit een groffere, geelbakkende klei vervaardigd. Toch stamt het voorwerp uit de (late) 15e eeuw, dus uit de bloeitijd van de in Utrecht geproduceerde pijpenaarden heiligenbeelden.

Het fragment is door de vinder, de heer P. K. Smiesing, geschonken aan het Gemeentelijk Depôt van Bodemvondsten, waarvoor hem hier dank gezegd wordt.

R. de Zwart

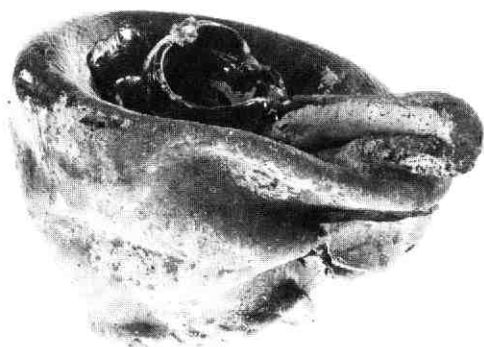
Pellicussenpoort

Bij de aanleg van een riool in dat deel van de Lauwerecht dat voor kort (en historisch juist) Hogelanden O.Z. heette, werd onmiddellijk ten noorden van de Pellicussenbrug over de Veensloot het restant van een kelder aangetroffen.

Er was geen gewelf meer aanwezig en de kelder was deels volgestort met vermoedelijk (laat) 18e eeuwse aardewerkscherven. Een deel van dat aardewerk was duidelijk ongebruikt en daar er ook een aantal primitief gevormde proenen tussen lag, ligt het voor de hand aan pottbakkersafval te denken, afkomstig van bedrijfjes daar in de buurt. Het verzamelde materiaal dient nog nader onderzocht te worden. De plaats van de kelder - midden in de straat langs de Vecht - brengt hem in verband met de Pellicussenpoort, een bouwwerk dat niet alleen op de grens van de heerlijkheden Lauwerecht en Hogelanden stond, maar dat

Afd. 59 Lauwerecht.
Misbakken kookkannen.
Foto F. Kneefel.

Afb. 60 Lauwerecht. Volledig misbakken kan. Foto
F. Kneefel.

ook de grens van de zogenaamde Stadsvrijheid afbaken-
de. De poort ontleent zijn naam aan de invloedrij-
ke, aristocratische familie Pellecussen, die in het
middeleeuwse Utrecht een belangrijke rol speelde. Dr.
J. E. A. L. Struick, gemeente-archivaris, bereidt een
studie voor over deze familie, waaruit wellicht ook de
connectie met deze toch wat raadselachtige poort zal
blijken.

De poort, die een „woontorenachtig” karakter had,
raakt bij de komst van de Fransen in 1672 zwaar be-
schadigd en rond 1717 worden de resten opgeruimd.
De onderkant van de kelder reikte tot 2,80 m onder
de straat, maar had geen vloer (meer). Het onderstuk
van de muren was 45 cm dik, dat wil zeggen ander-
halve steen van (29) x 13 x 6 cm. De gehele boven-
bouw, inclusief het restant van een oost-west gericht
tongewelf, bestond uit baksteen van 23 x 11,5 x 4,5
cm, waarmee dat deel, dat tot 1,30 m onder de straat

Afb. 61 Lauwerecht. Kop van een in een vorm gemaakt aardewerken Mariabeeld. Hoogte ca. 10 cm.
Foto F. Kneefel.

reikte, gedateerd kan worden in de 17e eeuw. De 1,50 m muur van de onderkant is vrijwel ondateerbaar, maar de 15e eeuw lijkt de meest voor de hand liggende periode. De oost-west afmeting van de kelder bedroeg 4,10 m, de noord-zuid afmeting kon niet vastgesteld worden, maar was meer dan 2,60 m.

Tot slot moet wederom met dank gewag gemaakt worden van de alertheid van mevrouw S. Jonathans, die ons altijd haarfijn op de hoogte houdt van het gebeuren in de Lauwerecht en omgeving.

T. J. Hoekstra

21. Lauwerecht 48-50

Tussen de huizen Lauwerecht 48-50 en de Vecht is door sloop van opstallen een open terrein ontstaan dat - indien de noodzaak zich daartoe voordoet - archeologisch onderzocht zal worden. Reeds nu zijn er een aantal interessante oppervlakte vondsten gedaan o.a. door mevrouw S. Jonathans en de heren P. K. Smiesing en F. H. Landzaat.

Zeer opvallend zijn daarbij een aantal uit rood aardewerk vervaardigde mallen of vormpjes, waarmee figuren uit klei gemaakt konden worden (afb 62 t/m 64a, 66).

Twee exemplaren van dergelijke afdrukken, eveneens

Afb. 63 Lauwerecht 48-50. Rood aardewerken mal met het Utrechtse stadswapen tussen twee leeuwen. Foto F. Kneefel.

Afb. 62 Lauwerecht 48-50. Rood aardewerken mal met engeltje. Hoogte ruim 13 cm. Foto F. Kneefel.

Afb. 65 Lauwerecht 48-50. Rood aardewerken afdruk met een vogel. Hoogte ca. 11 cm. Foto F. Kneefel.

in rood aardewerk, zijn eveneens gevonden (afb 64b en 65). Het is voorsnag onduidelijk waarvoor deze figuurtjes gediend hebben. Een mogelijkheid is dat ze gebruikt werden als appliques op tuinvazen, temeer

Afb. 66 Lauwerecht 48-50. Rood aardewerken ondiep gesneden mal met Melchisedek die Abraham brood en wijn aanbiedt. Diameter ca. 6 cm. Foto F. Kneefel.

ten behoeve van appliques op steengoed kruiken gehouden worden. Wat voor functie hij aan de Lauwerecht vervuld heeft, blijft voorlopig raadselachtig. De voorwerpen zijn in het bezit van de vindsters.

T. J. Hoekstra

22. Loeff Berchmakerstraat 21

Tegelijk met Loeff Berchmakerstraat 21 werd ook het achterliggende pand Predikherenstraat 26 door het Utrechts Monumentenfonds hersteld. Het zijn twee zelfstandige huizen, die pas rond 1900 werden verbonden middels doorbraken in de gemeenschappelijke achtermuur, die feitelijk behoort bij de middeleeuwse voorganger van de panden Predikherenstraat 26-28 (afb 67).

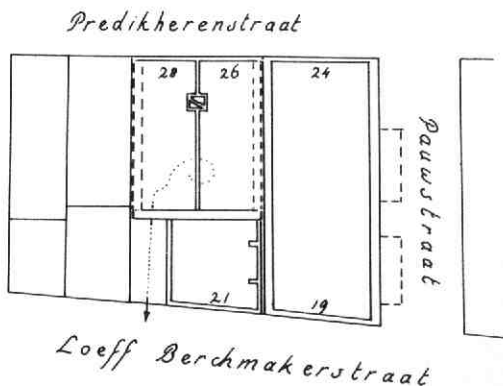

Afb. 64 Lauwerecht 48-50. a: rood aardewerken mal met een zittende hond. b: originele afdruk van een dergelijke mal met dezelfde voorstelling. Hoogte ca. 9 cm. (a) foto F. Kneefel. (b) naar een dia van F. H. Landzaat.

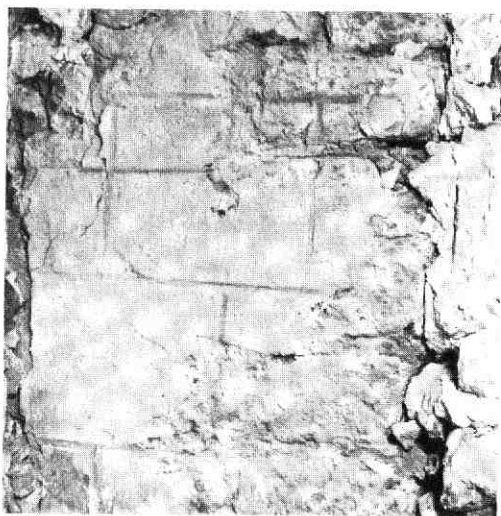
daar er op hetzelfde terrein ook fragmenten van malen voor aardewerken tuinvazen gevonden zijn.

Een aparte plaats neemt een zeer ondiep gesneden mal in, waarop een oud-testamentische scène staat, nl Melchisedek (links) die de triomferende Abraham bij zijn terugkeer uit de strijd brood en wijn aanbiedt (afb 66). Afgaande op de stijl van de afbeelding zou hij in de late 16e of eerste helft van de 17e eeuw gedateerd moeten worden.

Hij zou verder - zo hij in het gebied van steengoedproductie gevonden zou zijn - onmiddellijk voor een mal

Afb. 67 Loeff Berchmakerstraat 21. Situatie van Loeff Berchmakerstraat 21 en Predikherenstraat 26. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 68 Loeff Berchmakerstraat 21. Restant van middeleeuwse buitenmuur-afwerking op de vroegere achtergevel van Predikherenstraat 26-28: natuursteenimitatie in pleisterwerk.

Het beperkte gedeelte dat hiervan tijdens de verbouwing in zicht kwam en niet reeds door eerdere ingrepen te zeer was aangetast, was net genoeg om de sporen te laten zien van een houten kloosterkozijn op de verdieping en van een venster met een in de baksteen gehakte glassponning op de beganegrond. Een interessant detail was een restant van de waarschijnlijk middeleeuwse gevelafwerking in de vorm van natuursteenimitatie (afb 68) uit de tijd dat hij nog buitenmuur was.

Deze afwerking bestond uit een dunne pleisterlaag met vrij spontaan getrokken holle voegen van een halve centimeter in een verspringend blokkenpatroon. De blokken maten ruwweg 14 x 17 cm. De specie was lichtgrijs gesausd, de voegen waren donker grijsbruin geschilderd (mogelijk een verkleuring van rood?).

Het huidige pand Loeff Berchmakerstraat 21 is rond het midden van de 17e eeuw koud tegen deze muur aangebouwd. Het kreeg wel zelfstandige zijmuren: rechts is een smalle „osendrop“ tussen de zijmuur en het buurhuis, links is een open ruimte die vroeger (als uitgang?) hoorde bij het achterliggende middeleeuwse huis.

Het is een voorbeeld van een bescheiden 17e eeuws huis op een klein grondvlak. Het had oorspronkelijk een houten pui (waarvan de uitragende puilbalk nog aanwezig is) en een geprofileerde bakstenen gootlijst. In de muren en plafonds was de oorspronkelijke indeling met spiltrap, bedsteden en hangschouwen nog duidelijk afleesbaar.

A. F. E. Kipp

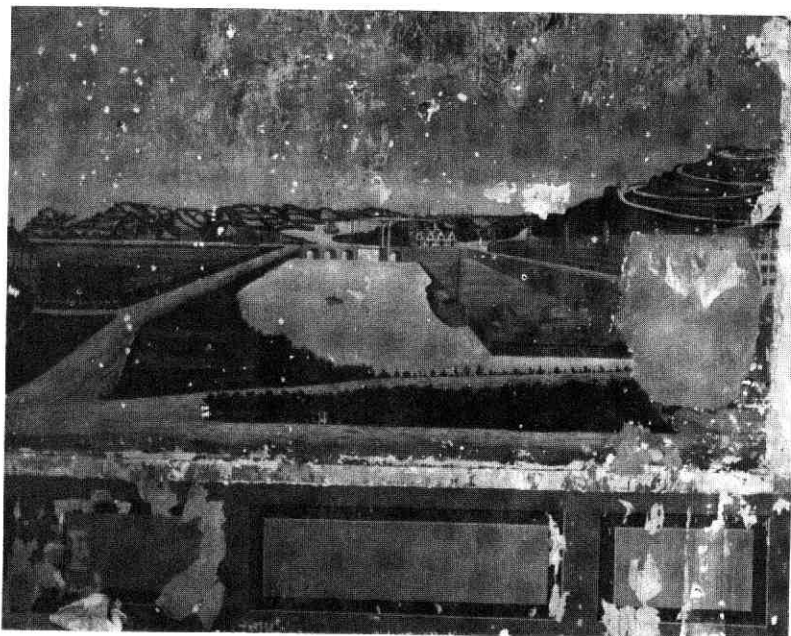
23. Lijnmarkt 47

Tijdens het behangen van de voorkamer op de eerste verdieping werd in dit huis een uit rond 1800 daterende muurschildering ontdekt, die met uitzondering van de raamzijde, de gehele kamer bleek te beslaan (afb 69).

De onderstrook werd gevormd door een geschilderde lambrisering met panelen (alleen de geprofileerde bovenlijst was van hout), aansluitend op de betimmering aan de raamzijde.

Langs de bovenrand vormde een geschilderde gordijnstrook met kwasten de afsluiting.

De achterwand verbeeldde een perspectivisch land-

Afb. 69 Lijnmarkt 47. Gedeelte van de muurschildering in de voorkamer op de verdieping. Ca. 1800. Afgebeeld is een havengezicht in landschappelijke context.

schap met links een kinderlijk geschilderde dorpskerk plus pastorie naast een lommerrijk vergezicht, en rechts een haven met schepen en een loskade alsmede een bovenstraat met schier oneindig lange havengebouwen. Daarachter werd dit landschap afgerond met vriendelijke heuvels, een ophaalbrug met wat huizen, een stadssilhouet in de verte, en een kasteel of vesting op een berg ter rechterzijde. Op de rechterzijwand gaf een fors boslandschap met een grote perspectiefaan diepte aan de kamer. Op de linkerwand was ten gevolge van de vergevorderde werkzaamheden het onderwerp niet meer te constateren. Opvallend waren de wisselende mate van verfijning en de grote schaalverschillen binnen deze schildering, die dank zij de enthousiaste medewerking van de bewoners geconserveerd werd achter een voorzetwand.

A. F. E. Kipp

24. Mariaplaats 9

Inleiding

Eigenaar en architect reageerden positief op de vraag of er, in de wachttijd tussen aanvraag van de vergunningen en het begin van de werkzaamheden in Mariaplaats 9, gelegenheid was voor bouwhistorisch onderzoek.

Per gelukkig toeval waren tegelijkertijd vier studenten kunstgeschiedenis van de RU Utrecht op zoek naar een middeleeuws huis ten behoeve van een studieonderwerp. Op die manier kon onverwacht snel gewerkt worden, waarbij het vuur van het enthousiasme, opgewekt door de ontdekkingen, de vrieskou van de decembermaand deed trotseren.

Het zicht op de oorspronkelijke structuur van de begane grond was troebel wegens de verbouwingen door de vorige eigenaar, maar op de verdieping en de zolder was wel een grote mate van duidelijkheid te krij-

Afb. 70 Mariaplaats 9. Het bouwblok tussen Donkerstraat, Mariaplaats en Mariastraat met de plaats van de Zoudenbalch huizen Mariaplaats 9, Mariastraat 10 en 28 en Donkerstraat 15-19, die in deze Kroniek besproken worden. Tek. B. J. M. Klück.

Afb. 71 Mariaplaats 9. De huizen Mariaplaats 9 (achter de lantaarnpaal) en links daarvan Mariaplaats 10. 1981.

gen (afb 70). Op het eerste gezicht werkt het verwarrend dat de voorgevel op de verdieping één geheel vormt met de gevel van Mariaplaats 10 (afb 71). Inwendig zijn beide huizen tot en met de verdieping gescheiden; echter: de zolders behoren weer tot Mariaplaats 9 (bis). Bij diepgaander beschouwing blijkt het toch om twee in aanleg geheel verschillende panden te gaan, beide van middeleeuwse oorsprong. Mariaplaats 10 werd in de 17e eeuw grondig verbouwd, terwijl Mariaplaats 9 tot de dag van vandaag zijn middeleeuwse structuur heeft behouden. De breedte van de panden bedraagt respectievelijk 4,90 m en 7,90 m bij een oorspronkelijke diepte van 6,35 m.

Het middeleeuwse huis Mariaplaats 9

Sinds de vorige eeuw bevindt de keldertoegang zich in een niet onderkelderde strook tussen de zuidgevel van Mariaplaats 9 en de zuidwand van de gewelfde kelder.

Verder in het verhaal zullen we de vermoedelijke oorzaak van dit maatverschil nader analyseren. De kruin van het tongewelf staat haaks op de rooilijn. De grote plavuizen van Naamse steen, waarmee bijna de gehele kelder is belegd, stammen vermoedelijk uit de 17e eeuw. Twee nissen in de oostwand trekken de aandacht (afb 72), waarbij die in de noordoost hoek feitelijk een afzonderlijk keldertje is met een eigen gewelf, waarop de achtergevel rust. Grote ijzeren duimen en een neusijzer langs de ingang herinneren aan een zware deur. Een vroeger kelderlicht in de oostwand van dit keldertje is dichtgemetseld met gebruikmaking van twee natuurstenen vensterfragmenten.

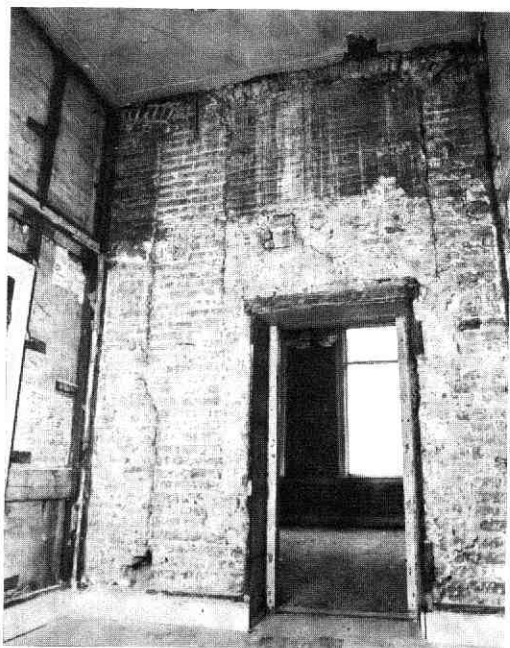
De rechter nis blijkt een dichtgemetselde toegang van buitenaf te zijn: de voorganger van de huidige toegang. De oudste kelderingang was eveneens in de zuidoosthoek, maar dan binnen de muren van het huis, aangeduid door een met een half gewelfje dichtgezet opening in het grote gewelf. Ook de oudste trap

Afb. 72 Mariaplaats 9. De middeleeuwse kelder gezien naar het oosten. Links: de doorgang naar het kleine keldertje. Rechts: de vroegere ingang. Op de vloer: natuurstenen plavuizen.

naar de verdieping zullen we in deze hoek binnen de muren moeten projecteren.

Van de middeleeuwse achtergevel is op de begane-grond weinig overgebleven. Des te meer op de verdieping (afb 73), waar in de 45 cm dikke oostmuur twee, met segmentbogen gedekte, 1,50 x 3,00 m grote vensters domineren, naast de blinde zuidelijke travee. Daar, in de zuidoost hoek, moet de (spil)trap naar de zolder geweest zijn. Dit verklaart tevens de (later gegelde) grenen in plaats van eiken kinderbalken in deze

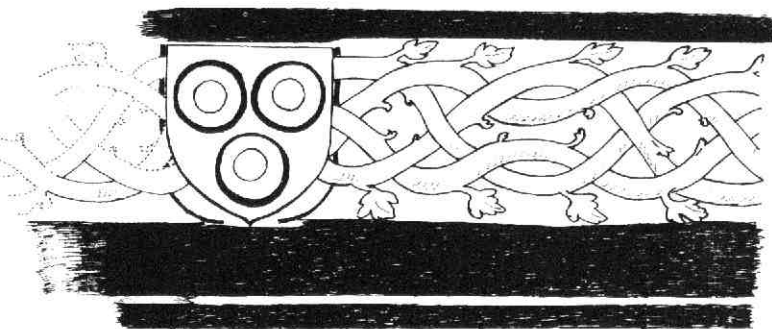
Afb. 73 Mariaplaats 9. De 15e eeuwse achtergevel in de achterkamer op de verdieping gezien naar het westen. Zichtbaar zijn de dichtgemetselde hoge vensters met (tegen het plafond) de raambogen.

hoek van de verdieping. Al vóór de bouw van de 17e eeuwse voorgevel zijn de grote vensters dichtgemetseld met bakstenen van 24,5 x 12 x 5 à 5,5 cm.

Evenals de begane grond heeft ook de verdieping een eiken moer- en kinderbinten balklaag. Met een hoogte van ruim vier meter, een verzorgd afgewerkte balklaag en grote vensters in de achtergevel moeten we bij de verdieping denken aan een woonvertrek. Sporen van een middeleeuwse schouw achter de huidige schoorsteen tegen de noordwand onderstrepen deze indruk. De zuidwand had daarenboven een verrassing in de vorm van een fragment muurschildering: op het enige stuk oorspronkelijke pleisterwerk van niet meer dan een halve vierkante meter kwam een wapenschild in het zicht. Het toont drie rode ringen op een wit veld; achterlangs loopt een band van dooreengevlochten groene twijgen (afb 74). De voorstelling is op de eerste witsellaag van de muur geschilderd en moet dus meteen na het gereedkomen van het huis aangebracht zijn, waardoor we rechtstreeks naar de eerste bewoner verwezen worden (afb 75). De afbeelding houdt een ruime tijd zijn waarde voor de bewoner(s), want in een latere fase zijn de ringen nog eens dik aangezet met een zwarte cirkel, terwijl zwarte banen boven- en onderlangs worden toegevoegd.

Geelgroene vlekken onder deze sierrand doen vermoeden dat oorspronkelijk van een geheel verlevendigde wand sprake was.

Ca. 70 cm vóór de achtergevel loopt over de hele hoogte van de zuidwand een spleet, waar metselwerk van verschillend karakter elkaar in een hoekverband ontmoet. Rechts van de spleet is de muur als binnenzijde afgewerkt, terwijl links een buitenafwerking te zien is aan de voortzetting van de zuidmuur voorbij de achtergevel. De strook binnen het huis is bijgekapt om op één lijn met de rest van de muur te komen. Het linker muurwerk hoort bij een zuidelijk buurhuis en is in een mengvorm van Vlaams verband en een soort kettingverband gemetseld met moppen van 29 à 30 x 14,5 à 15 x 7 à 7,5 cm, 10 lagen 83 cm. Het middeleeuwse metselwerk van Mariaplaats 9 zelf heeft een

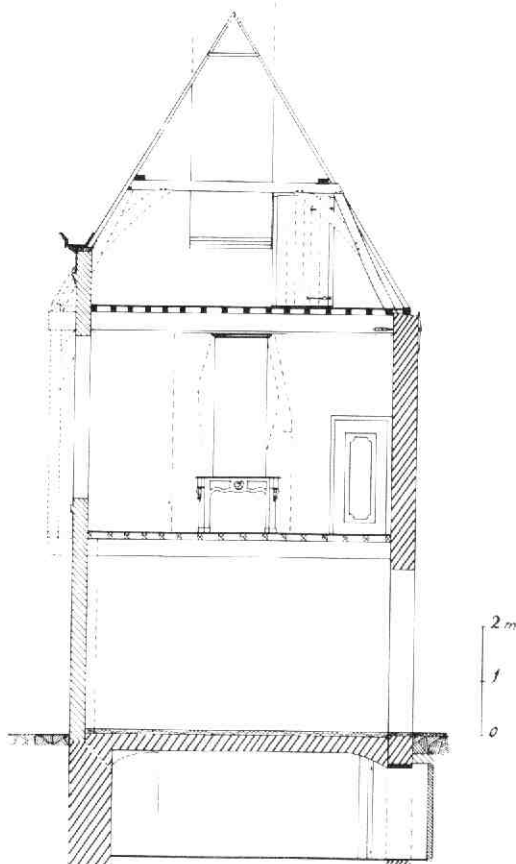
Afb. 74 Mariaplaats 9. Gedeeltelijk gereconstrueerde tekening van het fragment van een geschilderde 15e eeuwse sierrand op de zuidmuur van de verdieping. Afgebeeld is het wapen van Zoudenbalch. Tek. B. J. M. Klück.

wild verband, dat slechts enige regelmaat kent langs de vensters en de schoorsteen. Het steenformaat bedraagt 29,5 à 30 x 14 x 6 à 7 cm, 10 lagen 75 tot 78,5 cm.

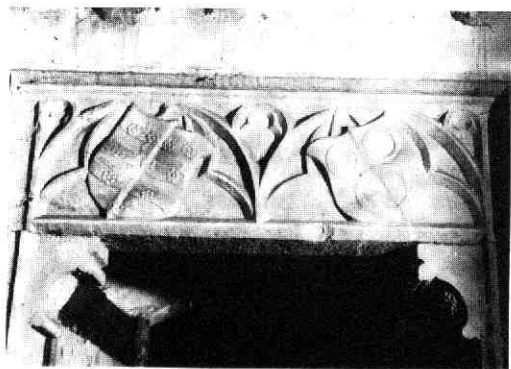
Slechts enkele jaren geleden is de tot dan toe nog gave middeleeuwse kap aan de westzijde grotendeels vernieuwd. Gelukkig zijn er wat resten over om het beeld van de wel bewaard gebleven oostzijde aan te vullen (afb 76).

Er zijn twee, respectievelijk met I en II gemerkte, enkelvoudige spantjukken. De bewaarde oostelijke spantbenen zijn recht; tegen hun voet rust de muurplaat: er is aan deze zijde geen borstwering. Telmerken op de eiken wormplaten of vlieringbalken corresponderen met gelijke nummers op de jukbalken. Spijkergaten op de spantbenen en op de onderzijde van de wormplaten verraden de verdwenen windschoren. De sporen - ruw bijgehakte dennestammetjes - waren paarsgewijs verbonden met de sporen van de westzijde. Met haanhouten was de driehoek die zij vormden extra verstijfd. De enkele haanhouten die bewaard gebleven zijn, dragen een ingezaagd nummer, zoals ook zichtbaar is op enkele overgebleven westelijke sporen. De oostelijke sporen zullen meer naar de muurplaat toe hun telmerken dragen, iets wat nog moet blijken bij verder onderzoek.

De drie onderdelen van de aan de wormplaten vastge-

Afb. 76 Mariaplaats 9. Doorsnede naar het noorden. Tek. B. J. M. Klück, E. M. Kylstra. De bewaard gebleven onderdelen van de middeleeuwse kap zijn met getrokken lijnen aangegeven. Het verdwenen gedeelte is gestippeld. Dat geldt ook voor de constructie die bij de oorspronkelijke overkragende gevel hoort. De maten daarvan volgen uit het aanvullen in de opmeting van de verdwenen onderdelen van de kap. Tevens valt de mate van overkraging af te leiden uit de afwijking van het wapenschild op de zuidmuur ten opzichte van het hart van de muur.

Afb. 75 Mariaplaats 9. De wapens van Evert Zoudenbalch aangebracht op een doorgang van het Elisabethgasthuis (Achter Clarenburg 27). Foto RDMZ.

Afb. 77 Mariaplaats 9. De buitenzijde van de noordmuur naar het zuiden gezien vanaf de vloering boven Mariaplaats 10. Goed zichtbaar is het pleisterwerk van de oorspronkelijke (lagere) kap van Mariaplaats 10. In het metselverband van de schoorsteen is het tussenschot daarin herkenbaar.

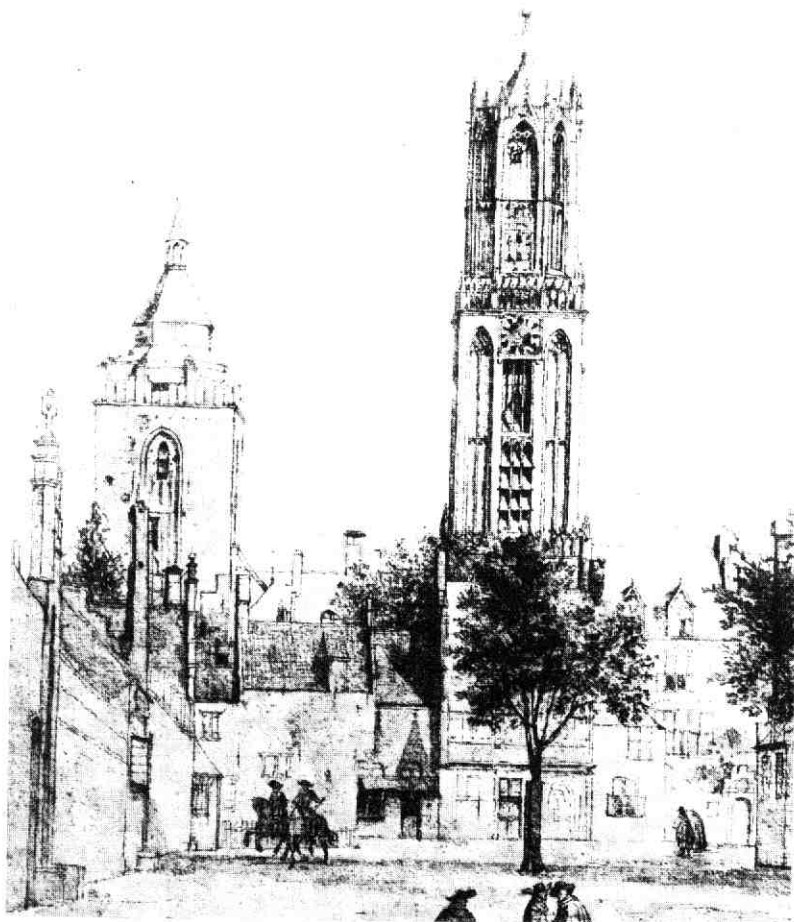
spijkerde sporengespannen zullen met hetzelfde nummer gemerkt geweest zijn, zonder dat deze nummering van betekenis was voor de volgorde. Op iedere

jukbalk hoort een eigen gespan, dat dan ook het nummer van het betreffende spant heeft (had). De tegenstelling tussen gekerfde merken (spanten en wormplaten) en gezaagde merken (sporengespannen) is hier niet terug te voeren tot een periode-verschil, maar moet geweten worden aan de mogelijkheden en beperkingen van respectievelijk vlak eike- en rond dennehout. Bij de vervaardiging van de zuidelijke jukbalk (I) is door een groot, ingewikkeld merk heen gezaagd: vermoedelijk duidde dat merk een bepaalde te verzenden (vlotmerk?) of te verwerken partij hout aan. Op de zolder is ook te zien hoe het rookkanaal van de verdieping omhoog komt aan de vroegere buitenzijde van de noordmuur, dan naar binnen buigt en symmetrisch ten opzichte van het muurvlak zijn weg vervolgt. Het kanaal is met een schot van klampsteen in tweeën gedeeld: een aanwijzing voor een oorspronkelijke stookplaats op de beganegrond (afb 77).

Op de buitenafwerking van de noordzijde van deze muur valt een gepleisterde driehoek op: het is het spoor van een voorganger van de kap van Mariaplaats 10 (afb 77).

Op het 17e eeuwse grenen spant van Mariaplaats 10

Afb. 78 Mariaplaats 9. Detail uit het „Gezicht op de St Mariakerk en de torens van de Dom- en Buurkerk“. Lichtdruk van Emnik- en Binger naar Pieter Saenredam, 1636. GAU TA Id 3.12. Onder de Domtoren: Mariaplaats 9. Rechts: het terug liggende claustrale huis nr. 16. Links: (met luifel) de voorganger van Mariaplaats 10. De schaduw over de ingang is die van de traptoren van het koor van de Mariakerk. De schaduw op het dak en het zij-aanzicht van de noordgevel van Mariaplaats 9 doen vermoeden dat het schouderstuk van de noordgevel tot een pinakel verhoogd is. Half vóór Mariaplaats 10 steekt het eerste huis van de westzijde van de Mariastraat uit. Tussen de Dom en Buurkerktoren is het oudste huis van Zoudenbalch en de afgewolfdde kap van het grote huis aan de Donkerstraat te zien.

Afb. 79 Mariaplaats 9. Plattegrond van de bestaan- de toestand van de verdieping en de kelder. De voor het steegje vrij te houden strook bepaalde de breedte van de kelder. De nummering wijst op de opeenvol- ging van de keldertoegangen in de verschillende peri- oden. De smalle aanbouw langs het steegje is rond 1800 gebouwd. Met een dikke lijn is een oude tuin- muur langs het steegje aangegeven. Opm. B. van Holst, C. Richtes, M. Cornelissen en C. J. van der Peet. Tek. B. J. M. Klück.

staat een eiken juk. Het is van middeleeuwse oor- sprong. Waarschijnlijk is dit een onderdeel van de la- gere kap van de middeleeuwse voorganger van Mari- plaats 10.

Ook de kelder van Mariaplaats 10 stamt nog uit die periode. Er is geen gewelf, maar een eiken balklaag, waartussen later troggewelfjes gemetseld zijn.

Pieter Saenredam (afb 78)

Van Pieter Saenredam bestaan een tekening (in Tey- lers Museum) en een schilderij (in Museum Boymans -Van Beuningen) voorstellende een gezicht op de Mariakerk vanuit het noordwesten, waarop Mariaplaats 9 met beide buurhuizen duidelijk zijn afgebeeld. In het jaar van weergave (1636) zijn de drie panden nog ge- heel middeleeuws. Het huis recht onder de Domtoren, achter de boom, is Mariaplaats 9.

Het hoge huis rechts ervan is duidelijk naar achteren gelegen: het is het bij het Kapittel van St. Marie beho- rende claustrale huis nr. 16, waarvan we de hoek in de zuidwand van Mariaplaats 9 aantreffen.

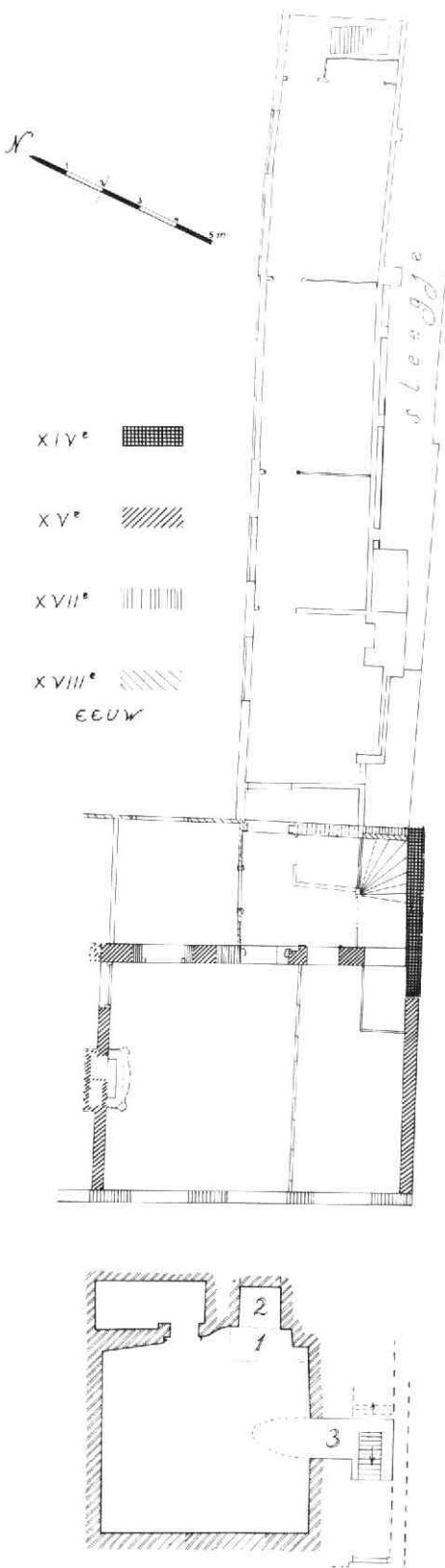
Het lagere huis ter plaatse van Mariastraat 10 komt in hoogte precies overeen met de op de noordmuur van Mariaplaats 9 aangetroffen nokhoogte.

Mariaplaats 9 zelf toont een halve stenen gevel, waar- in rechts een rijk geprofileerde ingang te zien is, naast een bewerkte deur met bovenlicht in het midden en een kruisvenster met gesloten luiken links. De verdie- ping is uitgekraagd en is van hout. Elke travee heeft een drielicht-kozijn met gesloten luiken. De schoor- steen van de noordmuur steekt ver boven het dak uit; de schoorsteen rechts hoort bij het smalle voorhuis van het claustrale huis. De voetplaat, de balk waarop de houten verdiepingsgevel staat, ligt op de buiten de stenen gevel uitstekende balkkoppen van de begane- grond-balklaag. Een houten gevel is alleen mogelijk wanneer de strijk- en moerbalken van de verdieping op stijlen rusten. Tussen het linker en het middelste venster is een dergelijke stijl te zien.

Synthese

De gegevens die de zeer nauwkeurig werkende Saen- redam ons levert zijn met die van het bouwhistorisch onderzoek te combineren tot een karakteristiek van het middeleeuwse huis (afb 79).

De beganegrond, met twee verschillende ingangen, is verdeeld op éénderde van de breedte vanaf de zuid- muur, waarbij de grotere ruimte een stookplaats heeft.

De kelder is, in overeenstemming met deze verdeling, alleen onder de twee noordelijke vakken aangelegd.

De ongedeelde verdieping heeft een woonbestemming. De balklaag is als een halve-gebintconstructie uitgevoerd: de moerbalken, die aan de oostzijde in de zware achtergevel opgelegd zijn, rusten aan de westzijde op stijlen (afb 76). Het huis is waarschijnlijk ouder dan het smallere, maar even diepe buurhuis (Mariaplaats 10), en jonger dan het zeker 14e eeuwse claustrale, zuidelijke buurhuis.

Op grond van het metselwerk, de samenstelling van de voegspecie, de kapconstructie en de stijl van de muurschildering kom ik tot een datering in de eerste helft van de 15e eeuw.

Het aangetroffen wapen met de drie rode ringen blijkt een van de beide door Evert Zoudenbalch later in de 15e eeuw gebruikte wapens te zijn (afb 75). Daarnaast zijn er ook in de ligging en opzet van het huis aanwijzingen die ons naar de oude Zoudenbalch familie leiden. In het verlengde van de stenen poort met geprofileerde omlijsting was een – nu nog bestaand – gangetje in de richting van de Donkerstraat. In de huidige lange aanbouw is nog een gedeelte van een oude tuinmuur met een muizetandlijst opgenomen. Er zijn twee aanwijzingen voor een hogere ouderdom van dit gangetje ten opzichte van Mariaplaats 9:

1: bij de aanleg van de kelder is het verlengde van dit steegje naar de Mariaplaats vrijgebleven.

2: de zuidgevel van het onderzochte huis is niet op het eigen perceel, maar over de zuidelijke erfscheiding gebouwd. Hiervoor zal toestemming van het Kapittel van St. Marie nodig geweest zijn. Dat deze toestemming kwam, is een aanwijzing dat het vrijhouden van het pad van belang geacht werd.

Oostelijk van Mariaplaats 9 ligt het oudst bekende huis van de familie Zoudenbalch, later door Evert opgenomen in zijn grote huis aan de Donkerstraat (zie hiervoor onder Donkerstraat 15–19). De relatie tussen beide huizen zouden we als volgt kunnen reconstrueren: de familie Zoudenbalch hecht groot belang aan een toegang naar het Mariakerkhof, de huidige Mariaplaats. Waarschijnlijk strekt het erf van het oude familiehuis zich oorspronkelijk uit tot aan de Mariaplaats en wordt er in de vroege 15e eeuw aan die zijde een huis bijgebouwd met behoud van een pad naar het Zoudenbalch huis.

Als mogelijke eerste bewoner komen volgens berichten uit 1409 (GAU, MS Calkoen, Mariakerk, 98) in aanmerking:

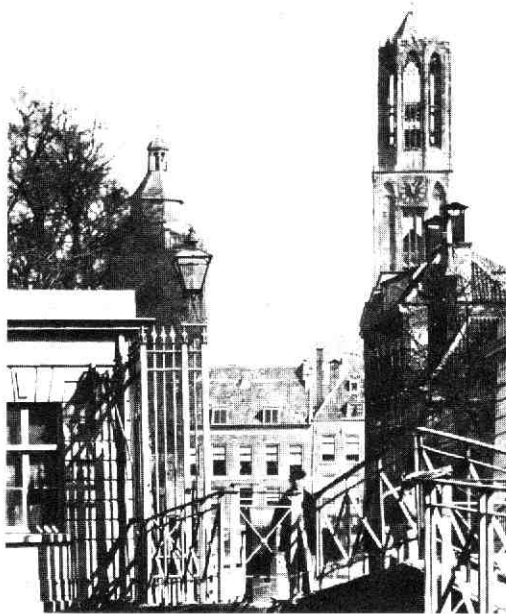
1: Hendrik Zoudenbalch, kanunnik van St. Marie, een broer van Gerard Zoudenbalch, die in het oude Zoudenbalch huis woont.

2: Tyman Zoudenbalch, de tweede zoon van Gerard en (later) vicaris van St. Marie.

In het eerste geval woont Tyman ten noorden van Mariaplaats 9; in het tweede geval woont Hendrik in het claustrale huis nr 16.

De verdere ontwikkeling

Kort nadat Saenredam de middeleeuwse toestand

Afb. 80 Mariaplaats 9. Detail van een foto gemaakt ca. 1870 vanaf de Willemsbrug naar het zuidoosten. Foto P. Oosterhuis, GAU TA F 14.63. Het huis achter de jongen op de brug is het brede huis dat in de 17e eeuw ontstond door samenvoeging van Mariaplaats 9 en 10. Rechts daarvan de eveneens in het midden van de 17e eeuw gebouwde uitbreiding naar voren van het voormalige claustrale huis nr. 16. De hoogten van de bouwlagen lijken afgeleid te zijn van die van het oude huis.

heeft vastgelegd worden Mariaplaats 9 en 10 samengetrokken achter één nieuwe gevel. De kap van Mariaplaats 10 wordt op gelijke hoogte gebracht als die van nr 9 en ten behoeve van de symmetrie wordt de schoorsteen naar het centrum van de kap geleid. Om hetzelfde effect te bereiken wordt de ingang in de as van het gebouw geplaatst. Het metselwerk van de verdieping wordt respectievelijk boven en onder begrensd door een natuurstenen architraaflijst en een natuurstenen cordonband. Hoge vensters lopen tot op deze cordonband door. Het rommelige metselwerk boven de 18e eeuwse hanekammen verraadt dat hier raambogen zijn uitgebroken. Langs de vensters en de hoeken is het kruisverband verlevendigd met klezorntjes. De combinatie van bovengenoemde stijlkenmerken wijst op een bouwtijd tussen 1640 en 1660.

De toegang naar het oude gangetje komt te vervallen en achter het huis wordt een trapaanbouw gemetseld, afgedekt met een lessenaarsdak. Aanvankelijk leidt deze trap van de kelder naar de verdieping en blijft de oude trap gehandhaafd.

In de 18e eeuw ondergaat het vergrote pand weer een ingrijpende verbouwing. Een foto die vóór 1878 vanaf de Willemsbrug genomen is, geeft informatie

over de gevel (afb 80). De indeling blijft gehandhaafd, maar de raambogen zijn vervangen door lichtgebogen hanekammen. Tezelfder tijd worden de ramen vernieuwd, echter niet in de vorm die de foto toont: deze raamverdeling met dunne, verticale roede is uit het midden van de 19e eeuw. De kozijnen van de verdieping van Mariaplaats 9 tonen bij nadere beschouwing dat er in de 18e eeuw sprake was van schuiframen met een wisseldorpel op halve hoogte, waarbij we ook van een kleine roedemaat moeten uitgaan. De ingang, geflankeerd door pilasters met een kroonlijst en met een snijraam in het bovenlicht, is wel tot de tweede helft van de 18e eeuw terug te voeren. Langs de gevel loopt een hardstenen plint.

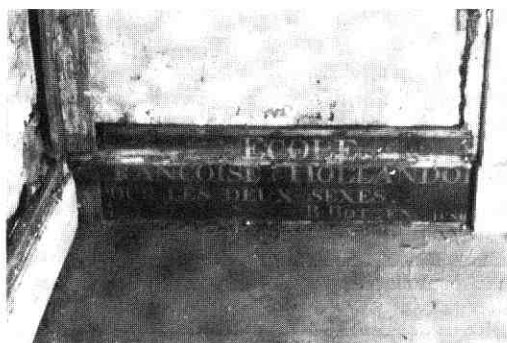
De schoorsteen tegen de zuidgevel hangt vermoedelijk samen met de aanleg van een gang in het huis achter de ingang. Daardoor was het handhaven van een stookplaats tegen de noordwand van Mariaplaats 9 onmogelijk. Of de stookplaats al in de 17e eeuw verplaatst werd, is niet duidelijk; in ieder geval is het aan deze schoorsteen te danken dat de muurschildering bewaard bleef. De dakkapellen met luiken zijn waarschijnlijk nog uit de voorgaande eeuw.

Aan de achterzijde wordt het huis vergroot met een evenwijdig georiënteerde aanbouw met een halfsteens muur in het verlengde van de trapaanbouw. Het zal de bedoeling geweest zijn vooral op de begane grond meer diepte te verkrijgen. Op de verdieping wordt de aanbouw laag gehouden, waardoor met een lessenaardak een goede aansluiting op de hoofdkap verkregen kan worden. De ondergeschiktheid van de verdieping ten opzichte van de begane grond blijkt ook uit het in het zicht laten van de oude balklaag. Een nieuwe spiltrap vanaf de verdieping naar de zolder in de daartoe verhoogde trapaanbouw schept meer ruimte in het oude huis die gebruikt wordt voor het afscheiden van een zijkamer. Enige status krijgt de verdieping in de vorm van een hal-achtige overloop met vlakke muurnissen, waar trappen en diverse doorgangen met zwaar geprofileerde kozijnen en paneeldeuren samenkomen. Eén van deze deuren geeft toegang tot een oostwaarts de tuin instekende smalle (keuken?) aanbouw.

Deze aanbouw wordt in de vroege 19e eeuw uitgebreid tot aan de oostgrens van de tuin. Op de begane grond was een (kort geleden verminkte) grote keukenschouw. Op de verdieping sluit een hoge kachelnis aan op het rookkanaal. Alleen deze ruimte had vanouds stenen wanden. De andere drie vertrekken zijn onderling gescheiden door houten wanden en zonder stookgelegenheid. Een trap aan het oosteinde was eertijds bereikbaar via een gang vanuit de Donkerstraat. Oorspronkelijk liep over deze pijpelade een zadeldak.

De functie van deze merkwaardige, sobere aanbouw wordt waarschijnlijk aangegeven op een in de 18e eeuwse achterkamer gevonden bord met de tekst: „Ecole Française et Hollandoise pour les deux sexes. B. Botzen junior” (afb 81).

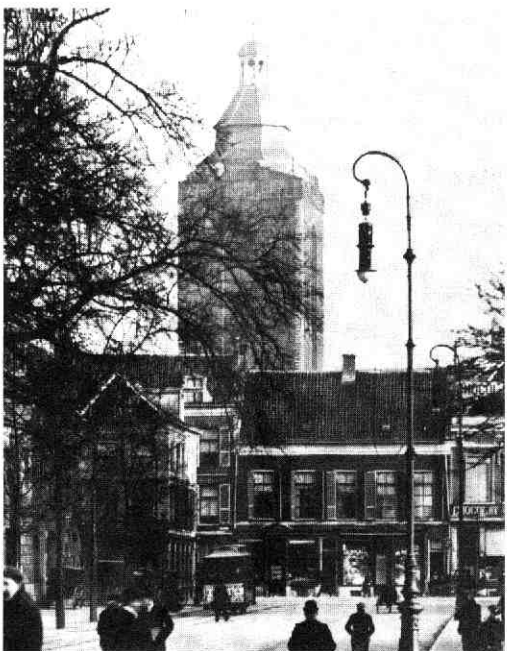
Het houden van een Frans-Nederlandse school was in

Afb. 81 Mariaplaats 9. Het bord van de Frans-Nederlandse school van Bernard Botzen, verwerkt in de betengeling. Tekst: *ECOLE FRANÇOISE & HOLLANDOISE POUR LES DEUX SEXES. B. BOTZEN, JUNIOR.* De spelling van het Frans is die van vóór de Revolutie.

de Franse tijd en in de daaraan voorafgaande decennia een vorm van particulier initiatief, waarbij kinderen van meer gegoede families het hen passend gedachte onderwijs ontvingen.

Bernard Botzen werd in 1783 geboren als zoon van een gelijknamige schoenmaker in de Servetstraat. In het Register van de gepatenteerden van 1807 staat hij genoteerd als „schoolhouder” en in de Contrôle

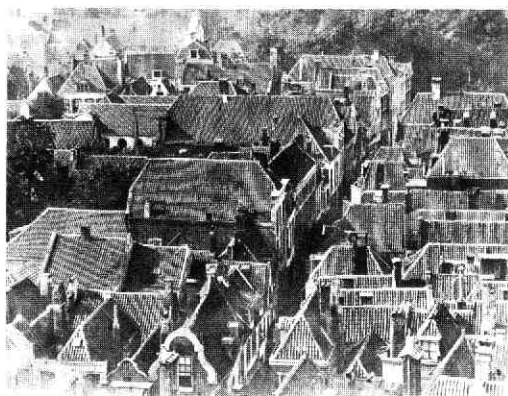
Afb. 82 Mariaplaats 9. Detail van een foto van de noordoost hoek van de Mariaplaats gemaakt ca. 1906 door E. A. van Blitz & Zn., gezien naar het oosten. GAU TA Mariaplaats c 1906 (1). Mariaplaats 9 en 10 in de toestand tussen 1878 en 1925.

Nominatief van 1813 als „Instituteur”. Hij woont dan met vrouw en drie kinderen aan de „Mariaplaats 14”. De betrekkelijkheid van deze nummering in vergelijking met het huidige nummer wordt genoegzaam aangetoond door het feit dat het pand sindsdien drie maal omgenummerd is. Botzen overlijdt in 1836.

In 1878 is het gedaan met het deftige woonkarakter van het grote huis: er wordt een plan gemaakt en uitgevoerd waarbij de beganegrond wordt gesplitst in een winkel/woonhuis (Mariaplaats 9) en een winkel met magazijn (Mariaplaats 10), terwijl de verdieping als aparte woning een eigen ingang krijgt (afb 82).

In 1913 wordt de verdieping vervolgens opgedeeld in twee woningen, waarvoor ook de achterkamers verhoogd worden. De splitsing gold niet voor de zolders, die nu nog steeds bij Mariaplaats 9 horen.

Wanneer in de zeventiger jaren van deze eeuw een einde komt aan de winkelfunctie van Mariaplaats 9, wordt door verwaarlozing en onbekwaam uitgevoerde werkzaamheden een proces van neergang van dit Zoudenbalch huis in werking gezet. *B. J. M. Klück*

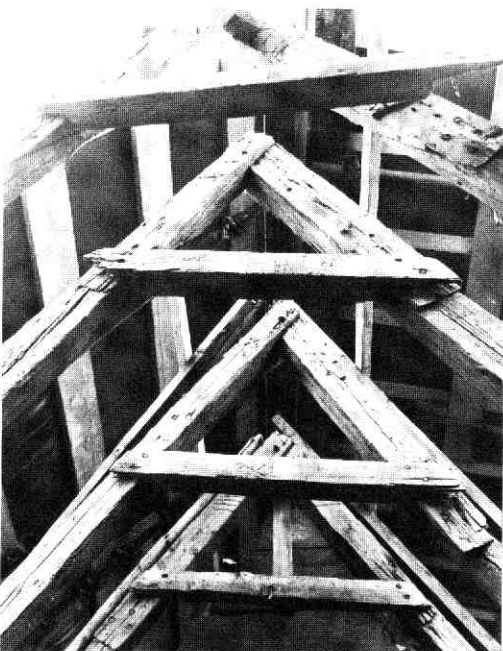
Afb. 84 Mariaplaats 50. Gezicht vanaf de Domtoren naar het zuidwesten over de Boterstraat. Foto W. C. van Dijk ca. 1870. GAU TA Ca 2 (6). Frappant is de overeenkomst met het mid-17e eeuwse beeld van afb. 83.

25. Mariaplaats 50

Bij de restauratie van het 14e eeuwse huis Mariaplaats 50, dat deel uitmaakt van een serie belangrijke, grote middeleeuwse stenen huizen temidden van de „gewone” bebouwing aan de zuidzijde van de Boterstraat (afb 83, 84), werd de zeer belangrijke sporenkap gedocumenteerd en bestudeerd door de afdeling Onderzoek en Documentatie van de RDMZ (afb 85). Tevens werden de voor- en achtergevel onderzocht. De gegevens over opzet en afwerking daarvan leverden het volgende beeld op (afb. 85A).

14e eeuw.

Bij de bouw kreeg het huis een waarschijnlijk van

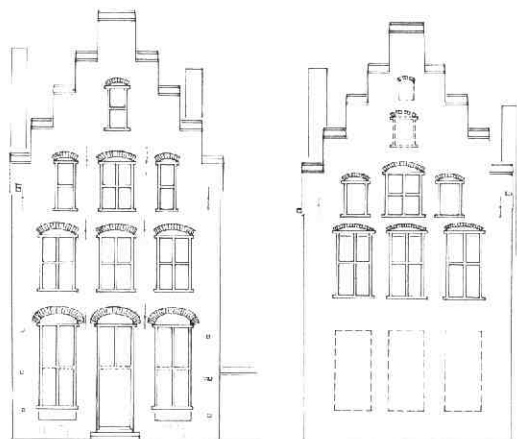

Afb. 85 Mariaplaats 50. Boveneinde van de 14e eeuwse sporenkap met telmerken 19 (achter; XV van XVIII is weggefallen) en 22 (vóór). Opvallend is dat men kennelijk bij de bouw al gebruik maakte van verlengde sporen.

Afb. 83 Mariaplaats 50. Gezicht vanaf de Domtoren naar het zuidwesten over de Boterstraat. Tek. A. Waterloo, ca. 1650. GAU TA Ba (B). Opvallend zijn de grote middeleeuwse stenen huizen temidden van de normale bebouwing. In het midden; Boterstraat 20; achteraan: Mariaplaats 50.

ezelsruggen voorziene trapgevel met kruiskozijnen, die vermoedelijk vanouds met een dunne pleisterlaag en/of een rode saus was afgewerkt. Gezien het grote kwaliteitsverschil (in hardheid en kleur) van de toegepaste baksteen, en de willekeurige spreiding daarvan

Afb. 85A Mariaplaats 50. Reconstructie van de voorgevel op basis van de gevonden bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp.

over de gevel, maakt het ondenkbaar dat die gevel van origine als „schoon werk” bedoeld is.

Einde 16e of begin 17e eeuw.

Binnen de oude gevelopzet moeten in die tijd nieuwe en wellicht grotere kruiskozijnen zijn aangebracht (behalve in de top), waarbij de gevel kennelijk opnieuw rood werd afgewerkt. De huidige bogen boven de vensters van de begane grond en eerste verdieping zijn later ingebracht en van een kleiner formaat baksteen, dat in Utrecht sedert het midden van de 16e eeuw voorkomt. In de voegen en op de stenen zijn resten aanwezig van een zeer dunne, rode afwerkpleister die vermoedelijk bij deze verbouwing werd aangebracht en wellicht – net als bij de achtergevel van het huis Oudaen in ca. 1580 – met een rode saus was afgewerkt.

18e eeuw.

Aleen de voordeur en ramen op de begane grond werden in die periode gemoderniseerd. Verder bleef het uiterlijk van de gevel ongewijzigd. Mogelijk stamt uit die tijd de afwerking met witte kalklagen die op de zijvlakken van de resterende traptreden van de voorgevel werd aangetroffen. Deze witte afwerking hoeft zich echter niet over de gehele voorgevel te hebben uitgestrekt, daar hiervan aan de voorkant geen sporen werden aangetroffen.

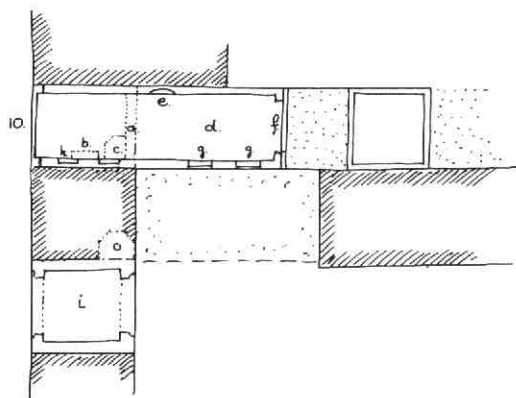
Ca. 1830.

De gevel moet omstreeks dat jaar een toen in zwang zijnde empire verbouwing hebben ondergaan, die karakteristiek is voor de opleving van de stad na de napoleontische periode. Het bovendeel van de trapgevel werd daarbij vervangen door een statige, rechte kroonlijst met kleine consoles; de kruiskozijnen maakten plaats voor empire vensters en de gehele gevel werd dun gepleisterd met een frijnwerk suggererende afwerking en waarschijnlijk in een lichte zandsteenkleur geschilderd.

A. F. E. Kipp

26. Mariastraat 10

Dit pand, dat tijdens een verbouwing tijdelijk wat meer van zijn verleden en van zijn ware aard liet zien, bleek zijn middeleeuws casco nog grotendeels te hebben bewaard. Het behoorde tot de huizen en percelen die in 1473 worden genoemd als eigendom van Evert Zoudenbalch. Deze wist in de tweede helft van de 15e eeuw geleidelijk een belangrijk deel van het binnen-

Afb. 86 Mariastraat 10. Schets van de plattegrond met hoofdindeling. Tek. A. F. E. Kipp. a: oorspronkelijke achtermuur uit fase I. b: de vermoedelijk bij fase I behorende stookplaats. c: zware fundering (trap?). d: de onderkelderde middeleeuwse uitbreiding van fase II. e: stookplaats uit fase II. f: achtermuur van fase II. g: oorspronkelijke vensters. h: vroegere doorgangen in de zuidmuur op de verdieping. i: achterpoort van Zoudenbalch.

Afb. 87 Mariastraat 10. Sleutelstuk op de begane grond uit de tweede middeleeuwse fase.

terrein in het bouwblok tussen Mariastraat en Donkerstraat te verwerven. Hij formeerde daaruit een grote tuin bij zijn huis aan de Donkerstraat (zie hiervoor onder Donkerstraat 15-19 en Mariaplaats 9, o.a. afb 70). Op deze wijze verwierf hij o.a. het vermoedelijk reeds bestaande poortgebouw Mariastraat 28 als achterpoort. Het is niet onmogelijk dat in dit proces ook een deel van het erf van Mariastraat 10 werd afgesplitst.

Mariastraat 10 blijkt aanvankelijk te zijn gebouwd als een ondiep, maar degelijk middeleeuws huis van twee lagen met de kap evenwijdig aan de straat (afb 86). Daarachter verrees vermoedelijk in de 15e eeuw een royale, onderkelderde uitbreiding, eveneens van twee lagen. Het huis kreeg nieuwe moer en kinderbalklagen en een kap loodrecht op de straat (afb 70). In deze periode had het twee stookplaatsen in het midden van de noordmuur en een aantal originele vensters in de zuidmuur, die erop wijzen dat op dat moment het naast gelegen perceel erbij hoorde.

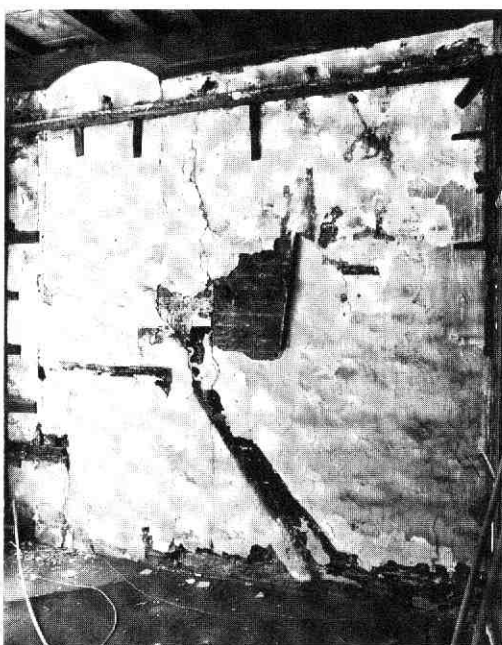
A. F. E. Kipp

27. Nieuwe Gracht 67

Tijdens werkzaamheden in verband met de restauratie van het pand Nieuwe Gracht 67 zijn in de voorkamer op de verdieping merkwaardige 16e eeuwse muurschilderingen tevoorschijn gekomen met zeer grote en zeer kleine mensen- en dierenfiguren in een landschappelijke context. Deze blijken een rondlopende decoratie te hebben gevormd op de bovenzone van de vier muren van een zeer langwerpige, maar niet erg diepe kamer. Bij een latere verbouwing is het noordelijke deel van het huis – en daarmee ook van deze kamer – afgesplitst als zelfstandig huis, dat in de jaren '30 van onze eeuw geheel werd vernieuwd, waarbij het daar aanwezige deel van de schildering verloren gegaan zal zijn. Gelukkig is bij de splitsing het huis niet in twee precies gelijke helften verdeeld: daaraan hebben we het te danken dat in het midden van de voormalige lange kamer nog juist het jaartal van de schildering bewaard bleef, nl. 1535! (afb 88). Dat een muurschildering zó exact gedateerd kan worden is een hoogstzeldzame uitzondering. Een in de beschilderde muur ingebroken doorgang

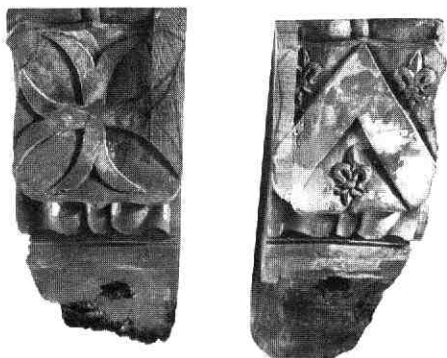
Afb. 88 Nieuwe Gracht 67. Detail van de muurschildering met het jaartal 1535 (links).

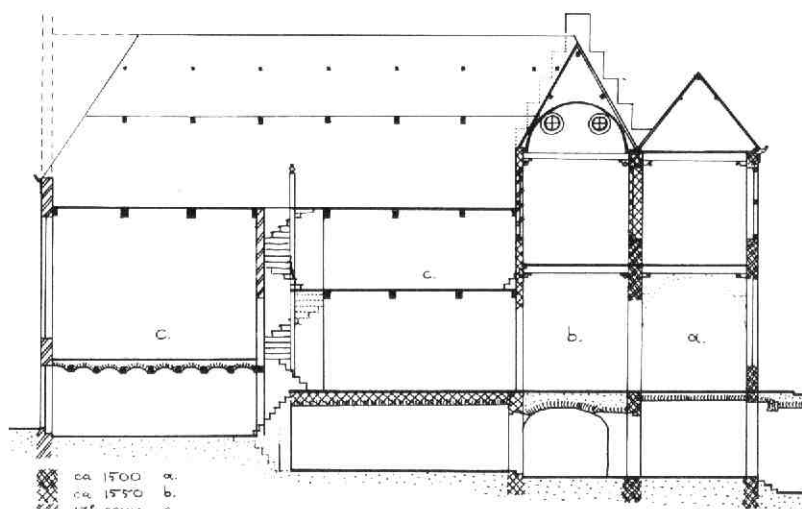
Afb. 89 Nieuwe Gracht 67. De resten van de muurschildering en de aftekening van de trap naar de doorgang naar het buurpand. Toestand tijdens het onderzoek.

(afb 89) naar het linker buurpand met aftekening van trap en bordes ten gevolge van het niveauverschil, hangt waarschijnlijk samen met de periode dat de Jhanniters hiernaartoe verhuisden, en behalve het Karmelietenklooster ook nog een groot aantal omringende panden in hun bezit kregen, die ze veelal onderling verbonden.

Het voornoemde ondiepe voorhuis had op de verdieping middels een kloosterkozijn uitzicht naar achte-

Afb. 91 Nieuwe Gracht 67. Sleutelstukken behorend bij de achterbouw van ca. 1550. Links: het Jhanniter kruis. Rechts: het familiewapen.

Afb. 90 Nieuwe Gracht 67. Langsdoorsnede naar het noorden. Tek. A. F. E. Kipp. a: voorhuis ca. 1500. b: achterbouw met tongewelf ca. 1550 c: 17e eeuwse achterhuis.

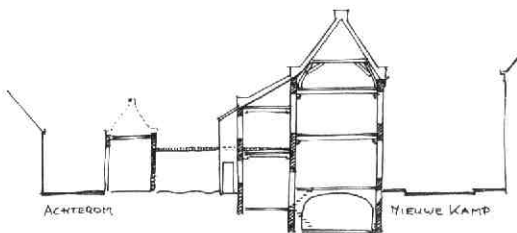
ren, totdat rond het midden van de 16e eeuw een tweede plak erachter werd gebouwd. Deze was eveneens ondiep, maar bovendien slechts half zo breed als het voorhuis. De ruimte op de verdieping stond in open verbinding met de zolder en werd afgesloten door een houten tongewelf, gevat tussen trapgevels met twee oculi (afb 90). Als oorspronkelijke functie is die van huiskapel niet uit te sluiten. Fijngesneden sleutelstukken onder de trekbalen leverden niet alleen hulp bij datering van deze achterbouw, maar waren bovendien duidelijk in de richting van de bouwheer en zijn achtergrond: van de twee bewaard gebleven exemplaren vertoont de één een familiewapen en de ander een schild met het Johanniter kruis (afb 91). Dit houdt in dat de datering vóór 1561 moet liggen, het jaar waarin het pand door de Johanniters wordt verkocht.

Achter het boven genoemde tweede bouwdeel werd in de eerste helft van de 17e eeuw het huis op ruimere schaal verder naar achteren uitgebreid, met als resultaat een merkwaardig spel van wisselende vloerniveaus (afb 90).

A. F. E. Kipp

28. Nieuwe Kamp 14-20

Renovatie van deze huizenrij was aanleiding tot onderzoek tijdens de bouw. Het gaat om vier vergelijkbare woonhuizen van het karakteristieke 17e eeuwse split-level-type, waarvan de nummers 18 en 20 nog min of meer intact waren en de nummers 14-16 rond het midden van de vorige eeuw binnen het gegeven kader zijn vernieuwd in de vorm van een symmetrisch dubbelhuis. In opzet bestaan c.q. bestonden zij alle uit een onderkelderd voorhuis van twee lagen met een kap evenwijdig aan de straat, plus een minder diepe achterbouw met souterrain en „opkamer” onder een doorgetrokken dakvlak (afb 92). Alle vier de huizen hadden kennelijk een oorspronkelijke „plee-toren” van twee etages tegen de achtergevel.

Afb. 92 Nieuwe Kamp 14-20. Schets van de dwarsdoorsnede door nr. 20 gezien naar het zuiden. Tek. A. F. E. Kipp.

Onderlinge verschillen maakten duidelijk dat de nrs. 18 en 20 ondanks hun vrijwel identieke opzet duidelijk als zelfstandige huizen waren gebouwd.

De beschikbare gegevens betreffende de nummers 14 en 16 doen vermoeden dat hun 17e eeuwse voorgangers ook reeds als dubbelhuis kunnen zijn gebouwd. Archiefonderzoek zal vermoedelijk antwoord op deze vraag kunnen geven daar alle vier de huizen dateren uit de tijd van aanleg van de straat Nieuwe Kamp (1645), waarvan archivalia bewaard bleven.

A. F. E. Kipp

29. Oude Merveldseweg (Het Blauwe Huis)

Tijdens de verbouwing van het Blauwe Huis werden gegevens verzameld omtrent opzet en ontwikkeling van deze oude gemengd-bedrijf boerderij van het dwarshuis type.

Het voorhuis stamt uit de 16e eeuw en steekt aan beide zijden buiten de deel uit, die in de 18e eeuw werd vernieuwd en waarschijnlijk daarbij aan de zuidzijde werd verbreed, zodat de middenas verschoof. Het voorhuis bestond oorspronkelijk uit één laag met links een zijkamer met twee vensters, in het midden

Afb. 93 Oude Mereveldseweg. Het Blaauwe Huis. Reconstructie van de voorgevel in zijn 16e eeuwse gedaante op grond van bij de verbouwing aangetroffen sporen. Tek. A. F. E. Kipp.

de grote voorkamer met twee vensters dicht naast elkaar en een smalle deur in een verdiepte nis ter rechterzijde. Daarnaast lag de hogere opkamer met kelder, eveneens met twee vensters. Alle vensters waren voorzien van halfsteens segmentbogen met een platte afdeklaag. Boven de deur bevond zich een korfboog (afb 93).

De zijgevel van de opkamer was afgewerkt met vlechtingen en bevatte op zolder twee kloosterkozijnen ter weerszijden van het oorspronkelijke schoorsteenkanaal. (Het voorhuis van) de boerderij was vanouds met een strodak gedekt, zoals afgeleid kon worden uit de plaats van de vlechtingen van de eindgevel en van de tussenmuur van de opkamer; het dak liep over beide heen. De zuidelijke eindgevel had mogelijk van ouds een wolfseind (en geen schoorsteen).

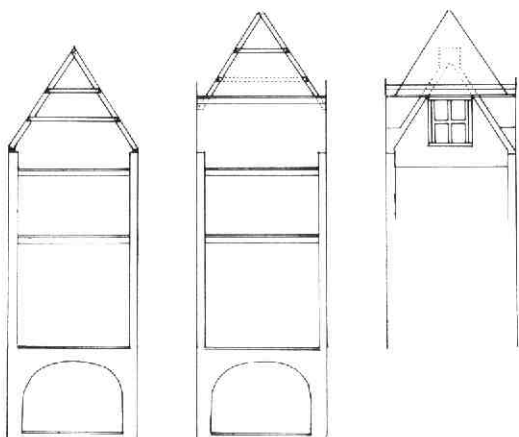
Bij de 18e eeuwse verbouwing werd het voorhuis verhoogd en over de volle breedte gelijk getrokken, waarbij een aantal lage bolkozijnen voor de zolder werden aangebracht. Het voorhuis werd bovendien naar achteren uitgebreid, waarbij de nok verschoof en de dakhelling werd gewijzigd.

LIT: A. F. E. Kipp, F. J. H. van der Zande, I. L. van der Stoep. Het Blaauwe Huis. Timmerwerf 1981-5, 8-13.
A. F. E. Kipp

30. Oude Gracht 48

Bij onderzoek in verband met kapherstel bleek dit huis een smal, diep pand van middeleeuwse oorsprong te zijn, dat aanvankelijk waarschijnlijk bestaan heeft uit een kelder, begane grond, verdieping, zolder met bescheiden borstweringen en een eiken sporenkap met twee haanhouten (afb 94).

Vermoedelijk in de 18e/begin 19e eeuw is de zolder uitgebouwd tot een complete verdieping door het opleggen van een nieuwe, enkelvoudige balklaag in de zijmuren van de beide buurpanden. De middeleeuwse sporenparen werden op deze nieuwe balklaag geplaatst na het afzagen van de wellicht aangetaste onder-einden van de sporen. Mogelijk verdwenen daarbij, uit praktische overwegingen, de onderste haanhouten

Afb. 94 Oude Gracht 48. Schets van een doorsnede door het huis. Tek. A. F. E. Kipp. a: de middeleeuwse opzet met eiken sporenkap. b: latere verhoging. c: achtergeveltop met oorspronkelijke kapaansluiting.

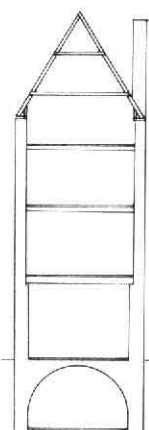
die in deze ingekorte vorm te laag boven de zoldervloer kwamen te zitten.

De voorgevel van het huis werd in dezelfde tijd door een geheel nieuwe vervangen. In de aangevulde middeleeuwse achtertopgevel bleef het oude zolderkruiskozijn bewaard, alsmede de uitsparingen voor de strijksporen, waardoor de oorspronkelijke kaphoogte exact kon worden vastgesteld.

A. F. E. Kipp

31. Oude Gracht 310

Ter gelegenheid van het dakherstel werd van dit pand de kap nader onderzocht, daar deze bij verrassing tot de kleine collectie vroege middeleeuwse sporenkappen bleek te behoren. De sporen (ca. 9 x 15 cm, 50 à 60 cm h.o.h.), en mogelijk ook de onderste haanhouten, zijn van dennehout; de bovenste haanhouten, de binnen- en buitenmuurplaten alsmede de blokkeels

Afb. 95 Oude Gracht 310. Principe doorsnede door het huis. Tek. A. F. E. Kipp.

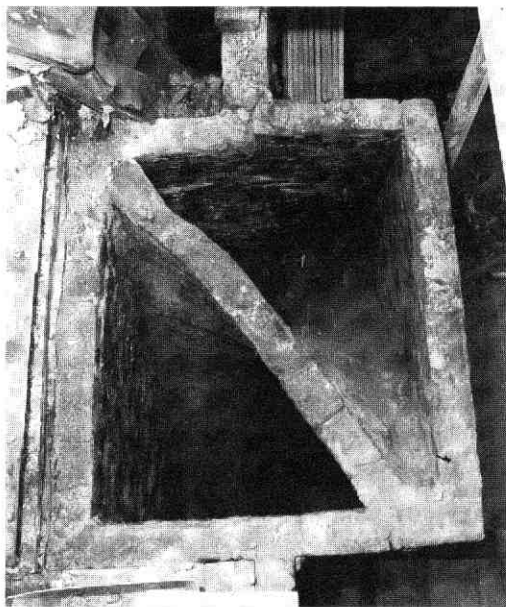
en vermoedelijk ook de standzonen zijn van eiken. Telmerken werden bij de zichtbare onderdelen niet aangetroffen. De beide haanhouten zijn aan de voorzijde aangelijpt en met 4 (soms 3) nagels vastgezet. Ook de halfhouts verbinding in de top is genageld. Deze kap behoort tot een vrijwel geheel intact gebleven groot, vroeg 14e eeuwse huis van drie verdiepingen, ruim 26 x 6,5 m in omvang en 11,5 m hoog (afb 95). De zijmuren zijn bovenin anderhalfsteens en gemetseld in moppen van 28 à 32 x 14 à 15 x 7 à 8 cm, 10 lagen 88 cm, min of meer in Vlaams verband. De enige grote ingreep in dit huis lijkt te zijn dat er rond het midden van de 18e eeuw, vlak achter het midden, een grote lichthof is gemaakt met daarnaast een zeer monumentale trap over de volle hoogte.

A. F. E. Kipp

32. Oude Gracht 312

Ter gelegenheid van een inwendige verbouwing van dit, voor die plaats ongebruikelijk brede, huis werd een summier onderzoek ingesteld naar de achtergrond van dit verschijnsel. Daarbij kwam aan het licht, dat het een vrijwel compleet vernieuwd huis betreft uit ca. 1860, ter plaatse van een vrij grote middeleeuwse voorganger, die later op zeer subtiële wijze en haast onmerkbaar uitgebreid is ter plaatse van een smal buurpand te rechter zijde. (Deze uitbreiding is ook in de werfmuren nog herkenbaar). De bewaard gebleven, grotendeels middeleeuwse kelders doen een vrij gecompliceerde bovenbouw veronderstellen voor de genoemde voorganger.

A. F. E. Kipp

Afb. 96 Predikherenstraat 26. Spiraalvormig opgemetselde schoorsteen in de gemeenschappelijke muur van de nrs. 26 en 28.

33. Predikherenstraat 26

Tijdens het herstel van dit bescheiden pand werden enkele waarnemingen gedaan. Het betreft de helft van een waarschijnlijk laat 17e eeuwse huis van vier ramen breed, dat vroeger één geheel met het rechter buurpand, nummer 28, vormde. Mogelijk werd het als dubbelpand gebouwd (of reeds vroeg gesplitst) en wel op de plaats van een middeleeuwse voorganger, waarvan de achtermuur ter sprake komt bij Loef Berchmakerstraat 21 (afb 67). Bij deze vernieuwing kwam, waarschijnlijk ten behoeve van ruimtewinst, de zelfstandige zuidelijke zijmuur te vervallen en werden de balken opgelegd in de muur van het linker buurpand. In de voorgevel bleven op de verdieping twee vermaakte kruiskozijnen bewaard.

Een curieus element vormde de spiraalvormig opgemetselde, gemeenschappelijke schoorsteen in de scheidingsmuur tussen de nummers 26 en 28 (afb 96).

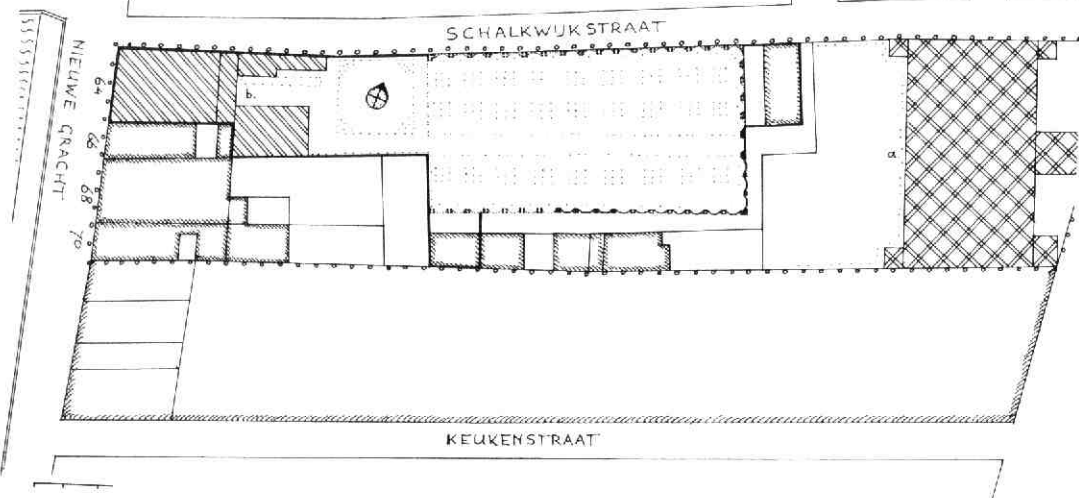
A. F. E. Kipp

34. Schalkwijkstraat 11

De achter dit pand gelegen slangenmuur (afb 97) werd nader onder de loep genomen, omdat zijn slechte staat dringend herstel nodig maakt. Het verschijnsel slangenmuur is iets dat in feite bij de tuinarchitectuur thuishoort, en de bekende exemplaren behoren dan ook vrijwel allemaal bij buitenplaatsen e.d. De onderhavige muur is tot op heden het enig bekende stedelijke voorbeeld in Nederland.

Afb. 97 Schalkwijkstraat 11. Gezicht in het steegje naar het westen langs de slangenmuur.

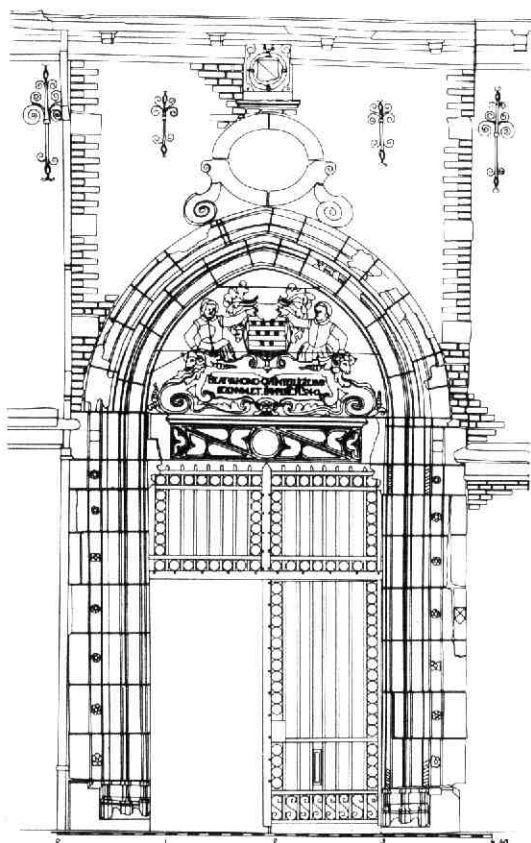
Afb. 98 Schalkwijkstraat 11. Situatie met de reconstructie van de oorspronkelijke opzet van de slangenmuur ca. 1732. Tek. A. F. E. Kipp. a: Leeuwenberchgasthuis. b: Nieuwe Gracht 64.

Het achter en naast de tuin van Schalkwijkstraat 11 gelegen muurgedeelte is het best bewaarde deel van deze slangenmuur, en bevat behalve de typische gebogen gemetselde vlakken tussen vierkante kolommen bovendien een brede vlakke muurnis tussen zwaardere geprofileerde kolommen, die doet denken aan een geaccentueerde tuinas. Dit deel hoorde, met een aantal andere fragmenten in westelijke richting, waarschijnlijk tot een rond 1732 ontstane ommuring van een tuin, die in dat jaar door de bewoner van Nieuwe Gracht 64 van het achtergelegen Leeuwenberchgasthuis aangekocht werd (zie: LIT). Aanwijzingen voor het doorlopen van deze muur zijn, behalve de eigendomssituaties o.a. de vlakke „middennis” in de oost- of achtermuur en het feit dat slangenmuren altijd aan de zuidkant van tuinen plegen te staan en met de holle kant naar het zuiden. Dat hier juist het omgekeerde het geval is, moet verband houden met een symmetrische opzet. Een reconstructie van de oorspronkelijke situatie (die vermoedelijk tot de verkoop van het grootste deel van de tuin ten behoeve van de woningbouw aan de Schalkwijkstraat in 1879 heeft bestaan) is weergegeven in afb 98.

LIT: A. F. E. Kipp, W. Kastelein, Leeuwenberch. De Timmerwerf 1978-5, 4-14.

35. Springweg 102

In verband met de renovatieplannen voor het pand Springweg 102, waarbij ook de laat-gothische achterpoort van het voormalige Regulierenklooster betrokken zou worden, werd deze natuurstenen poort nader onder de loep genomen (afb 99). Na de Reformatie werd in het klooster het Burgerweeshuis onder-

Afb. 99 Springweg 102. Poort in de huidige toestand met latere wijzigingen en toevoegingen uit de Weeshuisperiode. Fotogrammetrische opname A. de Waal, Hattem.

gebracht. In dat kader werd tegelijk met de bouw, c.q. verbouw van de huizen Springweg 100-110 ook de poort zichtbaar aan zijn nieuwe functie aangepast, vermoedelijk omstreeks 1612.

Hij is zeer nauw verwant aan de voorpoort van het Regulierenklooster die tot 1835 in de gevel van Oude Gracht 245 prijkte. De vraag is nog niet opgelost of de poort ook vóór 1612 op zijn huidige plaats heeft gestaan, of dat hij - bij wijzigingen in het kloostercomplex - elders is vrijgekomen en aan de Springweg geplaatst. Wel is uit de thans bestaande opzet af te leiden dat de oorspronkelijke toestand anders geweest moet zijn (afb 100), of op zijn minst anders gereed gemaakt en vervolgens aangepast. De latei is verbreed en mist daardoor de aansluiting aan de zijprofielen; daarom zijn twee afwijkende profielblokken toegevoegd.

Over de voegen van de zijposten zijn met normale cijfers (!) telmerken aangebracht op tien van de twaalf gelijksoortige blokken. De boogblokken zijn alle van afwijkend materiaal, aansluitend bij de in 1612 kennelijk nieuw ingevulde boogtrommel. In het medaillon van de latei is nog net de schaduw van een weggehaakte Augustinus-kop te zien. De bewoners van het Regulierenklooster leefden naar een regel die aan Augustinus werd toegeschreven.

Op grond van deze gegevens bestaat het vermoeden dat de poort in zijn oorspronkelijke opzet smaller was, dat de latei lager zat en het bovenlicht hoger was, ter-

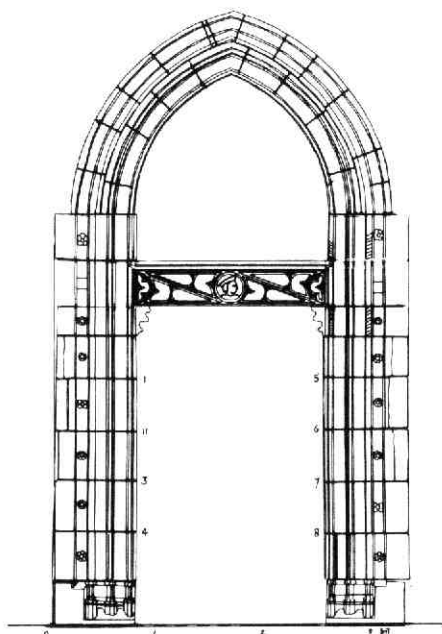
wijl bij verbreding uiteraard alle boogblokken moesten worden vernieuwd (afb 100). In deze vorm wordt de poort veel begrijpelijker. Hij zou dan ook niet bij het „inrijpoort” type horen, maar eerder bij het „rijke voordeur” type, zoals we dat o.a. kennen van het huis Zoudenbalch (afb 19) en van het poortje van de traptoren van het Elisabethgasthuis.

A. F. E. Kipp

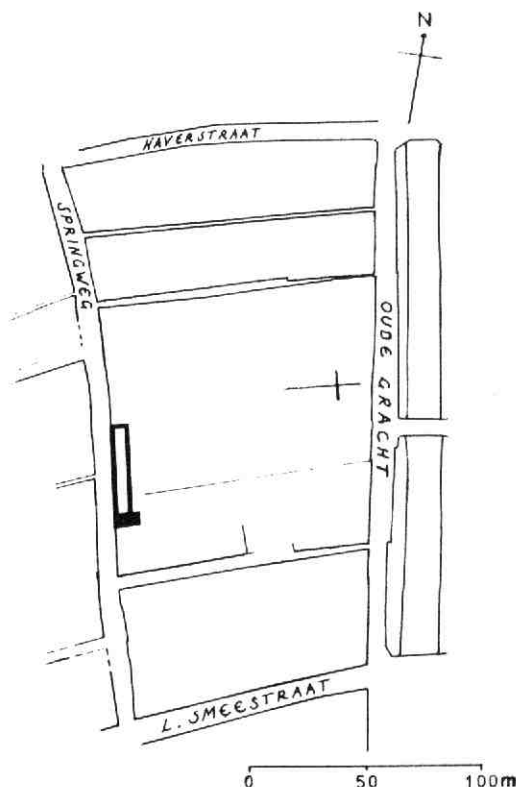
36. Springweg 130-130 bis

Met Springweg 130 werd de restauratie van de Mieropskamen voltooid (afb 101). Evenals bij de restauratie van Springweg 110-128 had het aannemingsbedrijf I. Woudenberg de werkzaamheden zodanig gepland dat het oogsten van een groot aantal archeologische gegevens mogelijk was: een vorm van samenwerking met voorbeeldwerking.

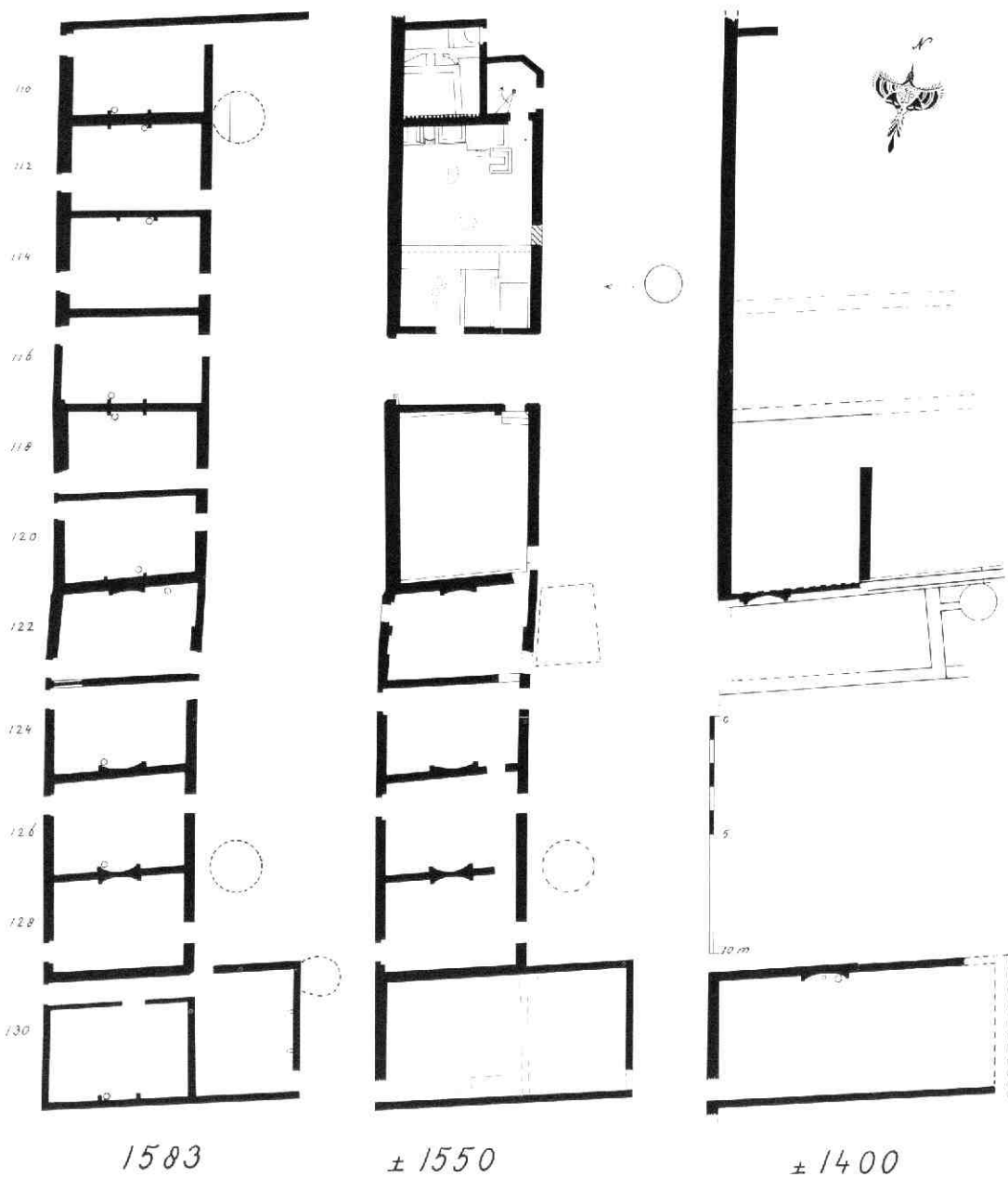
Tot 1950 was er bij Springweg 130 sprake van een verdeling in twee achter elkaar liggende woningen, waarmee het aantal Mieropskamen op twaalf komt, wat overeenkomt met de twaalf kamers die door domproost Cornelis van Mierop werden overgedragen aan de broederschap van het St. Elisabethgasthuis. Sinds 1581 was dat door Evert Zoudenbalch gestichte gasthuis gevestigd in het voormalige Regulieren-

Afb. 100 Springweg 102. Reconstructie van de oorspronkelijke (of gereedgemaakte) opzet van de poort uit de kloosterperiode. Samengesteld uit de fotogrammetrische opname door A. F. E. Kipp. Tek. E. M. Kylstra.

Afb. 101 Springweg 130-130bis. Situatie van de Mieropskamen. Geheel zwart: nr. 130-130bis. Tek. B. J. M. Klück.

1583

± 1550

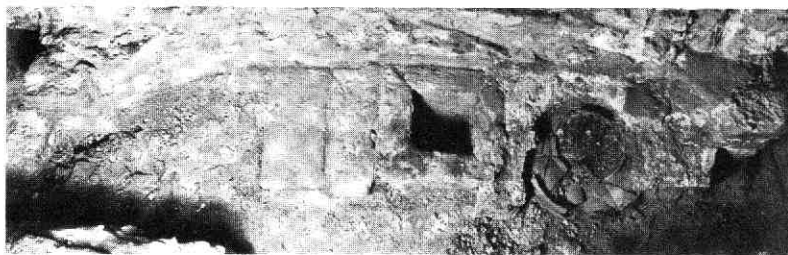
± 1400

Afb. 102 Springweg 130-130bis. Overzicht van de drie fasen van de bebouwing ter plaatse van de Mieropskamen in ca. 1400, ca. 1550 en 1583. De kleine cirkeltjes bij de stookplaatsen geven de haardpotten aan. Tek. B. J. M. Klück.

klooster dat zich uitstrekte tussen de Oude Gracht en de Springweg. Zoals uit het onderzoek van de voorgaande Mieropskamen bleek, ging het hier om vroegere bedrijfsgebouwen en woningen van het klooster (Kroniek 1978-1980, MBOU 1981-3, 65-74) (afb 102). Evenals in de reeds onderzochte kameren zijn in

het voorste en achterste huis van Springweg 130 drie belangrijke perioden herkenbaar:

- 1: van het einde van de 14e eeuw tot begin 16e eeuw.
- 2: ca. 1500 tot 1583.
- 3: 1583-1950.

Afb. 103 Springweg 130-130bis. De oudste stookplaats langs de noordwand gezien naar het noorden, met de resten van de stookvloer, het asputje en de in elkaar gedrukte haardpot. De tweede haardpot was tegen de linker wang geplaatst.

De karakteristiek van het oude muurwerk doet vermoeden dat hier sprake is van een oorspronkelijk op zichzelf staand gebouw, waarvan ook Springweg 132 deel uitmaakte, daar de voorgeveelfundering van 130 zich in zuidelijke richting voortzette. Deze voorgevel is niet op grondbogen gefundeerd, zoals de westmuur van de nummers 120 tot 110 en verder. Bovendien is de gebruikte baksteen van een gangbaarder type (29,5 x 14 x 6,5 cm).

De ophogingslaag die bij de fundering hoort, levert scherven op die naar het midden van de 14e eeuw wijzen. Het vrijgraven van de ontmoeting van de westelijke en zuidelijke fundering bracht een duidelijk verschil in beeld: met de zuidmuur is men ongeveer 60 cm boven de aanlegdiepte van de voorgevel begonnen. Deze ondiepe fundering, op een weinig vaste grondslag, geeft al snel aanleiding tot een verzakking die langs de hele muur te volgen is en die meer dan een eeuw aanhoudt. Een ongeveer één meter brede strook moppen langs de voet van de muur in het voorhuis is vermoedelijk gelegd als werkvloer bij het metselen. Een pleisterlaag op de muur correspondeert met een duidelijk herkenbaar vloerniveau: afdrukken in specie en een enkele plavuizrest wijzen op een in diagonale banen gelegde plavuizenvloer met een plavuismaat van 15,8 à 16,6 x 3 à 3,2 cm. Het hoogste punt van deze vloer ligt ongeveer 40 cm onder het huidige trottoirpeil, wat overeenkomt met 3.10 m +NAP. Onderzoek aan de voet van de op gelijke diepte als de zuidwand aangelegde noordmuur bracht een stookplaats tevoorschijn uit deze oudste periode. Niet alleen resten van de beide wangen en de holle achterwand, maar ook de stookvloer van moppen en - in het hart van de schouw - een met moppen gevormd asputje (afb 103). Rechts daarvan zat een complete haardpot: een grijs gereduceerde aardewerken pot (ruim 30 cm in middellijn) van een type dat algemeen is zwang was als voorraadput in de 14e en vroege 15e eeuw. Onder de resten van de oudste vloer zijn geen scherven tevoorschijn gekomen die jonger zijn dan het midden van de 14e eeuw. We zouden dan ook voorzichtig de conclusie mogen trekken dat we hier te doen hebben met een huis uit de late 14e eeuw.

De ongelijkheid in stevigheid van de ondergrond geeft aanleiding tot verzakkingen van de vloer. Met een 7 tot 15 cm dikke laag puingrond wordt de boel weer glad gestreken en in een speciebed wordt een nieuwe

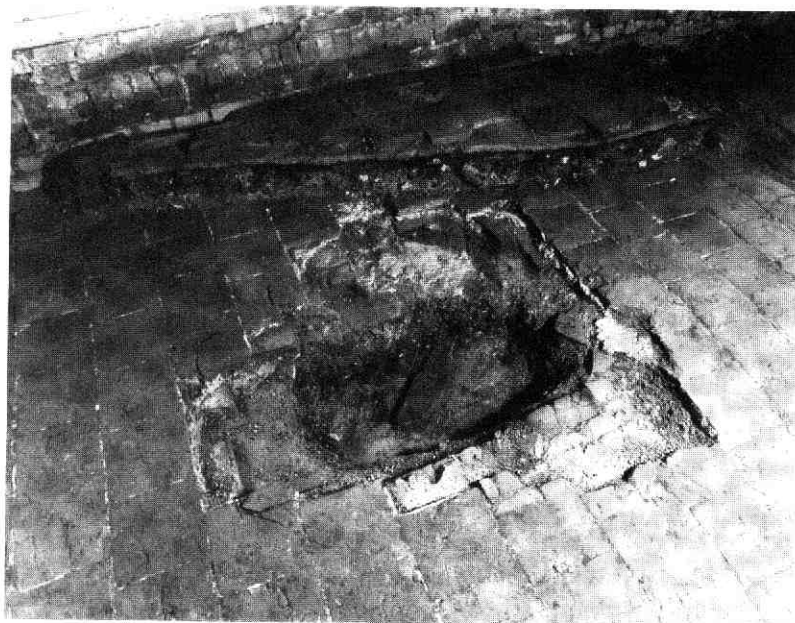
plavuizen vloer gelegd in halfsteens verband, evenwijdig aan de voorgevel, en als stookvloer doorlopend tot in de haard. Daar wordt ook een nieuwe haardpot ingegraven. Aangezien de oudste plavuizenvloer opgeruimd was en de plavuizenmaat van de tweede vloer hetzelfde is, mogen we er van uitgaan dat de plavuizen van de eerste vloer nog geschikt waren voor hergebruik. Langer dan 25 jaar zal de eerste vloer dan ook niet gelegen hebben; ook de nieuwe haardpot is van hetzelfde type als zijn voorganger.

Wat er van de tweede vloer, waarin ook enkele forse-re plavuizen van 18,5 x 4 cm verwerkt zijn, in het zicht is gekomen, vertoont een sterke slijtage en veel op-lapwerk. Naar analogie van andere lang gebruikte vloeren in de reeds eerder onderzochte Mieropskamen, kan deze vloer gemakkelijk de hele 15e eeuw in gebruik zijn geweest.

In hoeverre resten van beide vloeren ook in het ach-

Afb. 104 Springweg 130-130bis. Het oosteinde van de zuidmuur, gezien naar het zuidoosten, met het doorgesakte metselwerk van de vroegere hoek met de achtergevel. Aansluitend naar het oosten: de fundering van de latere erfscheiding.

Afb. 105 Springweg 130-130bis. Vier plavuizen vloeren in het voorhuis: onderin de uit 1583 stammende kuil is nog juist een restant van de diagonaal gelegde, oudste vloer te zien, langs de rand van de kuil is net de tweede vloer zichtbaar en op de derde vloer ligt - op een ophoging - de vloer van 1583.

terhuis nog aanwezig waren, kon in verband met technische beperkingen aldaar niet onderzocht worden. Wel is vastgesteld dat de zuidmuur tot voorbij de huidige achtergevel doorloopt en daar vlak vóór de hoek met de oorspronkelijke achtergevel is afgebroken (afb 104).

Het diepe gebouw, dat we ons dan voor de geest kunnen halen, zal niet door muren onderverdeeld zijn ge-

weest. Ook de plaats van de schouw geeft voedsel aan die veronderstelling. Een ongeplaveid vak langs de zuidmuur in het voorhuis kan een spoor zijn van de inrichting van de ruimte (bedstede?).

Niet zo zeer de slijtage van de tweede vloer, alswel een algehele verbouwing wordt aanleiding voor het leggen van een derde plavuizenvloer, 4 tot 14,5 cm hoger (afb 105). De plavuizen zijn nu van een iets gro-

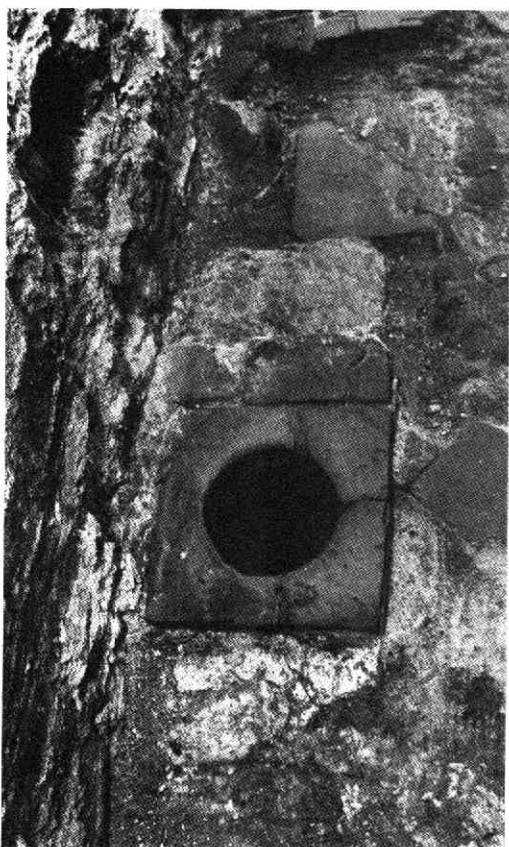
Afb. 106 Springweg 130-130bis. Koperen rekenpenning geslagen tijdens de regering van Philips de Schone (1482-1506), die onder andere hertog van Bourgondië en aartshertog van Oostenrijk was. Foto F. Kneefel. Eén zijde (links) toont de (Oostenrijkse?) adelaar (op een nest?); het randschrift luidt: IETT POUR LES SEMONEURS DES IU (Rekenpenning voor de SEMONEURS van de IU). De andere zijde (rechts) draagt een takkenkruis met hertogskroon en - in het randschrift - de Bourgondische vuurslag; het randschrift luidt: LARCHEDUC PHLPE DUC DE BOURG (Aartshertog Philips hertog van Bourgondië).

tere maat (16 à 17 cm) en worden op dezelfde wijze gelegd als de voorgaande vloer, evenwel met een dubbele rand langs de zijmuren. In het achterhuis kwam slechts een enkele rand tevoorschijn, wat op een indeling kan wijzen. In de zuidwest hoek van het voorhuis lopen de plavuizen net door over het oudste muurwerk: hier moet een doorgang geweest zijn, vermoedelijk nog stammend uit de eerste periode. De stookplaats wordt verstoord en afgedekt. Recht er tegenover wordt een nieuwe aangelegd, getuige een uitgespaard vak waar de nog in het zicht zijnde tweede vloer zwart gestookt werd.

In deze periode moet ook de oude achtergevel gesloopt zijn en vervangen door een nieuwe op de plaats van de huidige. Vanaf het afgebroken einde van de zuidmuur wordt een naar het oosten lopende muur aangelegd.

Samenvattend kan gereconstrueerd worden dat het diepe huis mogelijk pas in deze periode bij het Regulierenklooster werd getrokken, waarschijnlijk als woning, en misschien samenvallend met de bouw van Springweg 128 en 126. De naar het oosten lopende muur zou dan een nieuwe grens van het kloosterterrein kunnen vormen.

Hoewel niet zo erbarmelijk verbrokkeld als de tweede vloer, is de derde vloer tegen 1583 reeds behoorlijk gehavend en plaatselijk flink verzakt: er komen hoogte verschillen tot 26,5 cm voor. Zo is er een hardnekkige verzakking, veroorzaakt door het nawerken van een kuil, die vóór de aanleg van de eerste vloer met puin van geglazuurde daktegels opgevuld werd. Bij de verbouwing tot Mieropskameren in 1583 wordt een lading puin grond aangevoerd om de bodem te egaliseren en met dit puin komt een fraaie Bourgondische

Afb. 108 Springweg 130-130bis. Haardpot-plavuiz tegen de zuidwand in het voorhuis. Eronder bevond zich de haardpot van afb. 107.

Afb. 107 Springweg 130-130bis. Haardpot uit de haard van 1583 tegen de zuidmuur van het voorhuis. Foto F. Kneefel.

rekenpenning het huis in (afb 106). De voorgevel wordt geheel nieuw opgetrokken, waarbij de ingang naar de noordzijde wordt verplaatst. Een muur scheidt vandaar een gang af, die leidt naar de misschien al langer bestaande verbinding tussen voor- en achterhuis. Daar wordt tevens een uitgang in de noordmuur van het achterhuis gebroken. Deze doorgang was nodig om vanuit het voorhuis het toilet te kunnen bereiken. De bijbehorende beerput kwam tevoorschijn tegen de noordhoek van de achtergevel.

Van slooppoppen werd achter het huis een tuinmuur opgetrokken, waardoor de Mieropskameren nu van de rest van het voormalige kloosterrein werd afgescheiden.

Met nieuwe plavuizen van 15,5 cm wordt in leem een vloer in halfsteens verband gelegd. Centraal tegen de zuidwand van het voorhuis wordt een haard geplaatst. Later is deze ernstig verstoord met uitzondering van de haardpot (afb 107) en de haardpotplavuiz (afb 108). In het hart van de haard vertoont de ondergrond een cirkelvormige donkere verkleuring. Een dergelijke verkleuring vertoont ook de muur: een cirkel, met de vloer van 1583 als middellijn, waar de oude

Afb. 109 Springweg 130-130bis. Twee stookplaatsen tegen de zuidwand van het voorhuis. Links op de vloer en tegen de wand een donkere verkleuring van de haard uit het begin van de 16e eeuw. Rechts: de ingebrande „bol” van de haard van 1583.

pleister van de muur afgebrand is. Beide cirkels zijn veroorzaakt door de „hittebol” van het intens gestookte haardvuur (afb 109). Het verschijnsel getuigt ervan hoe sinds 1583 de bewoners zich twee moesten stellen tegen de pas ingetreden Kleine IJstijd: de reeks lange strenge winters, die tot in de 18e eeuw zou duren. Dit is ook globaal de tijdspanne waarin de vloer heeft dienst gedaan.

De stookplaats van het achterhuis is bij de herbouw van de achtergevel in 1950 geheel verdwenen, maar niet helemaal spoorloos: de verstoorde grond ter plaatse bevatte veel as en houtskool.

De schamele resten van de vierde plavuizenvloer in het voorhuis geven nog juist een aftekening van de bedstede in de zuidoost hoek te zien: ongeveer 365 x 365 keer is hier geslapen.

In de 18e eeuw wordt de vijfde plavuizenvloer gelegd. Hardnekkig echter blijft echter de verzakking boven de reeds vóór 1400 gevulde kuil. In het achterhuis vertoont de 18e eeuwse vloer een sleepspoor van de deur van het ingangsportaal en in de noordoost hoek sporen van een toilet; waarschijnlijk is dit al sinds 1583 de heimelijkste plek van het huis. Deze functie werd in één ruimte gecombineerd met koken boven het haardvuur en slapen in de bedstede in de zuidwest hoek. De cholera epidemieën van de tweede helft van de 19e eeuw zullen aanleiding zijn geweest om een nieuw toilet buiten, boven de beerput, te maken. De bedstede wordt, met het leggen van een nieuwe vloer, voorzien van een keldertje.

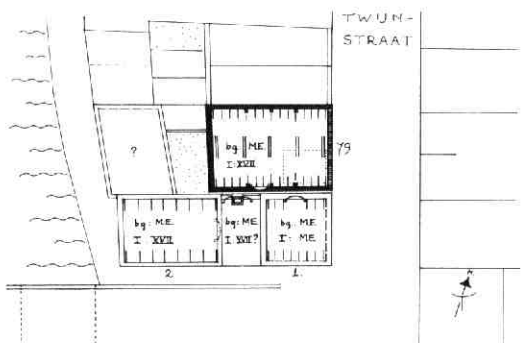
Ook het voorhuis krijgt nu zijn zesde en laatste plavuizenvloer. Bij de zeer ingrijpende verbouwing van 1950 wordt de betonvloer gelukkig zó hoog gelegd, dat het voorgaande verhaal nog geschreven kon worden.

B. J. M. Klück

37. Twijnstraat 79

Waarnemingen tijdens de verbouwing van Twijnstraat 79 leverden een bescheiden bijdrage aan de kennis van de ontwikkeling van de bebouwing aan de waterzijde van de Twijnstraat, een onderwerp dat een aparte studie waard is.

Het huidige pand is ontstaan door een 17e eeuwse verbouwing van een breed middeleeuws éénlaags huis van vier balkvakken diep. Het bezat vermoedelijk alleen in de linkerhelft voorin een - nu nog bestaande - kelder en had een forse stookplaats in het derde balkvak links achter. Bij deze verbouwing werd het huis met een verdieping verhoogd en werd de voorgevel geheel vernieuwd. Hoewel het 17e eeuwse huis drie vensters breed was, had het zowel op de begane-grond als op de verdieping een middenscheiding in de lengterichting.

Afb. 110 Twijnstraat 79. Schets van de situatie van Twijnstraat 79 en Tolsteegbarrière 1 en 2. Tek. A. F. E. Kipp.

Op de beganegrond bestond deze (alleen in de achterhelft) uit vakwerk met een vulling van moppen en daerterde hij mogelijk reeds van vóór de bedoelde verbouwing; op de verdieping sloot vanouds een wand van houten schotwerk aan op de middenstijl van de middenvensters in voor- en achtergevel.

De vraag of dit van origine op een samenvoeging van twee oudere smalle percelen teruggaat, danwel dat het één van de weinige overgebleven voorbeelden van een oude ongedeelde brede perceelmaat betreft, kon niet worden opgelost.

Aan de linkerzijde bleef een zgn. „osendrop“ bewaard, een middeleeuwse druipgoot, tussen Twijnstraat 79 en het hoekpand Tolsteegbarrière 1, dat reeds in zijn middeleeuwse versie één verdieping had maar vrij ondiep was (afb 110).

Daarachter lag een lage aanbouw met een grote middeleeuwse schoorsteen (later in nummer 1 opgenomen), en vervolgens het pand Tolsteegbarrière 2, waarvan de beganegrond en kelder vermoedelijk middeleeuws zijn en de verdieping in de 17e eeuw werd toegevoegd.

A. F. E. Kipp

38. Vissersplein e.o.

Inleiding

Met hooggespannen verwachtingen werd op 8 juli begonnen aan de opgraving Vissersplein (afb 111). Dit terrein behoort immers tot de hoger gelegen gedeelten van de stad en er is wel vermoed dat het in de Romeinse tijd bewoond werd.

Daarbij dient direct te worden opgemerkt, dat veronderstellingen, gebaseerd op hoogtelijnen, bijzonder voorzichtig uitgesproken dienen te worden. Een hoge ligging is niet altijd een waarborg voor een langdurige bewoningscontinuïteit.

Voor hen die met de opgravingsresultaten van de laatste jaren bekend is, zal het geen nieuws zijn dat vele plaatsen, die in vroeger tijd laag gelegen waren, in de 12de en 13de eeuw fors opgehoogd werden met mest en afval. Het is daarom niet mogelijk op grond van de hoogtelijnenkaart tot een reconstructie

van de vroegere rivierlopen binnen de stad te komen. In het algemeen kan gezegd worden dat ook deze opgraving aan het beeld beantwoordt dat zo langzamerhand over de opbouw van de stad is ontstaan.

Van beneden naar boven zijn dat achtereenvolgens: grondlagen die uit de Romeinse periode dateren, waarbij slechts op enkele plaatsen in de stad bewoningssporen werden teruggevonden. Daarboven werd een volstrekt vondstloos pakket van natuurlijke (rivier)afzettingen aangetroffen en daar weer boven kenmerken van een bewoningscontinuïteit vanaf de 11de eeuw tot heden.

Met andere woorden: de periode van de 4de tot en met de 10de eeuw werd gedurende de laatste 10 jaar in opgravingen niet teruggevonden.

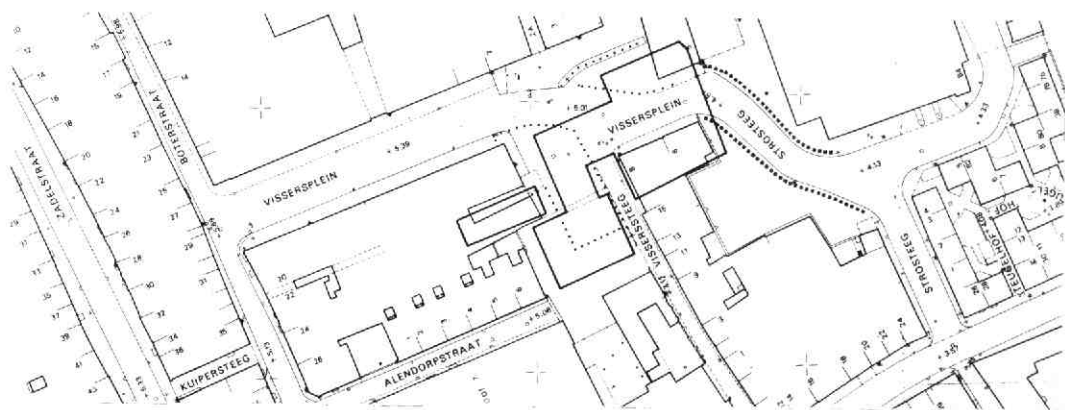
Met nadruk wordt er op gewezen dat de dateringen voor de stenen bebouwing met het nodige voorbehoud gegeven worden; zij zijn gebaseerd op de steenformaten. Bovendien is er nog maar nauwelijks een begin gemaakt met de uitwerking van de bij deze opgraving verzamelde gegevens; het verslag draagt derhalve een voorlopig karakter.

Het veldwerk duurde tot en met 10 september.

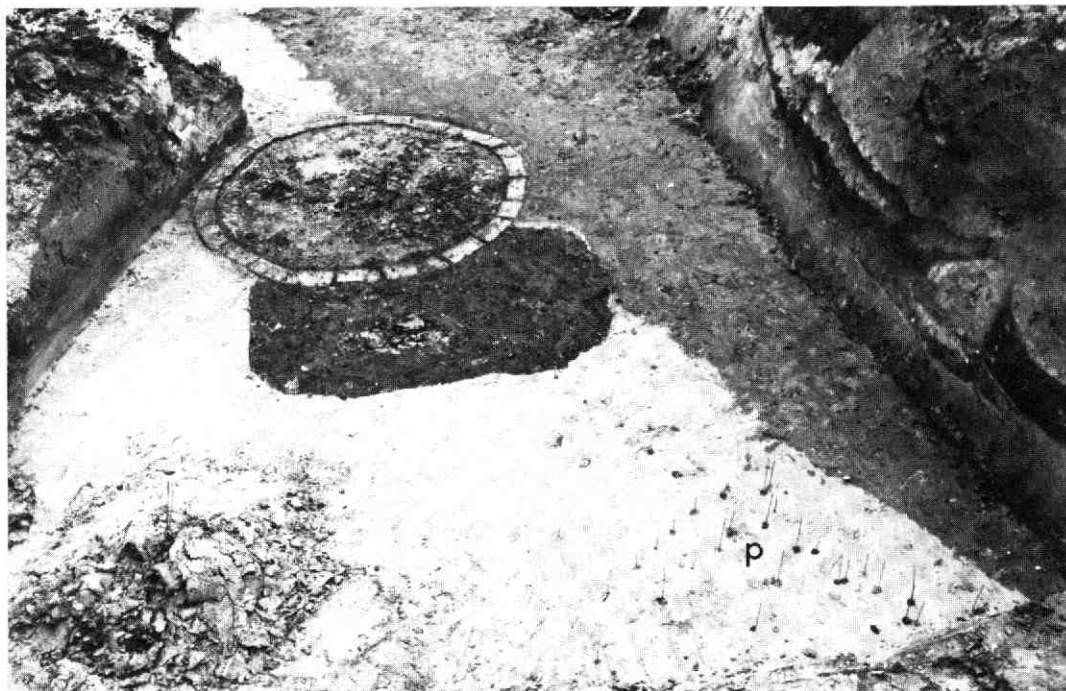
Romeinse periode

Onder een grijze, vondstenloze kleilaag (met hier en daar wat zand) van ca. 75 cm dikte, die ontstaan is ten gevolge van rivierafzettingen uit de post-Romeinse tijd (ca. 400 tot ca. 1100), werden overblijfselen aangetroffen van menselijke activiteit uit de Romeinse periode.

In de eerste plaats kwam aan de westelijke zijde van het opgravingsterrein een voormalige Romeinse rivieroever aan het licht. Evenwijdig daaraan werd op een diepte van 0,80-0,90 m + NAP, in zand en humeuze klei, een reeks aangepunte paaltjes met een diameter van 2 tot 6 cm aangetroffen (afb 112). Haaks op deze rij paaltjes, die NW-ZO georiënteerd is, werden nog een drietal andere palenrijtjes gevonden. Het geheel kan waarschijnlijk geïnterpreteerd worden als een stelsel van perceelsscheidingen. Misschien heeft hier in de Romeinse tijd enige agrarische activiteit plaats gevonden (weilandjes?).

Afb. 111 Vissersplein e.o. Situatie van het opgravingsterrein, dat aangegeven is door de dikke lijn.

Afb. 112 Vissersplein e.o. Vlak waarin de romeinse rivieroever zichtbaar is gezien naar het zuiden. Diagonaal de scheiding tussen zand van de oeverwal (links) en de donkere, humeuze grond van de oever (rechts). Uit deze humeuze grond kwam de pijlpunt van afb. 115. Rechts onder zijn de paaltjes van de perceelsscheiding zichtbaar (P). De mestkuil en de beerput midden in het vlak dateren resp. uit de 13e en 16e eeuw.

De oeverwal met de palenrijtjes kan voorlopig nog niet nauwkeurig gedateerd worden. Het in de oeverafzettingen gevonden romeinse schervenmateriaal laat geen scherpere datering toe dan tussen eind 1e eeuw en vroege 3e eeuw. Mogelijk kan C14 bepaling aan enkele paaltjes een nauwkeuriger datering verschaffen.

Sedimentologisch onderzoek van de afzettingen leerde dat de stroomrichting NW (300°) is geweest. Derhalve lijkt het niet onmogelijk aansluiting te vinden bij de romeinse rivierarm die in 1971 in de bouwput aan het Achter Clarenburg werd waargenomen.

Hoewel het romeinse bodemniveau stratigrafisch duidelijk onderscheiden is, (voornamelijk gelaagd zand met kleibaantjes ertussen, daarboven kleihoudend zand, zavel en tenslotte een bruine humeuze, soms zandhoudende kleilaag; afb 113), laten de vondsten die uit de verschillende lagen afkomstig zijn geen nadere periodisering toe.

Zij bestaan voor het grootste deel uit scherven van romeins aardewerk. De volgende typen werden aangetroffen:

versierde terra sigillata: Drag 29, 30, 37; Déchelette 67.

onversierde terra sigillata: Drag 18, 27, 31, 45.

terra nigra: Brunsting 3.

geverfd aardewerk: Stuart 1, 2, 10.

gladwandig aardewerk: Stuart 107, 110A, 145; Brun-

sting 37b.

ruwwandig aardewerk: Stuart 201A, 201B, 202, 203, 210A, 211, 217, 218, 219.

dikwandig aardewerk: Stuart 141, 149.

Ook het inheemse aardewerk was vertegenwoordigd, hoewel in geringe mate.

Verder kwam er nogal wat romeins bouw materiaal aan het licht, zoals fragmenten van bakstenen en dakpannen. Daaronder waren twee fragmenten van dakpannen met het stempel van het Neder-Germaanse legerkorps: EX GER INF (afb 114).

Opmerkelijk was de vondst van een ijzeren pijlpunt, die tot nu toe in Utrecht en waarschijnlijk zelfs in Vechten nog niet eerder gevonden is (afb 115).

Een bronzen muntje was zodanig gecorrodeerd dat het niet meer geïdentificeerd kon worden.

Wat betreft de kwaliteit van het vondstenmateriaal moet opgemerkt worden, dat het merendeel bestaat uit tamelijk kleine fragmenten, die vaak afgesleten of verweerd zijn. Hierdoor krijgt men de indruk dat het materiaal verspoeld is, maar dat het niet over al te lange afstand getransporteerd is (vanaf het castellum ter plaatse van het Domplein?).

Concluderend mag vastgesteld worden dat zich onder het Vissersplein in de romeinse tijd wel menselijke activiteiten hebben afgespeeld (de palenrijtjes), maar dat van bewoning ter plaatse geen sprake is.

M. Montforts/H. L. de Groot

Afb. 113 Vissersplein e.o. Stratigrafische opbouw van het terrein gezien in een profiel naar het noorden. 1: zandig pakket met naar boven toe een geleidelijke toename van zowel kleigehalte als kleibaantjes. 2: bruine, humeuze kleilaag. 3: vondstloze, grijze kleilaag met zandlagen ertussen. Laag 1 en 2 dateren uit de romeinse tijd, laag 3 is post-romeins. Het geheel wordt aan de bovenkant afgesloten door ophogingspakketten uit de 13e eeuw.

Afb. 114 Vissersplein e.o. Fragment van een romeinse dakpan met rechthoekig stempel EX GER INF in reliëfletters. Foto H. L. de Groot.

Late middeleeuwen

Zoals gezegd vinden we op de afzettingen uit de romeinse tijd een vondstenloos kleipakket van variërende dikte. De maximale dikte die vastgesteld kon worden, bedroeg 75 cm. Drs H. J. A. Berendsen (Geografisch Instituut RU Utrecht) acht het mogelijk dat een dergelijk pakket in ca. 600 tot 700 jaar is afgezet. Direct op deze klei is in de 13de eeuw het terrein met mest en klei opgehoogd (afb 113). De hierin aangetroffen scherven bestaan merendeels uit vroeg-steen-goed, terwijl andenne een zeer bescheiden plaats inneemt; pingsdorp ontbreekt vrijwel geheel.

De maximale dikte van het ophogingspakket bedroeg, voor zover vastgesteld kon worden, 1,50 m. De 13e eeuwse maaiveldhoogte werd helaas nergens meer aangetroffen: overal was door latere activiteit de bovenkant van het ophogingspakket vergraven.

In het noordoostelijke deel van het opgravingsterrein werd, gedeeltelijk door ophogingen uit de 13e eeuw overdekt, een groot aantal palen aangetroffen. Aangezien deze palen gegraven, danwel geslagen waren in lagen die ook uit de 13e eeuw stammen, staat in ieder geval de globale datering ervan vast. Nadere datering is pas mogelijk na nauwkeurig determinatie van het in de lagen gevonden aardewerk.

Nog veel moeilijker wordt het wanneer we trachten te komen tot een interpretatie van de gevonden houtconstructie. Op stratigrafische gronden mag worden aangenomen dat er drie fasen te onderscheiden zijn, maar een duidelijke plattegrond is niet tevoorschijn gekomen. Toch moeten we aannemen dat hier van bebouwing sprake is: een vloerfragment, deels van brokken vroege baksteen, deels van aangestampte gebrande leem, duidt daarop. Dit vloer gedeelte lag te

Afb. 115 Vissersplein e.o. Romeinse ijzeren pijlpunt met schacht. Bewaarde lengte ca. 9 cm. Foto F. Kneefel.

Afb. 116 *Visserplein e.o. Restanten van 13e eeuwse houten bebouwing gezien naar het zuidoosten. Zichtbaar zijn een aantal palen en een gedeelte van het bakstenen vloertje, dat tegen de rondlopende plank aan heeft gezeggen.*

gen een rondlopende, op zijn kant staande plank aan (afb 116). De functie van dit geheel is onduidelijk, hoewel de gedachten wel zijn uitgegaan naar de resten van een rosmolen.

Een duidelijker conclusie is dat de oriëntatie van dit „bouwwerk” anders is dan die van de percelering: de lengte-as kan zowel NO-ZW als NW-ZO gelopen hebben.

Behalve deze schamele bebouwingsrestanten is een groot aantal afvalkuilen uit diverse perioden gevonden; spectaculaire vondsten zijn daaruit niet afkomstig.

Aangezien de houten bebouwing afgedekt was door ophogingen met 13e eeuwse materiaal en de vroegste stenen bebouwing, zoals hieronder zal blijken, eerst in het midden van de 14e eeuw gesitueerd kan worden, lijkt er een onderbreking in de bebouwing te zijn geweest, in ieder geval voor wat de NO hoek van het opgravingsterrein betreft. De rest van het terrein krijgt zijn bebouwing waarschijnlijk pas voor het eerst na het midden van de 14e eeuw, behalve als door die en latere bouwactiviteiten oudere sporen volledig vergraven zijn.

H. L. de Groot

De bakstenen huizen (afb 117)

Huis I, II en III

Langs de Eloyensteeg, die met een poort tussen nummer 20 en 22 in de Boterstraat uitkomt, stond tot kort voor de opgraving een sterk vervallen gebouw. Vóór de sloop konden enige bouwhistorische waarnemingen worden gedaan, na de sloop zijn er archeologische gegevens verzameld.

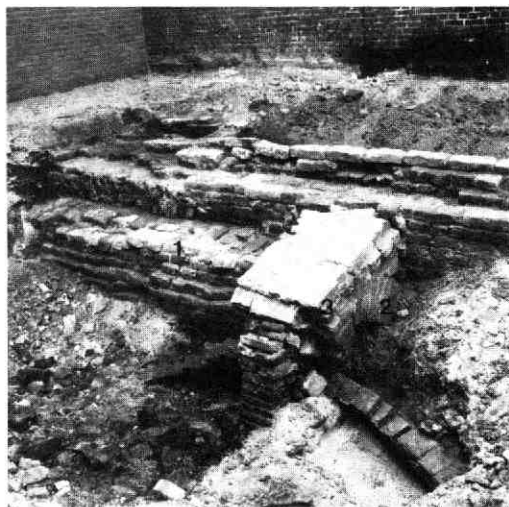
Het in de 19e eeuw verbouwde huis bood nog zoveel gegevens dat kon worden geconstateerd dat het oorspronkelijk een huis van twee verdiepingen met kap is

geweest; de topgevel met de trachieten eindblokken van de gootlijst was in het metselwerk nog aanwezig. In de aan de steeg gelegen gevel konden enige van de oorspronkelijke vensters worden vastgesteld.

De achtergevel is waarschijnlijk oorspronkelijk een tussenmuur geweest, wat blijkt uit de aanwezigheid van een doorgang aansluitend op het lage (oudste) vloerniveau, en uit de sporen van een aankapping in het metselwerk op de verdieping. Een andere meer betrouwbare aanwijzing geeft de fundering; in de zuidmuur bevond zich een grondboog, waarvan echter slechts de helft aanwezig was. De grondboog moet naar het westen hebben doorgelopen, zodat ook de zuidmuur langer geweest moet zijn. De westmuur was steens dik, terwijl de frontmuur $1\frac{1}{2}$ steens en de zuidmuur 2 steens dik was, wat eveneens op een tussenmuur duidt. In de 19e eeuw was de achterbouw al verdwenen. Helaas zijn daaraan bij de opgraving geen funderingsresten aangetroffen, zodat de omvang onbekend zal blijven.

Het inwendige van het gebouw was in de loop van de tijd zo sterk gewijzigd dat in het opgaande werk weinig van de oorspronkelijke toestand was te herkennen. Op de verdieping bevond zich een vermoedelijk originele, 2,50 m brede, schouw in de zuidmuur. De schouw op de begane grond behoorde bij het huidige vloerpeil, terwijl het vroegste niveau ongeveer een meter lager lag, zodat het een latere toevoeging of herstelling betreft. Uit de fundering blijkt dat er een driedeling bestaan heeft, die in het begin van de 19e eeuw nog aanwezig, maar bij de sloop niet meer herkenbaar was.

Dankzij het archeologisch onderzoek kon worden vastgesteld dat het gebouw een voorganger gehad heeft, waarvan in de oostmuur aan de noordzijde een restant van de fundering aanwezig was (afb 118, 1).

Afb. 118 Visserplein e.o. Het noordelijk deel van de oostmuur van huis I en II, gezien naar het noordoosten. Bij 1 is een oudere fundering te zien, waarop de latere muur slechts gedeeltelijk steunt. De grondboog, die nodig geacht werd in deze jongere muur, werd gemetseld met bekapte stenen.

Ten gevolge van de aanleg of het vernieuwen van een put, gelegen onder een scheidingsmuur, moest een bestaande grondboog (2) afgebroken worden. Om de opgaande muur te ondersteunen was het nodig een nieuwe grondboog (3) te metselen. Het stapeltje stenen onder de boog diende slechts om het instorten van de muur tijdens de opgraving te voorkomen.

De aan de steeg gelegen muur was iets verder naar het westen gelegen. Deze rooilijn geldt nu nog voor het noordelijker gelegen buurpand. Dit buurpand was eveneens ouder.

Onder de scheidingsmuur tussen huis I en II bevond zich een grote beerput, die kennelijk voor beide huizen bedoeld was. Bij de aanleg, of vervanging, van deze put moest een aanwezige grondboog (afb. 118, 2) worden afgebroken, waarna een nieuwe grondboog (afb. 118, 3) werd gemetseld. Hoewel het steenformaat van 30 x 14 x 7 cm veel en langdurig werd toegepast is een datering in het einde van de 14e of het begin van de 15e eeuw niet onwaarschijnlijk. De put leverde geen gegevens voor een nauwkeurigere datering.

Huis IV en V

Op de kadastrale kaart van ca 1821 worden de huizen IV en V tesamen met het zuidelijk deel van de Alendorpsteeg als behorend bij het huis Springweg 8 aangegeven. Van der Monde (III, 279-280) schrijft dat de Alendorpsteeg oorspronkelijk heeft doorgelopen, wat betekent dat de percelen ten oosten en ten westen van de steeg gelegen, van elkaar gescheiden waren.

Van de oorspronkelijke situatie zijn slechts fragmenten van de zuid- en oostmuur van huis V overgebleven, die opgebouwd zijn met bakstenen van 30 x 14 à 15 x 7 à 8 cm. Deze formaten, en het feit dat de oostmuur na de huizen I, II en III gebouwd is, dateren de muren in het begin van de 15e eeuw. Om een beeld van de bebouwing en zijn functie te vormen zijn de gegevens te beperkt.

In de 17e eeuw worden huis IV en de westmuur van huis V neergezet, wat gelijktijdig met de mogelijke samenvoeging met het erf van het huis aan de Springweg gebeurd kan zijn.

De putten 1 en 3 leveren geen vondsten op; de steenformaten maken het echter mogelijk ze gelijktijdig met de 17e eeuwse fase te laten ontstaan.

De twee bakken in huis V behoren met de vloer van betonklinkers tot een 20e eeuwse verbouwing.

Huis VI en VII

Op het erf gelegen tussen de Alendorpsteeg, de Vissersteeg en de Eloijensteeg werd in het begin van de 15e eeuw een groep van 4 gelijkvormige huisjes gebouwd, van de twee middelste zijn restanten fundering gevonden. De huisjes bestonden op de begane grond uit een voor en een achter gedeelte, waarvan het voorste gedeelte voor de helft onderkelderd was. Voor de vier huisjes waren twee beerputten beschikbaar, die voor de helft onder de woningscheidende wand, en voor de andere helft onder de tuinmuur gelegen waren. Deze putten, 2 en 25, bevatten glas, leer en aardewerk daterend van de 16e tot de 19e eeuw, wat een schoonmaakbeurt in de 16e eeuw mogelijk maakt.

In de noord- en de zuidmuur van het voorhuis van huis VI bevonden zich dichtgemetselde rechthoekige nissen, ongeveer op het niveau van de begane grond, waarvan de functie nog onduidelijk is.

De open erven VIa en VIa grensden met hun achterkant tegen de muren van de erven IV en V, de aansluitingen waren echter niet meer vast te stellen, zodat een bouwvolgorde niet te geven is.

Huis VIII en IX

Achter het middeleeuwse gebouw Boterstraat 20, de uitgebrande Bar-Dancing, werd in het begin van de 15e eeuw bebouwing neergezet, waarvan huis VIII, gezien de omvang, als poortgebouw behorend bij Boterstraat 20 gediend kan hebben. De functie van huis IX is door het tekort aan gegevens onduidelijk. De kadastrale kaart van ca 1821 geeft ter plaatse van huis IX drie panden aan, van de tussenmuren was echter geen spoor meer terug te vinden. Huis VIII en IX zijn waarschijnlijk niet gelijktijdig gebouwd, wat blijkt uit het los van elkaar staan van de twee panden.

Huis X, XI, XII

In het einde van de 14e of het begin van de 15e eeuw is op de plaats van de huizen X, XI, en XII een gebouw gezet, dat waarschijnlijk één huis vormde, hetgeen blijkt uit het metselwerk en het doorlopen van de

Afb. 119 *Vissersplein e.o. De zuidelijke fundering van het huis XI naar het zuiden, met de twee bouwperiodes. De twee grondbogen behoren tot de oudste, de over de bogen gelegen muur bij de jongere periode.*

grondbogen (afb 119). Een, gedeeltelijke, afbraak vond plaats in de 16e eeuw, waarna drie woningen werden opgebouwd.

Huis X is slechts gedeeltelijk gezien, doordat er enige afstand van de nog bestaande bebouwing moest worden aangehouden. Dit huis is, mogelijk oorspronkelijk, onderkelderd geweest; een dichtgemetselde doorgang in de zuidmuur leidde mogelijk naar een erachter gelegen kelder, waarvan echter geen sporen konden worden gezien. De kelder van huis XII - huis XI was niet onderkelderd - is duidelijk van later datum, wat blijkt uit het dichtmetselen van de grondbogen. De trap van deze kelder leidt niet naar het eigen erf XIIa, maar naar huis XIII, wat kan duiden op een gemeenschappelijke eigenaar (afb 120). Bij het afsplitsen is de trap op het beganegrond vloerniveau dichtgemetseld.

Huis X wordt op de kadastrale kaart van 1821 aangegeven als open terrein behorend bij huis XI, hierdoor is het onzeker of hier na de afbraak ooit herbouw heeft plaatsgevonden.

Het open erf behorend bij het oudste huis is niet meer te omlijnen, de putten 21 en 19 lagen echter wel op dat terrein, en dateren mogelijk uit de bouwtijd van het huis. De open erven uit de tijd van de verbouwing zijn wel duidelijk, de muur tussen erf XIa en XIIa is gebouwd over put 19, waarbij de put buiten gebruik geraakt is. Alle tuinmuren zijn gebouwd met bouwafval van de afbraak, waardoor een goede datering niet mogelijk is. Bij erf XIa hoort de beerput 6, waarin ondermeer 18e eeuwse glasfragmenten gevonden werden; put 7, die werd gebouwd in de dichtgegooide put 19, hoort bij huis XII. Eveneens op erf XIIa bevond zich de stortkoker van put 11 van het huis XV.

Huis XIII

Van dit huis is niets meer bekend geworden dan wat fragmenten muur. De scheidsmuur tussen huis XII en XIII is opgebouwd uit bouwafval, het is mogelijk dat de muur eveneens bij de nieuwbouw van huis X, XI en XII in de 16e eeuw is opgetrokken. Enige tientallen centimeters daaronder bevond zich het restant van de originele muur. Van de noordmuur waren slechts twee poeren over, wat de aanwezigheid van een grondboog aannemelijk maakt.

In het begin van de 19e eeuw hoorde het open erf XIIa bij huis XIII, het is echter waarschijnlijker dat dit erf oorspronkelijk aan een huis aan de Strosteeg verbonden was.

De vreemde vorm van het ommuurde terrein, en de grote breedte maken het onaannemelijk dat op het perceel een huis gestaan heeft.

Ook deze muren kunnen weer in het begin van de 15e eeuw geplaatst worden, de steenformaten waren 29 à 30,5 x 14,5 à 15,5 x 6 à 7 cm.

Huis XIV

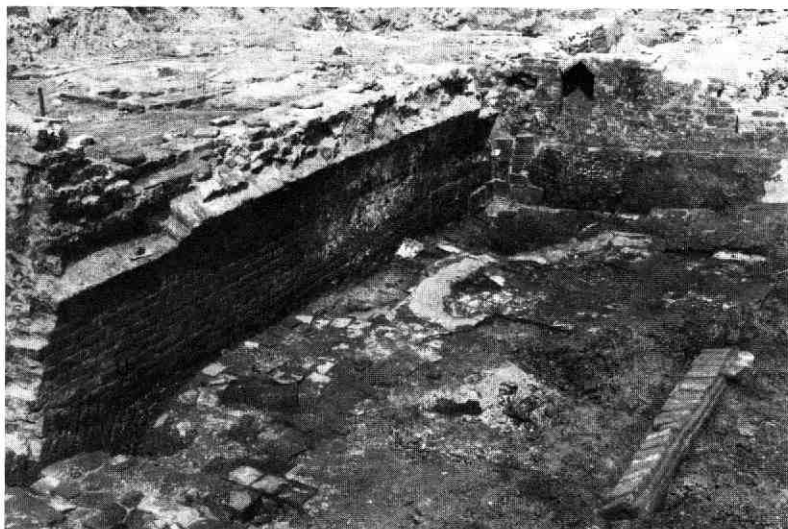
Aan de uiterste rand van het opgravingsterrein was het mogelijk een minimaal gedeelte van een huis met een scherpe hoek vast te stellen. In deze hoek is na de bouw van het huis een beerput aangebracht. Noch het baksteenformaat van het huis, 30 x 14 x 6,5 cm, noch dat van de put, 20 x 10 x 6 cm, kunnen veel omtrent de bouwtijd zeggen.

Huis XV

Het meest uitgebreid kon de kelder van huis XV onderzocht worden, doordat het door het verloop van de opgraving lang open heeft kunnen liggen (afb 121).

Afb. 120 *Vissersplein e.o. Het trapje van huis XII is duidelijk jonger dan de muur, het is door de grondboog, waarvan links en rechts nog aanzetten te zien zijn, gebroken. Bovenaan het trapje is nog net het afsluitende muurtje, over de treden heen, te zien. Foto H. L. de Groot.*

Afb. 121 Vissersplein e.o. Overzicht van de kelder van huis XV naar het noordwesten gezien. Achterin de kelder is één van de kaarsnissen duidelijk te zien. Deze foto geeft een indruk van de vele herstellingen van de vloer. Rechts ligt een restant van het gotenstelsel voor de drainage van de kelder.

Het betreft een kelder van 4 x 9,5 m met een scheef lopende noordmuur. De oorzaak van die afwijkende richting is onduidelijk. Door sloop was de oostmuur volledig verdwenen, de vier hoeken van de kelder waren echter nog wel aanwezig, waardoor het totale oppervlak kon worden vast gesteld. Van het huis zelf is verder niets gevonden, zodat het niet mogelijk is de omvang te reconstrueren. Ook blijft het onduidelijk op welke straat het huis geïntendeerd was, de Visserssteeg of de Strosteege, hoewel de Strosteege waarschijnlijker is. Duidelijk is wel dat het oorspronkelijk een groot huis is geweest, gezien de dikte van de muren, en de omvang van de kelder. Later is het huis waarschijnlijk opgedeeld, waarbij de kelder mogelijk afzonderlijk gebruikt werd, wat kan blijken uit de enige aangetroffen trap, die naar het naast het huis gelegen open erf leidde. Het onderhoud van de kelder liep achteruit, waardoor bijvoorbeeld de vloer een

zeer rommelige indruk maakte, met vele kleine opgelapte stukken.

In de 19e eeuw is het huis afgebroken, waarna het erf opnieuw verdeeld werd.

Van de oorspronkelijke toestand, zijn verschillende elementen teruggevonden, waarvan de functie niet altijd duidelijk is geworden (afb 122).

De noordmuur bevatte twee kaarsnissen, die voor de verlichting van de kelder gediend hebben: tegen de afdekkende stenen werden nog roetsporen aangetroffen. Direkt onder de nissen, verborgen achter een jongere klamp, bevond zich een gemetselde boog, die sterk deed denken aan een grondboog. Een grondboog was bedoeld om slechte plaatsen in de bodem, een put of een afvalkuil, te overspannen, of om, wanneer dit door de bodemgesteldheid noodzakelijk was, bij een diepe fundering niet de gehele muur met baksteen te hoeven opmetselen. Bij de boog in de noordmuur komt de bovenkant ver boven de vloer uit, zodat deze niet onopgevuuld kon zijn, hetgeen ook niet het geval was. De vulling was bovendien gelijktijdig met de rest van de muur gemetseld, zodat het oorspronkelijk al niet om een grondboog ging, aangezien de voordelen ervan hierdoor teniet zijn gedaan. De werkelijke functie is onduidelijk gebleven. In de west- en zuidmuur bevonden zich naast elkaar twee grondbogen, die wel de juiste functie vervulden, het overspannen van een gedeeltelijk onder de muur gelegen put. Onbekend zal ook de betekenis van een ondiepe, uit de bouwtijd daterende, nis in de westmuur blijven. De niet meer te achterhalen onderkant zal ongeveer op het vloerniveau gelegen hebben. Boven deze nis waren nog de sporen van een later dichtgemetseld, kelderlicht te zien, wat betekent dat het naastgelegen erf ter plaatse eens onbebouwd is geweest.

Een groot tongewelf, met de kruin evenwijdig aan de lengteas, waarvan de aanzet nog aanwezig was, overkluisde de kelder.

Afb. 122 Vissersplein e.o. De noordmuur van huis XV gezien naar het noorden, met bovenin de twee kaarsnissen. De functie van de onder de nissen gelegen boog is onduidelijk. Foto H. L. de Groot.

Afb. 123 *Vissersplein e.o. In de noordwest hoek van de kelder van huis XV, gezien naar het noordwesten, bevindt zich de ondiepe nis waarvan de funktie onbekend is. Daarnaast komt de stortgoot van put 11, afgedekt met schuin omhoog geplaatste stenen, door de muur. Foto E. M. Kylstra.*

Een intensief gebruik van het huis blijkt wel uit het grote aantal putten onder de vloer van de kelder. Hieruit zou ook kunnen blijken dat het huis geen open terrein meer bezat, het is immers makkelijker om beerputten buiten aan te leggen.

De oorspronkelijke, of mogelijk iets vroegere, beerput is put 10, wat blijkt uit de in de muur gemaakte grondbogen. De inhoud van deze put bevatte aardewerk uit de tweede helft van de 14e eeuw, waaronder fragmenten van een blauwgrijze vuurklok. Put 18, eveneens uit de bouwtijd daterend, diende als afwateringsput voor de kelder, aansluitend op een langs de

Afb. 124 *Vissersplein e.o. De fundering van de poort aan de zuidkant van de Holle Bilt, gezien naar het zuidoosten. Links de rollaag van de oudste poort, rechts daarvan, iets hoger gelegen, de rollaag van de jongere poort. Rechts is nog een restant van het plateau behorend bij de oudste poort te zien.*

wanden lopend gotenstelsel. Een tweede beerput, put 11, werd in de noordwest hoek van de kelder aangelegd, waarvoor stukken fundering weggehaakt moesten worden (afb 123). De eerste hierbij behorende stortkoker is verticaal in de noordmuur uitgehaakt, later is er een goot door de muur gemaakt, waardoor dus de toegang tot de put buiten kwam te liggen.

De goot op erf XIIIa heeft door de oostmuur van de kelder heengelopen; het is echter niet mogelijk de stroomrichting in de goot te bepalen, o.a. door de afwezigheid van een aansluiting op een put.

De kelder is door het baksteenformaat, 29 à 31 x 14 à 15 x 7 à 7,5 cm, en door de inhoud van put 10, te dateren in de tweede helft van de 14e eeuw.

De Poort

De kadastrale kaart van ca 1821 laat aan de zuidkant van de Holle Bilt een steeg uitkomen, die diende als ontsluiting van een viertal huisjes. Op deze plaats is de rollaag en de aanzet van een poort gevonden, die echter niet bij de vier huisjes behoort hoeft te hebben, maar als achteruigang van een groter huis geïnd kan hebben. Op een niet nader te bepalen tijdstip is de poort in tweeën gedeeld, waarbij in ieder geval één nieuwe poort werd gemaakt (afb 124).

Van deze poort is ook de rollaag aangetroffen, waarbij bleek dat het maaiveld 20 centimeter hoger was komen te liggen. Van de bij de poorten behorende bestrating waren nog restanten aanwezig. De poort moet al vóór 1821 afgebroken zijn, aangezien hij op de kaart niet meer voorkomt.

Conclusie

Van der Monde (III, 298-299) omschrijft de Visserssteeg, Eloijensteeg en Holle Bilt als „eene menigte geringe woningen, welke allen sporen dragen van verval en armoede. De onzindelijkheid, welke aldaar heerscht, en het gemis aan versche lucht, kan niet dan zeer nadeelig op de gezondheid der opeengehoopte schamele bewoners werken“. Deze omschrijving van 1846 gold zeker niet voor de 14e en 15e eeuwse toestand. Het terrein lijkt in eerste instantie tot achtergebied van de grote huizen aan de Springweg, Boterstraat, Oudegracht en mogelijk de Strossteeg gediend te hebben. De, in hoofdzaak vroeg 15e eeuwse, bebouwing werd op de achtererven van de grote huizen gezet, waarbij ze voor een deel een eigen leven gingen leiden. Pas later werden de grotere huizen opgedeeld en apart bewoond. *E. M. Kylstra*

LIT: N. van der Monde, Beschrijving van de pleinen, straten ... der Stad Utrecht, dl. III. Utrecht 1846.

39. Waterstraat

Inleiding

In twee campagnes werd een onderzoek ingesteld ter plaatse van het gesloopte deel van het Hoofdbureau van Politie. De eerste campagne duurde van 27 oktober tot en met 24 november 1980, terwijl het onder-

zoek werd afgerond in de periode tussen 21 april en 8 mei 1981.

Hoofddoel van het onderzoek was het beantwoorden van de vraag of er een bevestiging te krijgen was van de indruk dat de Waterstraat op een oeverwal zou liggen, waarbij letterlijk en figuurlijk aansluiting zou worden gezocht bij het proefonderzoek uit 1979 (zie Kroniek 1978-1980, MBOU 1981-3, 80-81). Slechts een gedeelte van het terrein is opgegraven, omdat een deel van het voormalige politiebureau diep onderkelderd is geweest en op een ander deel van het terrein een nieuw gelegd riool aanwezig was.

Toch zijn de resultaten van het onderzoek van dien aard dat nu over een breed front inzicht bestaat over de loop van de rivierarm in het NW van de oude stad.

Opbouw van de grond

Ten zuiden van de Waterstraat en min of meer parallel aan de Dirck van Zuylendaal zijn enkele sleuven gegraven van ca. 5 m breed en gemiddeld 40 m lang. Geconstateerd werd dat tot op grote diepte (0,30 m + NAP) vette grijze klei voorkwam, die als komklei beschouwd moet worden. In deze klei werd een aantal afvalkuilen aangetroffen, die uit verschillende perioden stamden, de oudsten uit de 12e eeuw. In de komklei zelf, die door een rivier is afgezet, werden - zij het weinig - scherven pingsdorp, andenne en één scherf (late) badorf aangetroffen. Op grond daarvan lijken in ieder geval de bovenste lagen van de komklei afgezet te zijn tot in de 12e eeuw.

Verder naar het noorden bestonden de onderste lagen in het profiel uit gelaagd zand, waartegen de komklei langzaam uitwigde. De scherven die in deze zandafzettingen zijn gevonden, behoren tot het pingsdorp-andenne-paffrath complex, zodat datering in de 12e eeuw mogelijk is. De zandige afzettingen bereiken onder de Waterstraat hun hoogste punt (1,80 m + NAP). In noordelijke richting duiken ze weer dieper weg. Het lijkt nu wel vast te staan dat de Waterstraat gelegen is op een oeverwal. Opmerkelijk was dat tussen de zandige afzettingen onder de Waterstraat enkele malen klei-afzettingen voorkwamen waarin zich veel zoetwaterslakken en -mossels bevonden.

Boven de natuurlijke afzettingen werden ophogingen van mest, afval en klei gevonden. Deze ophogingen waren echter, voor zo ver kon worden nagegaan, veel minder dik dan die aan de noordzijde van de Waterstraat, zoals die vastgesteld konden worden bij de opgraving Jan Meijendaal e.o. in 1980 (zie Kroniek 1978-1980, MBOU 1981-3, 47). Boven deze lagen was de grond vrijwel compleet verstoord door latere bouwactiviteiten en de daarop volgende sloop.

Bebouwing

Van de oudste bebouwing is zeer weinig teruggevonden. Slechts een aantal paalkuilen en paalgaten, benevens twee brandplekken, die vooralsnog als haardplaatsen worden beschouwd, duiden op vroege, houten bebouwing (12e eeuw). Deze bebouwing werd onder de latere Waterstraat aangetroffen en bevond

Afb. 125 Waterstraat. Andenne kan (12e eeuw) gevonden in een afvalkuil. Foto F. Kneefel.

zich dus op de oeverwal. Helaas is het niet mogelijk tot de reconstructie van een plattegrond te komen; daarvoor waren de overblijfselen te gering. Wel kon worden vastgesteld dat ook de overige oudste bewoningssporen, zoals enkele greppels en erf-afscheidingsbestaande uit rijen paaltjes, zich allen op de oeverwal bevonden. Uit een van de afvalkuilen is een zeer mooie andenne kan uit de 12e eeuw afkomstig (afb 125).

Van de stenen bebouwing die ooit langs de Waterstraat moet hebben gestaan, is vrijwel niets teruggevonden. Slechts een gedeelte van een dubbel huis aan de zuidzijde van de straat is teruggevonden (afb 126). Hoe oud dit huis oorspronkelijk is kon niet worden vastgesteld, omdat er veel reeds eerder gebruikt materiaal in verwerkt was. Op de muren waren hier en daar nog tegeltjes uit de 18e eeuw aanwezig. Alles duidt erop dat de voorgevel van dit huis ooit een meter achteruit gezet is.

De nieuwe voorgevelvundering was koud gemetseld tegen de oorspronkelijke scheidsmuur van de twee woongedeelten. Deze verplaatsing van de voorgevel zal wel te maken hebben met een verbreding van de Waterstraat. Bekend is dat het oostelijk deel van de straat (bij de Jacobikerk) rond 1650 verbreed is. Het westelijk deel waaraan dit huis lag, heette nog lang de Naauwe Watersteeg. Op de kadastrale minuut van 1821-22 is echter te zien dat deze Naauwe Watersteeg even breed is als het oostelijk deel, de Wijde Watersteeg.

H. L. de Groot

40. Zilverstraat 40

Zelden ontmoet men een huis waar op een dergelijke wijze zuinigheid met een constructief begrip zijn gecombineerd, met een aardig resultaat.

Afb. 126 Waterstraat. Stenen bebouwing langs de zuidzijde van de Waterstraat, gezien naar het oosten. Links de oorspronkelijke frontmuur. Rechts - evenwijdig daaraan - de fundering van de voor straatverbreding naar achteren geplaatste voorgevel; aan weerszijden daarvan het oude (lage) en nieuwe (hogere) vloerniveau.

De hele constructie van dit uit 1883 daterende pand blijkt te berusten op het gebruik van steigerdelen die, op hun kant gezet, vrij stevig kunnen zijn. Zij zijn gebruikt voor de balklagen en hun oplegging, als muurplaten, de kaspanten zijn er uit samengesteld, en ook

de binnenwanden bestaan uit stijl en regelwerk op plankdikte. Mits redelijk onderhouden blijkt deze constructie vrij lang mee te kunnen gaan!

A. F. E. Kipp

Lijst van panden waarin in 1981 bouwhistorisch onderzoek werd verricht, dat niet in deze kroniek wordt behandeld.

Achter de Dom 13
 Achter St Pieter 4, 13
 Agnietenstraat 2
 Ambachtstraat 5
 Bemuurde Weerd O.Z. 62-64, 66
 Boterstraat 6a, 20
 Breedstraat 24
 Brigittenstraat 20
 Bruntenhof
 Domstraat 4
 Donkere Gaard 1
 Drift 2, 4, 6
 Eloyensteeg

Geertebolwerk 1
 Hamburgerstraat 2, 4, 9, 15, 25
 Haverstraat 2, 4, 6, 10, 12, 14, 16, 20, 23, 26, 30
 Hofpoort
 Hogenoord (Zijdebalen)
 Jacobikerkstraat 1
 Jacobijnenstraat 13
 Janskerkhof 13, 13a, 15, 16
 Jansveld 16
 Korte Nieuwstraat 8
 Korte Smeestraat 9-11
 Kromme Nieuwe Gracht 3-5, 20,

33, 45, 62
 Kromme Nieuwe Gracht, werfmuren 50, 52, 54, 60, 62
 Kruisstraat 90-94
 Lange Nieuwstraat 13-15, 41, 55, 75, 77, 79, 81, 83, 85
 Lange Smeestraat 29
 Lauwerecht
 Lichte Gaard 8, 9
 Lucas Bolwerk 4, 5, 6, 7
 Lijnmarkt 13
 Mariaplaats 51
 Minrebroederstraat 7
 Muntstraat 2
 Nieuw Amelisweerd
 Nieuwe Gracht 1, 24, 26, 34, 38, 163
 Nieuwe Gracht, werfmuren 141-143
 Oud Amelisweerd
 Oude Gracht 20, 46, 52, 99, 113, 121, 125, 152, 189, 199, 219, 223, 234, 237, 238, 243, 245, 260, 262, 264, 307, 308, 317, 339, 361
 Oude Gracht, werfmuren 235-245, 202, 210, 214, 216, 218, 264
 Oude Kerkweg 14 (theekoepeel Vaartse Rijn)
 Oxfordlaan (boerderij Vreeswijk)
 Park Oog in Al (Huis Oog in Al)
 Pausdam 4
 Pieterskerkhof 7
 Rhijnauwen
 Ridderschapstraat 2
 Springweg 21 (Duitse Huis), 22, 51, 63, 64, 65, 69-71, 86, 148
 Tolsteegbarrière 1, 2
 Trans 12, 14, 16
 Wittevrouwensingel 100
 Visserssteeg 11-13
 Voorstraat 14
 Zilverstraat 16, 36-38, 42, 44-46
 Zuilenstraat 9, 16

(vervolg van pag. 14)

niet alleen van groot landschappelijk belang is, maar ook vanuit cultuur-historisch oogpunt alle aandacht verdient. Het is van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een goede gedachte om wat ruimere aandacht aan deze buitenplaatsen te schenken in een – wat genoemd wordt eenvoudige – reeks onder de naam „Bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen”. In deze reeks zijn inmiddels de eerste zeven afleveringen verschenen: Middachten in De Steeg, het Huys ten Donck in Ridderkerk, buitenplaatsen bij De Bilt, Sandwijck bij De Bilt, Fraeylemaborg in Slochteren, Groeneveld in Baarn en Broekhuizen in Leersum. Deze zeven deeltjes hebben samen een omvang van 91 pagina's en zijn voorzien van

75 illustraties. De volgende afleveringen, die nu worden voorbereid zijn: Huis Duivenvoorde in Voorschoten, Ekenstein in Tjamsweer, Aardenburg in Doorn, Weldam in Goor, Elswout in Overveen, en Biljoen in Velp.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg hoopt door het uitgeven van deze reeks tevens opmerkzaam gemaakt te worden op aanvullende gegevens, waardoor het onderzoek verbreed kan worden. Men kan zich abonneren op deze reeks. De eerste zeven afleveringen worden toegezonden na storting van f 44,80 op postgiro 425120 van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Broederplein 41, 3703 CD Zeist, onder vermelding „Bijdragen bronnenonderzoek buitenplaatsen”. Bestelling van afzonderlijke afleveringen is niet mogelijk.

BOEKENSCHOUW

H. C. van der Jagt. *De naamgeving van de protestantse kerkgebouwen in Nederland vanaf de reformatie tot 1973. Utrecht, 1981. (Diss. Utrecht). f 20,00 (Te koop aan de verkoopbalie van het museum Het Catharijneconvent).*

De stad Utrecht heeft ze ook: een Adventkerk, een Bethelkerk, een Eben-Haëzerkerk, een Oranjekerk, een Oosterkerk, een Johanneskerk, enz. enz. Wie zich wil verdiepen in de naamgeving van deze gebouwen kan terecht in de dissertatie van H. C. van der Jagt, *De naamgeving van de protestantse kerkgebouwen in Nederland vanaf de reformatie tot 1973*. De auteur heeft een inventarisatie gemaakt en het bijeen gebrachte materiaal geordend op verschillende manieren: kerkgebouwen met nederlandse geografische namen, bijbelse namen, namen die uit het katholieke verleden van de gebouwen stammen, namen naar belangrijke kerkelijke persoonlijkheden, leden van het vorstenhuis en andere personen, volksnamen, enz.

Het is een werk geworden van 319 pagina's met veel registers en wetenswaardigheden. Deze laatste ben ik geneigd te rangschikken onder de „petite histoire”. Veel namen blijken ontstaan door de een of andere lokale situatie, die meer dan eens op toeval is terug te voeren. Zo blijkt de *Wilhelminakerk* aan de Hobbemastraat niet vernoemd naar de toenmalige koningin (1931), maar het gebouw ontleent zijn naam aan het Wilhelminapark dat er vlakbij ligt (p. 158).

De Julianakerk aan de Rijnlaan daarentegen is wel genoemd naar prinses Juliana (1931). Bij deze naamgeving gold als motivatie dat het gebouw een tegenhanger van de Wilhelminakerk zou zijn. Maar in dit konkrete geval wordt de opmerking dat dit kerkgebouw eerder *Nieuwe Vaartkerk* genoemd werd, niet nader uitgewerkt (p. 28). Zo'n uitleg mis ik dan wel. Ook vraag ik me af waarom de Nieuwe Vaartkerk niet in het register met de „Verdwenen namen” is opgeno-

men. Een dergelijk gegeven interesseert mij wanneer ik met een Utrechtse bril op dit proefschrift bekijk. Ik merkte al op dat dit boek veel registers bevat.

Maar toch is het moeilijk sommige gegevens te vinden. Door de ordening die de auteur heeft toegepast, moet de lezer in meer dan één register te rade gaan naar de informatie die hij zoekt.

Wel mis ik een plaatsnaamregister. Wie wil achterhalen hoe de protestantse kerken van bijv. Utrecht heten, moet met accuratesse de „Alfabetische lijst van behandelde kerkgebouwen” door, alsmede een aantal andere registers.

„Reformatiorische Patrozinienforschung”, met deze wat vreemd opgebouwde term zou ik het proefschrift willen betitelen. Hoe meer je in dit boek leest, des te meer deze naam zich opdringt bij mij. Maar de auteur legt de verbinding naar deze tak van historische wetenschap nauwelijks. Voor mij bestaat er op afstand overeenkomst in onderwerpskeuze tussen bijv. de dissertatie van H. J. Kok, *Praeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Assen, 1958) en de voorliggende dissertatie. In Koks werk hadden overigens vragen die Van der Jagt opwerpt, beantwoord gebleken. Om een duidelijk voorbeeld te geven: op pagina 203 vraagt Van der Jagt zich af met zijn informanten of in Nieuw-Loosdrecht de Antoniuskerk aan Antonius Abt of aan Antonius van Padua zijn naam ontleent. Op grond van de hoge frequentie van Antonius Abt kiest Van der Jagt voor deze heilige. Op pagina 203 van de andere dissertatie (kan de pagina-overeenkomst toevalliger?) deelt Kok mee, dat de kerk in de middeleeuwen „ter Eeren van Godt Almachtig, ende den Heyligen Apostel Paulus, midsgaders Anthonius den Beleyder en den Paus Cornelius” was gewijd.

Naast deze opmerkingen wil ik niet verhehlen dat deze dissertatie een rijke bron van informatie is, waarin ik met plezier heb zitten lezen.

C. S.

CURSUS STICHTSE CULTURELE RAAD

Eigendomsonderzoek met behulp van kaarten en registers in archieven

In het voorjaar van 1982 organiseert de Stichtse Culturele Raad een cursus voor de leden van historische verenigingen en andere belangstellenden in de provincie Utrecht.

Het onderwerp van de cursus heeft tot doel meer inzicht te geven in de mogelijkheden die topografische kaarten en registers van o.a. transporten en plechten kunnen bieden bij het onderzoek naar eigendom van grond en huizen.

De cursus wordt gegeven op 3 achtereenvolgende dinsdagavonden:

23 maart - mw. dr. M. Donkersloot-de Vrij.
Topografische kaarten van Nederland
vóór 1750

30 maart - mw. J. G. Riphaagen en de heer G. J. Röhner.

Eigendomsonderzoek in de registers van de Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht.

6 april - de heer ir. E. Muller.

Verband tussen kaarten en registers in de 19e en 20e eeuw.

De avonden zullen beginnen om 20.00 uur en worden gehouden in de Groot Kollegezaal van de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5, Utrecht.

De kosten bedragen f 22,50. Aangezien de ruimte in de zaal beperkt is, kunnen niet meer dan 55 personen aan de cursus deelnemen.

U kunt zich opgeven bij de Stichtse Culturele Raad, Mariaplaats 51, Utrecht, tel. 030-31 03 07.

Agenda

Woensdag 10 maart 1982. Lezing Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afdeling Utrecht. Dr. J. K. Haalebos, Romeins Woerden; hoe de Nijmeegse archeologen in de boot genomen werden. Pieterskerk, Pieterskerkhof 4. Aanvang 20.00 uur.

Woensdag 24 maart 1982. Lezing Nederlands Klassiek Verbond, afd. Utrecht. Dr. A. W. J. Holleman uit Voorburg, De schending van Lucretia en de inscripties van Pyrgi. Archeologisch Instituut, Damplein 24. Aanvang 20.00 uur.

Woensdag 14 april 1982. Lezing Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afdeling Utrecht. H. L. de Groot, Archeologisch nieuws uit Utrecht. Pieterskerk, Pieterskerkhof 4. Aanvang 20.00 uur.

Tot 29 april 1982. Expositie van een selectie uit de aanwinsten van de Prentenverzamelingen van de Gemeentelijke Archiefdienst, verworven in 1981. Alex. Numankade 199, Utrecht. Geopend tijdens kantooruren.

Woensdag 12 mei 1982. Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland afd. Utrecht. Thema-avond „Landesaufnahme“; overpeinzingen bij vondsten. Pieterskerk, Pieterskerkhof 4. Aanvang 20.00 uur.

maandblad oud-utrecht

55e jaargang - nummer 2 - februari 1982

Redactieadres:

Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:

U. F. Hylkema, Maliebaan 58
Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:

C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3,
3721 VH Bilthoven,
tel. (030)-76 06 45, girorekening 575520.

Ledenadministratie:

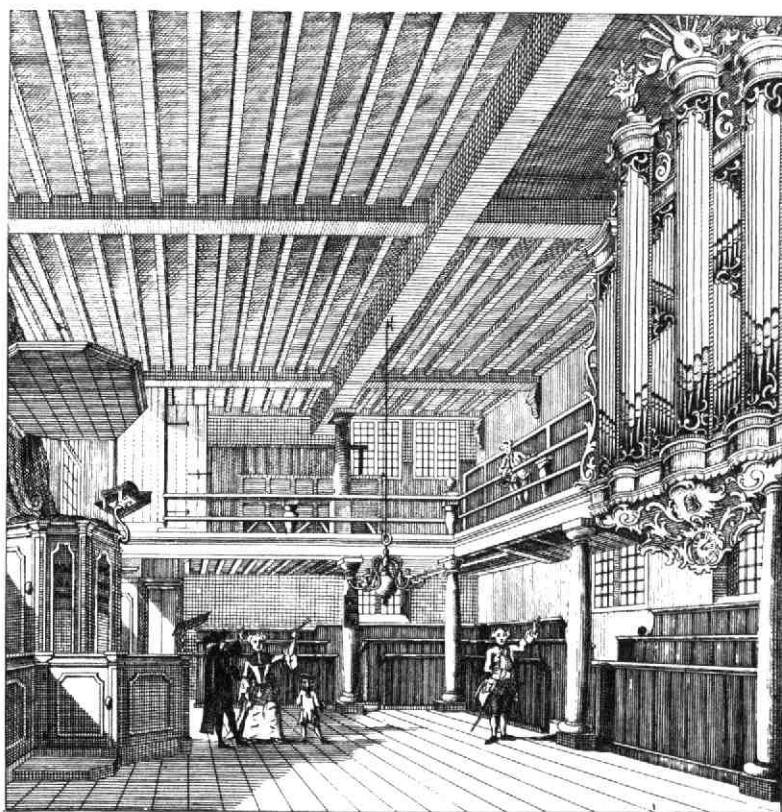
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:

Mw. J. G. Roding, Leidseweg 60,
3531 BD Utrecht, tel. (030)-94 28 76.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

GESCHIEDENIS EN RESTAURATIE VAN DE DOOPSGEZINDE KERK TE UTRECHT

Interieur van de oude Doopsgezinde kerk aan de „Jufferstraat”, met het in 1765 geplaatste orgel van J. H. H. Bätz, het eerste pijporgel in een Nederlandse doopsgezinde kerk. Vgl: Wederdopers menisten doopsgezinden in Nederland 1530-1980, Zutphen 1980, p. 117, alwaar ook het orgelfront afzonderlijk is weergegeven. Gravure van J. van Hiltrop naar D. v. d. Burg, 1765, Doopsgez. Bibliotheek te A'dam.

Ernstige technische gebreken aan de kap vormden de aanleiding tot een bescheiden restauratie van de Utrechtse Doopsgezinde kerk, Oudegracht 270. De vondsten, welke tijdens deze restauratie werden gedaan en de informatie, die uit archiefonderzoek naar voren kwam, geven met elkaar een beter inzicht in de geschiedenis dan er tot nu toe bestond. We willen daarvan in het onderstaande het een en ander vastleggen.

Het gebouw is opgetrokken in 1772-'73 ter plaatse van de voormalige brouwerij De Witte Leeuw 1). Het is duidelijk, dat de zijmuren daarvan zijn blijven staan; vermoedelijk is ook de helft van de zolderbalken van het vorige gebouw afkomstig. Het vorige kerkgebouw van de Doopsgezinde gemeente stond op een bescheidener plaats, aan het zuidelijk deel van de

Springweg, een deel dat toen de naam Jufferstraat droeg 2). Dit gebouw werd aan de Joodse gemeente verkocht, die nog heden haar synagoge op deze plek heeft staan. Van deze kerk bleef een interieurekening bewaard (afb. 1).

Het ontwerp voor het nieuwe gebouw werd gemaakt door Willem de Laan uit Haarlem, blijkens de navolgende bewaard gebleven brief 3):

„Den Wel Eerwaarde Heer Cornelis de Vries.

Mijn Heer & Vrind.

Ik hebbe met veel genoegen UE missieve van 23 dezer ontvangen. Alsoo ik al eene geruyme tijt verlangende ben geweest, hoe 't met de Kerk gesteld was, zoo ben ik zeer wel te vrede dat de Heeren 't zoo in-

gerigt hebben, om 't opzigt aan zoo een bekwaam man toe te vertrouwen, die uit hoofde van zijn bediening zekerlijk bekwaam moet zijn en dat ons ontwerp zoo veel mogelijk gevolgt word is een bewijs dat 't de goedkeuring niet alleen van de heeren bouweestersen maar van een kundig architect 4) wegdraagt, hoopen dat 't zelve met genoegen zal voltooyt worden.

Nu om aan UE verzoek te voldoen aangaande 't geen de heeren mijn schuldig zijn indien ik daar voor moet decalareeren voor 't vervaardigen van de teekeningen, 't uytteekenen van 't bestek, rijskosten, versuymde tijt, briefport etc., als de heeren mijn gelieve te zende tien dukaaten zal 't wel zijn. Hoopen dat zulks tot genoegen zal strekken . . .

UE DW Dienaar Willem de Laan
Haarlem den 26 sept. 1772."

Ook werd nog aangetroffen de: „Rekening wegens den Bouw der nieuwe kerk, A° 1772 & 73, in handen van Christiaan van Pesch". 5)

De inkomsten zijn in hoofdzak afkomstig van de verkoop van huizen en obligatiën, voor een deel ook van de opbrengst van afbraakmateriaal, oude banken etc. en van bijzondere giften. Wanneer men de uitgaafposten optelt, komt men tot het volgende:

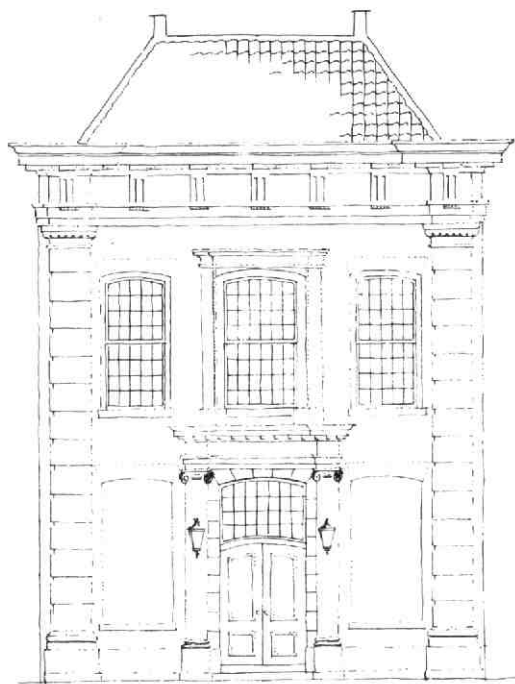
De hoofdaannemers zijn Cornelis Griethuijsen, timmerman en Paulus van Vlissingen, metselaar, die resp. f 7023/14/- en f 6845/12/- ontvangen. De eerste levert ook al het hout, de tweede kalk en cement. Dan volgt J. Verkerk jr, steenhouwer, aan wie f 3625 betaald wordt. De toevoeging jr wijst erop, dat we vrijwel zeker met de zoon te doen hebben van de J. Verkerk, die rond het midden van de eeuw enige belangrijke natuurstenen gevels in Utrecht ontwerpt en uitvoert 6).

Verder vermelden we:

A. de Loos, „steenent" f 1653/-/-
De relatief bescheiden som houdt verband met het feit dat de zijmuren en ook een deel van de achtergevel niet nieuw gebouwd hoefden te worden.

A. v. d. Schilder, pannen	f 151/12/-
G. van Kruijl, „smit"	f 1251/10/-
B. Bonebakker, „lootgieter"	f 2723/-/-
Bronswijk, „kopersmit"	f 156/-/-
De Winters en Koopman, beeldhouwers	f 84/-/-
J. Dengel, stukadoor	f 784/-/-
J. Paling, „verven en schilderen"	f 1419/15/-
W. van Beek, oppasser.	f 48/-/-
Wajon, schrijnwerker	f 427/-/-
de Heger, „als arkitekt"	f 210/-/-
„Batz", orgelmaker	f 528/-/-

Er zijn nog een aantal kleine posten en de totale bouwsom beloopt f 28.553/14/-. Onder de ondertekenaars van de rekening komen we o.m. tegen: Abraham van Pesch, „presid. van den Kerkenraad"; Johannes Cuperus, „Minister" en de reeds genoemde Cornelis de Vries, „schryver des Kerkeraads".

Schetsmatige reconstructie van de voorgevel in zijn oorspronkelijke toestand, tek. v. d. auteur. Vanouds waren er blindvakken ter weerszijden van de ingang.

In aansluiting op deze rekening kan nog het volgende worden opgemerkt:

1) Het gebouw als geheel heeft met zijn gebruik van de Dorische orde, zowel buiten als binnen, een duidelijk en vrij streng Lodewijk XVI karakter. Maar het stucwerk en het meubilair tonen nog Lodewijk XV vormen: de heren Dengel en Wajon waren dus vermoedelijk niet meer zo jong. Van de schrijnwerker Wajon kan wel gezegd worden, dat hij zeer vaardig was: de preekstoel is bijzonder fraai.

2) Het relatief bescheiden bedrag dat aan de orgelbouwer Bätz werd uitgekeerd is een gevolg van het feit, dat er geen nieuw orgel hoefde te worden gebouwd: dat aan de Springweg was nog slechts 8 jaar oud en kon worden overgebracht. De kas had een uitgesproken rococokarakter; mogelijk heeft men bij het nieuwe stuc- en meubelwerk daarbij aansluiting gezocht. Het orgelbalkon is niet erg harmonisch tussen de pilasters ingebouwd; de ontwerper uit Haarlem zal er niet bij zijn geraadpleegd.

3) Het gebouw kreeg het aanzien, dat het in grote trekken ook nu nog heeft: een kerkzaal van 4 traveeën en daarvóór, aan de straatzijde, beneden een hal met trap en boven een kerkeraadskamer; e.e.a. achter een enigermate „woonhuis"-achtige gevel, zoals dat behoorde. Alleen de vensters zijn na de bouwtijd alle één- of tweemaal gewijzigd. Nauwkeurige meting toont aan, dat in de voorgevel de zijvensters in vijven

waren verdeeld en het middenvenster in zessen (bedoeld wordt: het aantal glaspanelen, in de breedte geteld). Ook het venster boven de ingang bezat een roedenverdeling 7) (afb. 2). De kerkvensters zijn een fractie breder dan het middenvenster van de voorgevel. Ook die zullen dus wel in zessen gedeeld zijn geweest; ze bezaten een middenstijl, die iets zwaarder was dan de roeden 8). Bij een zesdeling met middenstijl in de hoofdvensters hoort een vierdeling met middenstijl in het venster naast het orgelbalkon.

Op 12 januari 1808 vindt op verzoek van de Cameraar Gerrit Nieuwenhuis een taxatie plaats door de heren Jacobus van der Kloes en Nicolaas van Oostveen 9). Deze schatten de waarde van de „binnen weinig jaaren nieuw opgebouwde kerk met deszelfs twee kerkenkamers, portaal, gangen en annexe kosterij of kosterwoning” inclusief „maghoniehouten predikstoel en dito kerkeraadsbanken, fraay orgel en andere banken...” op 40.000 gulden. Herbouw echter zou eerder „zestig dan vijftigduizend gulden komen te kosten”.

Midden 19de eeuw komen de aardige, nu gerestaureerde, „vrouwenbanken” in het middenblok te staan. Langs de zijwanden maakt men vaste banken, die aansluiten op de mahoniehouten banken voor de kerkeraadsleden. Vermoedelijk werden ze in eerste instantie grijs geschilderd, maar later werden ze in mahoniekleur gehout.

In de periode 1868-1870 werd er een geheel nieuw orgel gebouwd, wederom door de firma Bätz 10) (dan: Bätz & Witte). De kas kreeg een neo-rococovorm, aanmerkelijk grover van indeling en detaillering dan de vorige. Alleen de decoratie aan de onderkant is wat fijner en meer in overeenstemming met wat hier voordien had gezeten (inclusief de klok!) (afb. 5). Waarschijnlijk is er hier gezocht naar aansluiting op het 18e eeuwse stucplafond onder het orgelplafond, dat werd gehandhaafd.

Wanneer de zesdeling in de kerkvensters is vervangen door de huidige driedeling is niet bekend; we vermoeden dat dit ongeveer gelijktijdig met de vernieuwing van het orgel zal zijn gebeurd. De eerste warmwaterverwarming komt al in 1895; de gietijzeren roosters in de vloer zullen nog uit die periode dateren. In 1916 wordt de installatie uitgebreid 11).

In 1909 worden weer verbouwingen vermeld 12). Hiertoe zal het blankhouten, wat neogotisch aanvoelende, tochtportaal behoren, dat inmiddels al weer vele jaren geleden is verwijderd.

De voorgevel kreeg mogelijk toen ook de op een foto uit 1931 13) nog zichtbare T-ramen met glas-in-lood in de bovenlichten, hoewel zulks nergens uit de stukken blijkt. Allicht gingen hieraan 19e eeuwse ramen vooraf.

In 1921 of 1922 14) komt er een ingrijpende wijziging van het interieur: er worden gele glas-in-lood ramen aangeboden, die als voorzetramen aan de binnenzijde van de kozijnen worden aangebracht. De redenen daarvoor zijn onbekend. Uiteraard werken ze isolatie-verbeterend, maar aan dat aspect werd in die

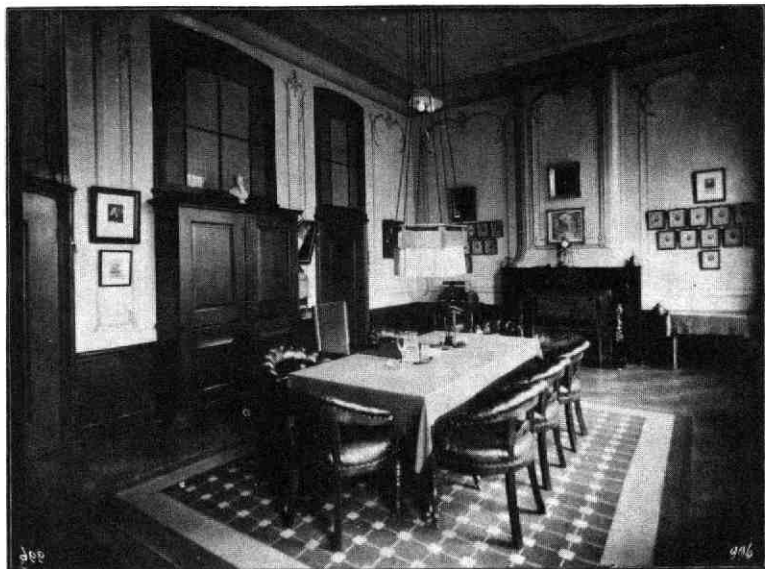

Het interieur naar het oosten toe in 1922, foto E. A. van Blitz & Zn., G.A. Utrecht, T.A.K.f 4.7 (B).

jaren weinig aandacht besteed. Schrijver dezes is eerder van mening dat ze voorzagen in een behoefte aan meer sfeer; ook bij vele nieuwe kerkgebouwen uit die tijd vindt men een het licht dempende beglazing, welke dan echter deel uitmaakt van de totale visie op de ruimte. In deze ramen zijn niet onverdienstelijke gebrandschilderde evangelistenafbeeldingen opgenomen (afb. 4).

Kort na 1945 worden de T-ramen in de voorgevel weer vervangen door roedenramen. Helaas stelt men dan geen onderzoek in naar de verhoudingen: de verdeling in de breedte wordt 3-4-3, terwijl bij een verdeling 5-6-5 de glasmaten onderling precies gelijk zouden zijn geworden. Zeer te betreuren is het verwijderen van de rococo stucdecoratie, welke nog aanwezig was op de wanden van de achter deze ramen gelegen kerkeraadskamer (afb. 4). Ook verdween de interessante 19e eeuwse lichtkroon uit de kerkzaal en werden daarvoor in de plaats in het stucgewelf diepstalers aangebracht. Deze hebben bij avondgebruik een onaangenaam effect: het plafond zelf wordt niet aangelicht, zodat de ruimte dan niet echt de gemeente „omsluit”.

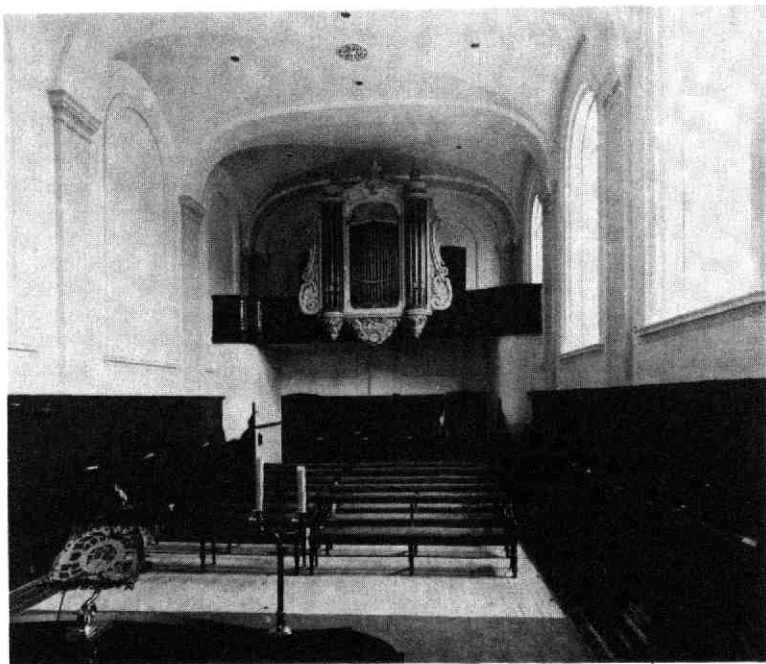
Dan volgt in 1980 de nu praktisch voltooide restauratie 15). Hierbij werden primair de constructieve gebreken in de kap en in de goten hersteld. Er was een ernstige zwamvorming opgetreden, met name aan de noordzijde. Een deel van de houtconstructie moest

De kerkeraadskamer in 1931, foto E. A. van Blitz & Zn., G.A. Utrecht, TA Kf 4.11 (B).

worden vernieuwd. Zeer veel onderdelen konden echter nog met kunsthars zodanig worden aangevuld en versterkt, dat ze weer hun functie kunnen vervullen. Het was nog duidelijk te zien, dat er vroeger twee daken waren geweest met daartussen, in langsrichting, een zakgoot. Omstreeks 1950 is er een plat aangebracht tussen de twee nokken. Onder de zoldervloer werd een geweldige kruisverstijving aangetroffen. Deze moet zijn aangebracht om het gebouw tegen zijdelingse winddruk bestand te maken (angst voor de gebeurtenissen van 1674?).

Het interieur tijdens de restauratie, toen de voorzetramen met het gele glas tijdelijk afwezig waren, foto D. S. van Dorsser Keus, okt. 1981.

De verwarming werd, met gebruikmaking van de vloerroosters van 1895, zodanig gewijzigd, dat een vrij gebruik van de middenruimte mogelijk werd (er staan thans zowel banken als stoelen). Van deze mogelijkheid is reeds meermalen, ook door derden, dankbaar gebruik gemaakt. Het stucwerk werd hersteld en weer wit geschilderd (het was romig geel). In de hal was de hoofdlijst geheel verhaakt voor de elektrische bedrading, welke zelf door stroken golfplaat was gemaskeerd! Een en ander kon in de oude vorm worden teruggebracht.

In verband met de zwambestrijding moesten ook de voorzetrampen met het gele glas verwijderd worden. Schrijver dezes had van af het begin van het werk gepleit voor verwijdering van die ramen, omdat hij het gele licht steeds als zeer storend had ervaren. De kerk is tenslotte lid van de grote familie van 18e eeuwse zaalkerken: Doopsgezinde, Remonstrantse, Oud Katholieke enz. (ook de kerk van de Broedergemeente te Zeist hoort daartoe), die alle berekend zijn op helder invallend licht. Het mooie snijwerk van de preekstoel en het koperwerk kwamen plotseling veel beter tot hun recht. Tweemaal is uitgebreid over deze zaak gediscussieerd. Beide keren echter was er een duidelijke meerderheid van de aanwezige leden - ondergetekende is zelf ook lid en kon tegen stemmen - vóór herplaatsing. De kerk gaat dus weer een nieuwe gele periode tegemoet.

Ter herinnering aan de korte „heldere” fase geven we hierbij een foto (afb. 5), welke globaal de toestand weergeeft, waarin de kerk gedurende de eerste anderhalve eeuw van haar bestaan moet hebben verzeerd.

C. L. Temminck Groll

Noten

- 1) De brouwerij is vanaf 1612 te volgen d.m.v. verkoopakten (G.A. Utrecht, archief Doopsgez. gemeente - verder te noemen archief D.G. -, nr. 155). In de laatste akte van vóór de overdracht aan de Doopsgez. gemeente, uit 1745, is voor het eerst sprake van „zekere huijzingen zijnde geweest een brouwerij genaamt de Witte Leeuw” - de brouwerij funktioneerde dan dus niet meer. Het was een groot complex, met een poort aan de Lange Nieuwstraat. Van 3 juni 1772 dateert de akte, waarin aan „de Heeren Dr. Andries Oostman en Christiaan van Pesch... gelast van die van den kerkenraad der Doopsgezinde gemeente binnen deze stad” wordt overgedragen „een Huijzingen voorheen zijnde geweest een Brouwerij van ouds genaamt de Witte Leeuw...”. Ten noorden van de kerkzaal bevindt zich nog een klei-

ne ruimte met een gaaf 18e eeuwse venster, de Stenen kamer genaamt, welke in opzet nog dateert van vóór de bouw van de kerk. De nevenruimtes blijven hier echter verder buiten beschouwing.

- 2) Voor de Jufferstraat: N. van der Monde, *Pleinen, straten enz. der Stad Utrecht*, Utrecht 1846, III, p. 341. Voor de verkoop aan de Joodse gemeente: Archief DG nr. 150, 151.
- 3) Archief DG nr. 156.
- 4) Met bouwmeester moet De Laan bedoelen: de kerkmeesters, die met de bouw bemoeienis hebben, met architect: de opzichter (dit blijkt ook uit de straks te noemen „Rekening wegens de bouw...”).
- 5) Archief DG nr. 157; voor de kwitanties: nr. 158.
- 6) Fundatie van Renswoude, Drift 25 en een niet uitgevoerd ontwerp voor het huis Lichtenberg. Zie A. Jordens, F. Kipp en L. Vos, *Drift 25*, Utrecht 1970, p. 43.
- 7) Zichtbaar op de tekening van J. van Hiltrop uit 1782, GA Utrecht, TA Oudegracht (Weesbrug-Smeeburg). De glaspanelen in de voorgevel waren 23,5 cm breed.
- 8) H. B. Berghuijs, *Geschiedenis der Doopsgezinde Gemeente te Utrecht*, Utrecht 1926, p. 120; tekening van „De Kerk van binnen ongeveer 1860”. Doordat er gordijnen voor de (oost)ramen hangen is het niet duidelijk of er een verdeling in vieren dan wel in zessen bedoeld wordt. In feite ziet men een vierdeling met brede buitenvakken en smalle binnenvakken, een heel onwaarschijnlijke indeling. Bij een zesdeling waren de glaspanelen 25 cm breed, naast het orgel 27 cm. Bij een vierdeling zouden alle glaspanelen in de kerkzaal 38,5 cm hebben bedragen (in de breedte). Dit past in feite beter, maar lijkt voor 1773 een erg grote maat.
- 9) Archief DG nr. 164.
- 10) Archief DG nr. 163.
- 11) Voor 1895: Archief DG nr. 160, voor 1916 nr. 161.
- 12) Archief DG nr. 163.
- 13) Foto E. A. van Blitz & Zn, G. A. Utrecht, T.A.Kf. 4.2.
- 14) Mededeling architect Th. Haakma Wagenaar, aan wie als jongen de nieuwe situatie door de zoon van de toenmalige dominee werd getoond.
- 15) Bureau voor Restauratie Temminck Groll Van Vliet, arch. B.N.A.
Aannemer: fa. I. Woudenberg en Zn. B.V. te Rhenen.

IN MEMORIAM MR. J. SCHUTTEVAËR

Geheel onverwacht overleed 15 februari op de leeftijd van 78 jaar mr. J. Schuttevaër. Met hem verliest Oud-Utrecht een van zijn markante leden. Op allerlei terreinen is Schuttevaër voor de vereniging actief geweest. Het is passend op deze plaats nog eens een aantal zaken voor het voetlicht te halen.

Allereerst denk ik dan aan Schuttevaër als lid van de propagandacommissie. Van 1975 t/m 1980 maakt hij deel uit van dit divers samengestelde gezelschap, dat hij meer dan eens in de Pieter de Hooghstraat gastvrij onthaalde. Kritisch beluisterde hij wat te berde werd gebracht en enthousiast deed hij mee aan het ontwikkelen van nieuwe plannen. Daarbij bleef hij de politicus in ruste, die waar nodig zorgde voor wijze

retouche. Mij als piepjong voorzitter van dit „college op leeftijd” deed hij soms vaderlijke vermaningen toekomen die ik inderdaad beter ter harte kon nemen dan dat ik ze, in wat hij noemde „jeugdige overmoed”, in de wind sloeg.

In de activiteiten van de commissie had Schuttevaër het patent op de werving van nieuwe bestuurders.

Met niet aflatende ijver zat hij op het vinkentouw als er nieuwe provinciale staten waren gekozen, als de stad Utrecht een nieuwe gemeenteraad had, of als er in de provincie nieuwe burgemeesters waren benoemd. Velen wist hij lid van Oud-Utrecht te maken. En met grote blijmoedigheid toog hij nogmaals aan de slag, wanneer na de een of andere verkiezing nieuwe bestuurders op de kussens geraakten.

Op ledenvergadering was Schuttevaër present en daarvan kennen hem velen. Geen rondvraag kon passeren zonder dat hij de aandacht van de vergadering wist te vragen voor de een of andere kwestie, zijn betoog doorspekt met citaten en anekdotes. Maar zij die aanwezig waren op de najaarsledenvergadering van 1976, waarin het huishoudelijk reglement van de vereniging aan de orde kwam, zullen Schuttevaërs scherpsinnigheid gepaard aan lichtvoetige humor en retorica niet gauw vergeten. In samenspraak met notaris A. J. Kronenberg ontwikkelde de oud-politicus een briljant duet voor twee heren.

Schuttevaër was lid van Oud-Utrecht sinds 1949. Maar, zo placht hij meer dan eens te zeggen, veel heb ik in het begin met mijn lidmaatschap niet gedaan. Directe aanleiding voor een grotere betrokkenheid vormde de liquidatie in 1973 van het leesgezelschap „Van allerlei slag”. In een gelijke oversteek ontving Oud-Utrecht het resterend kapitaal van het leesgezelschap en zegde de vereniging toe ervoor zorg te dragen dat de geschiedenis van „Van allerlei slag” zou

worden te boek gesteld. Het artikel van J. A. F. Janzen in het Jaarboek 1975 is het resultaat van deze transactie.

Een artikel van zijn hand mag hier niet ongenoemd blijven. In de bundel *Van Standen tot Staten*, deel 1 van de Stichtse Historische Reeks, vinden we als zede bijdrage zijn „Op de vleugelen der provinciewet”. Bij gelegenheid van het 600-jarig bestaan van de Staten van Utrecht in 1975 gaf hij een overzicht van het hedendaagse provinciaal bestuur.

Met een citaat uit dit artikel zou ik deze terugblik willen besluiten. Zeer zeker zijn ten aanzien van zijn inzet voor Oud-Utrecht van toepassing de verzen die Schuttevaër als scheidend statenlid daar opnam:

Als vrienden gingen wij door 't leven, geroepen tot één zaak:

Naar 't welzijn der provincie streven: dat was ons aller taak.

C. H. Staal

WELKOM AAN EEN AANGRENZENDE HISTORISCHE VERENIGING

In maart van het vorig jaar vond in het historische café *De Brouwerij* te Vleuten een eerste oriënterende bijeenkomst plaats ter peiling van de belangstelling voor een historische vereniging.

Die belangstelling bleek bemoedigend. Al op 12 mei 1981 werd een voorlopig bestuur geïnstalleerd van wat toen officieel ging heten: *Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens*. In twee weekeinden van oktober organiseerde een enthousiaste groep leden een introductie-tentoonstelling zowel in Vleuten als in De Meern. Meer dan 2000 mensen kwamen een kijkje nemen, er werd een lesbrief geschreven voor de schooljeugd, kortom: de Vereniging kwam bij haar eerste optreden naar buiten uitstekend voor de dag. Ook de medewerking van gemeentelijke instanties en particulieren was voorbeeldig.

Inmiddels zijn de wittebroodsweken van de eerste geestdrift voorbij en heeft de activiteit van de werkers van het eerste uur geleid tot de vorming van enkele werkgroepen. Ook zijn er nu (1 febr.) twee nummers verschenen van het bulletin van de vereniging dat keurig is gedrukt en er aantrekkelijk uitziet. Op de omslag ervan zijn drie torens te zien, van elk van de drie dorpskernen één.

De inhoud ervan is ook alleszins de moeite waard. Ze

bestaat uit herinneringen van oudere dorpsbewoners (A. F. Migo), uittreksels uit het R.A. Utrecht over een pachterskwestie bij de oude dorpskerk van De Meern (Jac. de Bruijn), stukjes familiegeschiedenis zowel mondeling (Wijnand van Engelen) als schriftelijk (Arie Goes), het verslag van de werkgroep *Bottestein*, een verdwenen ridderhofstad in Vleuten, en een lijst van op een kaart aangegeven objecten binnen de gemeente die onder Monumentenzorg vallen, afkomstig van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

Al met al is ook met het bulletin een veelbelovende start gemaakt, zowel naar vorm als naar inhoud. Het adres van de redactie is: Léon van Esch, Hindersteinlaan 7, 3451 EV Vleuten, tel. 03407-28 71.

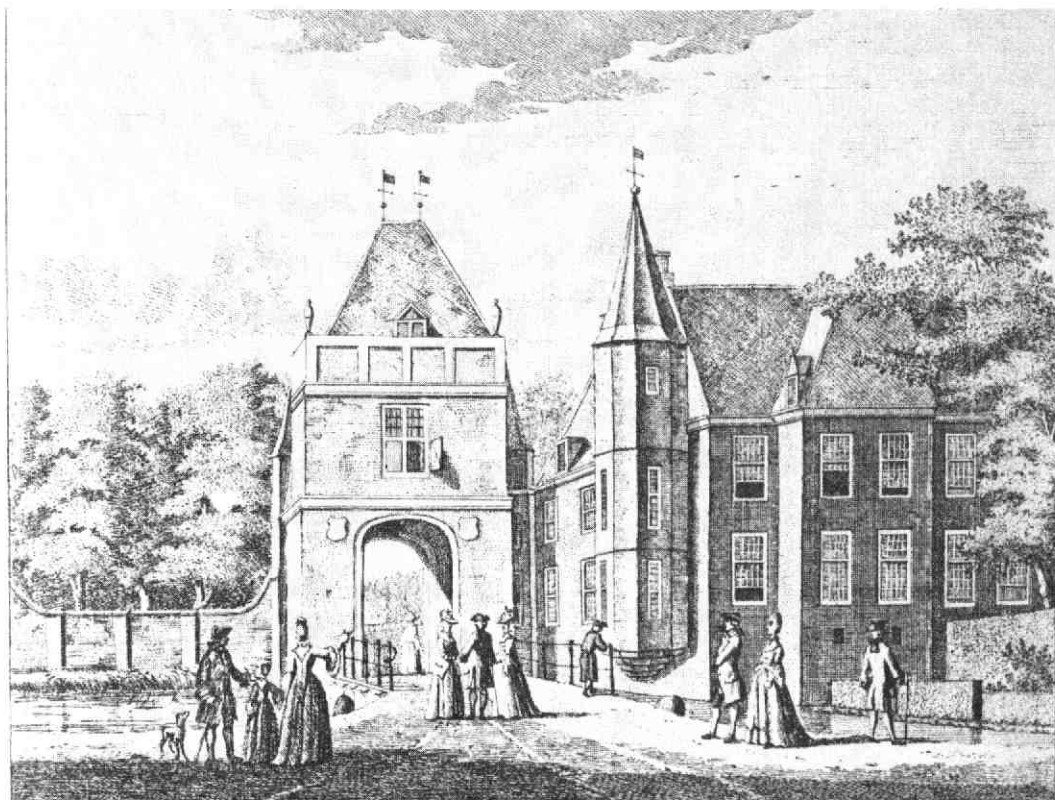
Het secretariaat van de vereniging wordt waargenomen door W. H. Denekamp, Utenhamstraat 5, 3451 BR Vleuten, tel. 03407-19 48.

De jaarlijkse contributie bedraagt f 25,-, voor 65-plussers f 10,-.

Welkom in de kring van historische verenigingen in de provincie Utrecht, en alle succes aan onze naaste buren. We zullen elkaar vast en zeker tegenkomen!

v. S.

VRIENDEN VAN ZUYLEN

De heerlijkheid Zuylen wordt voor het eerst genoemd in de 12e eeuw. Het huidige slot dateert uit 1300 en werd voor het laatst rond 1750 ingrijpend verbouwd. Sinds 1951 is Slot Zuylen met het daarbij behorende park als museum opengesteld. Dit gebeurde destijds om er zorg voor te dragen, dat het Slot als historisch monument bewaard en in stand gehouden kon worden. Tal van voorzieningen zijn getroffen om het gebouw en de inrichting in een goede staat te behouden. Zowel het hoofdgebouw als het poortgebouw hebben een aantal restauraties ondergaan en ook op dit moment wordt een ingrijpende restauratie uitgevoerd.

Regelmatig worden er acties ondernomen om het Slot als museum in de belangstelling te brengen. Daarnaast bestaan er plannen de mogelijkheden die Zuylen biedt, beter te benutten. Om hieraan een duidelijke vorm en inhoud te geven is een vereniging opgericht met de officiële naam: „De Vereniging van Vrienden van het Museum Slot Zuylen”.

Het doel van de vereniging van Vrienden van Zuylen is om bekendheid te geven aan het museum met de bestaande collectie, culturele evenementen - al dan niet verband houdend met de geschiedenis van Zuylen - te

organiseren en andere activiteiten te ontplooiën, die Slot Zuylen vitaal houden.

Lidmaatschap

Een ieder die aan het doel van de vereniging wil meewerken kan lid of donateur worden. Periodiek zullen de leden en donateurs van de geplande activiteiten op de hoogte gesteld worden en eens per jaar zal men worden uitgenodigd voor de algemene ledenvergadering. De contributie en donatie is voor 1982 vastgesteld op minimaal f 25,-. Ook bestaat de mogelijkheid om voor minimaal f 500,- lid voor het leven te worden (wij wijzen wellicht ten overvloede op de fiscale aftrekmogelijkheden).

Wie zich aan wil sluiten bij de Vrienden van Zuylen, wordt verzocht zich schriftelijk aan te melden bij de secretaris F. A. van Tuyll van Serooskerken, Tournooiveld 2, 3611 AS Oud Zuylen. De contributie gelieve men over te maken op bankrekeningnummer 43.29.38.001 van de AMRO-bank, Amazonedreef te Utrecht, ten name van „Vrienden van Zuylen”.

F. A. van Tuyll van Serooskerken

W. STOOKER 90 JAAR

Hartelijke gelukwensen komt de vereniging Oud-Utrecht haar erelid W. Stooker aanbieden, nu hij 24 februari zijn 90ste verjaardag heeft gevierd.

In 1957 nam de heer Stooker afscheid van de gemeente Utrecht als hoofdarchitect bij de toenmalige Dienst van Openbare Werken (thans ROVU geheten). Bij die gelegenheid, waar zijn vele verdiensten voor het behoud en het onderzoek van de monumenten van de stad Utrecht werden geroemd, nu 25 jaar geleden, viel hem dit erelidmaatschap ten deel. Eerste opmerkelijke feit: met deze kwart eeuw nadert de jarige het record dat de erevoorzitter dr. J. P. Fockema Andreae sinds 1949 op zijn naam heeft staan.

Maar met zijn pensionering ging Stooker niet op zijn lauweren rusten.

Op zijn 75ste verjaardag had deze actieve en van levenslust blakende architect zoveel restauraties in de provincie Utrecht verricht, dat het Maandblad een speciaal nummer aan deze werken van hem wijdde.

Door zijn opvolger, C. L. Temminck Groll, werden o.a. naar voren gehaald het herstel van het kerkje te Blauwkapel, het huis Cammingha te Bunnik, de N. H. kerken van Maarssen, Vreeswijk en Schalkwijk, de toren van Tuil en 't Waal en het huis Vechtoever.

Naast deze voltooide restauraties passeerden nog andere plannen waarmee Stooker bezig was, de revue. Sommige daarvan werden inmiddels uitgevoerd, andere daarentegen kwamen helaas ook nu nog niet zover.

Zo is de Oud-Katholieke kerk van St. Gertrudis in de Utrechtse Mariahoek nog immer in verval.

Maar naast het gememoreerde in 1967 zijn ondertus-

sen nog een aantal ideeën van Stooker werkelijkheid geworden. Was het niet Stooker die in de oorlog met dr. J. J. M. Timmers de plannen smeedde om het Catharijneconvent geschikt te maken als museum voor het Nederlands kerkelijk erfgoed? Na een lange omweg werd dit plan eindelijk verwezenlijkt: in 1979 is het oude Johanniterklooster als museum in gebruik genomen.

Toen Stooker in het begin van de jaren zestig de eerste gedetailleerde begrotingen opzette voor de restauraties van de Dom-, Buur-, Jans-, Jacobi- en Klaaskerk, heeft hij niet kunnen vermoeden, wél kunnen hopen, ooit iets van dit grootse project gerealiseerd te zien.

Dankzij zijn zeer hoge leeftijd heeft hij deze vreugde mogen smaken.

We wensen „de man van de Dom“, dat hij de feestelijke heropening van Buur- en Domkerk mag meemaken.

Nog een ander Stooker-initiatief is nagenoeg voltooid: de lantaarnconsoles langs de Utrechtse grachten. „Reliëfs in blauw“ is de titel van een boek dat zijn tweede opvolger, C. A. Baart de la Faille, met de adjunct-gemeentearchivaris A. Graafhuis samenstelde. Maar de idee van de gebeeldhouwde taferelen is van Stooker! Terecht vereeuwigd een console hem bij Oudegracht 130.

Moge ons 90-jarige erelid Stooker nog lang in goede gezondheid getuige zijn van deze en andere gebeurtenissen in stad en provincie Utrecht.

redactie

WOUTER PAAP ONTVING POSTHUUM EEN INTERESSANTE OPDRACHT.

Prompt dezelfde dag, waarop ik het januari nummer van Oud-Utrecht met het artikel over Wouter Paap had ontvangen, trof ik al een lange brief in mijn bus met een levendige reactie van architect Th. Haakma Wagenaar geschreven in diens machtige, maar leesbare hiëroglfen. Naast weldadige instemming bevatte de brief ook enige interessante aanvullingen. Zo had de schrijver het over de luide lach, waarmee de voor humor zeer gevoelige Paap op verhalen van derden kon reageren.

Wat de bewonderaars van de overledene zeer in het bijzonder zal interesseren is het feit, dat Paap vorig jaar tijdens een van de zomerse carillon-concerten een suggestie deed aan Haakma Wagenaar als voorzitter van de Utrechtse Klokkenpelvereniging. Hij, Wouter Paap, zou het zo prettig vinden, wanneer het gemeentebestuur hem de opdracht zou verstrekken voor het schrijven van een beiaard-compositie ter gelegenheid van de komende Dومتoren-herdenking.

Het Bestuur van de U.K.V. gaf deze suggestie terstond door aan het College van B. en W. Toen Wouter hiervan hoorde, zei hij in een gesprek met Haakma Wagenaar: „O, al zou ik die opdracht niet krijgen - ik ben al aan de klokken-suite begonnen en het thema wordt het melodietje - van je oom (Johan W.) gecomponeerd in 1921 bij gelegenheid van het zesde eeuwe-feest van de eerste-steen-legging“.

Paap zelf heeft de opdracht net niet meer beleefd, maar wel is de compositie in een voorontwerp op schrift gesteld. Deze schetsen heeft hij, zowel aan Joanna Wagenaar, de jongste dochter van wijlen Johan Wagenaar, toegezonden als aan de klokkenist Chris Bos. Laatstgenoemde zei meteen genoeg houvast te hebben aan hetgeen Wouter had opgeschreven, om het werk in de komende zomer te kunnen uitvoeren. Hopelijk op een Herdenkingsconcert Wouter Paap... De opdracht plus het daarvoor uitgetrokken honorarium zijn gelukkig posthuum aan de weduwe

verstrekt.

Uit Nijmegen kreeg ik een aardige reactie van de heer K. W. J. van Rossum, die, hoewel tot een jongere generatie behorend, de overledene meermalen van nabij heeft meegemaakt, toen deze als goede vriend van zijn ouders op bezoek kwam. Dit geschiedde op het bovenhuis Oudegracht 206, boven de boekhandel van Dekker en v. d. Vegt, de zaak waarvan zijn vader de directie voerde. Dezelfde briefschrijver maakte mij ook op een foutieve mededeling attent. Albert Dana was niet, zoals ik schreef, een zoon van de kapper Indermaur, maar de neef. Dat Paap zich bij zijn buurman Indermaur liet knippen, lag voor de hand. Vaak kwam het gesprek dan op Dana, over wiens zangprestaties zijn oom de kapper erg trots was. Toen zich echter

eens een concert voordeed waarover de recensies zeer negatief uitvielen, had neef lief bij de kapper afgedaan. Zodra de gelegenheid zich voordeed vroeg hij Wouter Paap of deze ook „die schorre kikker” op het concert had horen kwaken. Paap wist in zijn verhaal aan de van Rossum's hierover het onvervalste Utrechts, waarin deze kritiek was vervat, prachtig te imiteren, wat aan de anecdote extra kleur gaf.

Tenslotte wil ik persoonlijk hierbij nog de mensen bedanken, die mij bij het inwinnen van gegevens zo gul hebben geholpen. Hierbij denk ik in het bijzonder aan mevrouw Paap, aan mevrouw A. Romijn en niet te vergeten aan mevrouw E. Pompe van Meerdervoort-Wijmans en de heer W. van Beusekom.

C. A. Schilp

HISTORISCHE DAG IN AMERONGEN

Alle leden en donateurs van historische verenigingen en verzamelingen in de provincie Utrecht en andere belangstellenden worden hierbij uitgenodigd deel te nemen aan de Historische Dag 1982 op *zaterdag 8 mei 1982*.

Amerongen, gelegen aan de rand van de Utrechtse Heuvelrug is de plaats van samenkomst, waar de Gemeente gastvrijheid verleent in het Gemeentehuis, Hof 1, Amerongen.

De dag wordt georganiseerd in samenwerking met de Heemkundige Stichting, die in het gemeentehuis een kleine tentoonstelling over de tabakskultuur zal inrichten.

Het programma is als volgt:

10.30-10.45 uur - welkom door de burgemeester, de heer H. W. F. Mumsen.

10.45-11.30 uur - tabakskultuur rond Amerongen, inleiding door de heer D. Pezarro, sekretaris van de Heemkundige Stichting.

Bij de onderzoekingen naar oude gebruiken in de tabakskultuur zijn o.a. bandopnames gemaakt van gesprekken met tabaksverbouwers.

11.30-12.15 uur - de geschiedenis van Kasteel Amerongen, inleiding door de heer D. Pezarro. Juist de kleinere en daarom vaak zo boeiende facetten van het gebouw zullen worden besproken en met dia's worden toegelicht.

12.15-12.45 uur - gelegenheid tot het stellen van vragen en het bekijken van de tabakstentoonstelling.

13.00-14.00 uur - lunch in het Koetshuis van Kasteel Amerongen.

14.00 uur - excursie door het Kasteel en aansluitend een wandeling door het dorp met o.a. een bezoek aan een tabaksschuur.

Het aantal deelnemers moet worden beperkt in verband met de ruimte in de raadszaal van het gemeentehuis.

De kosten voor deelname bedragen f 20,-, inclusief de lunch en de toegang tot het Kasteel.

Opgaven voor deelname kunt u *tot 1 mei* richten aan:

Stichtse Culturele Raad, Mariaplaats 51, 3511 LM Utrecht (tel. 030-31 03 07) met vermelding van naam en adres en onder gelijktijdig overmaken van het verschuldigde bedrag op giro 173931 of bankrekening nr. 21.84.69.136.

POSTSCRIPTUM

Een kleine huldiging onderging de 90-jarige W. Stoker in de februarivergadering van de Gemeentelijke Monumentencommissie, waar de wethouder van Volkshuisvesting en Monumentenzorg, mr. A. J. Bransen, woorden van waardering voor persoon en werken uitsprak; waar architect Th. Haakma Wagenaar in een boeiend betoog, tevens zijn afscheidsrede als lid van de commissie, uiting gaf aan zijn gevoelens van bewondering voor het omvangrijke pakket Stoker-initiatieven met resultaat en verder de steeds sterker gegroeide vriendschapsbanden; waar ook de leden van de commissie hun voormalige adviseur confronteerden met de huidige gang van zaken in de commissie, en waar tenslotte ook mr. E. Bloembergen, voorzitter van de Vereniging Dom 600, verscheen om Stoker het erelidmaatschap van de vereniging aan te bieden, hetgeen deze minzaam en met humor aanvaardde. Geconstateerd kon worden dat Stoker, nog steeds ad rem, een uitgesproken oordeel heeft over wat in de stad geschiedt - en van dat oordeel ook ongevraagd ruimschoots mededeling doet, en voorts dat het buitengewoon moeilijk is hem van een passend geschenk te voorzien. De meest recente publikaties op het gebied van de stadsgeschiedenis bleken alle in zijn bezit. De commissie zoekt echter voort, zo wordt bericht.

U. F. H.

OPNIEUW: RURIK VAN TRAJECTUM

Van de auteur ontvingen wij de volgende reactie op de bespreking van zijn boek in het Maandblad Oud-Utrecht 54 (1981), p. 170 e.v. red.

Het is niet mijn gewoonte op kritieken in te gaan en als ik dat toch doe pleeg ik mijn weerwoord niet te verzenden. Bij uitzondering handel ik nu anders en wel omdat er door mijn geachte recensent M. Happel accoorden werden aangeslagen, die in zijn overigens zeer leesbare compositie niet thuishoorden en blijven naklinken. Hij is bij voorbaat verontschuldigd; het schrijven van vrijwel elk boek geschiedt met vallen en opstaan; het beoordelen evenzeer.

Maar waar de bespreking geschreven werd voor historisch geschoolden en echte belangstellenden in de historie, trof mij een gebrek aan waardering voor geheel onbekende facetten van onze vaderlandse geschiedenis in deze Karolingische roman RURIK VAN TRAJECTUM en ook voor het feit dat er zelden of nooit een Nederlandse Karolingische roman werd gepubliceerd.

Wij mogen daarbij niet uit het oog verliezen, dat zelfs sommige historisch geschoolde Nederlanders ontkennen dat er ooit Noormannen of Karolingers in Nederland zijn geweest, laat staan, dat een Deense viking hier 30 jaar uit naam des keizers heeft geregeerd en de eerste graaf van deze gewesten zou zijn geweest. En dat wij aan deze Graaf van de Zeekust de omlegging van de Rijn moeten danken, die het ontstaan van Rotterdam vergemakkelijkte omdat Rurik op de plaats des heils, nl. Dorestad woonde. Ik meen, dat niemand vóór mij deze conclusie heeft getrokken, ook geen Deen. Een Deense historicus, die mijn manuscript las schreef in zijn lectureadvies aan zijn opdrachtgever-uitgever, dat er in Rurik van Trajectum veel te weinig over Vendsyssel (noordelijk van de Liimfjord) werd geschreven en het louter verslagen van belegeringen waren. Zelf heb ik er nooit een belegering in kunnen vinden.

Een Nederlandse krant vond het een boeiend verhaal, te boeiend zelfs want de seksuele fragmenten hadden er net zo goed uit kunnen zijn weggelaten - dan was het nóg mooier geweest. Enfin, men kan onmogelijk op alles ingaan maar ik zou dit wel willen doen op de openlijk betwijfelde bronnenstudie; woorden overigens van de uitgever maar m.i. niet onjuist. De vraag is slechts welke eisen men stelt. Als men ziet op welk een mini-onderwerpen iemand heden te dage kan promoveren dan is mijn studie diepgaand te noemen. Ik deed er in elk geval tien jaar over.

Rurik was voor ons gebied lange tijd een belangrijke, kleurrijke figuur; hij liet zich pas dopen in 862 en was in 860 toen de Rijnomlegging plaats vond, bij de klooster-choniqueurs nog niet geliefd. Dat er, behalve in mijn boek, nergens aandacht is besteed aan het feit dat hij 1100 jaar geleden voor Nederland sneuvelde,

is te wijten aan de omstandigheid, dat noch het gemeentebestuur van Nijmegen noch de Universiteit aldaar diepgaande studies hebben ondernomen. Ook Utrecht en Wijk bij Duurstede lieten verstek gaan.

Ik ben van mening, dat nog altijd ons volkswantrouwen jegens Noormannen een rol speelt. Ook Professor dr. A. G. van Hamel was deze mening toegedaan. Zijns inziens werden de Scandinavische talen altijd achtergesteld bij alle andere; hij waarschuwde mijn vrouw en mij voor de teleurstellingen, welke deze discriminatie zou opleveren als wij onze studieplannen zouden doorzetten.

Er is in Utrecht vast wel eens college gegeven over de Ruriks maar dat bleef binnen de collegezaal. Bij Geyl is niet te vinden, dat de aanwezigheid van een Deense legergroep de Nederlandse stam in dertig jaar tijds zal hebben beïnvloed; de recensies hebben dit t.a.v. mijn boek ook niet opgemerkt. Integendeel: zie boven; ook Geyl was niet objectief t.a.v. Scandinaviërs en dat is wel het ergste wat men een wetenschapper kan verwijten. In Engeland heeft men met de grote vikingtentoonstelling van vorig jaar eindelijk het roer omgelegd; misschien komt het hier ook nog wel eens zover. Wat de bronnenstudie betreft: er is bitter weinig literatuur over deze periode te vinden; daarom was de romanvorm geëigend.

Zo kon ik tevens het belangrijke zendingswerk van de Apostel van het Noorden, bisschop Ansgar van Hamburg en Bremen, in een aanvaardbare context belichten en de onsterfelijke grootheid van Paus Nicolaas I, de eerste, die de Mensenrechten aan de orde stelde en er een martelaar voor werd. Elf eeuwen geleden. Dezelfde Mensenrechten van de accoorden van Helsinki. In mijn vervolgboek: „Een pokerspel om koningskronen” komt deze grote Heilige Vader uitvoerig zelf aan het woord. De heer Happel heeft gelijk wat de kaart betreft; dit was een pijnlijk gemis, dat verholpen zal worden.

Mijn lijst van geraadpleegde werken hield ik opzettelijk kort; het was immers geen dissertatie maar een roman.

Ik heb kunnen promoveren op mijn deels historische deels sociaal-geografische studie „Scandinavië, verwant cultuurgebied” (Boom, Meppel 1950, twee maal herdrukt); Ter Veen bood het mij aan maar de omstandigheden verhinderden het. Voor Rurik raadpleegde ik veel meer werken dan vermeld, zowel te Utrecht als te Nijmegen en in Denemarken en Frankrijk. En deed merkwaardige ontdekkingen; ik betrapte mijn eigen geschiedenislaar, de onvergetelijke G. Verschuur op vergissingen. Al kettergrokend wist hij ons zóveel bij te brengen uit ons verleden, dat wij van

zijn vak gingen houden, zelfs al sloegen wij later een andere richting in: vele van zijn leerlingen bleven hem welhaast adoreren. Ook Bolkesteins colleges, die ik in een gedicht herdacht, waren adembenemend; het zat er altijd vol.

Nog een ontdekking: ik constateerde al speurend, dat een bekende Nederl. encyclopedie, waar historici van naam aan medewerken, Koning Lotharius II, die na een driejarig verblijf in Italië naar het noorden terugkeerde, in Luik ziek zou zijn geworden en zou zijn overleden. Als het zo zwart op wit in een in leren band gevonden katern illustratiedruk staat is het gewaagd te gaan twifelen. Ik vond, dat Lotharius daar niets te maken kan hebben gehad; hij was hertog van Lyon en koning van o.m. Lotharingen zodat alleen Lyon of Metz zijn reisdoel konden zijn. In Franse werken vond ik Le Luc genoemd als plaats van het ziek worden en Plaisance als die van het sterven. Vanaf de Italiaanse grens, waar ik had gewerkt, begaf ik me naar Lyon via Le Luc. Daar viel mij de mistral op het lijf, een ijskoude, woedende noordenwind. Had ik op een paard gezeten, ik zou er ook ziek van geworden zijn. Neen, de studie in de ency was niet diepgaand genoeg geweest. Ook daar: vallen en opstaan.

Mijn wijbisschop Hilderik, - een bijfiguur, die ik *niet* als historisch aanduidde - werd bij mij *door Fulda* uitgezonden en niet door Trajectum. A propos, zelfs voor de TV werd enkele maanden geleden (Tros Aktua) ernstige twijfel uitgesproken of Bonifacius bij Dokkum werd vermoord of misschien ergens aan de Kanaalkust. De historicus Delahay houdt het laatste voor het waarschijnlijkst en meent, dat B noch Willibrord ooit in Trajectum zijn geweest. Mijn goede vriend dr. Thor Heyerdahl, in Nederland verguisd en beschimpt door het Alg. Dagblad, Nieuwsbl. v. h. Noorden en Intermédiair (dat mijn weerwoord weigerde) heeft aange-toond, dat mondelinge overleveringen, zelfs door 11 geslachten heen veel waarheid bevatten. Welnu: Friesland (het onze) werd lange tijd gekoloniseerd door het grote klooster van Fulda, dat er ambtsdragers had, toen of later. Als men in aanmerking neemt, dat Bonifacius hetzij direct na zijn dood of later in Fulda werd bijgezet, dan wordt het waarschijnlijker, dat hij niet aan de Kanaalkust maar in Friesland werd vermoord; naar men aanneemt niet uit religieuze maar uit roofof motieven. Ik hoop, dat ik u niet verveeld heb - al is dat ook voor een schrijver niet het voornaamste doel.

Herman D. Baars

BOEKENSCHOUW

Utrecht verleden tijd. Tekst: Janelle Gerritsen. Rijswijk, uitgeverij Elmar b.v. 1981. I.S.B.N. 906120 2647. Prijs f 29,50.

Dit boek is er één van een reeks over steden „verleden tijd“, wat taalkundig een minder gelukkige titel is omdat ze geen betrekking heeft op verzonken en weer opgegraven steden uit een ver verleden, maar op het nabije verleden van nog volop levende steden.

Behalve deze opmerking over de titel is er over dit boek alleen maar goeds te vertellen. Het is niet zomaar „alwéér een fotoboek“, het gaat hier om een verzameling heel bijzondere opnames.

Toen in 1970 de Dienst van Openbare Werken van het Achter Clarenburg verhuisde naar de Ravellaan - om daar later opgenomen te worden in wat thans de ROVU heet - deed hij heel zijn collectie glas- en celluloidnegatieven over aan de Gemeentelijke Archiefdienst. De foto's die uit dit bestand hier zijn afgedrukt bestrijken de periode vanaf het begin van deze eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog. Drs. A. F. E. Kipp van het bureau Monumenten schrijft een verhelderend *Voorwoord* over de betekenis en de achtergrond van de opnames en Janelle Gerritsen van de Afdeling Prentenverzamelingen van de Gemeentelijke Archiefdienst leidt de bloemlezing in. Bovendien heeft zij de foto's zo nauwkeurig mogelijk gedateerd en van korte maar duidelijke bijschriften voorzien. Zowat alle

plaatjes zijn van een verwonderlijk goede kwaliteit en er valt heel wat op te zien. Iedere opname geeft stof tot nadenken. Ikzelf ben het hele boek door getroffen door de stilte die op al die taferelen bijna tastbaar is, zelfs op foto's waarop toch veel mensen te zien zijn, zoals op die van het Vredenburg in 1927 (p. 15) en die van de openbare badplaats aan het eind van de Goedestraat (p. 79).

Bij alle verbazing over wat er in de stad uiterlijk in bouwkundig en technisch opzicht is veranderd, zijn het toch vooral de mensen op de foto's die boeien: hun kleding, houding, de blik waarmee ze naar de fotograaf kijken. Het zijn onze ouders en grootouders, maar het lijkt soms allemaal onbereikbaar ver weg van onze beleving nu. Het eerste plaatje is al direct een bron van opperste verwondering.

Het is 1904 en we kijken vanaf het Smakkelaarsveld naar de smalle Catharijnebrug en de bebouwing van de singel aan de „binnenkant“. Te herkennen zijn nog de gereformeerde Westerkerk en het gebouw van Vinkeburg, maar daarmee houdt het op. Want de vele bomen zijn weg, de twee windmolens op het Paardenveld, de ietwat komiek aandoende militaire colonie en de wandelaars, allemaal met gedekt hoofd. Wat zijn er trouwens veel hoeden en petten in dit boek te zien!

De bijschriften, ik zei het al, zijn uitstekend en zo up to date dat bijvoorbeeld de opheffing van boekhandel Van Wijk aan de Oudegracht al is „meegenomen“.

Natuurlijk blijft er hier en daar wel wat te wensen, zo zal het elke lezer wel vergaan. Op p. 72 is op het plaatje van de uitbreiding van het Julianapark (net als het oude stadion in het kader van de werkverschaffing) niet vermeld dat de Ludgeruskerk die er in volle glorie op te zien is, in 1977 is afgebroken. En het Julianapark heette in mijn herinnering niet *het park* maar *de tuin* van Kol. En ik stoor me steeds aan het germanisme *de twintiger, dertiger enz.* jaren, waarvan het ook in deze tekst wemelt. Maar dat zijn bijzaken. Niemand die dit boek aanschaft zal er spijt van hebben, is de garantie die deze recensie mag besluiten. Er is zowel een onderwerpen- als een personenregister in opgenomen.

Nijhoffs Geschiedenislexicon Nederland en België. Samengesteld door H. W. G. Volmuller in samenwerking met de redactie van De Grote Oosthoek 's Gravenhage-Antwerpen, Martinus Nijhoff, 1981. 655 p., met ill. I.S.B.N. 902479078 6. Prijs: f 135,-.

De relatief grote aandacht van Utrechtse zaken in dit lexicon is misschien wel te danken aan het feit dat de samensteller ervan corrector is van de Thorbecke-Scholengemeenschap in onze stad. Middeleeuwse begrippen als aartsdiaken, officiaal en immuniteit,

vrijwat namen van Utrechtse bisschoppen van Willibrord tot Alfrink, plaatsnamen als Amerongen, Amersfoort, Doorn, Vreeswijk en Vleuten krijgen een apart artikel. Een goede en meer omvangrijke behandeling krijgt *Utrecht* onder drie koppen: bisdom, provincie en gemeente. Het adjectief *Utrechts(e)* krijgt achter zich: factie, Kerk, Oorlog, Schisma, en *van Utrecht* krijgt *unie* en *vrede* vóór zich. De meer belangrijke items krijgen een korte literatuuropgave, en ook de illustraties zijn optimaal. Van de stad Utrecht is b.v. een kaartje met plattegrond van Domplein en omgeving opgenomen. Een bezwaar is dat het naslagwerk in een tamelijk kleine letter is gedrukt. Historici en amateurs kan het zeker goede diensten bewijzen. Maar dat mag dan ook wel voor zijn prijs.

Ton H. M. van Schaik

Agenda

Woensdag 14 april 1982. Lezing Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afdeling Utrecht. H. L. de Groot, Archeologisch nieuws uit Utrecht.

Pieterskerk, Pieterskerkhof 4. Aanvang 20.00 uur.

Tot 29 april 1982. Expositie van een selectie uit de aanwinsten van de Prentenverzamelingen van de Gemeentelijke Archiefdienst, verworven in 1981. Alex. Numankade 199, Utrecht. Geopend tijdens kantooruren.

Zaterdag 8 mei. Historische dag in Amerongen. Voor het programma; zie elders in dit nummer.

Woensdag 12 mei 1982. Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland afd. Utrecht. Thema-avond „Landesaufnahme“; overpeinzingen bij vondsten. Pieterskerk, Pieterskerkhof 4. Aanvang 20.00 uur.

Donderdag 27 mei. Voorjaarsledenvergadering in de Fundatie van Renswoude. Aanvang 19.30 uur. Agenda in maandblad van april.

maandblad oud-utrecht

55e jaargang - nummer 3 - maart 1982

Redactieadres:

Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:

U. F. Hylkema, Maliebaan 58
Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:

C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt,
tel. (030)-76 06 45, girorekening 575520.

Ledenadministratie:

Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:

Mw. J. G. Roding, Leidseweg 60,
3531 BD Utrecht, tel. (030)-94 28 76.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Op aanbod van de heer De Haas, verbonden aan de afdeling publiciteit van de Hema in Utrecht, kreeg de vereniging in oktober '81 ruimte „in de vitrines“ bij het restaurant van het bedrijf. In de serie kleine tentoonstellinkjes over diverse onderwerpen kon Oud-Utrecht een groter publiek eens wijzen op zijn activiteiten. Bij die publieksactie werd niet alleen kwistig met folders gestrooid, maar werden ook jaarboeken en maandbladen getoond. Verder gaven de vitrines door hun inhoud ons de mogelijkheid wat meer te laten zien van de toenemende belangstelling binnen en buiten de vereniging voor het reilen en zeilen van de Utrechtse bevolking omstreeks de eeuwwisseling en erna. De vitrines waren gevuld met een groot aantal al dan niet moeilijk te identificeren gebruiksvoorwerpen en fotografieën uit het recente verleden. Ze werden grotendeels opgedolven uit de kelders van het Centraal Museum. Bij de voorwerpen in de vitrines lagen vragen over het gebruik, de betekenis of de naam van het te identificeren object. Tijdens het wachten in de rij voor de buffetten van de Hema ontstonden tussen het publiek geanimeerde discussies over de nog ver-

geten of bijna vergeten huis-, tuin- of keuken gebruiksvoorwerpen in de vitrines langs de wand. Foto's leverden zoekplaatjes op voor jongere generaties, die grootouders of andere familieleden meenden te herkennen. Antwoorden werden op verzoek schriftelijk ingediend; ze kwamen via de secretaris in het museum terecht.

Daar kon van de nieuwe informatie soms dankbaar gebruik gemaakt worden.

Hoewel er bij het publiek ook reacties waren van: hoe is het mogelijk dat ze zo iets d  r niet allang weten. Eerlijkheidshalve moet worden gesteld dat de vermeende onwetendheid, voor het doel ietwat gechargeerd was. Twee foto's leverden nieuwe informatie op: Het harmonica-gezelschap, spelend buiten een gebouw in de openlucht blijkt niet minder te zijn dan een optreden van de Eerste Utrechtse Bandonionclub Excelsior, die omstreeks 1920 poseerde in de tuin van het oude Tivoli (afb. 1). Een lauwerkrans van deze club bevindt zich in het museum. Een van de bezoekers aan de Hema-vitrines, mevrouw H. Innikel-Heijmans, herkende zelfs nog een aantal musici. C. H.

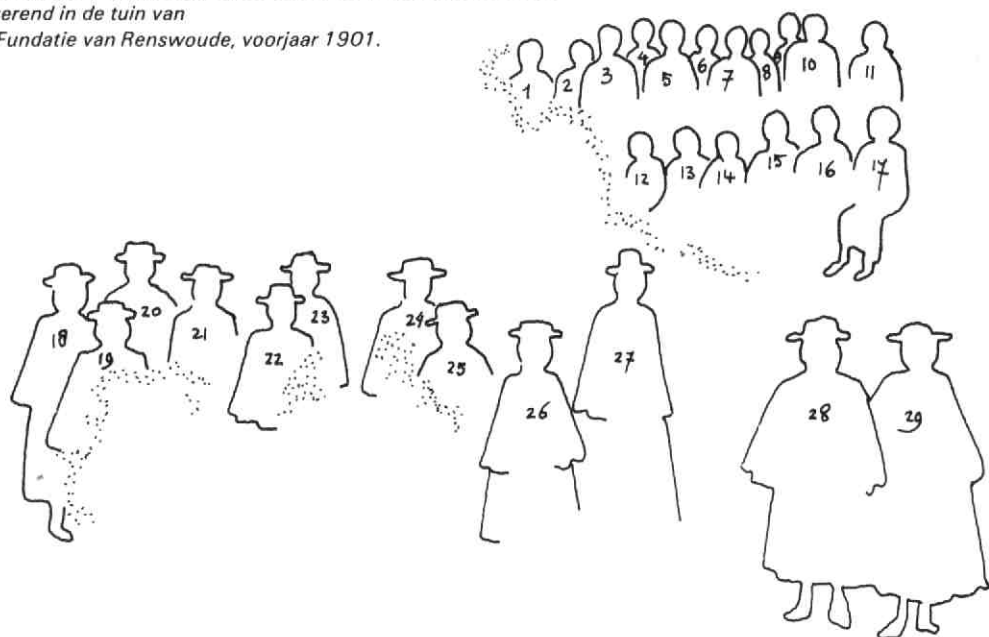
De Eerste Utrechtse Bandonionclub Excelsior, omstreeks 1920 poserend in de tuin van het oude Tivoli.

1. ? (kleine trom); 2. H. Heijmans (kleine trom); 3. ... Kerver (piston); 4. Jo van Dort (grote trom); 5. ... De Jong (bandonion); 6. ? (bandonion); 7. ? (bandonion); 8. Christiaan Ernst (bandonion); 9. ? (bandonion); 10. ?; 11. H. Neerings (dirigent); 12. Jan Heijmans (bandonion); 13. Henk de Ruiter (bandonion); 14. ... Van Wenzel (bandonion); 15. ? (bandonion); 16. ? (...); 17. ... Borewitch (bandonion); 18. Henk Achterberg (viool).

*Weeskinderen van het Utrechtse Stads- en Ambachtskinderhuis
poserend in de tuin van
de Fundatie van Renswoude, voorjaar 1901.*

*1. J. J. Vermeer; 2. P. Hendriks; 3. J. Nolthenius; 4. W. van Höben; 5. J. Balfoort; 6. Th. Peters; 7. B. Schoonheim;
8. P. Collard; 9. F. Peters; 10. C. Briede; 11. W. Blommestein; 12. W. Brouwer; 13. Ph. Blommestein; 14. F. Bak-
ker; 15. D. Loos; 16. H. Bringers; 17. A. v. d. Hoogen; 18. Trientje Racké; 19. Rika Bringers; 20. Lientje Racké; 21.
Dina Jansen; 22. L. Kruger; 23. Truitje van Oort; 24. Bertha v. d. Hoogen; 25. Mina v. d. Brink; 26. Betsy Peters;
27. Joh. Fock; 28. Jansje Grimmeleris; 29. Joh. Collard.*

Staal maakte van de foto een contourtekening met de namen van de bekende muzikanten. De lezers worden vriendelijk verzocht de onbekenden op de foto te identificeren en eventuele namen aan de secretaris te melden.

Dezelfde bezoeker aan de Hema-vitrines schonk ook nog een aantal bandonion-muziekboeken, afkomstig uit het bezit van een der leden van de club. Uit dat materiaal blijkt dat Excelsior populaire Duitse „Schlagers“ speelde, zoals: „Grüsst mir das rosige Kind an der Elbe und sagt ich kehre wieder,“ getoonzet door de onvergetelijke Hugo Fiedler. Of het lied „Das kleine Niggergirl“ en „Am Elterngrab.“ Deze laatste titel nu, sluit aardig aan op een tweede foto, die in de vitrine was opgehangen.

Verzoeken om identificatie leverden minder op. Hij dateert dan ook uit het voorjaar van 1901.

In de binnentuin van de deftige Fundatie van Renswoude mogen hier de wezen van het belendende Ambachtskinderhuis aan de Agnietenstraat voor de fotograaf poseren (afb. 2). De 12 meisjes en 17 jongens - er zijn verscheidene broertjes en zusjes onder de wezen - dragen hun zondagse weeskledij. De meisjes met zwartstrooien matelot en schoudermantels, de jongens met hoge boord, een horlogeketting en glim-

mend gepoetste schoenen (tot 1896 werden er nog klompen gedragen). De groep staat opgesteld onder de Zuidkant van de regentenkamer in de tuin, waar tulpen bloeien en de stamrozen in blad staan. De gevel op de achtergrond is nog niet vervangen door de vroeg-twintigste eeuwse gevel, die beter bij de bouwwijze van de Fundatie zou gaan aansluiten; het gedeelte dat later De Hoge Stoep ging heten.

Twee jaar vòòr het nemen van de foto was van de overleden secretaris-rentmeester dhr. J. J. Metelerkamp, een legaat van f 10.000,- ontvangen, dat nieuwbouw mogelijk maakte. In 1919 werd het nieuwe gebouw in gebruik genomen; hetzelfde jaar als het museumgebouw ernaast. In dit geval zijn de namen van de gefotografeerden wel bekend; ze worden hier volgens de nummering op de contourtekening weergegeven.

Oud-Utrecht stelt u nu de vraag of er nog lezers zijn die op grond van deze namen, ouders, grootouders of andere familieleden herkennen op de foto. Zo ja, dan gaarne reacties.

Beide foto's zullen uiteindelijk belanden in de historische atlas van het Gemeente Archief, waar dit materiaal, mits zo goed mogelijk gedocumenteerd, zijn diensten voor nu en later kan bewijzen.

D. P. S.

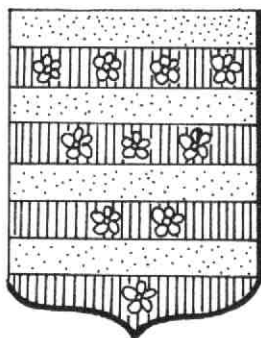
Soudenbalch?

Met alle respect voor het belangrijke werk, dat de samenstellers van „de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht over 1981“ geleverd hebben, 1.) zij het mij vergund om groten-deels buiten de eigenlijke materie om alleen op genealogisch-heraldisch gebied een emendatie voor te stellen.

Op blz. 57 bovenaan werd in afbeelding 74 bovenaan, in gedeeltelijk gereconstrueerde tekening een sieraad weergegeven, met, zoals verklaard is, het wapen „Zoudenbalch“ (drie ringen, 2 en 1). En op diezelfde bladzijde toont onderaan (zoals het heet) een afbeelding 75 „de wapens van Evert Zoudenbalch aangebracht op een doorgang van het Elisabethgasthuis.“

De hieruit voortvloeiende stelling, dat Evert Soudenbalch over twee (!) wapens kon beschikken gaat echter evenmin op als de bewering, dat het wapen voorstellende drie ringen (zie boven) een wapen Soudenbalch zou zijn, 2.) hetwelk ten rechte is afgebeeld. Overigens komt het mij beslist onhoudbaar voor om de datering van de bewuste objecten naar de XVI eeuw te verwijzen. Misschien is het hier dan ook een simpele verschrijving voor „XVII eeuw;“ gelet immers èn op de modelering van het maaswerk èn op de toegepaste schildvorm. Er moet rekening mee worden gehouden dat het in dit geval gaat dus over de wapens van een *echtpaar*, een alliantie Soudenbalch met N.N., waarvan de vrouw de drie ringen voerde.

De Soudenbalch's behoorden onder de allereersten te Utrecht in de middeleeuwse maatschappij en het geslacht heeft zich langdurig staande weten te houden.

Soudenbalch

De eigennaam doet ons wellicht wat vreemd aan maar dient wel te maken te hebben met het woord „balch“ waarmee een scheldnaam niet uitgesloten is. Een oude, maar daarom geenszins verwerpelijke genealogie dezer familie, daterende uit de XVII eeuw, indertijd ontdekt door Jhr. A. van Asch van Wijck, werd letterlijk gecopieerd en afgedrukt in „De Navor-scher“ van 1883. 3.). Ofschoon in tal van latere publi-

cf pag 112

caties aan de Soudenbalch's gewijd 4) vrij wat aanvullingen geleverd werden, kan niettemin deze eerste genealogie mogelijke critiek glansrijk doorstaan. Wie was nu de vrouw met het wapen der drie ringen in het pand Mariaplaats no. 9?

In de ter sprake gekomen literatuur is aangetoond, dat de echtgenote van Evert Soudenbalch, die in 1530 overleden Utrechtse burgemeester, die aanvankelijk daar „in groot crediet“ leefde, echter in 1525 uit de stand gebannen werd „en zijn huis gespolieert“ doch terugkeerde, geheten was Maria van Brien. Grote kans bestaat er daarom, ofschoon de tot dusverre bekende wapens - Van Brien volstrekt afwijkend zijn, dat het wapen met de ringen toch aan een al dan niet riddermatig geslacht Van Brien heeft toebehoord. Mocht deze verklaring onjuist zijn dan is er wellicht een geringe kans, dat het zou kunnen worden geïdentificeerd met het familiewapen Segrode of van Segraedt (Suggerode) omdat die naam in de oudste genealogie toevallig genoemd wordt, zij het in een stellig corrupte tekst: „Evert Soudenbalch d. tr. Gerrit Suggerode de off. . . 5)“ Maar met dat al lijkt de verklaring Soudenbalch - Van Brien zeker de meest waarschijnlijke.

Mr. J. Belonje
Alkmaar

zie ook pag. 112

Noten

- 1) „Maandblad Oud-Utrecht“ LV, 1982, blz. 15 evv.
- 2) J. B. Rietstap „De Wapens van den tegenwoordigen en den vroegeren Nederlandschen Adel,“ Groningen 1890, blz. 396: gedwarsbalkt van goud en rood van 8 stukken, de vier rode balken beladen met 10 zilveren rozen 4, 3, 2 en 1. Helmtken een rode hoed met gouden opslag, twee recht op geplaatste gouden knuppels dragende. Zeker lijkt het gewenst om het beeldhouwwerk eventueel microscopisch te controleren op aanwezigheid van e.v. oude kleuren.
- 3) XXXIII, blz. 287/8/9.
- 4) „De Navorscher“ XXXIV, 1884, blz. 165, 532; a.v. XXXV, 1885, blz. 632; a.v. XXXVII, 1887, blz. 197; a.v. LIII, 1903, blz. 234; „De Nederlandsche Leeuw“ LIV, 1936 kolommen 182 en 222; a.v. LV, 1937, kol. 27; Kroniek van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht XXXI, 1875, blz. 190; Mr. P. C. Bloys van Treslong Prins „Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de kerken der Provincie Utrecht,“ Utrecht 1919 blz. 177, sub 144; De Wapenheraut XXII, 1918, blz. 104; MS 61 collectie mr. W. A. Baron van Spaen LaLecc, Hoge Raad van Adel te 's-Gravenhage, blz. 253/4/5, enz.
- 5) A. Fahne „Geschichte der Kölnischen, Jülichischen und Bergischen Geschlechter,“ Köln-Bonn 1848, I, S. 398; II, S. 136; Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins L, 1929 Nr. 167, 195, 204, 215, 235, 269, enz. Dit wapen is drie zilveren ringen, 2 en 1 op rood.

NIEUWE LEDEN

Mw. M. F. Alders-van der Meyden, Bussum
D. Bartels, Utrecht
A. A. van Berkel, Nieuwegein
Ir. H. Beunderman, Bilthoven
Dr. W. den Boer, Leersum
Mw. C. G. Bokkers, Utrecht
J. H. Boonman, Utrecht
C. Boonstra, Vianen
R. Bouwmeester, Bilthoven
P. Broekema, Utrecht
G. Bruning, Utrecht
A. P. de Bruine, Nieuwegein
Ir. A. M. Bunjes, Bunnik
P. J. M. Collard, Utrecht
Dr. H. P. Deys, Rhenen
M. J. van Dijken, Utrecht
J. J. M. van Gemert, Utrecht
Mw. D. S. Goedkoop-Roessingh van Iterson, Zeist
J. R. Griffioen, Zeist
Willy Groeneveld, Utrecht
H. L. de Groot, Scherpenzeel
Mw. W. van Heeckeren-Vermeulen, Utrecht
G. van Heusden, Oud-Zuilen
Historische Vereniging Oud-Rhenen
P. G. M. Hofmans, Utrecht

Rik van Hooft, Utrecht
H. W. Huinck, Utrecht
Mw. H. Innikel-Heijmans, De Bilt
M. J. S. Jurriëns, Amsterdam
C. Klomp, Soest
C. J. Kolman, Houten
Th. A. H. M. de Koning, Utrecht
H. de Kruiff, Utrecht
Mw. ir. J. H. ter Kuile, Utrecht
A. W. Kuipers, Breukelen
M. Laudy jr., Utrecht
Mw. C. G. de Leeuw-Kohsieck, Maarssebroek
H. H. van Leeuwen, Utrecht
Ing. R. M. M. Lemke, Utrecht
B. A. van Leusden, Utrecht
Dr. C. E. M. de Maat, De Bilt
B. J. M. Michel, Utrecht
P. Mensert, Gouda
Mw. J. G. Mooy, Utrecht
A. W. G. P. Mijnders, Gouda
Mw. C. Nelissen, Utrecht
Martinus Nijhoff B.V., Den Haag
A. Oosting, Utrecht
Openbare Bibliotheek Maarssebroek

Mw. I. Ouborg, Utrecht
Mw. drs. H. M. A. Peeze, Utrecht
Mw. mr. E. Peterse, Utrecht
H. H. Postma, Amsterdam
Mw. J. P. Schinkel - Vermeulen, Alphen a/d Rijn
Mw. O. Schmalhausen, Vianen
J. B. Schreur, Abcoude
H. Schoenmaker, Abcoude
J. A. Smits, Utrecht
A. W. Snel, Utrecht
H. J. Simonis, Utrecht
M. van Steenwijk, Harderwijk
P. Tweehuysen, Utrecht
Mw. H. van Veenendaal, Utrecht
H. M. J. Verhoeckx, Prinsenbeek
D. M. D. F. Vervaart, Utrecht
H. van der Voorn, Utrecht
Mw. drs. M. W. M. Vos-van Gortel, Utrecht
Mw. J. G. P. ter Welle-Heethuis, Gouda
R. M. van Westrhenen, Bilthoven
E. Wiltink, Utrecht

Dr. PETER HANS KYLSTRA

(2-12-1924 - 4-12-1981)

Om een echte „Utrechter“ te zijn hoeft de wieg niet per se in de Domstad te hebben gestaan. Dat heeft Dr. Kylstra, geboren in Waardenburg, wel bewezen. Pas tijdens zijn studie is hij in Utrecht komen wonen, maar zijn liefde voor onze stad en zijn bewoners, zowel in het heden als verleden, was bijzonder groot.

Peter Hans Kylstra werd na zijn doctoraal examen (1951) assistent in het fysiologisch laboratorium onder leiding van de bekende hoogleraar en luchtvaartpionier prof. dr. J. Jongbloed. Al spoedig bleek dat Kylstra een zeer technisch inzicht paarde aan een grote wetenschappelijke belangstelling, met name voor de hersenen en zintuigen. Zo werden er door hem diverse ingenieuze apparaten ontwikkeld ten behoeve van kliniek en onderwijs; o.a. in 1953 reeds een zes kanaals electroëncefalograaf waarmee de elektrische activiteiten van de hersenen konden worden geregistreerd. Na zijn promotie (1961) werd hij belast met het onderwijs in de zintuigfysiologie. Ook is hij jarenlang docent geweest in de fysiologie en acoustiek voor de Nederlandse Vereniging voor Logopaedie. Dat hij hiernaast een fervente hobby had in de telefonie zal niet verbazen.

Toen in 1968 professor Jongbloed werd opgevolgd door een hoogleraar van buiten Utrecht wilde Kylstra liever weg. Hij werd directeur van het Utrechts Universiteitsmuseum, een functie die hem als op het lijf was geschreven. Hier immers vond hij alle instrumenten en manuscripten van de grootste nederlandse experimentator en fysioloog professor Donders; hier was ook een unieke collectie natuurwetenschappelijke instrumenten.

Met al het enthousiasme Kylstra eigen, begon hij een aantal boeiende exposities in te richten die talloze bezoekers trokken.

Velen zal wellicht de tentoonstelling over Jung nog helder in gedachten staan. Kylstra probeerde ook in algemene zin de interesse voor de geschiedenis en natuurwetenschappen te stimuleren. Diverse lezingen voor de vereniging Oud-Utrecht getuigen hiervan. Schoolkinderen die in het museum kwamen werden als even belangrijk beschouwd als buitenlandse wetenschappelijke onderzoekers. Ook droeg hij in talrijke wetenschappelijke en populaire publicaties zijn visie over de wetenschap in heden en verleden uit en over de rol die het Utrechts Universitair Museum daarbij kan spelen. Zeven jaren lang was Kylstra voorzitter van de Vereniging Utrechtse Museum Directeuren. In april 1980 werd hij gekozen tot voorzitter van de sectie Technische Musea van de Nederlandse Museumvereniging.

Kylstra's vele historisch wetenschappelijke bijdragen op het terrein der telecommunicatie, electrotechniek en fysiologie maar bovendien zijn grote didactische gaven hebben ertoe geleid dat hij werd voorgedragen als hoogleraar bij de geschiedenis der techniek aan de Technische Hogeschool te Delft. Helaas heeft een langdurige en tenslotte fatale ziekte belet dat hij deze eervolle benoeming kon aanvaarden. Een markante „Utrechter“ is ons ontvallen. *Dr. G. T. Haneveld*

CONTRIBUTIE BETALING

Herhaalde opwekking

Er is helaas nog een groot aantal leden, dat tot nu heeft verzuimd de contributie over 1982 over te maken op postrekening 57 55 20, de contributie-rekening van onze Vereniging.

De penningmeester doet nogmaals een beroep op al die (vele) leden, die de acceptgirokaart nog ongebruikt hebben gelaten.

LEDENVERGADERING

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Voorjaarsledenvergadering, te houden op donderdag 27 mei a.s. in de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht. Aanvang: 19.30 uur.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de Algemene Najaarsledenvergadering van 26 november 1981
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Verslag van de penningmeester over het jaar 1981, de jaarrekening en de accountantsverklaring
5. Verslag van de secretaris over het jaar 1981
6. Bestuursmutaties
Statutair aftredend zijn de heer drs. U. F. Hylkema en mevrouw drs. M. E. de Haas. Beide bestuursleden stellen zich herkiesbaar. Het bestuur stelt voor hen beiden opnieuw te benoemen.
Volgens artikel 12 lid 8 van de statuten kunnen tegenkandidaten schriftelijk gesteld worden door tenminste 10 leden. De namen van de tegenkandidaten dienen tenminste 3 dagen voor de aanvang van de vergadering, waarin de vacatures zullen worden vervuld, schriftelijk aan het bestuur te zijn medegedeeld.
7. Commissies
In verband met haar huwelijk en vestiging in het buitenland zou mevrouw drs. J. G. Roding graag van haar functie van lid van de redactie van het maandblad worden ontslagen. Het bestuur stelt voor op haar verzoek in te gaan en in de najaarsledenvergadering te komen met de voordracht voor een nieuw redactielid.
Het bestuur stelt voor als lid van de propagandacommissie te benoemen de heer J. D. Jansen. De kandidaat heeft zich daartoe bereid verklaard.
8. Mededelingen over excursies, lezingen, propaganda, Maandblad en Jaarboek
9. De viering van het zesde eeuwfeest van de Domtoren
10. Wat verder ter tafel komt
11. Rondvraag
12. Sluiting

Na afloop van de vergadering, omstreeks 20.45 uur, spreekt dr. W. H. Vroom, hoofd van de afdeling Nederlandse geschiedenis van het Rijksmuseum te Amsterdam, over **De financiering van de bouw van de Utrechtse Dom**.

FINANCIEEL JAARVERSLAG OVER 1981

Op de komende voorjaarsledenvergadering zal u de hierbij afgedrukte jaarrekening over 1981 ter goedkeuring worden aangeboden. Bij deze jaarrekening, welke door het bestuur is vastgesteld, kan nog de volgende toelichting worden gegeven.

Over 1981 bedroeg het saldo van baten en lasten f 1.450, welk batig saldo is toegevoegd aan het vermogen der vereniging; het eigen vermogen bedroeg per einde 1981 f 64.679.

De omvang van de liquide middelen werd in 1981 sterk beïnvloed door het reeds in september verschijnen van het omvangrijke jaarboek.

De liquiditeitspositie verbeterde in 1981 met ruim f 10.000 door het nog niet besteden van de voor het register op de jaarboeken 1954-1983 afgezonderde gelden.

Onder contributie zijn verantwoord over 1981 de bijdragen van 1866 leden; per einde 1981 had de vereniging 1820 leden. In 1981 ontving de vereniging, evenals in voorgaande jaren, een donatie van f 10.000; voor de uitgave van het omvangrijke jaarboek en de jubileum-bundel werden subsidies, in totaal f 15.000, van een viertal fondsen ontvangen. Alle gevers zijn wij bijzonder erkentelijk.

De rente-baten zijn hoger dan was begroot door een hogere rentestand en een betere liquiditeit.

De kosten van het jaarboek zijn aanzienlijk hoger dan in voorgaande jaren door de grotere omvang (386 pag.) van het jaarboek en door de extra exemplaren van de jubileumbundel; tegenover deze hoge kosten dienen de ontvangen subsidies ad f 15.000 te worden gesteld.

De algemene kosten zijn hoger dan begroot door kosten in verband met het afscheid van enige bestuursleden en donaties aan enige Utrechtse stichtingen.

Aan het fonds voor uitgave van het register op de jaarboeken 1954-1983 is voor de laatste maal f 10.000 toegevoegd. Naar verwachting is dit fonds daarmee voldoende groot.

Namens het bestuur, J. F. J. Hoeting penningmeester

		Balans per 31 december 1981		Balans per 31 december 1980	
		f	f	f	f
Vorraden	prentbriefkaarten	PM		470	
	litho's Kuik	203		220	
			203		690
Vorderingen korte termijn	te vorderen posten		2.099		2.074
Liquide middelen	rekening-courant	15.669		2.533	
	spaarrekeningen	91.354		127.828	
			107.023		130.361
			109.325		133.125
Eigen vermogen	vermogen AoPo	63.229		53.151	
	resultaat 1981 resp. 1980	1.450		10.078	
			64.679		63.229
Voorzieningen	propagandafonds	2.909		2.356	
	register 1954-1983	28.000		19.000	
			30.909		21.356
Schulden op korte termijn	te betalen kosten	13.300		47.186	
	vooruitontvangen bedragen	437		1.354	
			13.737		48.540
			109.325		133.125
PM verplichting tegenover	drukker van het maandblad		31.000		29.000

		Resultatenrekening 1980	Begroting 1981	Resultatenrekening 1981
		f	f	f
Baten	Contributie	65.494	65.000	67.081
	Advertenties	5.610	5.600	5.610
	Winst voorraden	2.191	1.000	3.132
	Donaties	11.781	1.500	11.174
	Subsidies jaarboek 1981	-	12.000	15.000
	Rente	12.933	8.000	14.726
		98.009	93.100	116.723
Lasten	Jaarboek	32.321	51.300	54.991
	Maandblad	32.846	38.000	36.319
	Overige activiteiten	1.005	500	345
	Kosten van beheer	5.741	6.300	5.893
	Algemene kosten	5.594	5.000	6.678
		77.507	101.100	104.226
	Dotatie Propagandafonds	424	-	1.047
	Dotatie Fonds Register 1954-1983	10.000	5.000	10.000
		87.931	106.100	115.273
Resultaat	Voordelig	10.078	-	1.450
Nadelig			13.000	

ACCOUNTANTSVERKLARING

Wij hebben de jaarrekening 1981 van de vereniging Oud-Utrecht gecontroleerd. Op grond van dit onderzoek zijn wij van oordeel dat deze jaarrekening een getrouw beeld geeft van de grootte en de samenstelling van het vermogen per 31 december 1981 en het resultaat over 1981.

Utrecht, 28 januari 1982

Mr. P. J. Schadé Accountants B.V.
(w.g.) W. Koops

INSTITUUT VOOR GESCHIEDENIS GEEN BEWAARPLAATS VAN MANUSCRIPTEN

Vorig jaar werd ik twee keer in verbazing gebracht door de mededeling dat op het Instituut voor Geschiedenis te Utrecht aantekeningen bewaard zouden worden die Tenhaeff gemaakt had uit het Domarchief in verband met zijn uitgave van de Dombouwrekeningen.

Eerst vroegen een paar studenten kunstgeschiedenis ernaar, omdat ze die aantekeningen wilden raadplegen voor hun scriptie over de oude kerkschat van de Dom. Dat klonk nog vaag; 't had van horen zeggen kunnen zijn. Maar een tijdje later las ik in de dissertatie van Vroom over de kathedraalbouw in de Middeleeuwen, dat hij „dankbaar gebruik” gemaakt had „van de door Tenhaeff gemaakte regesten, bewaard bij het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht 1).” Dat klonk heel pertinent; op mijn navraag kon hij bovendien een duidelijke beschrijving geven van die fiches die hij jaren geleden in ons instituut benut had. En de staffleden van wat nu de afdeling Middeleeuwen van het Instituut voor Geschiedenis heet, en van de bibliotheek weten van niks!

Dat werd mij te dol. Daarom heb ik het spoor waaraan bovengenoemde studenten al begonnen waren verder afgegaan en de bewuste aantekeningen inderdaad teruggevonden. Op verzoek van de bezitter heb ik ze nu aan het Utrechtse Rijksarchief overgedragen.

Zelf zou ik ze ook niet teruggewenst hebben op ons instituut 2). Dat beschikt namelijk alleen over een bibliotheek met gedrukte boeken en tijdschriften. Voor het bewaren van materiaal-in-handschrift heeft het

geen voorzieningen, en de staf is er ook niet op ingesteld.

Toch wordt zulk materiaal ons af en toe wel aangeboden, met name collegeaantekeningen van vroegere docenten en studenten. Wanneer ik met zo'n geval te maken krijg dring ik er altijd op aan dat zulke paperassen aan de handschriftencollectie van de Universiteitsbibliotheek worden gegeven. In andere gevallen is deponering in het Rijks- of Gemeentearchief of in het Universiteitsmuseum zinvoller; dat hangt van de aard van de stukken af.

Daarom wil ik dit advies ook maar eens in het openbaar vastleggen; vindt u bij een verhuizing of een boedelopruiming papieren, foto's, cahiers e.d. van iemand die eertijds in Utrecht geschiedenis gestudeerd of gedoceerd heeft, denkt u dan *niet*: dat is vast iets voor het Instituut voor Geschiedenis! Overlegt u liever bij welke van de vier conserverende instellingen - Universiteitsbibliotheek of -museum, of de archieven - die stukken het beste tot hun recht zullen komen als ze de moeite van het bewaren waard zijn.

Louise van Tongerloo

Noten:

- 1) W. H. Vroom, De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de Dom van Utrecht (Maarssen 1981) 230, 450 noot 5.
- 2) Nog geen 20 jaar na Van de Ven's artikel over bisschop Joris van Egmond kon ik de fotocopie van een Frans artikel over deze bisschop op ons instituut terugvinden; Van de Ven schreef, er een aan het instituut, een aan het Rijksarchief gegeven te hebben (Jaarboekje Oud-Utrecht 1959, 88).

NEDERLANDSE BUITENPLAATSEN EN HISTORISCHE LANDSCHAPPEN

De geschiedenis van de Nederlandse buitenplaats is in 90 van de 100 gevallen een geschiedenis van een kasteel of buiten en zijn bewoners. Weinig aandacht is tot op heden geschonken aan het landschap rond het bouwwerk.

Om in die lacune te gaan voorzien is er een stichting opgericht, die wil bevorderen dat er een atlas en een handboek *Nederlandse buitenplaatsen en historische landschappen* zal verschijnen. In samenwerking met de uitgeverij Canaletto te Alphen a. d. Rijn wil de stichting een zevendelige uitgave van atlas en handboek laten verschijnen, waarschijnlijk in meerdere afleveringen. Deel 3 zal handelen over de provincie

Utrecht. Vandaar dat ik dit initiatief hier gaarne onder de aandacht breng.

De atlas zal bestaan uit kaarten welke in mappen geleverd worden. Iedere map (28,5 x 41 cm, losbladig) zal bestaan uit: a) hedendaagse kaarten, in grijs gedrukt, met in bruine overdruk de omtrekken van de aanleg der buitenplaatsen; b) oude gedrukte en handschriftkaarten; c) registratie en classificatielijsten van de buitenplaatsen, en d) een algemene inleiding. De oplage van de atlas zal waarschijnlijk 500 exemplaren bedragen.

Op iedere map uit de atlas gaat een boekdeel aansluiten, waarin een uitvoerige inleiding wordt gegeven op

de specifieke kenmerken van de buitenplaatsen in de onderhavige provincie. De belangrijkste afbeeldingen zullen worden gereproduceerd. De serie zal starten met het deel Overijssel. Auteur is Jhr. dr. H. W. M. van der Wyck.

Tegelijk met dit initiatief is ook een Vriendenkring opgericht. Leden van deze Vriendenkring kunnen op alle uitgaven van de stichting een reductie van 10% genieten.

De contributie van de Vriendenkring bedraagt f 10,- ineens voor de periode van 5 jaar. Het Secretariaat van de Vriendenkring van de Stichting Nederlandse buitenplaatsen en historische landschappen is gevestigd: Muurhuizen 11-13, 3811 EC Amersfoort.

Inmiddels verscheen bij de stichting de vogelvluchtgravure van Zeist. De uitgave is de tweede in de vogelvluchtreeks (1. Rosendaal, 2. Zeist, 3. Heemstede (verschijnt binnenkort)). De map Zeist bevat de vogelvluchtgravure van Daniël Stoopendaal met los op 7 bladen de 20 randgravures (25 x 40 cm), alsmede een geïllustreerde begeleiding van 7 pagina's.

De map Zeist kost f 24,00 (voor leden van de Vriendenkring f 22,50). De map Rosendaal kost f 22,50 (voor leden van de Vriendenkring f 20,00). De mappen zijn te bestellen bij het Secretariaat Nederlandse Buitenplaatsen, Muurhuizen 11-13, 3811 EC Amersfoort.

C. S.

HET VIJFZUSTERHUIS IN DE WATERSTRAAT

In het Raads Dagelijks Boek (G.A.U., II nr. 121) wordt op 18 december 1598 meegedeeld, dat indertijd door een bisschop van Utrecht „een Collegie van vyff susteren off Bagynen“ gesticht is in „sekere hussinge staende inde Watersteeg achter St. Jacobs kercke van oudts genaemt het vyff Susteren off bagynen huys“. Deze „susteren“ waren echter „over lange Jaeren verstorven ende vervreemt“ en het beheer over dit zusterhuis was opgedragen aan de kerkmeesters van de Jacobikerk. Vermoedelijk zal dit gebeurd zijn omstreeks 1580, toen de openlijke uitoefening van de katholieke godsdienst verboden werd. De Raad geeft nu aan de kerkmeesters van de Jacobikerk de opdracht het Zusterhuis te blijven beheren over welk beheer zij jaarlijks verantwoording zullen moeten afleggen.

De arme vrouwen, die in het genoemde huis onderhouden worden, zijn gehoorzaamheid verschuldigd

aan de genoemde kerkmeesters; hun roerende goederen vervallen na hun overlijden aan het Zusterhuis en zullen door de kerkmeesters van de Jacobikerk verkocht worden ten bate van het Zusterhuis.

De tegenwoordige zusters Augustinessen zijn werkzaam in een huis aan de Waterstraat achter de Jacobikerk, misschien wel op dezelfde plaats als waar „het vyff Susteren huys“ gestaan heeft. Zij zouden graag meer willen weten over de geschiedenis van hun huis. Welke bisschop heeft indertijd dat „vyff Susteren huys“ gesticht? Wanneer precies hebben de kerkmeesters van de Jacobikerk het beheer over dit Zusterhuis op zich genomen? Tot hoe lang hebben zij dit huis beheerd? Enz. enz. Mocht iemand nadere gegevens hierover hebben, dan zou ik die graag ontvangen. Bij voorbaat mijn dank.

A. van Hulzen
H. F. van Riellaan 3

3571 WB Utrecht
(030) 71 26 87

BOEKENSCHOUW

Liber castellorum. 40 variaties op het thema kasteel. Onder redactie van T. J. Hoekstra, H. L. Janssen en I. W. L. Moerman. Zutphen, 1981 (De Walburg Pers). 398 pag., zeer rijk geill., gebonden, 21,5 x 27,5 cm. f 59,50.

Ter gelegenheid van de 70ste verjaardag van de grote „kastelenman“ prof. dr. J. G. N. Renaud is onder de uitstekend gevonden titel „Liber Castellorum“ een liber amicorum verschenen. Vrienden, collega's en leerlingen van Renaud uit binnen- en buitenland maken hun opwachting waarbij allerlei aspecten rond het thema kasteel aan de orde komen. Na het voorwerk dat aandacht besteedt aan de met pensioen

gaande hoogleraar en diens werk, volgen negen hoofdstukken, die ieder een aantal artikelen bevatten. Het totaal is internationaal; er zijn 28 nederlandse artikelen, 7 duitse, 7 engelse en 5 franse.

De taal houdt zich niet altijd aan de plaats van herkomst van de artikelen.

Voor de lezers van ons Maandblad moet een aantal bijdragen signaleerd worden omdat zij betrekking hebben op de geschiedenis van de stad of de provincie Utrecht.

Van de Utrechtse stadsarcheoloog T. J. Hoekstra is de bijdrage „Marcelis Keldermans, Mr. van den wercken van de starckte Vredenborch t' Utrecht en boumeester der vesteycheden van de sterckten in Gelderland

(ca. 1500?-1557)". Van voor 1532 tot zijn dood was Marcelis Keldermans betrokken bij de bouw van het kasteel Vredenburg. Allereerst levert hij bouwmaterialen, later is hij architect, opzichter en aannemer/leverancier. Verder zien we de bouwmeester bezig in Hagestein, waar hij in opdracht van het Domkapittel en het kapittel van Oud-Munster een kasteel ontwerpt. Willem van Noort, stadsarchitect en schoonvader van Keldermans' dochter, treffen we op hetzelfde werk.

R. Meischke heeft zich bezig gehouden met „Het kasteel Zuilenstein te Leersum". Dit slot is in 1630 gekocht door stadhouder Frederik Hendrik. Deze begon aan de vergroting van het 14de eeuwse kasteel, dat er in tegenstelling tot wat men verwachten zou, in de 17de eeuw „kasteelachtiger" op wordt. Een oud kasteel uit de middeleeuwen blijkt óók in de mode te zijn, hoe veranderd de tijden ook waren. De bestaande torens worden gespaard en nieuwe worden toegevoegd, een oude toegangspoort wordt gebruikt, de oude topgevels blijven behouden en nieuwe worden gemaakt.

Maar het interieur van het grillig gevormde middeleeuwse huis wordt verbouwd tot een huis met een typisch 17de eeuwse plattegrond, vierkant van grondvlak, de entree centraal uitkomend in een ruime voorzaal. De regelmaat van de plattegrond die door Frederik Hendrik gecreëerd wordt, verraadt volgens de auteur, dat er invloed is vanuit twee andere projecten waarmee de stadhouder bezig is: Nieuwburch te Rijswijk en het Mauritshuis in Den Haag. Als Zuilenstein voltooid is staat het model voor een aantal te bouwen of te verbouwen Utrechtse kastelen.

Aan „De fortificaties van Ter Eem 1528-1533 en het ontwerp van Rombout Keldermans" wijdt H. L. Jansen zijn bijdrage. Het kasteel Ter Eem wordt gemoderniseerd door Karel V, die in 1528 de temporaliteit over het Sticht heeft verworven. De plannen die Rombout Keldermans in 1532 ontwikkelde voor Ter Eem, wanneer een aantal aanpassingen al zijn uitgevoerd, zijn echter alleen op papier realiteit geworden. Misschien waren ze te duur.

In dit artikel wordt de hele set ontwerptekeningen van Rombout Keldermans, die betrekking heeft op de kastelen Duurstede, Ter Eem, Vredenburg en de versterkingen van Rhenen en Utrecht als één geheel gepubliceerd en afgebeeld. De auteur schrijft ze als eerste alle beredeneerd toe aan deze architect.

In dit artikel passeert voor de tweede maal in deze bundel het Vredenburg, als de burch die volgens de modernste militaire inzichten kon gebouwd worden zonder dat er sprake was van een verbouwing van een ouder kasteel.

Voor de derde keer verschijnt het Vredenburg in de bijdrage van mevrouw C. Isings. Zij bespreekt de glasvondsten die gedaan zijn tijdens de opgravingen in 1976.

J. Schuyf gaat in een engelstalige bijdrage nader in op de „moated sites in the Netherlands". Een aantal huizen uit het Sticht passeert de revue, zoals het Huis te

Harmelen, het Huis te Vleuten en De Voorn in dezelfde plaats. Het artikel van Schuyf laat zich echter voor de geïnteresseerde leek niet los lezen. Ook de andere bijdragen over *moated sites* bevatten voor de kastelen en ridderhofsteden op het Utrechtse platteland veel interessante informatie. Daarbij moet mij van het hart dat de schijnbare spraakverwarring waar men mee kennis maakt als dergelijke kost niet dagelijks op het menu staat, redelijk groot is. *Moated sites* blijken *begraven hofsteden*, d.w.z. hofsteden die met een gracht omgeven zijn. Het engelse *moat* betekent *gracht*, en *to moat* betekent *graven*. Maar daarnaast bevat het boek een artikel van J. C. Besteman over „Mottes in the Netherlands". Hier gaat het om het franse woord *motte*, maar deze kennis diep je niet op uit het artikel zelf. Ik, die niet dagelijks in de kastelen zit, heb er mee te stellen gehad, want in een engelse titel verwacht je zonder aanhalingstekens geen frans woord. Mogelijkerwijs zou *motte* nederlands kunnen zijn. In noot 2 wordt immers gesproken over een *motte-kasteel*.

Maar Van Dale kent het woord niet. Wel geeft het Woordenboek Nederlandse Taal dl. IX, 1174 het woord *mote*, dat, afkomstig van het franse *motte*, alleen in Zuid-Nederland voorkomt. Het betekent „hoogte, heuveltje en ook wel: kasteel daarop staande".

Verdam noteert in zijn *Middelnederlandsch Woordenboek*, dl. 4, 1982: *mote* met de betekenis „heuveltje waarop een kasteel stond".

Spraakverwarring en onduidelijkheid liggen hier op de loer. *Moated sites* en *mottes*. Een heldere taalkundige uiteenzetting over de gekozen terminologie, een duidelijke begripsbepaling en een idioomvastlegging in het nederlands zou mijns inziens geen luxe zijn geweest. De nederlandse archeologie lijkt me straks niet gebaat bij franse en engelse termen die in de nederlandse fonologie zonder twijfel tot verwarring aanleiding gaan geven.

In het genoemde artikel van Besteman gaat een deel over de kastelen van Hardbert en Godfried van Rhenen, bisschoppen van Utrecht.

Het *Kastelenboek Provincie Utrecht*, laatstelijk verschenen in 1975, moet als het opnieuw wordt uitgegeven, met de nieuwe gegevens over de *begraven hofsteden* en de *mote* rekening houden. De door J. D. M. Bardet gebezigde terminologie is door de nieuwe vondsten aan herziening toe. Heel juist dat deze opmerking gemaakt wordt.

Tenslotte wijs ik op een artikel dat op geografische gronden niet direkt hier genoemd zou hoeven worden, maar dat toch heel interessant is voor wie belangstelt in de Utrechtse edelsmeden.

P. J. W. Beltjes schrijft over „Goud en zilver in Culemborg". In dit artikel wordt uitgebreid de aandacht gevestigd op mr. Elyas Scerpswert. Van zijn hand is o.a. het beroemde zilveren borstbeeld van de H. Frederik, dat uit de kerkschat van de Utrechtse St. Salvator na omzwervingen terecht kwam in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Ook de andere bijdragen in dit boek zijn vermeldenswaard, maar omdat we hier primair schrijven voor hen die in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht geïnteresseerd zijn, laat ik het hierbij. Maar niet zonder uitdrukkelijk de complimenten te hebben gemaakt aan de Walburg Pers te Zutphen, die dit *Liber castellorum* uitstekend vorm gaf en uitvoerde. En die voor de zeer billijke prijs van f 59,50 een prachtig boek in de handel bracht.

C. S.

Ingrid Jost, *Drie stenen voor een bibliotheek. Klassieke kunst en de Utrechtse universiteit*. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1980. 111 p., met ill., I.S.B.N. 90 247 90166; prijs f 35,-.

Velen zullen zich nog de tentoonstelling herinneren, in 1980 ingericht in het Utrechtse Universiteitsmuseum onder de titel: *Het verhaal bij het materiaal*. Daar was een deel te zien van de studieverzameling van het Archeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Utrecht, gevestigd aan het Domplein 24. De drie stukken die als eerstelingen in het bezit van de Universiteit kwamen - dat was rond 1780 - waren toen voor de begeleider bij de tentoonstelling door mevrouw Jost gecatalogiseerd en ingeleid. Omdat dat destijds in een verkorte versie moest gebeuren, is hier, met belangrijke toevoegingen, de volledige tekst gepubliceerd.

Het eerste deel, in omvang het grootste, behandelt de *klassieke kunst en de Utrechtse universiteit*. In de stad bevinden zich vanouds twee niet-particuliere collecties van antieke kunst: die van voorwerpen uit het Middellandse Zeegebied in het Archeologisch Instituut en die van Nederlandse bodemvondsten in de collectie van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, het P.U.G. - Toen het laatste in 1842 zijn spullen in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek wilde plaatsen stonden daar al drie originele antieke stukken (de „Drie stenen” uit de titel), die samen het volledige universitaire bezit aan klassieke kunst vormden. Merkwaardig is het te lezen hoe gedurende geheel de negentiende eeuw de belangstelling voor de drie antieke stukken nul was. De archeologie kreeg pas in de twintigste eeuw een eigen leerstoel, en het zelfstandige instituut kwam er pas na de Tweede Wereldoorlog. Achter dit eerste uitvoerige en belangwekkende eerste gedeelte staan in dl. II de platen, terwijl dl. III, het sluitstuk, de eigenlijke catalogus vormt van het achttiende-eeuwse bezit, de „drie stenen” dus.

Maar dan weten we al heel veel van de golfbeweging in de interesse voor archeologie aan de universiteiten in het algemeen, vooral in Duitsland, over de lotgevalen van de twee genoemde collecties, over de beide schenkers Rijklof Michael van Goens en Christophor Saxe, over de plaatsing van de stukken in het koor van de Janskerk en vanaf 1819 in de Wittevrouwenstraat, over de didactische functie van „pleisterbeelden” en de latere opbouw van de studieverzameling archeologie aan de universiteit van Utrecht tot op onze dagen.

De drie bewuste objecten zijn achtereenvolgens: de Romeinse grafsteen der Ingonii, kort na het jaar 50 na Chr. vervaardigd in een gebied ten noorden of noordoosten van de Po (A), een stèle met Griekse inscriptie en reliëfbekroning, het zgn. „marmor Smyrnense” (B) en het Provinciaalromeins altaar uit de tweede eeuw, in 1643 gevonden te „Wiltburg” (Vechten), Utrecht (C).

Het eerste en het derde stuk maken nu deel uit van de verzameling van het P.U.G. in het Centraal Museum, het *marmor Smyrnense* bevindt zich in het Archeologisch Instituut.

Wie enigmatische met de klassieke talen en de oude geschiedenis op de hoogte is (hoewel dat niet eens strikt nodig is) zal aan deze lapidaire en stevig gefundeerde studie veel plezier beleven, al zal hij er ook voor moeten werken. Gezette lezing ervan gaat met operaties van meer dan één vinger gepaard, van de tekst naar de noten en vandaar telkens naar de illustraties en weer terug.

Eén detailopmerking moet mij uit de pen, en wel de vraag of de niet-gymnasiasten niet gediend zouden zijn geweest met een kort begrippenlijstje voorin, en een meer op de voet volgende vertaling van de inscripties (zie vooral p. 76) en andere Latijnse of Griekse teksten.

Het is geen lectuur voor een verloren uurtje. Toch wordt een lezer, die eenmaal de draad te pakken heeft, door dit boek niet meer met rust gelaten. De bewondering voor opzet en detailafwerking van deze grondige geannoteerde studie gaat steeds meer gepaard met nieuwsgierigheid naar elk nieuw stukje informatie dat de schrijfster heeft opgediept. Het is zaak de noten met het oog hierop niet ongelezen te laten.

We hebben met dit boek een model van studie en eruditie in handen en tevens een meeslepend verhaal. Daar komt nog bij dat ook de vormgeving ervan bewondering afdwingt.

Mevrouw Jost, die conservator was van het kunstbezit van de Utrechtse universiteit, heeft van deze „Drie stenen” werkelijk „hoekstenen” gemaakt.

Ton H. M. van Schaik

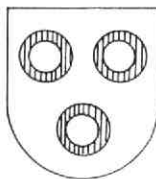
Restauratie Ned. Herv. Kerk te IJsselstein (U.)

Deze maand zal een aanvang worden gemaakt met de restauratie van de uit 1309 daterende Ned. Herv. Kerk te IJsselstein (U.). Het betreft constructief herstel aan daken en muren van de kerk. Bij de toren, die tevens in de restauratie betrokken wordt, wordt het in de jaren '20 van deze eeuw aangebrachte betonskelet hersteld, alsmede het metselwerk en de natuurstenen onderdelen.

De totale restauratiekosten van de kerk bedragen f 2.552.210,-, van de toren f 1.094.407,-.

De restauratie zal naar verwachting wordt de tweede helft van 1983 beëindigd zijn.

Schouten van de Kelder

De emendatie welke mr. J. Belonje op pag. 103 van dit maandblad voorstelt ten aanzien van de bijschriften bij de afbeeldingen 74 en 75 in de *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek 1981*, moet beperkt blijven tot het bijschrift van afbeelding 74, dat oorspronkelijk uitvoeriger was voorgesteld en luidde: "... een der door Evert Zoudenbalch gebruikte wapens", zoals ook in de tekst op pag. 60 vermeld wordt.

Dit gebruik van beide wapens, naast elkaar of gecombineerd op één schild, is een gegeven dat - zie eveneens het poortje van het Elisabethgasthuis (afb. 75) - ook terug te vinden is op de oorspronkelijk uit het grote huis in de Donkerstraat en later in het Weeshuis aan de Maliesingel geplaatste natuurstenen schouw. Het is vaststaand dat beide steenhouderswerken ver-

vaardigd zijn in opdracht van Evert Zoudenbalch, de kanunnik ($\pm 1424-1503$), de oom van Evert Zoudenbalch, de burgemeester ($\pm 1460-1530$). Bij een kanunnik roept het gebruik van een alliantiewapen wat bevreemding op. Inmiddels danken wij echter aan mej. M. Dolfin de vaststelling, dat het wapen met de drie ringen betrekking heeft op de familie Schouten van de Kelder. En tot die familie behoort de moeder van Evert Zoudenbalch: Waltera Schouten van de Kelder ($\pm 1400-1475$). Evert blijft haar wapen naast dat van zijn vader gebruiken. De vondst, tijdens voortgezet onderzoek in het huis Mariaplaats 9, van het wapen van de Zoudenbalch-familie (met rood en gouden dwarsbalken) toont ook hier de door kanunnik Evert gebruikte combinatie. De gegevens die dit voortgezette onderzoek opleverde, met name over de vroegste geschiedenis van het huis, maken het zeer de moeite waard te zijnertijd een vervolg op het verhaal in de *Kroniek* van 1981 te maken.

In ieder geval blijft onomstotelijk vast staan, dat de schildering met het wapenschild van afb. 74 in de vijftiende eeuw is aangebracht.

Bar Klück

Agenda

Zaterdag 8 mei. Historische dag in Amerongen. Voor het programma: zie het Maandblad van maart 1982.

Woensdag 12 mei 1982. Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland afd. Utrecht. Thema-avond „Landesaufnahme“; overpeinzingen bij vondsten. Pieterskerk, Pieterskerkhof 4. Aanvang 20.00 uur.

Donderdag 13 mei. Lezing door prof. dr. J. W. Salomonson, „Topografische aantekeningen bij een onbekend schilderijtje van Herman Saftleven“.

Fundatie van Renswoude. Aanvang 20.00 uur. Het betreft hier een schilderijtje, dat in het buitenland werd aangetroffen.

Professor Salomonson had het gevoel, dat het een gezicht op de stad Utrecht kon zijn. Mede met hulp van de afdeling prentenverzamelingen van de Gemeentelijke Archiefdienst is zijn gevoel tot zekerheid geworden. De afbeelding kan nu een hulpmiddel zijn bij een rekonstruktie van de 17e eeuwse situatie.

L. C. v. d. V.

Donderdag 27 mei. Voorjaarsledenvergadering in de Fundatie van Renswoude. Aanvang 19.30 uur. Agenda elders in dit nummer.

maandblad oud-utrecht

55e jaargang - nummer 4 - april 1982

Redactieadres:

Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:

U. F. Hylkema, Maliebaan 58
Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:

C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt,
tel. (030)-76 06 45, girorekening 575520.

Ledenadministratie:

Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:

Mw. J. G. Roding, Leidseweg 60,
3531 BD Utrecht, tel. (030)-94 28 76.
G. J. Röhrner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

EEN UTRECHTS HERDENKINGSBORD UIT 1496

Omdat in 1493 het einde van de lange ambtsperiode van David van Bourgondië als bisschop van Utrecht wel moest naderen, achtte de Bourgondisch-Oostenrijkse regering het raadzaam maatregelen te treffen om zijn opvolging rustig en vlot te laten verlopen. Vanuit Brussel werd besloten om in het Utrechtse bisdom naast David van Bourgondië een coadjutor (helper en plaatsvervanger van de bisschop) met recht van opvolging te benoemen. Dit was rechtelijk mogelijk omdat Maximiliaan als landvoogd over de Nederlanden op 27 augustus 1490 van paus Innocentius VIII een privilege had ontvangen op grond waarvan hij de nieuwe bisschop van het Sticht kon bepalen: bij de eerstvolgende verkiezing zou Maximiliaan zijn kandidaat presenteren aan de Utrechtse kanunniken, die verplicht waren deze keuze in hun stemming te bevestigen. De tijdige benoeming van een coadjutor zou deze procedure helemaal zeker stellen en garandeerde bovendien een continuïteit in het bestuur over het bisdom. Door de Bourgondisch-Oostenrijkse machthebbers werd Frederik van Baden, toen thesaurier van de kerk van Keulen, als opvolger voor David van Bour-

gondië uitgekozen. Frederik van Baden, geboren in 1458, was een volle neef van Maximiliaan en dus een achterneef van Filips de Schone. Bisschop David van Bourgondië van Utrecht voelde evenwel in 1493 niets voor een hulpbisschop en toekomstig opvolger naast zich, evenmin als de Utrechtse kapittels voor dit idee geporteerd waren. Voorlopig werd de benoeming van Frederik echter niet door hen, maar door de standen van Over-Sticht voorkomen, die wegbleven van de vergadering op het bisschoppelijk kasteel te Wijk bij Duurstede waar een gezantschap van regeringszijde de aanstelling van de coadjutor zou afkondigen. Drie jaar later, in 1496, overleed David van Bourgondië na veertig jaar bisschop van het Sticht te zijn geweest. Zijn jongere broer en de latere opvolger op de Utrechtse bisschopszetel Filips van Bourgondië wist de verkiezing van de nieuwe bisschop van Utrecht door de kapittels lange tijd uit te stellen door het lijk van David niet vrij te geven voor de begrafenis waarna fatsoenshalve de bisschopskeuze pas kon plaatsvinden. Intussen was een bode op en neer getrokken naar keizer Maximiliaan in Zuid-Duitsland. Op 23 april

1. Aardewerk schotel met de symbolen van het Bourgondische huis, het wapen van bisschop Frederik van Baden en een schild met het Bourgondische en het Oostenrijkse wapen. Rond 1500, en waarschijnlijk in de laatste maanden van 1496 te Utrecht vervaardigd. Opgegraven in 1980 te Utrecht, Jan Meyenstraat e.o., door het team van de gemeente-archeoloog van Utrecht (foto: Gem. Fotodienst).

2. *Kornetvaan met de afbeelding van de heilige Bartholomeus, de spreuk „Je lay emprins” het devies van Karel de Stoute, en twee maal de Bourgondische vuurslag met de vonken spattende vuurstenen voor*

het Andreaskruis van twee gekruiste pijlen.

Tekening van Hans Heinrich Ryff uit Basel, 1616, van een van de vanen en vlaggen in de kerk van Glarus, deel van de „Burgunderbeute” uit 1476/77.

werd door de Utrechtse kanunniken vastgesteld dat 13 mei de verkiezing zou geschieden. In feite werden er aan de stemgerechtigde kanunniken twee kandidaten gepresenteerd: Filips van Kleef en Frederik van Baden. Filips van Kleef was vooral naar voren geschoven als tegenkandidaat door de hertogen van Gulik en Kleef.

Frederik van Baden was nog steeds de door de Bourgondisch-Oostenrijkse vorsten uitgezochte opvolger. Filips de Schone ondersteunde Frederik door een gewone aanbevelingsbrief naar Utrecht te zenden; keizer Maximiliaan stelde zich absoluter op en beval op 27 april eenvoudigweg aan de kanunniken om Frederik van Baden te kiezen. Maximiliaan beriep zich hierbij op het charter van paus Innocentius VIII uit 1490. Uit overleg met de Staten van Over-Sticht, dat de kanunniken al voor 23 april hadden gevoerd, was duidelijk geworden dat deze zich niet tegen de Bourgondisch-Oostenrijkse kandidaat zouden verzetten. Op 13 mei kozen de zeven prelaten en de zeventenzeven- tigt kanunniken Frederik van Baden als hun nieuwe bisschop. Deze ogenschijnlijk vrij gekozen opvolger werd op 26 november van datzelfde jaar door de paus bevestigd.

Bij een opgraving aan de Jan Meyenstraat en omgeving te Utrecht in 1979-1981 werden in een zestien- de-eeuwse beerput enkele interessante voorwerpen gevonden. Het meest spectaculair was de nog vrij gave, laat-vijftiende-eeuwse zandstenen bisschopskop. Bovendien werd er een aantal fragmenten in aangetroffen van een fraaie aardewerk schotel. Door enkele ontbrekende delen aan te vullen, was het mogelijk om deze scherven weer te restaureren tot een compleet bord (afb. 1). De schotel in roodgebakken aardewerk, overdekt met een witte engobe, is versierd met slib-kras-tekeningen (sgraffito), die bij de restauratie min of meer verantwoord kon worden aangevuld omdat er geen essentiële delen van de voorstelling ontbraken. De schotel is van lokale Utrechtse produktie en werd na de opgraving als vijftiende-eeuws gedateerd.

De sgraffito-tekening op de schotel strekt zich uit over de gehele voorzijde van het bord tot aan de buitenrand toe. In het midden is de Bourgondische vuurslag getekend, waarachter een door twee schuingekruiste

pijlen gevormd Andreaskruis. Boven en onder de vuurslag staan een drietal punten die de vuurstenen verbeelden waaruit de vonken spatten. De vonken zijn weergegeven als gegolfde dubbele lijntjes die over het gehele bord zijn verdeeld. Links en rechts van de vuurslag zien we telkens een gekwartierd wapenschild met een omgeslagen ophangriem.

Het vuurijzer met de vonkende stukken silex en het

3. *Albrecht Dürer, De verloving van Filips de Schone met Joanna van Castilië. Blad uit de „Ehrenpforte” voor keizer Maximiliaan, ca. 1515. Links staat keizer Maximiliaan, in het midden Filips de Schone en rechts Joanna van Castilië. Voor Maximiliaan is onder de Oostenrijkse keizerskroon zijn wapen weergegeven: de dubbelkoppige adelaar met als borstschild het gedeelde Bourgondisch-Oostenrijkse wapen. Aan de voeten van aartshertog Filips de Schone opnieuw het gedeelde Bourgondisch-Oostenrijkse wapen. Aan de voeten van aartshertog Filips de Schone opnieuw het gedeelde Bourgondisch-Oostenrijkse wapenschild.*

Andreaskruis zijn de vaste tekens voor het Bourgondische huis. De apostel Andreas was de bijzondere beschermheilige van de Bourgondiërs en het attribuut van hun patroon, het Andreaskruis, gevormd door twee gekruiste pijlenbundels of pijlen, voerde men als eigen symbool. Naast dit Andreaskruis hadden de Bourgondische hertogen nog een persoonlijk teken. Filips de Goede koos hiertoe in 1419 de vuurslag, „le fusil“, met de vonkende vuurstenen. Na Filips de Goede werd de vuurslag overgenomen door Karel de Stoute en vervolgens ook door diens opvolgers. Via wapens, vlaggen en vooral ook via munten waren Andreaskruis en vuurslag met de vonken spetterende stenen, als tekens voor het Bourgondische huis zeer algemeen bekend (afb. 2).

Het wapenschild dat rechts van de vuurslag is afgebeeld op de Utrechtse schotel, is gevierendeeld (afb. 1). In de vier kwartieren zijn de wapens van Oud-Bourgondië (II en III) en van Oostenrijk (I en IV) geplaatst. Het wapen van Oud-Bourgondië is geschuimbalkt van goud en blauw, omgeven door een rode zoom; dat van Oostenrijk heeft een zilveren faas of dwarsbalk op een rood veld. Dit Bourgondisch-Oostenrijks wapenschild op de schotel is geen persoonlijk wapen, maar moet gezien worden als een algemeen wapen waarmee de pottenbakker de Bourgondisch-Oostenrijkse vorsten aanduidde. Het is te vergelijken met het gedeelde wapenschild dat Filips de Schone en Maximiliaan voerden als de Bourgondisch-Oostenrijkse heersers (afb. 3).

Het linkschild op het bord is dat van de Utrechtse bisschop Frederik van Baden. Het schild van Frederik is eveneens gevierendeeld en het toont in het eerste en het vierde kwartier het wapen van zijn bisdom Utrecht, namelijk een zilveren kruis in rood; het tweede en derde kwartier vertonen het wapen van Baden, zijn vaderlijk hertogdom, een rode schuimbalk op een goud veld. Frederik van Baden voerde dit wapen als bisschop van het Sticht, dus sinds 1496, tot zijn dood op 24 september 1517. In de Stiftskirche te Baden-Baden is dit wapen weergegeven in steen boven zijn praalgraf. Binnen Utrecht was het wapen van bisschop Frederik vooral bekend door de weergave ervan op de keerzijde van de door hem geslagen munten (afb. 4).

Concluderend kunnen we de aardewerk schotel op grond van de erop afgebeelde wapens en symbolen nader omschrijven en nauwgezet dateren. Het sierbord toont het persoonlijke wapen van de Utrechtse bisschop Frederik van Baden (bisschop van 1496 tot 1517) in combinatie met de symbolen van het Bourgondische huis, Andreaskruis en vuurslag met vonkende stenen, en een meer algemeen naar de Bourgondisch-Oostenrijkse machthebbers verwijzend wapenschild. Tegen de boven geschetste achtergrond van de door de Bourgondisch-Oostenrijkse vorsten gepousseerde verkiezing van Frederik van Baden als bisschop van Utrecht, kan de conclusie wel getrokken

4. *Goudgulden van bisschop Frederik van Baden, geslagen te Wijk bij Duurstede. Keerzijde met het wapen van de bisschop op een kruis, met het randschrift MO NO AUREA EPISC TRAE.*

worden dat dit sierbord ontstond als een herdenkingsschotel voor deze bisschopskeuze. In ieder geval moet het bord in de ambtsperiode van Frederik van Baden als bisschop van Utrecht zijn vervaardigd, dus tussen 1496 en 1517. Zeer waarschijnlijk is, dat het bord kort na zijn benoeming werd gemaakt, wellicht nog in de laatste maanden van het jaar 1496.

A. M. Koldeweij

Geraadpleegde literatuur:

- tentoonstellingscatalogus „Uit scherven opgebouwd - restauratie van opgegraven keramiek in Utrecht“, Utrecht (Centraal Museum) 1981-1982, p. 1 afb. 1.
- tentoonstellingscatalogus „Die Burgunderbeute und Werke Burgundischer Hofkunst“, Bern (Bernisches historisches Museum) 1969, p. 36, 79 e.v.
- tentoonstellingscatalogus „Het Gulden Vlies“, Brugge (Groeningemuseum) 1962, p. 143.
- museumcatalogus „Het muntenkabinet“, Utrecht (Centraal Museum) 1980, p. 4, afb. 24.
- A. le Cosquino de Bussy, De dood van bisschop Frederik van Baden, in: Jaarboekje van „Oud-Utrecht“, 1924, p. 103-112.
- H. L. de Groot, Archeologische kroniek van de gemeente Utrecht over 1978-1979-1980/9. Jan Meyenstraat e.o., in: Maandblad „Oud-Utrecht“, 54, 1981, p. 44-50, afb. 43.
- R. R. Post, Geschiedenis der Utrechtse bisschopsverkiezingen tot 1535, Utrecht 1933, p. 174 e.v.
- R. R. Post, Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen, II, Utrecht/Antwerpen 1957, p. 32 e.v.
- A. J. van de Ven, De grafombe van bisschop Frederik van Baden, in: jaarboekje van „Oud-Utrecht“, 1947-48, p. 62-78.

RECTIFICATIE

In mijn artikel in het Maandblad van april 1982 („Instituut voor geschiedenis geen opslagplaats voor manuscripten“, pag. 108) is een fout geslopen. De ontkenning, waar noot 2 om vroeg, wilde de tekst met klem spreken, was in mijn tikmachine blijven steken. Het moest zijn: „... niet meer terugvinden“.

L. v. T.

zeshonderd jaar domtoren

groots

en

grandioos

GELEERD GESPREK

tussen

dr. J. E. A. L. Struick, gemeente-archivaris

en

Th. Haakma Wagenaar, architect

de DOMTOREN, TOEN en NU

vrijdag 25 juni 1982, te 20.30 uur

Senaatszaal

Universiteitsgebouw

Domplein

secundanten

prof. dr. C. J. A. C. Peeters, Amsterdam

prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll, Delft

organisatie: Vereniging Oud-Utrecht

toegang vrij

zegt het voort

zeshonderd jaar domtoren

DE KAMER VAN HOGELANDEN

Sociaal bewustzijn dateert niet slechts van deze eeuw. Al in de eerste helft van de 18e eeuw bijvoorbeeld bekommerde de stad Utrecht zich om zijn zwakkeren. Honderden zogenaamde „vrije woningen”, het ideaal van de armlastige, zijn in de loop van die jaren een vertrouwd beeld geworden en gebleven op verschillende plaatsen, niet alleen in de „binnenstad”, maar ook in de buitengerechten. In de registers van transporten en plechten van huizen binnen het gerecht van Hogelanden treffen we op 25 juni 1715 een akte aan, waarbij Abel de Coole, gemachtigd door het gerecht van de stad Utrecht, overdraagt aan de schout van de Hogelanden Jacobus van der Eem „twee naast elkander staande kameren met een daarachter liggend erf in het gerecht van Hogelanden aan de oostsyde van de Vecht, streckende voor uit de Vegt oostwaerts tot op agter den St. Anthonygas-thuysdijk toe, voordien behoord hebbende aan de kinderen van Jan Jacobss van der Horst”. Tegenwoordig worden woningen van eenvoudiger adressen voorzien: we spreken over de Vinkenkade 6, 7 en 8.

Deze huisjes, waarvan de administratie in eerste instantie kwam te liggen bij de schout van het gerecht van Hogelanden, werden niet, zoals min of meer gebruikelijk was, kosteloos ter bewoning uitgegeven, maar ze werden verhuurd tegen een wel zeer billijke prijs.

Dat „de Hogelanden” méér voorzorgen voor de armen in de samenleving nam, blijkt onder andere uit een plecht, een akte van hypotheek, van 26 mei 1718, groot f 500,—, door J. J. van Engelenbergh gevestigd op een huis en hof op de hoek van de Antoniedijk en de Vinkenkade „competerende de armen van onsen geregte”. Tevens blijkt dit uit een hypotheekakte, groot f 200,—, op 20 maart 1726 afgesloten door J. Vermeulen op een deel van een boomgaard en warmoesiershof onder het bovengenoemde gerecht, welk bedrag hij verklaarde „schuldig te wesen aen ende ten behoeve van de armen van desen geregte”.

Met ingang van 1 augustus 1823 werden de buitengerechten opgeheven, zodat het bestuur van de genoemde huizen overging naar de gemeente Utrecht. In 1842, bij besluit van 3 januari, bevestigden B & W Cornelis van der Schroeff, pannembakker bij de Roodebrug, in zijn functie als administrateur van de woningen. Hij werd zo min of meer opvolger van zijn vader, die tot 1823 schepen was geweest van het gerecht van Hogelanden.

In 1852 werd door B & W aan de drie woningen de administratie toegevoegd van een kapitaal van f 4000,—, ingeschreven in het Grootboek 2½% Werkelijke Nationale Schuld ten name van schout en gerecht van Roodebrug.

Rechts naast W. den Bok de panden Vinkenkade 6, 7 en 8, een foto uit 1932.

Van aanvang is het de bedoeling geweest de woningen aan de Vinkenkafe te verhuren en uit de opbrengst van die huur en van het sinds 1852 in bezit zijnde kapitaal, na aftrek van eventuele onkosten, gedurende de winter uitdelingen van brandstoffen te doen aan 40 behoeftige gezinnen van alle gezindten uit het gerecht van Hogelanden (elk 240 turven). Bij gebrek aan deze 40 gezinnen, werden de armen van de gerechten van Rooddebrug en Lauwerecht erbij betrokken. Uit de rekeningen tot 1875 blijkt overigens niet, dat uitdelingen plaatsgehad hebben. Tussen 1876 en 1896 vinden we regelmatig „uitdelingsposten” in de rekeningen terug.

Op 17 februari 1942 wordt de fundatie opgeheven op last van de Commissaris voor niet-commercieele Ver-

enigingen en Stichtingen te 's-Gravenhage. Tot 30 december 1945 worden de gelden en woningen dan beheerd door de Stichting voor het Beheer van Volkswoningen, waarna de fundatie weer in ere hersteld wordt.

In april 1968 besluit men de huizen aan de Vinkenkafe af te stoten en te verkopen aan de gemeente Utrecht.

De „Kamer van Hogelanden” ziet zijn roeping echter nog niet eindigen, want op 22 oktober 1969 worden de panden Pallaesstraat 2 tot 8 aangekocht om arbeiders (geen „armen” meer) van een behoorlijk en - vooral - goedkoop onderdak te voorzien.

J. A. C. Mathijssen

IN MEMORIAM GIBO SMILDA

Op donderdag 8 april 1982 overleed in zijn huis, Wolter Heukelslaan 58, ons verdienstelijk medelid Gibo Smilda.

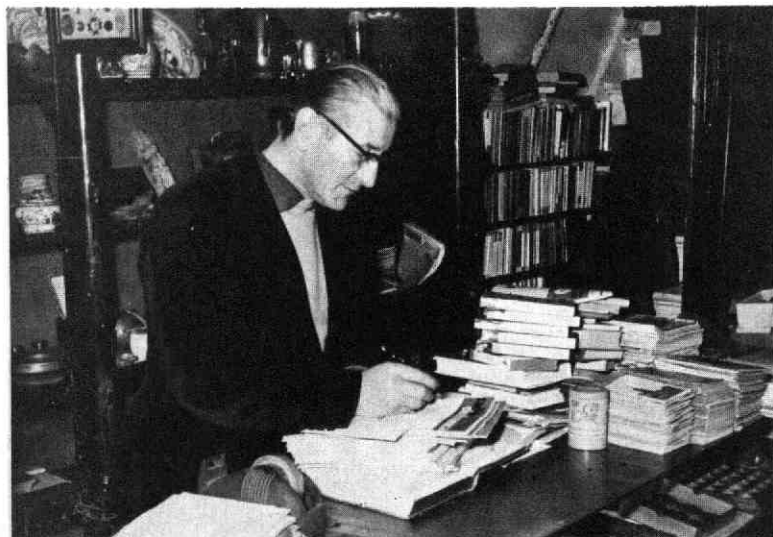
Al jaren behoorde hij tot de meer markante Oud-Utrechters en hij heeft zich voor de beoefening van de geschiedenis van onze stad grote verdiensten verworven zonder dat hij ooit zelf daarover heeft gepubliceerd.

Girbertus J. C. A. Smilda werd te Utrecht geboren op 15 juni 1907 uit het huwelijk van een Groningse vader en een Utrechtse moeder. Beiden waren van protestant katholiek geworden, maar hun zoon heeft al op jeugdige leeftijd met die geestelijke achtergronden gebroken. Hij noemde zichzelf atheïst, vrijdenker en anarchist. Dat is in heel zijn levensstijl tot uiting geko-

men: hij was graag eigen baas, sloot zich maar moeizaam bij organisaties aan en beschouwde stemmen als volksbedrog.

Smilda volgde op de kweekschool de opleiding tot onderwijzer, zonder dat hij later ooit voor de klas heeft gestaan. Hij heeft deze scholing gemeen met nogal wat begaafde generatie-genoten, ook in het Utrechtse. Aan die opleiding heeft hij in elk geval een veelzijdige belangstelling te danken gehad.

Ruim dertig jaar lang, al van vóór de Tweede Wereldoorlog, beheerde hij het curiositeiten- en boekenwinkelje *Curio* aan de Voorstraat 55. Daarvóór had hij zijn handel enkele jaren in een pand aan de Hardebol-lenstraat. *Curio* was een eldorado voor snuffelaars en een trefpunt voor mensen met interesse voor de ge-

Smilda aan het werk in zijn winkel Curio (23 maart 1963).

schiedenis. Op 1 april 1972 ging het winkeltje in de bocht van de Voorstraat in andere handen over, maar het karakter dat Smilda eraan gegeven had bleef behouden.

Van de zondagse wandelingen met zijn vader had de jonge Smilda een ongeneselijke liefde voor zijn geboortestad opgelopen.

Op allerlei manieren heeft hij daaraan uiting gegeven. In 1972 kreeg de 65-plusser zijn handen volledig vrij voor een project waaraan hij al vier jaar eerder was begonnen: het straatnamenregister waarin, alfabetisch geordend en van historische kanttekeningen voorzien, alle zesduizend namen van Utrechts straten, pleinen en bruggen zijn opgenomen. Een voortzetting dus van N. van der Mondes *Beschrijving der stad Utrecht (1844-1846)*.

Daartoe heeft hij talloze Utrechtse kranten vanaf het midden van de achttiende eeuw doorgenomen, maar ook de notulen van de vergaderingen van B. en W. vanaf 1830-1912, de notulen van de Raad en die van de Fabricage commissie. Via het Maandblad OU riep hij met succes om assistentie. Dat resulteerde in de totstandkoming van een kleine „Werkgroep Alfabetische Stadsbeschrijving“ die een tijdlang maandelijks bijeenkwam.

Vooral het laatste jaar is er hard gewerkt om de op fiches gebrachte gegevens uit te typen en in ringbanden te verzamelen. Het karwei is op dit ogenblik precies op de helft van het alfabet, tot en met de letter M. Er staan nu op de leeszaal van de Gemeentelijke Archiefdienst 31 bruine ringbanden ter beschikking van de onderzoeker en de verwachting is dat de volledige reeks, waarvoor nog wel heel wat werk verzet zal moeten worden, zo'n 60 banden zal omvatten.

Dit monnikenwerk heeft Smilda veel voldoening gegeven, omdat hij met eigen ogen kon zien dat er geen dag voorbijging of zijn registers werden geraadpleegd.

Maar de „straten-bak“ was niet het enige Smilda-project op het Gemeentelijk Archief. Daarnaast was er ook nog zijn „instellingen-bak“, waarin hij beknopt de historische gegevens vastlegde van fundaties, gasthuizen, kloosters enz. in de stad. Ook dat zal nog verder moeten worden uitgewerkt.

Zijn veel geciteerde uitspraak: „Ik ben de goedkoopste ambtenaar“ heeft haar fundament vooral in het werk dat hij in het Gemeentelijk Archief ondernam als voortzetting van wat daar in 1910 was komen stil te liggen: de om-nummering van alle oude adressen in de Utrechtse buitenwijken - binnen de singels was dat al gebeurd - met daar achter de nieuwe adressen en huisnummers. Ook dat is een dienst waarvoor men hem nog steeds dankbaar is.

Hij had ook een uitgebreid dia-archief en een collectie van ruim 5000 ansichtkaarten van stad en omgeving.

Twee keer verschenen in het Utrechts Nieuwsblad artikelen over Smilda's activiteiten, op 6 november 1971 en op 4 april 1981.

Er bewoog zich een kring van enthousiaste medewerkers om hem heen, die hem geregeld informatie aan-

droeg. Hoe groot die kring was, bleek op de druk bezochte crematieplechtigheid, waarvoor geen uitnodigingen waren verstuurd.

Smilda was een volstrekt eerlijk mens, wie niets meer pijn gedaan zou hebben dan wanneer iemand hem op een leugen betrapt zou hebben. Overigens kon hij met zelfspot en badinerend zeggen: „Niets menselijks is mij vreemd“.

Veel toekomstige onderzoekers zullen van zijn werk blijven profiteren. Dr. Van Hulzen, die op de studiezaal van het Gemeentelijk Archief ruim tien jaar zijn buurman was, schreef:

„Hij wilde van niemand afhankelijk zijn, maar stond altijd voor anderen klaar“.

Ton H. M. van Schaik

HECASTUS

In 1538 werd door de scholieren van de Utrechtse Hiëronymusschool het latijnse zinnespel „Hecastus“ opgevoerd, dat geschreven was door de toenmalige rector Macropedius: „Een even stichtelijk als plezierig spel, waarin iedere zondaar - mits hij bedacht is op zijn heil - als in een spiegel kan bekijken, hoe hem door Christus na oprecht berouw een zalige, ja blijde dood geworden zal“.

444 Jaar later wordt dit zgn. latijnse school-drama, nu in een nederlandse vertaling van drs. F. C. van de Bilt, opnieuw in Utrecht gespeeld in het kader van het 600-jarig bestaan van de Domtoren. De opvoeringen vinden plaats in de Michaëlskapel en zijn een samenwerkingsproject van enkele professionele acteurs, Utrechtse amateurs (leden van de theatergroep Piek en anderen) en het muziekgezelschap Camerata Trajectina. Deze groep blaast „Hecastus“ (wat „iedereen“ betekent), een vrolijk spektakelstuk, nieuw leven in.

Iedere avond in de Domtoren (Michaëlskapel) van zaterdag 19 t/m woensdag 30 juni en zaterdag 3 juli 1982. Aanvang 21.00 uur. Kaarten à f 10,-. Reserveren dagelijks aan de kassa in de Dom van 10.30-17.00 uur, telefoon 91 95 40. Kaarten afhalen op de dag van de voorstelling van 10.30-17.00 uur of vanaf 20.00 uur.

In juni 1982 zal het Maandblad geheel gewijd zijn aan de viering van de 600ste verjaardag van de Domtoren. Dit themanummer wordt extra dik en om budgettaire- en tijdsredenen bleek het dan ook niet mogelijk om het Maandblad van mei met het gebruikelijke aantal pagina's te laten verschijnen. Maar dit gemis wordt in juni ruimschoots gecompenseerd, althans volgens

de redactie

Agenda

Zaterdag 26 juni. Excursie naar het fort Rhijnauwen o.l.v. de heer J. de Vos, ambtenaar van Staatsbosbeheer en ing. G. Koppert, correspondent van de Stichting Menno van Coehoorn. Verzamelen om 13.30 uur op de parkeerplaats naast het theehuis Rhijnauwen. Zaklantaarn meenemen. Maximale aantal deelnemers: 50. Aanmelden bij De Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht. Tel. 030-31 50 70.

JAARBOEK OUD-UTRECHT 1983

Hoewel het Jaarboek Oud-Utrecht 1982 nog moet verschijnen heeft de Jaarboekredactie toch al haar gedachten laten gaan over de samenstelling van het Jaarboek 1983. Daarbij werd onder ogen gezien dat over de geschiedenis van de provincie Utrecht, de verschillende delen daarvan en de daarbinnen gelegen steden en dorpen, alsmede over de daar uitgeoefende bedrijvigheid, gedurende de periode van 1800 tot 1940 al vrij veel bekend is. Niettemin kan die kennis nog op vele onderdelen verbreed worden door de publicatie van detailstudies. Daarbij zou te denken zijn aan bijvoorbeeld: de ontwikkelingen van het verkeer en vervoer; de sociale voorzieningen; de armenzorg; de hygiëne, waaronder ziekten, epidemieën en (drink-) watervoorziening; de volkswoningbouw; de stads- en dorpsuitbreidingen; het culturele leven, zoals het muziek- en toneellevens, alsmede ook het verenigingsleven van wetenschappelijke-, sociale- of gezelligheidsaard; de ontginningen van woeste gronden; biografieën over personen die op bestuurlijk- of economische gebied een rol hebben gespeeld; enzovoorts, enzovoorts.

Dit deed de gedachte ontstaan om, indien voldoende manuscripten over de genoemde of dergelijke onderwerpen beschikbaar worden gesteld, het Jaarboek Oud-Utrecht 1983 (en eventueel ook een of meer der later verschijnende jaarboeken) het karakter te geven van een thema-nummer over de periode 1800-1940. Om enig inzicht te krijgen over de vraag of een thema-nummer over de negentiende en het begin van de twintigste eeuw kans van slagen kan hebben, roept de Jaarboekredactie langs deze weg een ieder, die te eniger tijd denkt een historisch verantwoord verhaal over een binnen het thema 1800-1940 passend onderwerp te kunnen leveren, op dat **schriftelijk** te melden aan de secretaris van de redactie: W. Uittenbogaard, Prof. T. Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten, onder vermelding van zijn of haar onderwerp en de vermoedelijke datum waarop het manuscript gereed zou kunnen zijn.

Jaarboekredactie

OUD-UTRECHT OP DE STADHUISBRUG

In het kader van de fotowedstrijd die door **Oud-Utrecht** wordt georganiseerd (zie de bijgesloten folder), wordt tevens in de maand juni middels een standplaats op de **Stadhuisbrug** publiciteit gemaakt voor de vereniging.

Er worden nog enkele enthousiaste leden gezocht, die zich beschikbaar willen stellen om op een van de navolgende zaterdagen, te weten 12, 19 of 26 juni, in de kraam plaats te nemen.

Hier zullen o.a. de jaarboeken, maandbladen e.d. te koop worden aangeboden en er is de mogelijkheid om zich als lid op te geven.

Belangstellenden kunnen zich in verbinding stellen met: Ernst Jansen, p/a Gemeentearchief, tel. 030-71 18 14 tst. 20.

maandblad oud-utrecht

55e jaargang - nummer 5 - mei 1982

Redactieadres:

Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:

U. F. Hylkema, Maliebaan 58
Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:

C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt,
tel. (030)-76 06 45, girorekening 575520.

Ledenadministratie:

Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:

Mw. J. G. Roding, Leidseweg 60,
3531 BD Utrecht, tel. (030)-94 28 76.
G. J. Röhrner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

INLEIDING

Dezer dagen viert de Domtoren zijn 600ste verjaardag, een leeftijd die een gelukwens waard is! Vanzelfsprekend beschouwt de vereniging Oud-Utrecht zich uitgenodigd om het feest van dit krasse oudje op gepaste wijze mee te vieren. De redactie van het Maandblad biedt de jarige (en de leden van Oud-Utrecht én allen die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van de Dom) een geschenk aan, in de vorm van dit extra dikke maandblad van juni 1982. De dank van de redactie jegens de auteurs die werden uitgenodigd om een bijdrage aan een „Dom” themanummer te leveren en die hun toezegging ook konden effectueren, is zeer groot: zij stelden ons in staat om een feestbundel aan te bieden waarin in een reeks van artikelen de geschiedenis van de Dom weer iets verder wordt uitgediept.

Als eerste vraagt C. Peeters zich af „wat er nog valt te zeggen over de Domtoren”. Dat dit nogal wat is blijkt uit zijn bijdrage „Domtoren, eredienst en kunst”, een beschouwing over de functie en de uiterlijke vorm van de toren. A. H. M. van Schaik gaat in zijn artikel in op de wijding of consecratie van de gotische Dom. Het jaar van de wijding roept vragen op die met behulp van de beschikbare bronnen en literatuur niet te beantwoorden zijn. Over de achtergronden van „Magdalenadag” valt meer te zeggen.

J. E. A. L. Struick voert de lezer over het terrein waar in 1321 de bouwput van de Domtoren werd gegraven en laat zien dat er nogal wat ruimtelijke problemen waren te overwinnen alvorens met de bouw van de Domtoren kon worden begonnen.

Louise van Tongerlo bericht over een bezoek aan de Domtoren-in-aanbouw door de jonkers Van Blois in 1368, een gebeurtenis die dank zij de bewaard gebleven rekeningen in het archief Blois aan de vergetelheid is ontrukkt.

Geert Groote's tractaat „Contra Turrim Traiectensem” wordt door A. H. J. Wilschut geplaatst in de context van een traditionele kritiek op groots opgezette kerkelijke bouwactiviteiten door de eeuwen heen. Met name worden de opvattingen van Ambrosius, Hiëronymus en Bernardus van Clairvaux belicht. Het artikel is een sterk ingekorte en specifiek op het geschrift van Geert Groote gerichte bewerking van de doctoraalscriptie van de auteur.

C. H. Staal stelt (en beantwoordt) de vraag of er een relatie bestaat tussen de 17e eeuwse iconografie van Willibrord en één van de werken van de 17e eeuwse dichter-pastoor Jan Baptist Stalpart van der Wiele: de Dom als symbool van het katholieke geloof. Dat de Domtoren ook een rol speelde in de meidagen van 1940 blijkt uit de persoonlijke belevenissen van E. Bloembergen, die destijds als waarnemingspost vanaf de tweede omloop van de toren de autoriteiten op de hoogte moest brengen van eventueel naderende vliegtuigen.

Tenslotte geeft F. A. M. Pietersen een overzicht van de penningen, waarop de Domtoren staat afgebeeld.

Wij wensen de Domtoren een goede verjaardag. Nog vele jaren!

De redactie

DOMTOREN, EREDIENST EN KUNST

Wat valt er nog te zeggen over de Domtoren? De echo's van de jongste restauratie- en vernieuwingswerken aan het gebouw en zijn klokken en van de nieuwe publicaties over zijn bouwgeschiedenis en de artistieke concepties die eraan ten grondslag liggen, zijn nauwelijks verstorven. Een lang ogenblik van dom bewonderen en stil ondergaan van de torenschoonheid en zijn onverwoordbare majesteit lijkt aangeboren. Dom in zo verre, dat bij volkomen aandacht voor een volkomen kunstwerk het verstand niets te bevestigen of te ontkennen vindt, geen doel kent. Alle vermogens van het gemoed, het verstand inbegrepen, doen er het stilzwijgen toe en zijn roerloos opgehangen aan het beeld door het ruimtelijk te ervaren en louter te zien. Het zien hecht zich in dit geval aan een voorwerp dat onvatbaar is, geen onmiddellijke bruikbaarheid aanbiedt, maar tegelijk wel een werkelijkheid en een weldadigheid is. Het verstand ziet er geen waarheid in - kunst op zich is geen waarheid - maar voedt zich er niettemin mee door er een belangeloos

welgeval uit te putten. Geen ander bouwwerk in Nederland dan de Domtoren bezit zo zuiver de betekenis van het begrip monument: een teken opgericht door de mens langs de weg die hij gaat, zoals Jacob een teken oprichtte na zijn engelenvizioen (Genesis 28, 17-18): „Hoe ontzagwekkend is deze plaats, dit is het huis van God en de poort des hemels”.

Het praktisch nut ontbreekt, wat dat betreft zoeken in alle tijden wel de Geert Grootes hun gelijk, en er zijn altijd wel mensen bereid geweest om het hun te geven door niet te willen bijdragen aan de kosten van de bouw of van de restauratie. Toen in 1825 bij koninklijk besluit een overeenkomst tussen het rijk en de gemeente Utrecht werd goedgekeurd, waarin de gemeente tegen ontvangst van de rente van een kapitaal van f 140.000,- en een som ineens van f 20.000,- de verplichting op zich nam tot „het opbouwen, vernieuwen, repareeren en onderhouden” van de (ernstig verwaarloosde) toren, was werkelijk de clause niet overbodig, dat de gemeente die be-

dragen aan het rijk zou terugbetalen, indien zij de toren zou slopen in plaats van herstellen. Het gevaar van afbraak was toen niet denkbeeldig en het werd alleen verminderd door de vrees, dat ook het neerhalen van de kolos een uiterst kostbare onderneming zou zijn. Ernstig verwaarloosd was de toren toen, afgetakeld en vol scheurwerking, maar zeker niet geschokt in zijn grondvesten. Ik geloof niet, dat Geert Groote al rond 1375 iets van scheurvorming in het onvoltooide bouwlichaam gezien of vernomen heeft, hij hoopte er slechts op in zijn strijd tegen de torenbouw als overbodige en buitensporige daad. De wens is de vader van zijn gedachte, „dat waarschijnlijk na langen tijd – misschien wanneer de niet-noodzakelijke bouw van het overige deel van de toren voltooid is –, het fundament het langzamerhand begeeft ofwel op ongelijke wijze verzakt in het water waarin het staat, of op ongelijke wijze in beweging geraakt door de warmte en haar gevolgen die bij de zoekst nogal plegen voor te komen, en dat eindelijk ook het hele gevaarte reeds van binnen gescheurd *in se dirupta* met een groot gevaar voor vele mensen en bouwlieden en misschien zelfs van de kerk, door ineenstorting het verwachte einde vindt en tot feit maakt, wat reeds op grond van plaats en bouwplan te vrezen viel”.

Al zou Geert Groote zijn tractaat openbaar gemaakt hebben, hetgeen niet gebeurd is, dan nog zouden de Domheren het waarschijnlijk geen verweer waard gedacht hebben op het punt van bouwlust en kunstzin, hoogstens een kerkrechtelijk steekspel aangegaan zijn om de wijze van fondsvorming voor de torenbouw te verdedigen. Want hij stond in de welbekende traditie van ethische rigoristen en asceten binnen en buiten de orthodoxie, zoals Tertullianus, Donatus, Epiphanius van Salamis, Bernardus van Clairvaux en van zijn eigen Praagse tijdgenoot Matthias van Janov, allen eveneens gewapend met sociaal-economische en caritatieve argumenten in hun strijd tegen bouwdrift en beelden. Er zijn altijd pleitbezorgers geweest van een zuivere geesteskerk tegenover de opvatting van de kerk als materiële uitdrukking van immateriële waarden, en altijd humanistische verdedigers van de kunst als anagogisch middel in de verkondiging, als wegwijzing vanuit de materiële kostbaarheid en zintuiglijke schoonheid van vorm en afbeelding in door God geschapen natuurlijke grondstoffen, naar de hoogste bovennatuurlijke waarheden waarvan zij de afglans zijn. Deze traditie is al evenmin ooit onderbroken en leeft vanaf Clemens van Alexandrië, Prudentius, Paulinus van Nola, Hypatius van Ephese, Johannes van Damascus, Suger van Saint-Denis en Thomas van Aquino.

De dienst van het offer moet verricht worden *in omni puritate interiori, in omni nobilitate exteriori*, met alle innerlijke reinheid en alle uiterlijke adel, met een zuiver gemoed en een luister die het aanzien waard is, zo schrijft abt Suger ter verantwoording van zijn kostbare en omvangrijke kerkbouw. Zo kan dan iedere toeschouwer Ovidius nazeggen: *materiam superabat*

opus, het werk heeft het materiaal, de vorm de stof overtroffen.

Maar het is ook wél een prozaïsche versimpeling, wanneer Geert Groote zegt, dat door die kolossale Domtoren geen ander nut bereikt wordt dan dat er klokken in worden opgehangen, die even geschikt in een veel kleinere en lagere toren kunnen worden aangebracht, en dat alles wat daarboven uitgaat, ijdelheid en grootspraak is. Want de toren eenvoudig zien als functionele klokkenstoel, betekent een onderschatting van het veelvoud van praktische en ideële functies die in het bouwwerk opgestapeld zijn, en een veroordeling van de rijkgeschakeerde en ingewikkeld geprogrammeerde liturgische bedrijvigheid waarvan zij deel uitmaken. Juist in de bouwtijd van de toren zijn daar nieuwe bijgekomen, dank zij de vooruitgang van de techniek die in de middeleeuwen niet minder rase schreden zet dan later, zodat Jean Gimpel zijn boek daarover de titel *La révolution industrielle du moyen âge* kon meegeven. De wil deze toren als zicht- en hoorbare seinpost, tijdsignaal, sirene, muziekinstrument, psalter, zo gedifferentieerd mogelijk te maken, verklaart zijn grootte, hoogte en de energie en de kosten die erin geïnvesteerd zijn. Voor de rhythmering van het saeculum had men alles over: de programmering van de hele cultus, de *ordo*, het verloop van het ceremonieel in een kathedraal met haar vele liturgische functies, de canonieke uren, de missen en getijden, de bediening van de talrijke altaren met hun relieken, de feesten met hun processies, legden de toren zelf de dienst op een kalender te zijn, een tijdrooster, de drager van een hoeveelheid luidklokken die naar signaalfunctie, door toonhoogte, draagwijdte, eenzang of samenspel, zo veel mogelijk geïndividualiseerd werden – vandaar ook, dat zij namen dragen –, zo verscheiden mogelijke boodschappen en tenslotte ook zo veel mogelijke gevoelens moesten uitdragen. *Benedicite, laudate, psallite, cantate, annunciate, superexaltate*, gebieden de klokken de geestelijkheid. Als men in de *Ordinarius* van de Dom bladert, het boek uit rond 1220 waarin de orde van vieringen van het hele kerkelijk jaar in de kathedraal minutieus geregeld wordt, hoort men als het ware voortdurend dat wisselend klokgelui, van de *prima* tot de *novissima campana*, van de eerste tot de jongste klokslag die elke dienst aankondigt en begeleidt. De toren is zelf een *ordinarius* geworden. In de bouwtijd van de toren vinden ook het raderuurwerk en het mechanisch slag- en speelwerk een steeds grotere verspreiding, technische perfectie en kunstige uitvoering. Eind 13e eeuw bestaan zij al en als kort vóór in 1321 met de bouw van de Utrechtse Domtoren begonnen wordt, is het raderuurwerk met slagklokken door Dante in zijn *Paradiso* (10, 139-148) bezongen:

*Indi come orologio, che ne chiami
Nell'ora che la sposa di Dio surge
A mattinar lo sposo perchè l'ami...*

„Daarna, gelijk een uurwerk dat ons roept / Op het uur, dat de Bruid Gods verrijst / Om de metten te zin-

gen, opdat de Bruigom haar liefhebbe, / Waarbij één deel het ander trekt en doet bewegen / Klingelend klinkend met zó zoete tonen / Dat de wel-bereide geest van liefde zwelt; / Zo zag ik het glorievolle wiel / bewegen en klinken stem met stem in harmonie / En in een zoetheid die niet is te kennen, / Dan waar het genieten eeuwig is" (*Se non colà dovi gioir s'insempa*) (vertaling van Frederica Bremer).

Als basis van die verhevenheid is ook een zeer aardse technische verworvenheid voor de torenbouw en torenhoogte van belang geweest: het Sticht kreeg in de loop van de 13e eeuw al een baksteenproductie van groot belang en het is niet zonder betekenis, dat de oudste bekende baksteenkeur, voorschrift voor kwaliteit en maat, gedateerd 1342, uit de stad Utrecht stamt. Ondanks de overheersende indruk is de Dommertoren hoofdzakelijk een bakstenen gigant. Alleen al als ingenieursprestatie geeft hij alle aanleiding tot het al genoemde domme bewonderen, het verstomd staan zonder het doel te kennen en het vorsend verstand in te schakelen.

Maar het belangeloze welgevallen kan niet duren en wordt gevolgd door het verlangen het mysterie te doorgronden. Want deze toren is een unicum, een evenement, „alles is bijzonder aan dezen toren", zei E. H. Ter Kuile kernachtig in zijn bekende, vier keer herdrukte boekje *De Torens van Nederland* (1941). Is het dan zinloos en verwerpelijk, zoals Geert Groote zegt, dat elke bezoeker van de stad verbaasd blijft staan als hij de toren in het oog krijgt? „Hij wendt zijn ogen weetgierig naar de details. Hij tracht de hoogte te schatten en wat hij door zijn onderzoek niet kan te weten komen, zal hij aan de inwoners vragen. En dan zullen niet toe te juichen lofspraken op de toren loskomen".

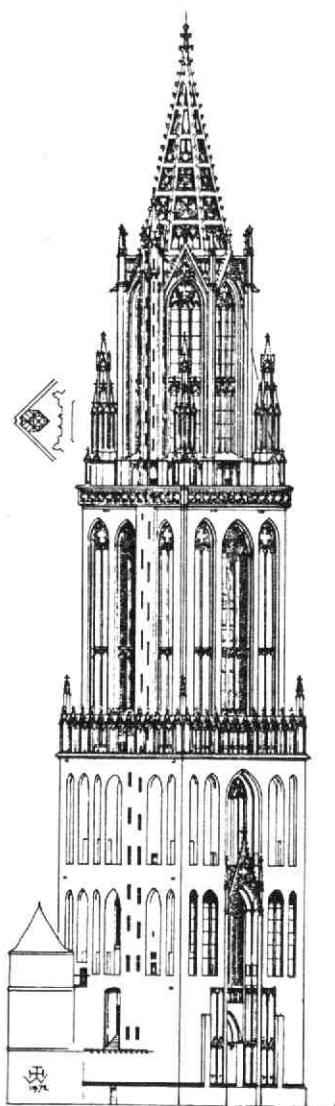
Zo heeft in april 1876 de romanschrijver Henry James de kathedraal van Chartres bekeken, eromheen gecirkeld als een mot rond een kaars, weggaand, terugkerend, zich tegen de muur drukkend in smalle straten en omhoogkijkend. Hij heeft wel twintig verschillende standplaatsen en gezichtshoeken gekozen en het bouwwerk beschouwd tijdens de wisselende uren van de dag, bij maneschijn en zonlicht. En heeft dan verzucht: „The proper way to look at the towers would be to go up in a balloon and hang poised, face to face with them, in the blue air". „De juiste manier om die torens te bekijken, zou zijn, opstijgen in een luchtballon en zwevend oog in oog met hen in de blauwe lucht hangen". Wie ons door de waarnemingen in zijn geschriften en tekeningen zo langs de Dommertoren mee omhoog neemt, tot duizelingwekkende hoogte, zelfs boven de huidige spits uit, is Th. Haakma Wagenaar. Zijn geestdriftige bewondering voor dit buiten onze landsgrenzen miskende gebouw en zijn analytisch observatievermogen brengen hem tot steeds verfijnder kennis van de bestanddelen en leidende beginselen in de algehele torencompositie, van bouwperiodes en planwijzigingen. Metend en vergelijkend, niet terugschrikkend voor speculaties, is hij tot steeds fascinerender veronderstellingen en stoutmoediger proeven

van reconstructie van onuitgevoerde deelontwerpen of verdwenen onderdelen gekomen - scherpzinnig, verrassend, soms ongeloofwaardig, maar altijd inspirerend. Bij het instappen in zijn ballonschuitje en tijdens het opstijgend kijken, stelt men zich al meteen vragen. In boeiende en knappe tekeningen krijgt de hypothese gestalte, dat de onderbouw van de toren aangelegd is als verdedigingswerk, gewijd toevluchtsoord voor de bisschop in nood, waar hij zich verschansen kon en belagers zowel militair als religieus kon afschrikken door de aanwezigheid van de St. Michaelskapel als heilig asyl op de eerste verdieping. Dat zou ook de reden zijn, dat de toren geen steunberen heeft, want die zijn ongewenst bij een donjon omdat zij gemakkelijk ondermijnd kunnen worden.

Maar het ontbreken van steunberen kan toch ook door zuiver architectonische wensen ingegeven zijn? De Martinitorren in Groningen, in 1469 begonnen en in veel opzichten aan de Dommertoren verwant, heeft er ook helemaal geen. Dat de toegang en opgang in een toren op allerlei manieren vergrendeld moeten kunnen worden, ligt ook bij het gewone, niet-strategische gebruik, voor de hand.

Nu zijn er zeker wel talrijke voorbeelden van verdedigbare kerktorens te noemen, maar dan meer in de 11e en 12e eeuw dan later. L.-Fr. Génicot wijst in zijn werk over de romaanse kerken in het Maasland (*Les églises mosanes du XIe siècle*, Leuven 1972), zonder toe te geven aan de gemakkelijke romantische legendevorming op dit gebied, een aantal torens aan van plattelandskerken, meestal eigenkerken, waarin de plaatselijke heer en de dorpelingen zich konden verschansen. Ook in Lotharingen, Frankisch Württemberg, de Périgord en de Provence, zijn wel versterkte romaanse kerken en kerktorens te vinden, terwijl in tijden van oorlog natuurlijk elke kerk in landelijke omgeving wel als toevlucht en verdedigingswerk gebruikt kon worden - in de stad ligt dat moeilijker -, overigens zonder te hoeven rekenen op heilig ontzag van de belagers. Toegestaan zijn versterkte kerkgebouwen eigenlijk niet: het concilie van het Lateraan herhaalt in 1123 een ouder interdict van *ecclesias in-castellari*. Maar in Utrecht is er dan het verhaal over bisschop Godfried van Rhenen, die door zijn ministerialen in 1159 in de toren van zijn paleis (niet de kathedraaltoren) gevangen werd gehouden, en de kans op een dergelijk lot nu zou bisschop Frederik van Sierck in zijn tegendeel hebben willen doen verkeren door met het kapittel in 1320 overeen te komen, dat hij een toegang vanuit zijn paleis naar de Michaelskapel in de te bouwen toren krijgt en dat voor hem en zijn opvolgers alle rechten op het gebruik van deze kapel behouden blijven die zijn voorgangers op de gelijknamige kapel van de oude toren hadden. Dit is het enige servituut waarvan in de desbetreffende oorkonde sprake is en het is zeer de vraag of het kapittel, de eigenlijke opdrachtgever van de torenbouw, de bisschop ongeschreven recht op meer en dan nog wel zo iets belangrijks als een verdedigbare vluchtruimte bie-

Utrecht, toren
van de Dom,
vanuit het
zuidoosten;
met hoge
spits, zoals het
ontwerp ge-
weest zou kun-
nen zijn. Teke-
ning van Th.
Haakma Wa-
genaars uit:
Memorandum
Domtoren, p.
117.

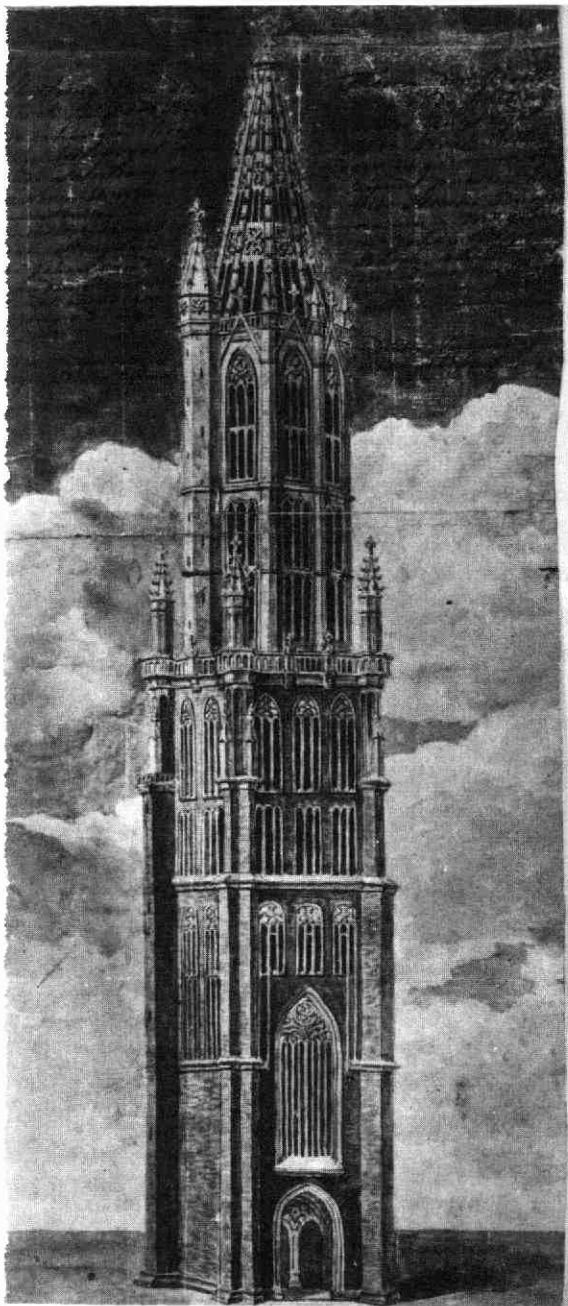
den zou. En zeker niet was het mogelijk, dat „de bischop de strategische opzet van de toren aan de ontwerper decreeteerde”, want het was zijn toren niet. De enkele keren dat er in de late middeleeuwen in Noord-Nederland sprake is van een kerktoren als vluchtplaats, gaat het niet om een militair gebeuren, zoals bijvoorbeeld in het bericht over een dorpspastoor die wegens onzedelijke levenswandel door zijn parochianen bedreigd en achtervolgd wordt en dan in paniek de kerktoren inklauteert, ergens in de kerkhistorische studiën van monseigneur Post te lezen, wie in zijn werken de uitspattingen van de middeleeuwse clerus nog zo veel eeuwen nadien ernstig bleven verontrusten.

Die kapel met altaar in de toren, in de gotiek een zeer ongebruikelijk gegeven, is blijkbaar te verklaren als een atavisme, want ook de romaanse toren (of: een

der romaanse torens, of: praeromaanse) had er al een ter ere van de aartsengel Michael en een kapelaan van de bisschop placht er dagelijks (*dyatim*) de mis te lezen. Zij was dus met recht een *capella episcopalis*, de eigen kapel van de bisschop, zoals die in andere bisdommen in het bisschoppelijk paleis opgenomen was, maar ook de Utrechtse Bisschopshof zelf had nog een eigen *oratorium* op de verdieping.

Geheel hypothetisch blijft echter de precieze plaats van die vorige toren met Michaelskapel of vorig torenpaar of westwerk, en of de bijbehorende kerk een atrium in de zin van een door overdekte gangen en door arcaden omgeven voorhof had, blijft ook een vraag die door geen enkel van de vrij karige opgravingsgegevens ook maar aan het begin van een antwoord geholpen wordt. In schriftelijke documenten duidt het woord atrium heel algemeen, zonder bouwkundige implicaties, een kerkerrein aan.

Helemaal uniek is overigens deze gotische torenkapel niet: ook de gotische toren van het munster van Freiburg im Breisgau (in de middeleeuwen geen kathedraal, maar gewone parochiekerk) heeft boven zijn portaal een gewelfde St. Michaelskapel, in 1301 gewijd, deze echter in tegenstelling tot die van de Utrechtse Domtoren royaal uitzijnde op het schip der kerk. Niets is bekend over de romaanse voorganger van de toren van Freiburg; de huidige werd omstreeks 1250 begonnen en was in 1280 tot de uurwerkverdieping gevorderd. Naar ontwerp van een andere, niet met name bekende meester dan degene die de bouw van het vierkante deel leidde, kwam tussen ± 1300 en ± 1340 de magistrale achtkante lantaarn met opengewerkte stenen helm tot stand. Deze bovenbouw nu, en een aantal bouwtekeningen die varianten daarvan tonen, vervullen een grote rol in Haakma Wagenaars interpretatie van de vormen van de klokkenverdieping en het achtkant van de Utrechtse Domtoren, die hij op deels zeer aannemelijke gronden daardoor beïnvloed acht. Die tekeningen worden tegenwoordig in het derde kwart van de 14e eeuw gedateerd, dus later dan de Utrechtse klokkenverdieping die rond 1350 al bijna voltooid is, maar Haakma Wagenaar ziet ze als late bewerkingen van oorspronkelijke projecten uit het laatste kwart der 13e eeuw. In elk geval zijn zij er een bewijs van, dat de al voltooide Freiburger toren diep in de 14e eeuw nog de geesten intensief bezig houdt, al zijn de sculpturale details in deze tekeningen dan de geheel eigentijdse en gelijkend op die van het hoogkoor der Freiburger kerk, waarvan Johann van Gmünd in 1359-1372 de bouw leidde. Met hem bevinden wij ons dan midden in het milieu van de Parlergotiek. Achteraf vind ik, dat op de grote Parlertentoonstelling te Keulen in 1978 en in de bijbehorende catalogi de Utrechtse Domtoren ook wel een plaats verdiend had, want de bovenbouw ervan heeft beslist veel met de Parlerstijl in midden-Europa en aan de boven-Rijn te maken. Meester Jan zou ik liever in dat milieu willen plaatsen dan in Henegouwen (zoals zijn achternaam luidt, overigens een toevoegsel dat vrijwel apocrief is).

Dordrecht, de toren van de Grote Kerk. 18e eeuwse gekleurde pentekening naar een verloren gegaan schilderijtje dat in de kerk naast het orgel hing (Gemeentearchief Dordrecht). (Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

Daarom is het, ondanks de duizelingen die men krijgt bij het denkbeeld, ook niet verwerpelijk, om met Haakma Wagenaar aan te nemen, dat de achtkante lantaarn in Utrecht oorspronkelijk erop berekend was,

om vergezeld te worden van fialenbundels, staande op de hoeken van de vierkante geleding eronder, en bekroond te worden door een open natuurstenen spits, zoals hij die in onweerstaanbaar suggestieve reconstructietekeningen gestalte heeft gegeven. Van dit plan zou afgezien zijn rond 1370 uit angst voor een gebrek aan draagvermogen en voor scheurvorming in de onderbouw. In plaats daarvan kwamen toen een gewelf en een houten kap. Nu zijn evenwel de gevaren van een gewelf in een dergelijke lantaarn ook niet gering. Ten aanzien van de toren van Freiburg wordt in het deel over Baden-Württemberg van het *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler* (G. Dehio, bewerking F. Piel, München 1964) opgemerkt: „Hoofdzakelijk is het de steil neerwaartse druk van de helm, die de stabiliteit van de dragende pijlers veilig stelt. Een gewelf over de lantaarnhal zou slechts een nadelige zijwaartse druk ten gevolge gehad hebben. Nu ziet men in die hal onmiddellijk de open helm boven zich; hij ziet er bijzonder stoutmoedig uit en is niettemin de veiligste bouwwijze”.

Maar ik zou toch ter ondersteuning van de gedachte aan een Freiburgse oplossing op de Utrechtse Domtoren even willen wijzen op dat merkwaaardige document in het gemeente-archief van Dordrecht, een 18e-eeuwse pentekening van de toren der Grote Kerk aldaar, in voltooide toestand gedacht met als bovenbouw tussen hoekfialen een enorme achtkante lantaarn met opengewerkte stenen helmspits. De tekening is een copie van een verloren gegaan schilderij, dat mogelijk uit de 16e eeuw dagtekende, de vierkante torenonderbouw uit $\pm 1340 - \pm 1450$ weergaf overeenkomstig het uitgevoerde werk, maar daarop de lantaarn volgens een gotische ontwerptekening die verloren gegaan is. Zijn die lantaarn en helm niet zeer Utrechts en Freiburgs in plaats van Brabants?

Noch in Dordrecht, noch in Utrecht is er zulk een helm gekomen. De Domtoren kreeg de lage spits die node loos in 1910 door een steilere vervangen is. Voordien had zij, zoals Haakma Wagenaar nauwkeurig uitmaakt heeft, een dakhelling van $59\frac{1}{2}^\circ$, precies dezelfde als die van het dak op het hoogkoor. Vanuit het oosten gezien zijn de koorlantaarn en de torenlantaarn dan ook een samenspel, een rijm geweest, de tweede een culminatie van de eerste en even sacraal van architectuur.

Het is adembenemend om op een vroege ochtend, wanneer men nog ver van de Domstad is en op het open land, de rode zon door die hoge lantaarn te zien schijnen en dan gevolg te geven aan het *sursum corda* van deze stralende kandelaar.

C. Peeters

Literatuur

R. R. Post, Geert Grootes tractaat *Contra turrum traictensem* teruggevonden. 's-Gravenhage 1967.

Th. Haakma Wagenaar, Memorandum Domtoren. 3 dln., Utrecht 1975.

Ergens beginnen de klokken hun lied. Utrecht 1981.

G. Roosegaarde Bisschop, „De geschilderde maquette in Nederland”, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1956, blz. 184, 189-191 en 213 (over de tekening van de Grotekerkstoren van Dordrecht).

DE KERKWIJDING VAN SINT MAARTEN

Een verkenning van de stand van zaken

Het is met de studie van de eigen Utrechtse liturgische gebruiken of „usus“ in de middeleeuwen niet erg florissant gesteld.

In de jaren 1919-1921 verscheen Tomus I van een *Bibliotheca Liturgica Sancti Willibrordi*, die getuige de titel als een reeks van uitgaven bedoeld was. Het eerste deel bevatte de *Ordinarius S. Martini Trajectensis*, een handschrift uit de tweede helft van de veertiende eeuw, uitgegeven door de franse benedictijn Dom Paul Séjourné, monnik van de abdij van Oosterhout. Samen met zijn medebroeder Dom Pierre Puniet had Séjourné het plan alle Utrechtse Pontificalia te gaan uitgeven, een project dat nooit is uitgevoerd. Een *ordinarius* is een boek dat de gewone gang van zaken bij de getijden vastlegt, hier dus voor die in de Domkerk. Séjourné voorzag het van een rijke maar nogal onoverzichtelijke inleiding, waarvan sedertdien in allerlei publicaties veel gebruik is gemaakt. Voor wat de *Bibliotheca* aangaat, is het bij dit ene veelbelovende deel gebleven.

Een kostbare bouwsteen werd in 1958 aangedragen door de mediaevist W. Jappe Alberts en de liturgist C. A. Bouman met de publicatie van de *Benedictiones episcopales e libro pontificali ecclesiae sancti Johannis Ultrajectensis* (Bisschoppelijke zegeningen uit het Pontificale van de Utrechtse Janskerk), een handschrift van rond 1450, berustend op de Utrechtse Universiteitsbibliotheek. Het is de enige liturgische tekst in de reeks *Fontes minores Medii aevi* (Kleine Middeleeuwse bronnen) van het Instituut voor Middeleeuwse geschiedenis te Utrecht.

Ziehier vrijwel heel de oogst van voor de onderzoeker toegankelijke Utrechtse liturgische bronnen. En dat bij een overstelpende hoeveelheid materiaal, die in vergelijking met die van vele andere bisdommen zelfs „overvloedig“ is genoemd. Wie het lemma *Utrecht* opslaat in het rijke *Liturgisch Woordenboek* (dl. II, Roermond, 1968), het artikel is van de hand van dr. L. Brinkhoff, ziet een rijke oogst te velde staan. Mediaevisten en liturgisten, liefst in broederlijke samenwerking als het tweespan Alberts-Bouman, kunnen er jaren mee voort.

Een van de belangrijkste en zeker meest complexe liturgische handelingen is de kerkwijding, ook wel kerkconsecratie geheten, in het latijn de *dedicatio ecclesiae*. In de middeleeuwen werd het gebeuren zelf en de verjaardag ervan steeds ook buiten de kerkruimte gevierd, waarvan het woord *kermis* (kerk-mis = mis op kerkwijdingsdag) nog getuigt. Er hoorden ook zulke nevenliturgische activiteiten als het trekken van processies, het tonen van de reliekenschat en het verlenen van aflaten bij.

Ook de eredienst zelf was op de verjaardag van kerk-

wijding zowel in de mis als in de getijden geheel op de gedachtenis van de *dedicatio* afgestemd.

Wat nu de datum van eventuele kerkwijding van de gotische Utrechtse Dom betreft, daarover zijn we niet afdoend geïnformeerd. Wel kennen we de jaartallen en een enkele datum van de consecratie van de Dom van Adelbold, zoals de voorganger van de huidige kerk gemakshalve wordt aangeduid. Bij Beka en Heda en later bij Van Heussen-Van Rijn lezen we dat deze Domkerk zelfs drie keer is gewijd, één keer in de elfde en twee keer in de twaalfde eeuw. De eerste vond plaats onder bisschop Adelbold (1010-1026), de voltooier van de kerk van Balderik (918-976) volgens sommigen, de bouw van de kerk in haar geheel volgens anderen. Deze eerste consecratie zou hebben plaats gehad op 26 juni 1023, in tegenwoordigheid van keizer Hendrik II, de Heilige, en met assistentie van twaalf bisschoppen die met een eenparige zegening en met grote plechtigheid de heilige handeling verrichtten. Dan zou er een wijding hebben plaats gevonden onder bisschop Andreas (1126-1139) welke zou zijn verricht door Bruno, de aartsbisschop van Keulen. Tenhaeff veronderstelt dat dit is gebeurd in 1132 na een niet al te ernstige brand, die een herwijding nodig maakte. In 1173 is de plechtigheid nog eens herhaald onder bisschop Godfried van Rhemen (1156-1178). Toen is ze verricht door aartsbisschop Philippus van Keulen, die immers als metropoliet Utrecht onder zijn suffragaanbisdommen telde. Deze wijding moest worden voltrokken na de veel zwaardere brand van 1148. De tussentijd van vijftientig jaar is moeilijk te verklaren.

Tenslotte geeft het vernietigende vuur, een in de middeleeuwen met gruwzame regelmaat terugkerende teistering, aanleiding tot de bouw van een geheel nieuwe Sint Maarten: de huidige gotische kerk. Het jaar 1253 was voor de stad Utrecht een rampjaar. In de nacht van 29 april begon de grootste stadsbrand uit haar geschiedenis. Negen dagen lang hadden de vlammen tussen de grotendeels houten huizen met strooien daken vrij spel. Wat na deze negendaagse van angst en verwoesting in de stad overbleef, waren zwartgeblakerde puinhopen en resten van wat eens gebouwen geweest waren. Zo was het ook met de kathedraal gesteld. Deze catastrofe leidde bisschop Hendrik van Vianden (1250-1267) tot het gedurfde initiatief van de bouw van een geheel nieuwe kerk, het „novum opus“, als opvolgster van de ten dele verwoeste romaanse kathedraal. Deze nieuwe Sint Maarten zou worden gebouwd in de stijl die in de twaalfde eeuw in Frankrijk tot bloei was gekomen: de gotische. In 1254 legde de bisschop hiervoor de eerste steen, maar gedurende de eerste periode na de brand eisten meer urgente projecten de aandacht op. Zijn opvolger, de elect Jan van Nassau (1267-1290),

die zichzelf de stichter van de Dom noemde, doet dat met recht, want hij was het die in 1288 met het uitschrijven van een aflaat en het aanstellen van collectores een effectieve voortzetting van de bouwactiviteiten mogelijk maakte.

22 juli, maar van welk jaar?

Op den duur werd de oude romaanse oost-partij geheel door de nieuwe gotische kooromgang ingesponnen. Er zal rond 1288 met voortvarendheid aan zijn gewerkt - al in 1265 had de paus een aflaat voor de Dombouw uitgeschreven - waarbij er het domkapittel veel aan gelegen moet zijn geweest dat zijn koordiensten ongehinderd en zonder lange onderbrekingen konden worden voortgezet. En dat was mogelijk wanneer er een hoogaltaar was geplaatst en de heren zo ongeveer droog zaten wanneer ze op hun banken plaats namen. Die behoorden, met 's bisschops cathedra, tot de meest vitale uitrusting van de zetelkerk, zodat het aannemelijk is dat hiervoor snel zorg is gedragen. Nu is het voorstelbaar dat op het ogenblik dat het gotische koor zover in gereedheid was gebracht, er een (her)wijding heeft plaats gevonden, die dan voortaan als kerkwijding van de nieuwe Dom zou gelden. Wij lezen dat het koor in zijn geheel, tot aan het dwarspand, eerst in het eerste kwart van de veertiende eeuw is voltooid, maar het ligt op grond van het bovenstaande meer voor de hand het wijdingsjaar veel dichterbij 1288 te zoeken. Waarbij het jaar 1288 als terminus ad quem dient te worden beschouwd. Ergens tussen 1254 en 1288 moet dus de wijding hebben plaatsgevonden. Want we lezen in artikel 13 van de daarnet genoemde aflaatbrief van Jan van Nassau, „gegeven te Utrecht in het jaar der Menswording 1288 op de Geboortedag van de zalige Maagd“, 8 september:

„Daarbij staan wij, op het gezag ons van God gegeven, goedgunstig aan allen die op Witte Donderdag en op de wijdingsdag van diezelfde kerk, namelijk op het feest van Maria Magdalena, ... uit vroomheid naar meergemelde moederkerk komen en hun aalmoezen op genoemde tijden geven, voor elk van de genoemde feesten afzonderlijk een aflaat toe van een jaar en veertig dagen, met alle aflaten en gunsten die toegestaan zijn door de eerbiedwaardige kardinalen, legaten, aartsbisschoppen en bisschoppen die aanwezig waren bij de wijding van die kerk“.

Hier is dus sprake van een wijding op het feest van Maria Magdalena, en van de aanwezigheid bij die plechtigheid van een talrijk gezelschap prelaten, waaronder zelfs kardinalen, die toen nog niet zeer talrijk waren.

Een andere hypothese is dat de wijdingsdag eenvoudig is overgenomen van de Dom van Adelbold. Die van het jaar 1173 zou daarvoor dus in aanmerking komen. Waarom is dan nergens de luister van het illustere gezelschap vermeld? En waar zouden in 1173 zomaar meerdere kardinalen - buiten Rome waren ze

er nog nauwelijks - vandaan moeten komen? Of zijn ze er door de schrijver van dit stuk bijgezet om achteraf de plechtigheid nog meer gewicht te geven?

Een zwaarwegender argument tegen „voortzetting“ van de kerkwijding van de oude Dom zou hierin kunnen liggen dat in de twaalfde eeuw de wijding twee keer is herhaald, beide keren na een brand, waarvan er een zelfs als minder ernstig te boek staat. Licht het dan niet in de rede dat bij het optrekken van deze geheel nieuwe constructie opnieuw het wijdingsritueel is gehanteerd?

Magdalena-dag

Staat het jaar van een mogelijke wijding van de nieuwe Dom dus niet vast, onomstotelijke zekerheid is er omtrent de datum van de herdenking: het feest van Maria Magdalena, 22 juli. Geen dag werd, buiten Pasen, in de Dom met groter luister gevierd, geen dag had ook buiten de kerk zo'n grote weerklank. Er was een kermis van twintig dagen aan verbonden, de Magdalena-kermis, die in het hartje van de zomer in de stad wel een soort collectieve vakantie-ontspanning teweeg moet hebben gebracht. Er kwam bij dat het opbreken van het beleg door graaf Willem IV van Holland op 22 juli 1345 van Magdalena-dag tevens een Utrechtse nationale feestdag maakte. Sedertdien bracht Magdalena-dag twee gedachtenis-motieven bij elkaar, waarbij het ontzet van Utrecht in de *Ordinarius* blijkbaar het meeste gewicht in de schaal legt, want die spreekt slechts over „het feest van de H. Magdalena“ en noemt de kerkwijding niet expliciet. Is de gedachtenis van de kerkwijding dus naar het schijnt tijdelijk naar de achtergrond gedrongen, in het begin van de vijftiende eeuw keren de posten voor feestelijke uitgaven „in die dedicacionis“ of „in dedicacione ecclesie nostre“, op de kerkwijdingsdag, met regelmaat terug.

De liturgische aanwijzingen die de meergenoemde *Ordinarius*, waarvan het handschrift is vervaardigd tussen 1346-1376, geeft, zijn intussen welsprekend genoeg. Maria Magdalena is met vier andere feesten, Kerstmis, Pasen, Pinksteren en Sint Maarten, het patroonsfeest van de Dom, een gelegenheid waarbij het voorgaan in de liturgische functies is gereserveerd voor de bisschop. Als hij in de stad is behoort hij persoonlijk te officiëren. Hij krijgt bovendien bij de processie en de dienst het volledige gevolg van zeven diakens tot zijn beschikking; bij feesten van mindere rang kwamen er slechts vijf of drie diakens aan te pas. De tekst geeft dan de volgende preciseringen:

„Op dit feest (S. Magdalena) worden kerk en altaar versierd zoals ze op Pasen versierd waren. Bij de Vespers en in de Metten geschiedt alles als op Pasen en krijgen kanunniken, jongens, dienaren en ook de afwezigen evenveel gerechten opgediend en evenveel broden als op Pasen gegeven worden. Bij de processie verschijnen alle kanunniken in de zijden cappa's. Wanneer de heer bisschop aanwezig is zal hij door zeven diakens worden geassisteerd, zowel in de proces-

sie als in de mis. Hij zal alle kanunniken een feestmaal aanbieden.

Na het evangelie zal hij een preek houden voor het volk en ook bij de tweede vespers zal hij ontvangen worden."

Om een inzicht te krijgen van de hoge rangorde van dit liturgische feest in onze bisschopskerk volstaat het vast te stellen dat in deze beknopte aanwijzingen tot drie maal toe Pasen als referentiepunt wordt gehanteerd.

Voor de versiering van de kerk op deze dag keren de gebruikelijke eikentakken telkenjare op de rekeningen van de Domkerk terug, in 1450 staat er zelfs bij dat het om drie karrevrachten gaat.

De plechtige processie met de relieken, waaronder de kassen van Pontiaan en Agnes een voorname plaats innamen, en eens in de zeven jaar zelfs het exposeren van heel de reliekschat waartoe in de kerk een tijdelijk oxaal werd getimmerd, vormden een soepele para-liturgische overgang naar het drie weken duren de volksfeest dat op Magdalena-dag volgde.

De kerkwijding

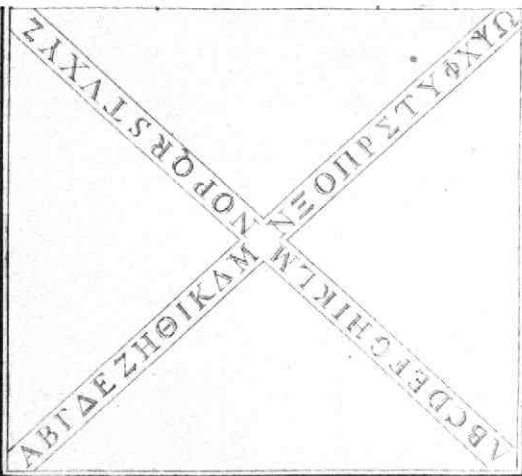
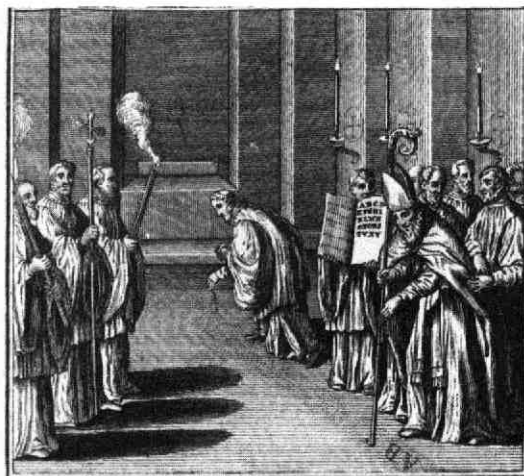
Tasten we wat het jaar van de kerkwijding van S. Maarten betreft dus in het halfduister, veel beter zijn we ingelicht over hoe deze ceremonie in de twaalfde en dertiende eeuw verliep. Heel de middeleeuwen door en ook nog na het Concilie van Trente is dit ritueel gelijk gebleven. Pas na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) zou het ingrijpend worden herzien.

Liturgie-historici onderscheiden in de totstandkoming ervan een aantal goed af te bakenen stadia. De oudste Romeinse vorm voor het in gebruik nemen van

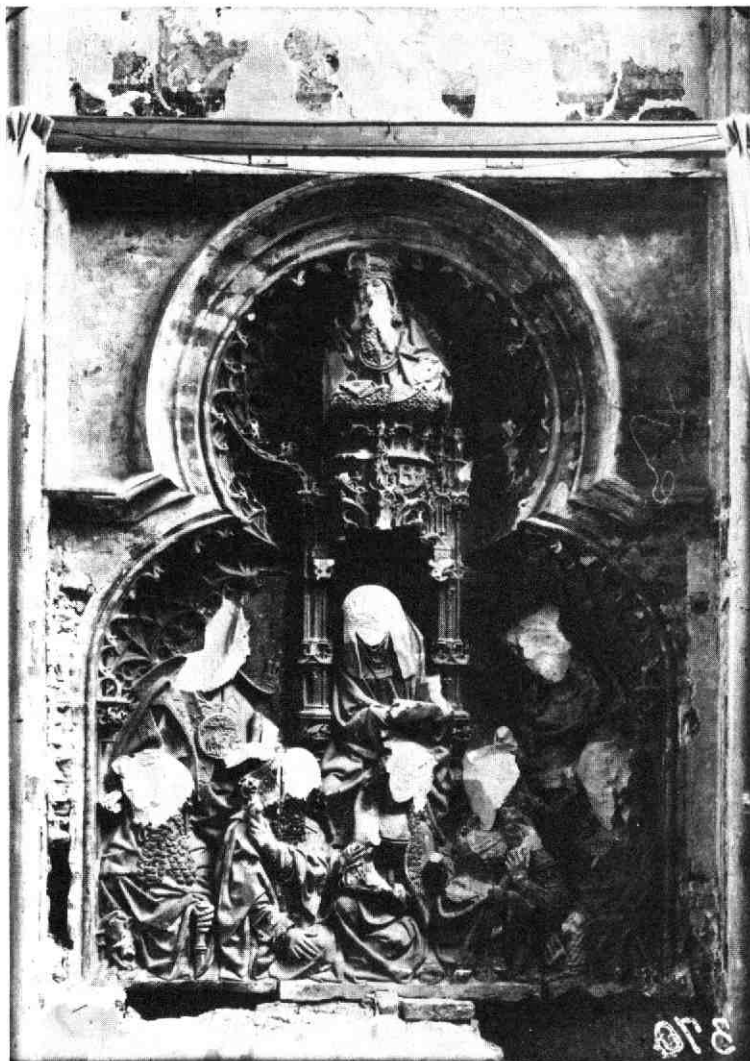
een kerkgebouw was eenvoudig de viering van een eerste inaugurele eucharistie. Daaraan werden op den duur een plaatsing van relieken in het altaar, als vervanging van het martelaarsgraf waarop vanouds de mis werd opgedragen, en een besprenkeling met wijwater toegevoegd.

Een tweede fase wordt gevormd door het veel dramatischer buiten Rome gangbare Gallicaanse ritueel, waarin heel andere accenten van een grotere expressiviteit, ontleend aan het Oude Testament, werden gelegd. Daar was de zalving en de besprenkeling van de kerkmuren, zowel aan de binnen- als aan de buitenkant, de zalving van het altaar, de processie met de relieken, het kloppen van de bisschop met staf of draagkruis tegen de kerkdeur, en het met de staf tekenen van het Latijnse en Griekse alfabet op de vloer van het kerkgebouw. Waarbij het altaar na de wijding voortdurend werd bewierookt. De eerste eucharistie werd hier tot niet meer dan een aanhangsel van het uitgebreide consecratie-gebeuren.

Geleidelijk aan - en daarmee komen we in het derde stadium - vond er een samensmelting plaats van Romeinse en Gallicaanse elementen, een ontwikkeling die zijn voltooiing zou vinden in het wijdings-ceremonieel in het Pontificale van Durandus, bisschop van Mende (eind 13e eeuw). Met dit boek bereikt het ritueel zijn uiteindelijke vorm, en in deze vorm werd het in heel de kerk van het Westen verspreid. Het kenmerkte zich door een zekere overladenheid, nogal wat dublures, weinig deelname van het volk en vooral een onmogelijke lengte. Zo moet ook de Utrechtse Dom met alle „pomp and circumstance“ zijn gewijd volgens het in het Westen gangbare ceremonieel, dat zijn plaats had in het *Pontificale*, het boek dat, zoals de naam aangeeft, de liturgische handelingen en ge-

De bisschop tekent met zijn staf het Griekse en Latijnse alfabet in de as diagonaal over de vloer van de te wijden kerk. Het ritueel schijnt uit Ierland te stammen. 18e-eeuwse gravure uit: A. Moubach. Naauwkeurige beschrijving der uitwendige godtsdienstplichten, kerk-zeden en gewoonten van alle volkeren der waereldt; 6 dln. 's Gravenhage, Amsterdam, Rotterdam, 1727-1738. (Foto: Cath. Convent).

Het altaarretabel in de kapel Van Arkel in de Domkerk.

Moeder Anna wordt geflankeerd door Sint Maarten (met pluviale) en Maria Magdalena. Merk op hoe alle gezichten zijn afgeslagen, behalve dat van God de Vader. Heeft hier schroom de stormers bevangen, of reikten hun bijlen niet hoog genoeg? (Foto: Gem. Archief, Utrecht).

beden bevat die aan de bisschoppen zijn voorbehouden.

Want de kerkwijding behoorde - en behoort nog steeds - tot de taak van de bisschoppen, en het was een - ook fysiek - zware taak.

Maria Magdalena

Tenslotte nog een enkele opmerking over de cultus van Maria Magdalena in Utrecht. Behalve dat zij de heilige van de kerkwijdingsdag was en die van het ontzet van 1345, valt ook nog anderszins op hoe populair haar verering was. In de Domkerk was in 1323 een altaar gesticht dat haar werd toegewijd, en wel in de zuidelijke kapel waarin later Robert van Arkel en zijn broer bisschop Jan van Arkel zijn begraven. Omstreeks dezelfde tijd was haar ter ere en die van S. Catharina een vicarie gesticht. Het zandstenen retabel in

dezelfde kapel Van Arkel, met de H. Anna als centrale figuur en vervaardigd rond 1500, laat ook Maria Magdalena zien.

Haar gezicht is net als dat van alle anderen afgehakt, maar toch duidelijk herkenbaar aan haar gewone haardracht van in elkaar gewonden vlechten.

In het tweede vierkant van de Domtoren hangt onder de zeven luiklokken de Maria-Magdalena, ook de „Boeffklok” genoemd, ten oosten van de Maria. Het opschrift ervan luidt:

Peccatrix pia sum plenaqz laude
magdalene tonus cum diapente
sponsi perqz pedes balsama nardi
ac fudi lachrimas crine retesi
gerhardus de wou me fecit anno domini
mccccciiii

De zondares ben ik, vol liefde en lofgezing.

de toon van Magdalena op de diapente;
des bruidegoms voeten zalfde ik met nardus
en ik goot tranen, die ik met mijn haren wiste.
gerard van wou heeft mij gemaakt in het jaar
des Heren 1506.

Uit dit opschrift blijkt dat Maria Magdalena hier, net als in heel de kerk van het Westen, vooral werd gezien als de boetvaardige zondares (Lk. 7, 36-50). Hetzelfde valt te merken bij het Utrechtse Magdalena-klooster aan de Nieuwe Gracht ongeveer ter hoogte van het Servaas Bolwerk, de Magdalenastraat en -brug herinneren er nog aan. Dat convent werd ook wel het klooster „van de bekeerde zusters” genoemd. Er was bovendien nog de identificatie met de zuster van Martha en Lazarus van Betanië, en de vrouw die als eerste getuige was van Jezus verrijzenis. Voor de vaders Tertullianus, S. Augustinus en S. Gregorius was dit één en dezelfde persoon, in tegenstelling tot het Oosten, dat hier drie verschillende vrouwen onderscheidde. Deze visie heeft het op goede gronden in de nieuwe kalender van 1970 ook in de Latijnse kerk gewonnen: op 22 juli wordt nu nog alleen de gedachtenis gevierd van Maria Magdalena „aan wie Christus na zijn verrijzenis als eerste is verschenen”, waarom zij in het Oosten „de apostelgelijke” wordt genoemd. Haar feest wordt al genoemd in het Martyrologium van Beda (8ste eeuw), maar echt populair werd haar verering eerst in de twaalfde eeuw toen het heiligdom van Vézelay, gelegen aan een van de wegen naar Compostella, dat haar lichaam beweerde te herbergen, grote aantallen pelgrims trok. Samen met Sint Maarten vormt zij in de late middeleeuwen in zekere zin een Utrechts paar: de patroon van de Domkerk en de heilige van de kerkwijding.

Ton H. M. van Schaik

Verantwoording

Over de wijdingen van de Dom van Adelbold:
Beka, Johannes de, et Wilhelmus Heda, ed. A. Buchelius, *De*

episcopis Ultrajectinis (Utrecht, Joh. van Doorn, 1643) Beka 38 en Heda 109-110, Hugo van Heussen en H. van Rijn, *Historie ofte beschrijving van 't Utrechtse Bisdom* I (Leiden, 1719) 103 en 131-132.

Over de liturgie op Magdalena-dag:

Ordinarius S. Martini Trajectensis, P. Séjourné ed. Bibliotheca Liturgica S. Willibrordi I (Utrecht, 1919-21) 69 en [13] - [14]. S. Muller Fzn., *De Dom van Utrecht* (Utrecht, 1906) 18B.

Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht, N.B. Tenhaeff ed. Rijksgeschiedk. Publicatiën 88 ('s Gravenhage, 1946) o.m. 161 noot 7, 172 noot 5, 193 noot 2, 197 noot 10 en 256 noot 8.

Uit de eerste van deze vermeldingen trekt P. C. Boeren ten onrechte de conclusie dat de voltooid Dom op 22 juli 1413 werd geconsacreerd. Zie zijn: *Heiligdomsvaart Maastricht* (Maastricht, 1962) 157.

Over de bouwgeschiedenis van de Dom:

N. B. Tenhaeff, *Verspreide Geschriften* I (Groningen, 1949) 52-54.

E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, *De Dom van Utrecht*. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst dl. II eerste stuk ('s Gravenhage, 1965) 160-173.

J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht, 1968) 57-58.

Over de ontwikkeling van het kerkwijdingsritueel:

Tijdschrift voor Liturgie 63 (1979) 362-364. Aldaar de verkorte weergave van een referaat van drs. A. Hollaardt, gehouden op een studiedag over het kerkwijdingsritueel op 16 mei 1979.

Zie ook: *Liturgisch Woordenboek II* (Roermond, 1968) s.v. Kerkwijding, 1319-1322.

Over de verering van Maria Magdalena:

Calendarium Romanum (Rome, 1969) *Commentarius historicus Calendarii instaurati* ad 22 juli: 97-98.

Over het retabel in de Van Arkel-kapel: Haslinghuis-Peters, o.c., 354-357. Het opschrift op de Magdalena-klok: *ibid.* 448-449. (Vertaling van mij, v. S.).

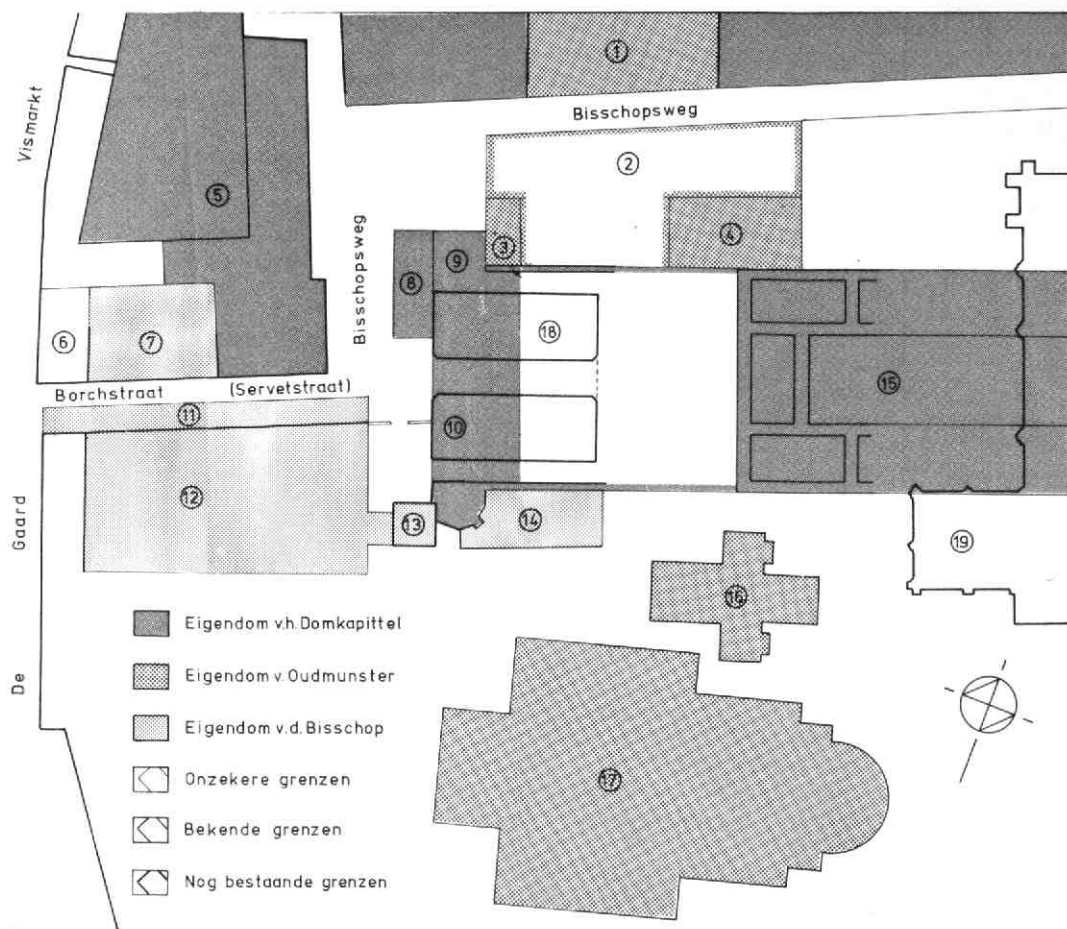
De aflaatbrief van de elect Jan van Nassau van 1288 is in Nederlandse vertaling gepubliceerd in:

De Utrechtse bisschop in de middeleeuwen, C. A. Rutgers ed. (Den Haag, 1978) 149-153.

DE RUIMTELIJKE VOORBEREIDING OP DE BOUW VAN DE GOTHISCHE DOMTOREN TE UTRECHT

Vrijdag 26 juni 1321 op het feest van de martelaren Johannes en Paulus werd plechtig de eerste steen gelegd door Jacob van Outshoorne, deken (dwz. gekozen „voorzitter”) van het kapittel ten Dom en door Gisbertus van Everdingen, de oudste kanunnik, voor de nieuwe toren. De bijeenkomst werd bijgewoond en opgeluisterd door vele andere kanunniken, vicarissen en scholieren met koorzang en liturgische handelingen. Op deze dag konden de heren voor hun geestes-oog al de toren zien, die nu gebouwd ging worden. Ook konden zij tevreden zijn over de moeilijke voorbe-

reidingen: het zoeken naar een bouwmeester, het bijeenbrengen van geld voor de bouw, de aanvoer van bouwmaterialen en de moeizame verwerving van voldoende bouwgrond. Hoe lastig was het niet geweest om ruimte te maken voor de bouw van deze éne reuze-toren! Bij het eerezuchtige plan de grootste kathedraal van het tegenwoordige Noord-Nederland te bouwen waren de bouwheren van de Dom niet voor de eerste, maar ook niet voor de laatste maal stuk gelopen op het ruimtegebrek. Met u wil ik gaan kijken wat er op deze plaats lag voordat de bouwput van de

1. Huizen van Oudmunster; 2. Boomgaard bij 4. (area); 3. „camera“ van Oudmunster; 4. Huis van Oudmunster; 5. Huizen van de Dom; 6. Heilige Geesthuis; 7. Gruithuis; 8. Huis van de Dom; 9. Oude Michaelskapel; 10. Oude vergaderzaal van de bisschop; 11. „Craemsteden“; 12. Bisschopshuis; 13. „Sael, Bottelrie, spinde“; 14. Nieuwe consistorie; 15. Romaanse Dom; 16. Heilige Kruiskapel; 17. St. Salvator kerk; 18. Gotische Domtoren; 19. Gotische Dom.

Eigendom

1. Oudmunster; 2. Oudmunster; 3. Oudmunster; 4. Oudmunster; 5. Dom; 6. Dom; 7. Bisschop; 8. Dom; 9. Dom; 10. Dom; 11. Bisschop; 12. Bisschop; 13. Bisschop; 14. Bisschop; 15. Dom; 16. Oudmunster; 17. Oudmunster; 18. Dom; 19. Dom.

toren kon worden gegraven, welke gebouwen konden worden verwijderd en welke gebouwen moesten blijven bestaan om op die manier enigszins de vraag te beantwoorden waarom er maar één toren was in plaats van de gebruikelijke twee kathedraaltorens. Bij dit onderzoek is er een vruchtbare samenwerking geweest met drs. T. Hoekstra, stadsarcheoloog, ir. J. van Niekerk, chef Monumenten, drs. A. F. E. Kipp, bouw-historicus en Edsard Kylstra, bouwhistoricus, welke laatste de resultaten van een diepgaand onderzoek in bijgaande onmisbare plattegrond weergaf.

Het terrein van het tegenwoordige Domplein biedt veel ruimte, zelfs teveel ruimte. 600 jaar geleden was er daarentegen bijna geen ruimte: vele gebouwen waren verrezen op deze plek, die veel overeenkomst vertoonde met het huidige Buerkerkhof. Om te beginnen was het eigenlijke gebied rond de Dom, het kerkplein of zoals men toen zei, het kerkhof, niet meer dan een smalle strook aan de noordzijde van het plein tegenover de Romaanse Dom vanaf de kerk tot de rij kapittelhuizen aan weerszijden van de Domstraat. Dit stuk grond werd nog doorsneden door de Bisschopsweg,

die vanaf het Bisschopshuis (nrs. 12 en 13 op de plattegrond) om de kathedraal heen naar de Pieterskerk liep via de nog niet verbrede Voetiusstraat (die toen Ezelssteeg heette). En of dat nog niet genoeg was, ging er ook nog eens een erf van het kapittel van Oudmunster (nrs. 2, 3, en 4 op de plattegrond) vanaf, waarop een huis, een kamer, een tuin en een boomgaard lagen. Werkelijk, de heren van de Dom moesten woekeren met de ruimte binnen de voormalige Romeinse vesting, die zij hadden te delen met de bisschop en het kapittel van Oud-Munster. Reden was de ouderdom van beide kapittels, omdat bij hun ontstaan, einde 7e eeuw, niet kon worden voorzien hoeveel grond eeuwen later nodig zou zijn voor de kerk, de kapittelhuizen en de bijgebouwen. Hoeveel gelukkiger waren de andere kapittels, van St. Pieter, St. Jan en St. Marie, die 350 jaar later ruim in het jasje werden gestoken. Overigens bezat het Domkapittel meer grond aan de zuidzijde, waar o.a. de beide kapittelhuizen en de kloostergang werden aangelegd. En zo waren de Domheren toch fortuinlijker dan de burens van Oud-Munster; al was dat kapittel ook kleiner, de jaloezie was er des te feller om.

Dit kerkhof wordt in de bronnen een viertal malen aangeduid met de term „atrium“ 1), een misleidende uitdrukking, omdat „atrium“ in onze streken de betekenis heeft van kerkplein of kerkhof en gelijk staat met „cimiterium“ 2). Veel verwarring is ontstaan omdat allerlei geleerden bij de vermelding van het „atrium“ van de Dom niet dachten aan het smalle kerkplein, maar aan een klassiek Romeins „atrium“, een al of niet overdekte voorhal, waarmee Italiaanse kerken voorzien bleven. De Romaanse Dom bezat, zoals wij zullen zien, een poortgebouw vóór de westelijke voorgevel, maar dit bouwwerk is nooit „atrium“ genoemd. Hopelijk is ook de topografische onduidelijkheid rechtgezet, als men het „atrium“ naast de kathedraal, dat inderdaad bestond, niet als een soort vestibule beschouwt, maar als het kerkhof of het kerkplein, wat het ook was. Hiervoor is afdoende bewijs: 2 oorkonden uit 1285 en uit 1303 vermelden dat de Bisschopsweg die volgens oorkonden uit 1333 en 1336 over het „atrium“ liep 1), over het „cimiterium“ van de Dom voerde vanaf het Bisschopshuis naar de St. Pieterskerk 3). In de loop van dit verhaal zullen wij de Bisschopsweg nog kruisen.

Het was nodig deze vergissing over de betekenis en de ligging van het „atrium“ weg te nemen, voor wij een wandeling beginnen, zoals een bezoeker in het jaar 1320 kon maken naar de plaats, waar de bouwput van de nieuwe Gotische toren een jaar later werd gegraven. Het begin lag in de „Borchstraat“, nu de gewijzigde Servetstraat; omdat het alleen gaat om de voorgeschiedenis van de torenbouw, beperk ik mij tot dié gebouwen die in dat gebeuren een rol gespeeld hebben. Het H. Geesthuis, het Gruithuis en een huis van de Dom (nrs. 6, 7, en 8 van de plattegrond) laat ik figuurlijk en letterlijk links liggen. Wél van bete-

kenis zijn de „craemsteden“, marktstalletjes, aan de rechterkant, lage gebouwtjes tegen de buitenmuur van het Bisschopshuis; in 1197 worden deze verkoopplaatsen genoemd in een erfpachtbrief 4). Zij liggen tussen de Oudegracht en de Michaelskapel. Naast dezelfde kapel liggen volgens deze oorkonde de „bottelrie“ en de „spinde“, de magazijnen waar de bisschop eten en drinken voor hem, zijn gasten en zijn personeel bewaarde. Niet de „craemsteden“, de „bottelrie“ en de „spinde“ zijn voor ons belangrijk, maar uitsluitend en alleen de Michaelskapel. Het is immers deze Michaelskapel, waarvan wij weten dat hij in de Maartenstoren lag. En daarmee stellen de bronnen ons voor een raadsel: wij weten namelijk ook dat deze Maartenstoren lag op een andere plaats, waar wij nu heenwandelen over de Bisschopsweg, die in 1320 ook beschreven staat als de weg naar de Michaelskapel 5), naar de noordwesthoek van het toenmalige Domein.

De wat ingewikkelde toestand is op de plattegrond af te lezen. De Bisschopsweg maakte hier een rechte hoek om een aantal gebouwen: een huis van de Dom en een erf van Oudmunster met kamer, boomgaard en huis. Dit laatste perceel van Oudmunster lag volgens oorkonden uit 1241 en 1303 naast de Michaelskapel 6); in 1243 wordt de plaats van dit huis bepaald door de aangrenzing aan de St. Maartenstoren 7).

Daarmee is dan de plaats van de Michaelskapel bepaald. Een aanvullend gegeven is de vermelding van een Michalsaltaar in het noordelijke koor van de Romaanse Dom volgens de beschrijving van de liturgie in de Dom door P. Séjourné 8). Het zou te ver voeren alle veronderstellingen van deze schrijver te toetsen; over de Michaelskapel, die hij vereenzelvigt met het Michalsaltaar, maakt hij een vergissing, omdat de Romaanse Dom ongeveer 16,50 meter oostelijker lag. De Maartenstoren, waarin de Michaelskapel lag, kan daarom niet de noordelijkste van de twee torens van de kathedraal zijn. Vermoedelijk lag er een vroeg-Ottoons poortgebouw vóór de Romaanse Dom, dat uit de 10e eeuw kan dateren en dat toegang gaf tot het hele complex van de kerk en de beide kapittelgebieden, die toen nog één geheel vormden. Ook de Domtoren is, in zekere zin, een toegangspoort. Van dit gebouw zijn bekend de fundamenten van een traptoren aan de zuidzijde van de tegenwoordige toren achter het 20e eeuwse ontvangstgebouw en de zware grondslagen van een blijkbaar stevig bouwwerk aan de andere, de noordzijde van de toren 9). Rest nog de vraag hoe het te rijmen is, dat in 1297 de Michaelskapel in de zuidhoek van dit poortgebouw blijkt te liggen 4), maar in 1241, 1243, 1303 en 1320 zich in de noordelijke toren bevindt 6). De enige conclusie, die ik bij gebrek aan beter weet te trekken, is dat het hele toegangsgebouw als Michaelskapel bekend stond en dat de St. Maartenstoren er aan de noordzijde deel van uitmaakte.

Van de overige gebouwen weten wij, dat het huis van

de Dom, dat tegenover de noordoosthoek van de Servetstraat lag, plaats moest maken voor de nieuwe toren. Het perceel van Oudmunster ten noorden, waar op een huis, een kamer en een boomgaard lagen, bleef bestaan. De kapittels van Oudmunster en de Dom sloten op 9 mei 1320 een overeenkomst om deze kwestie te regelen. Een precieze afbakening van de grenzen en een nauwkeurige omschrijving van beider rechten was vastgelegd in een ontwerp-oorkonde, maar deze acte is nooit bezegeld: blijkbaar was de materie toen even ondoorzichtig als voor ons nu. Men liet de beslissing daarom maar over aan de beide dekens en aan twee kanunniken van de kapittels 10). In 1399 werd dit hinderlijke obstakel afgebroken 11). Het laatste gebouw, dat ter plaatse lag, was een vergaderzaal van de bisschop. Bisschop Frederik van Zierik werd bereid gevonden dit gebouw af te breken op bepaalde voorwaarden, waarvan de belangrijkste bepaling zijn recht van in- en uitgang was naar een nieuw te bouwen Michaelskapel 12). Van deze kapel had de kerkvorst de gebruiksrechten; ook mocht hij een kapellaan aanstellen in de ruimte, als deze maar een kanunnik van de Dom was 13). Moeizaam hadden de bouwheren op deze manier plaats gemaakt voor hun toren, die ingeklemd lag tussen bouwwerken, die niet verwijderd konden worden. Het eigenbelang van de bisschop en van het kapittel van Oudmunster had de overhand gekregen op het algemeen belang, dat men aan een kathedraaltoren toch wel had mogen hechten. Al waren de kanunniken van de Dom dan in de lengte en in de breedte beknot, in de hoogte hebben zij zich niet laten beperken. Met kop en schouders steken zij letterlijk en figuurlijk boven kleinheid van de omringende gebouwen en van de onwelwillendheid uit.

De vraag is gewettigd of er tot de bouw van één Domtoren besloten is uit geldgebrek, zodat er geen ruimte vrijgemaakt hoefde te worden voor de gebruikelijke twee kathedraaltorens. Deze veronderstelling verdient meer aandacht: een volgend artikel zal, naar ik hoop, deze materie behandelen.

J. E. A. L. Struick

Noten:

- 1) H. Wstinc, Het rechtsboek van de Dom, paragraaf 105; 1 en 105; 4, uitgegeven door S. Muller Fz., 's-Gravenhage, 1895, pp. 272-273; verder in 3 oorkonden van a. 23 februari 1333, Archief van het kapittel ten Dom, nr. 557; b. 15 juli 1336, Bisschoppelijk archief, nr. 334 en c. 27 juli 1336, Archief van het kapittel ten Dom, nr. 558.
- 2) J. F. Niemeyer, Mediae Latinitatis Lexicon minus, Leiden, 1967, p. 67.
- 3) 20 Mei 1285, Oorkondenboek Sticht Utrecht, nr. 2217; 25 juli 1303, Regesten van het Sticht 1301-1320, W. H. G., 3e S. nr. 66, regest nr. 35, p. 12.
- 4) Oorkondenboek Sticht Utrecht, nr. 2849.
- 5) Archief Oudmunster, nr. 445; 2.
- 6) 19 December 1241, Oorkondenboek Sticht Utrecht, nr. 973; 25 juli 1303, Regesten Sticht Utrecht, WHG, 3e serie, nr. 66, regest nr. 35, p. 12.
- 7) 23 Mei 1243, Oorkondenboek Sticht Utrecht, nr. 995.
- 8) P. Séjourné, L'ordinaire de St. Martin d'Utrecht, Utrecht, 1919-1921, pp. 202-203 en de plattegrond achterin.
- 9) E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, De Dom van Utrecht, 's-Gravenhage, 1965, p. 167 en fig. 24 (achter p. 191).
- 10) Archief Oudmunster, nr. 445.
- 11) 5 en 16 Augustus 1399, Stadsarchief Utrecht I, nr. 312.
- 12) Archief van het kapittel ten Dom, nr. 404.
- 13) H. Wstinc, Rechtsboek van de Dom, pp. 17-18.

HOOG BEZOEK AAN ONVOLTOOIDE DOMTOREN

Het is bekend dat de Domtoren in de 16de eeuw al een toeristische attractie vormde. Kroonprins Filips, die de toren beklom tijdens de huldigungsreis door zijn toekomstige Nederlandse rijkdelen, zal zeker een van de alleraanzienlijkste geweest zijn 1).

Natuurlijk hebben ook al in de 14de eeuw inwoners en vreemdelingen zich staan vergaapen aan het hoger en hoger rijzende kolossale gevaarte 2). Beklimming zal toen echter niet aan velen vergund zijn geweest. Als presentje voor de jarige toren wil ik hem zo'n zeldzaam bezoek uit zijn geboorte-eeuw in herinnering brengen.

Het was in het jaar 1368, in de eerste dagen van maart, en de bezoekers waren twee jonge edelen, de jonkers van Blois. Een dienaar in hun gevolg gaf er de kosten natuurlijk een fooi voor; die uitgaaf werd geboekt door de rentmeester van jonker Jan, en aan die bewaard gebleven administratie danken wij de mogelijkheid nu nog een blik te kunnen werpen in het inte-

rieur van de toren-in-aanbouw. Zo luidt die rekening-post: *Item omtrint den seluen tijd gaf Jan Breie tUtrecht den coster van den doeme die minen here ende sinen broeder St. Martijns toorn opsloet ende die tafel toeghede 1 mottoen 3).*

Waren het soms Fransen, die bevoorrechte edelen? Min of meer wel, maar tegelijk ook „Nederlanders“; veel leden van de hoge adel leefden eigenlijk „grenzenloos“. Hun Franse vader, Lodewijk van Châtillon, was graaf van Blois geweest; hun oudste broer was dat toen; in 1372 zou jonker Jan hem opvolgen en nog later jonker Gwijde. Maar van hun moeder hadden ze veel goederen in Henegouwen, Zeeland en Holland geërfd, of eigenlijk van hun grootvader, die zijn dochter overleefd had: Jan van Beaumont, broer van graaf Willem I van Henegouwen, III van Holland en Zeeland 4). Op een van die goederen leidden Jan en Gwijde rond 1368 een comfortabel en tevens ondernemend leven. Gouda en Schoonhoven behoorden

tot die bezittingen, en zo komt het dat een Goudse regent-in-ruste aan het begin van de vorige eeuw in zijn geschiedenis van de heren van Gouda veel gegevens heeft opgenomen uit de financiële administratie van de Noordnederlandse goederen, de zogeheten Bloise rekeningen. Wie intussen aan Busken Huet is gaan denken – inderdaad, die scherpshrijver heeft in zijn nu ook verjarende Land van Rembrandt de 14de eeuw geportretteerd rondom graaf Jan van Blois, met behulp van de schat aan gegevens in het dorre boek van De Lange van Wijngaarden. Nog altijd boeiend is Huets schets, al komt een nieuw groepsportret waarin Jan van Blois figureert er natuurlijk heel anders uit te zien 5). De uitgebeelde zelf zou zich in geen van beide herkennen, denk ik zo.

Begin maart 1368 was jonker Gwijde van zijn Henegouwse domicilie overgekomen naar het kasteel van Schoonhoven om bij zijn broer Jan te logeren. Van daaruit maakten ze een driedaagse trip naar Gouda en Utrecht 6). Daar werden ze allerminst als vreemdelingen beschouwd. Vooral Jan kwam er vaak; trad er op als de royale edelman die steekspelen, feestmalen en gezellige avonden met veel gasten organiseerde. Ook bestelde hij er heel wat zaken die zijn dure smaak nodig had, bijvoorbeeld bij goudsmid Elias Scherpzwaard en borduurwerker Jan Mouwerens 7). Voor zo'n heerschappij, dat je te vriend moest houden en van wie men bovendien algemeen wist dat hij tuk was op het bekijken van curieuze dingen, werd de Domtoren ontsloten.

Zouden de jonkers vanaf de eerste of misschien zelfs vanaf de tweede omloop getuurd hebben of ze Schoonhoven konden zien liggen? Hadden ze interesse voor de klokken? Ach, als dat al zo was, dan hadden ze die punten vast al eerder afgedaan. Nu zal de „tafel“ die zo speciaal door de rentmeester genoemd werd wel de reden van hun nieuwsgierigheid gevormd hebben. Wat voor nieuw voorwerp zou dat dan geweest zijn?

Toen ik deze vermelding pas had gelezen dacht ik of het niet het model zou kunnen zijn van de toren, dat model met de hogere spits waarvan in het begin van de 19de eeuw een paar keer gewag wordt gemaakt 8). Maar voor deze interpretatie laat het middeleeuws woord *tafel* zich niet gebruiken. Dat moet een plat vlak betreffen, van hout meestal, soms van metaal. De eerste wijzerplaat dan misschien, opgesteld in de toren in afwachting van montage aan de buitenkant van het tweede vierkant? 9). Dat lijkt me een curiositeit naar Jans smaak. Maar daartegen moet ik opwerpen dat zo'n hoogst modern voorwerp in de rekening vast wel uitvoeriger omschreven zou zijn.

Als meest waarschijnlijk object in het platte vlak blijft dan over een schilderij, een paneel, waarvoor „tafel“ het gangbare woord was. Niet wetend hoe we ons de inrichting van de tweede verdieping moeten voorstellen, die ruimte die later de kapel van Egmond zou gaan heten, kunnen we dus het beste vermoeden dat het een schilderij in de St. Michaëlskapel was, mis-

schien wel een nieuw altaarretabel. De Bloise rekeningen zelf bevatten van zo'n geheel een goede illustratie. Toen de kapel van het Schoonhovens kasteel in de jaren 1360-1362 werd ingericht moest er uiteraard ook een altaar komen. De steen voor wat wij tegenwoordig *tafel* noemen kocht de kapelaan (tijdens een reis met een ander doel) in Praag. De *outaertafel* werd gemaakt door een plaatselijke schrijnwerker. Die maakte dus de houten ondergrond, waarop vervolgens de schilder een voorstelling aanbracht. Ten slotte werd er linnen geveerd om *voor die tafel* te hangen 10).

Op de schilder van dat Schoonhovens altaarpaneel ga ik nog even door. Het lijkt wel een beetje alsof Elias Scherpzwaard jonker Jan aan die schilder geholpen heeft; in elk geval had meester Elias al twee jaar bestellingen geleverd toen hij in september 1361 *ende meyster Jan van S. Omaers van Vtrecht tSchoenhoven... quamen, daer zi omboden waren om die capelle vanden huse tSchoenhoven te bestaden te malen* 11). Dat werd een ferm karwei, waar meester Jan in 1362 een hele tijd met een wisselend aantal gezellen aan werkte (*omtrent 1 half jaer... op miins joncheren cost, bi tiden hem derden ende bi tiden hem vierden ende te minsten hem anderen*). Hij ontving er dan ook 58 pond voor. Het schilderij op het altaar moet hij in zijn Utrechtse werkplaats geschilderd hebben, want daarvoor was hij *op siins selfs cost* en kreeg hij een betaling van bijna 14 pond 12). Dit is mijns inziens de werkelijke lezing van wat bij Swillens heette, dat er blijkens de Bloise rekeningen „in het jaar 1360 te Utrecht een altaarpaneel werd beschilderd door zekeren Jan van Sint Omaers, die ook de huiskapel van graaf Jan van Blois te Schoonhoven *maelde*“ 13). Daaraan verbond Swillens de mogelijkheid dat Jan van St. Omaers het oudst bewaarde Utrechtse schilderij vervaardigd zou hebben, het memorieportret van St. Jan-proost Hendrik van Rijn.

Zo'n slag in de lucht kan ik ook wel wagen bij het Domtorenpaneel van 1368; makkelijk genoeg zolang er niet meer namen van Utrechtse schilders opduiken. Maar al in 1363 noemen de Bloise rekeningen een andere Utrechter die het paardentuig van Jan van Bois schilderde: Gerrit Ammekijn. Iets dergelijks had Jan van St. Omaers het jaar daarvoor nog beschilderd, toen jonker Jan voor krijgsexpedities wapenschildjes en vanen nodig had 14). Zou meester Jan kort daarop overleden of verhuisd zijn, of was de klantenkring in en om Utrecht zo groot dat er in de jaren '60 van de 14de eeuw gewoon twee schilders en nog wel meer ook, naast elkaar emplooi hebben gevonden? Verder uitkomen van de Bloise rekeningen zou die vraag kunnen helpen beantwoorden. Voorlopig is het nog te schemerig in de Domtoren om over de schouders van de Bloise jonkers heen iets te kunnen ontwaren van de schildering die hem zo nieuwsgierig gemaakt had.

L. van Tongerloo

Naschrift

Toen bovenstaand verhaal in concept zo goed als klaar was hoorden dr. Struick en ik toevallig van elkaar dat we met hetzelfde voorval bezig waren; hij meer terloops in zijn ook in deze tijd te verschijnen „Utrechtse Domtoren“. Lezing van zijn tekst heeft mij niet tot andere presentatie gebracht.

Noten

- 1 W. H. Vroom, De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen (Maarsse 1981) 361. A. M. C. van Asch van Wijck, „Plegtige intrede van Philips II in Utrecht in de maand October 1549“ in: Van der Monde's Tijdschr. voor Gesch. enz. van Utrecht, 3 (1837) 108-135, 156-162, speciaal 133; kort: Maandblad OU 22 (1949) 88.
- 2 Geert Groote's tractaat *Contra turrim traictensem ter ruggevonden*, ed. R. R. Post ('s-Gravenhage 1967) 26-27.
- 3 C. J. de Lange van Wijngaarden, *Geschiedenis der heeren en beschrijving der stad van der Goude*, I (Amsterdam/'s-Gravenhage 1813) 781, vergeleken met het origineel: Alg. Rijksarchief, graven van Blois, 44, f. 75.
- 4 Familie en goederen: S. A. Waller Zeper, *Jan van Henegouwen heer van Beaumont* ('s-Gravenhage 1914). Beknopt nu ook in de inventaris van A. A. M. Schmidt Ernschausen, *Archief van de graven van Blois 1304-1397* (Rijksarchieven in Holland, inventarisreeks, 26; 's-Gravenhage 1982).
- 5 W. Paravicini, „Die Preussenreisen des europäischen Adels“ in: *Historische Zeitschrift* 232 (1981) 25-38.
- 6 ARA, graven van Blois, 44, f. 18, 72 v.

- 7 De Lange van Wijngaardens hoofdstuk 47 en verspreide notities.
- 8 Naast de door S. Muller Fzn's *Dom van Utrecht* (1906) 19 doorgegeven vermelding in *Van der Monde's Tijdschr. voor Gesch. enz. van Utrecht* 1 (1835) (een ongedateerd handschrift; de 2de versie luidt (p. 70): *In 't Capittelhuys van de Domheeren van den Dom siet men het model van het spits dat men voorgenomen had op den domstoorn te setten, mede met pilaren en doorluchtigh*) vond ik nog een vermelding door L. E. Bosch in zijn *Utrechtse Volks-almanak* (1865) op p. 107: *Het model van de spits van den toren ... was in het kapittel van den Dom nog in 1802 aanwezig, zooals de heer Jan Blijdesteyn, oud kanonik van genoemd kapittel, dit model toen aldaar gezien en dit mij medegedeeld heeft, is ook verdwenen, en waar is het beland?*
- 9 Th. Haakma Wagenaar, „De toren en zijn klokken“ in: *Ergens beginnen de klokken hun lied* (Utrecht/Aartselaar 1981) 25.
- 10 De Lange van Wijngaarden, 710, 716; ARA, graven van Blois, 39, f. 59-60 (steen + wijding kapel); 38, f. 97 v. (outaertafel).
- 11 ARA, graven van Blois, 37, f. 47 (ook 50 v.).
- 12 Is noot 10 (minus inv. nr. 39). De aparte rekeningen van de rentmeester van Gouda en Schoonhoven bevatten ook bepaalde uitgaven voor het kasteel van Schoonhoven; nr. 90 (over 1362) bevat echter niets over de kapel (het jaar 1361 is niet bewaard).
- 13 P. Swillens, „Schilders en beeldhouwers in Oud-Utrecht“ in: *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1925, 52; hij gaf de vindplaats niet preciezer aan.
- 14 ARA, graven van Blois, 39, f. 54 v.; 38, f. 88 (De Lange van Wijngaarden, 593 heeft in deze passage meer mankementen dan de gebruikelijke spellingsverschillen).

„TEGEN DE UTRECHTSE TOREN“

Geert Groote's tractaat in het licht van de traditie van de kerkvaders en de middeleeuwse kerk

Het oprichten van grote bouwwerken vormt in onze tijd veelal een heftig omstreden zaak. Men denke slechts aan het rumoer rond de bouw van een nieuw Amsterdams stadhuis. Nog voor de eerste paal voor dit gebouw geslagen is, zijn de plannen reeds vele malen gewijzigd en aangepast. En de kritiek is niet van de lucht: zijn de miljarden wel juist besteed? Welk doel dient zo'n prestige-object? Zijn er geen andere zaken die het geld dringendere opeisen?

Een vergelijking tussen hedendaagse grote projecten als het Amsterdams stadhuis en middeleeuwse kathedralen gaat in zoverre op, dat het in beide gevallen gaat over zeer grote projecten, die van de gemeenschap het nodige vergen. Waarschijnlijk eiste de bouw van een middeleeuwse kathedraal van een middeleeuwse gemeenschap verhoudingsgewijs nog vele malen méér dan een groot stadhuis, een beursgebouw, een nieuw stationsgebouw, van onze tegenwoordige gemeenschap eisen.

Toch zijn we in eerste instantie niet geneigd om te

denken dat de bouw van zo'n grote kerk als bijvoorbeeld de Utrechtse Domkerk met zijn imposante toren destijds óók een omstreden zaak kan zijn geweest. Wij beschouwen het gebouw als een vanzelfsprekend gegeven, een niet weg te denken monument in de Utrechtse binnenstad; maar daarnaast: zijn de middeleeuwse kerkgebouwen geen „vroomheid in hout en steen“? Leverde een middeleeuwse stadsbevolking niet psalmzingend deze gigantische prestatie uit pure geloofsijver?

In de veertiende eeuw heeft minstens één stem geklonken die zich verhief tegen het grootse project van de Utrechtse bisschop, zo blijkt uit een door Geert Groote geschreven Tractaat „Contra Turrim Traictensem“ (Tegen de Utrechtse Toren) 1). Hoe luid die stem geklonken heeft, blijft onzeker, want wellicht heeft de schrijver het nooit aan de openbaarheid prijsgegeven (al dan niet in verband met een belangrijke functie in het Utrechtse bisdom, die hij wellicht bij publicatie zou zijn misgelopen). De inhoud is voor onze

twintigste eeuwse oren frappant; bij het doorbladeren stuit men op hoofdstuktitels van deze inhoud: „Tegen de monstelijke en onnuttige toren”; „Dat noodzakelijke en geen overbodige bouwwerken moeten worden gebouwd”; „Tegen overbodige gebouwen die met de goederen van de geestelijkheid gebouwd worden”; en: „Met betrekking tot het bouwen van onmatig grote gebouwen hoeft de bisschop niet te worden gehoorzaamd.”

Wellicht is men met betrekking tot deze kritiek uit de mond van Geert Groote geneigd te denken, dat deze te verklaren is uit zijn positie van dissident ten opzichte van de gevestigde kerk van zijn dagen. Een positie waarin hij nieuwe wegen trachtte te bewandelen, een voorafschaduw van een nieuwe tijd. Bij een nauwkeuriger bestudering van het geschrift blijkt echter, dat de schrijver ervan zich meermalen beroept op autoriteiten uit vroeger eeuwen. Zo komen wij op het spoor van iets dat misschien een traditie genoemd kan worden in een kritische houding tegenover luxe bouwactiviteiten van de kerk door de eeuwen heen. Dit spoor zullen wij nu trachten te volgen.

Onder de autoriteiten op wie Geert Groote zich in zijn tractaat beroept om zijn gelijk aan te tonen, treffen we de kerkvaders Ambrosius en Hiëronymus aan. Wat was de houding van de kerkvaders ten opzichte van de kerkbouw? Bij Ambrosius 2) treft men niet zozeer directe kritiek op de kerkbouw aan, als wel een waarschuwing dat dit niet ten koste mag gaan van de overige plichten van de kerk, waaronder de zorg voor de armen een voorname plaats inneemt. Wat uit een zuiver en oprecht gevoel voortkomt, aldus Ambrosius, is gerechtvaardigd, zolang noodzakelijke en geen overbodige gebouwen gebouwd worden. „Niemand kan immers zeggen: waarom leeft de arme? Niemand kan zich erover beklagen, dat gevangenen worden vrijgekocht; niemand kan een beschuldigende vinger uitsteken omdat Gods kerk gebouwd wordt; niemand kan er verontwaardigd over zijn, dat ruimtes worden vrijgehouden om de lichamen van gelovigen te begraven...” Zo stelt Ambrosius een aantal plichten van de kerk op één lijn, waaronder die „om Gods kerk te bouwen”.

Bij Hiëronymus 3) vinden we twee andere argumenten, die Geert Groote met dankbaarheid voor zijn betoog kan gebruiken. In de eerste plaats het voorbeeld van de Joodse tempel - door voorstanders van een rijke kerkbouw blijkbaar als argument gehanteerd. Dit voorbeeld is ondeugdelijk, aldus Hiëronymus, omdat sedert het offer van Christus de offers zoals de Joden die brachten niet meer nodig zijn. Als men hen navolgt en een rijke tempel bouwt om die reden, dan zou men ook de Joodse leer moeten aanhangen. Maar men wil Christus volgen, die immers de armoede heeft geheiligd, en die zelf niets bezat.

Een belangrijk argument bij Hiëronymus 4) tegen de rijke kerkbouw is het gevaar, dat men op deze uiterlijke pracht en praal zijn vrouwen gaat stellen, zoals

het volk der Joden zich ten tijde van Jeremia erop beroemde: „Des Heren tempel, des Heren tempel, des Heren tempel is dit!” Men mag zijn vrouwen niet stellen op uiterlijke schijn. Immers: de echte tempel is die, waarin het ware geloof heerst, aldus Hiëronymus. Soortgelijke argumentaties als die van Ambrosius en Hiëronymus zijn ook te vinden bij andere kerkvaders, zoals Hilarius, Lactantius en Chrysostomus.

De zorgen om het lot van de armen en het behoud van het zuivere geloof, het christelijk leven in de praktijk, lijken bij de kerkvaders groter te zijn dan een eventuele verontwaardiging over té rijke bouwwerken. Het contrast tussen het goud van de kerkelijke gebruiksvoorwerpen en de armoede van de behoeftigen wordt daarom graag gebruikt, eerder om dit laatste te accentueren dan om het eerste te veroordelen.

Het goud is symbolisch voor ijdele rijkdom, maar het benadrukken van het ijdele dáárvan zegt op zichzelf nog niet zoveel over een fraaie en grootse bouw van de heiligdommen zelf. Het bouwen op zichzelf is niet te veroordelen, als men maar niet denkt dat men er daarmee is, en zelfgenoegzaam gaat zeggen: „Des Heren tempel is dit!”

Verplaatsen wij nu onze aandacht in de richting van de middeleeuwen, dan moet bij het bestuderen van eventuele kritiek uit deze periode bedacht worden, dat de middeleeuwer een zeer specifieke symbolische gedachtenwereld bezat omtrent zijn kerkgebouw 5). Het kerkgebouw was een afbeelding van het lichaam van Christus, de stenen van de kerk waren de gelovigen. Net zoals de gelovigen het lichaam van Christus vormden, vormden de stenen het kerkgebouw. Een gebouw dat bovendien een afbeelding moest vormen van het hemelse Jeruzalem in al zijn heerlijkheid. Een gebouw waarin de relieken van heiligen een waardige behuizing moesten vinden. De heiligen verdienden het om aangeroepen en vereerd te worden door de gelovigen, en zij zouden des te meer vereerd worden naarmate hun overblijfselen in een schitterender omgeving waren geplaatst; het goud en de edelstenen zouden niet het zicht op het ware geloof verduisteren, en ook niet de zucht naar materiële rijkdom versterken, maar zij zouden integendeel de devotie van de gelovigen versterken. Aldus werd de kerk indrukwekkend gebouwd en rijk versierd „pro devotione fidelium”. Als een aardse koning het respect van zijn onderdanen door pracht en praal afdwingt, hoeveel te meer heeft dan niet de hemelse koning het recht dit te doen?

Men dient deze kenmerkende middeleeuwse gedachten omtrent het kerkgebouw in het oog te houden, wanneer men verder gaat bezien, wat er met het gedachtegoed van de kerkvaders in de middeleeuwen gebeurd is.

Een bijzondere letterlijke echo van de waarschuwingen van de kerkvaders treffen we aan in de Vita van Abt Eigil 6) van het klooster Fulda. Abt Eigil was de bou-

wer van de St. Michaelskerk, die gewijd werd in 822. Na de keuze van een nieuwe abt, zo vertelt de Vita, gingen de monniken deze voorstellen aan keizer Lodewijk de Vrome. Deze houdt een redevoering waarin hij zich beroept op Chrysostomus en Hiëronymus. Diegenen die heilighdommen bouwen voor martelaren en deze rijk decoreren, aldus de keizer in deze Vita, en degenen die kerken bouwen, menen een goed werk te doen. Maar als zij niet tegelijkertijd hun overige plichten tegenover God vervullen, dan bouwen zij niet ter ere van God, maar terwille van menselijke eer. Want de heiligen zullen zich niet verheugen, als de armen schade lijden vanwege het geld dat er aan hun martyria besteed wordt. Wat voor recht steekt er in het verheerlijken van de doden en het beroven van de levenden? Wilt gij het huis des Heren bouwen? Verzorg de armen van de Heer. Want mensen wonen in gebouwen, maar God woont in heilige mensen.

Een regelrechte kritiek op rijkdom in de kerkenbouw ligt in de middeleeuwen niet voor de hand, wegens de eerder genoemde gedachten omtrent de symboliek van het kerkgebouw en het bevorderen van de devotie van de gelovigen. Maar indien men ergens deze kritiek verwachten kan, dan is het wel in de kritiek van de armoede-beweging van de 12e en 13e eeuw. Leest men de Apologie van Bernardus van Clairvaux (1125) 7) waarin hij de wat al te lakse toepassing door de monniken van Cluny van de Regel van Benedictus scherp aanvalt, dan verwacht men als onderdeel van deze kritiek allicht ook opmerkingen over luxueuze bouw.

De abdij van Cluny bezat in haar grote romaanse basiliek destijds immers het grootste en meest indrukwekkende monument van de christenheid. De rijkdom, de macht en de invloed van Cluny, het luxueuze leven van de monniken van deze abdij, maakten voor iemand als Bernardus, die Benedictus' voorschriften liefst nog dubbel zo streng zou willen interpreteren als deze ze zelf ooit bedoeld had, de idealen van de opsteller van de Regel vrijwel onherkenbaar. Cluny was daarentegen de mening toegedaan, dat een al te rechtlijnige toepassing van de Regel velen zou afschrikken, en dat dit daarom onbarmhartig en liefdeloos was. Bovendien stelde de wat comfortabelere levenswijze de cluniacensers in staat veel meer aandacht te besteden aan gebed, liturgie en studie. De cisterciënsers van Bernardus werden daarom door Cluny beschuldigd van farizeïsme, omdat ze het allemaal zo vreselijk goed wilden doen en daarvan in hun kritiek ook duidelijk blij wilden geven. Bernardus was zich hiervan bewust, en de kritiek van de Apologie spreekt hij daarom niet graag uit.

Na het overvloedige eten en drinken, de luxe in de kleidij van de monniken en het pracht-en-praai-vertoon van de abten de revue te hebben laten passeren, leidt Bernardus zijn kritiek op de kerkbouw in met de opmerking, dat de voorafgaande dingen kleinigheden zijn vergeleken met wat hij nu gaat zeggen; dingen namelijk, die vaak voor minder belangrijk worden aan-

gezien, omdat ze algemeen gebruik zijn. Deze opmerking zou erop kunnen wijzen, dat kritiek op de kerkbouw zeer ongebruikelijk was, en dat de luxe in de kerkbouw in Bernardus' tijd niet ter discussie stond. Zijn kritiek richt zich, aldus Bernardus, niet op de kerken voor de leken, maar alleen op die van de monniken. De geweldige afmetingen en overdadige versieringen van de bisschopskerken belemmeren ook daár de vrome gesteldheid, maar blijkbaar kan dit niet anders. We moeten maar aannemen dat dit daar ter ere van God gebeurt. Bernardus sluit zich hier aan bij het argument van het „pro devotione fidelium”, zij het met de nodige aarzeling.

Maar voor de monnikskerken levert hij vervolgens een onverbloemde en genadeloze kritiek. Het goud en de edelstenen waarmee reliekschrijnen worden overdekt, dienen volgens hem uitsluitend de hebzucht. De gelovigen komen om zich hieraan te vergapen, en hoe meer ze onder de indruk zijn, des te meer zijn ze bereid te offeren. Zo wordt rijkdom met rijkdom verzaamd. De armen, zo betoogt Bernardus verder, komen niet aan hun trekken door het rijke bouwen. „De kerk schittert in haar wanden, maar in haar armen lijdt zij gebrek. Haar stenen bekleedt zij met goud, maar haar zonen laat zij naakt achter. De ogen der rijken worden gestreeld met wat van de armen werd afgenomen. Nieuwsgierigen vinden er wat hun aanstaat, maar elendigen vinden er niets wat hen ondersteunt.” Een derde argument ter ondersteuning van zijn kritiek vindt Bernardus tenslotte in de opmerking, dat de ijdele rijkdommen, kunstvoorwerpen en versieringen de aandacht van de monniken alleen maar konden afleiden van hun vrome overpeinzingen. In zeer beeldende taal stelt hij de rijke verscheidenheid van afbeeldingen aan de kaak en maakt deze belachelijk. „Zo groot tenslotte, en zo verwonderlijk is de verscheidenheid van deze verschillende voorstellingen, dat men liever in de beelden gaat lezen dan in de boeken en de gehele dag zich liever bezighoudt met het bewonderen van al die dingen dan met het lezen van Gods wet!”

De kritiek van Bernardus is belangwekkend omdat hij niet alleen de geluiden die we reeds bij de kerkvaders beluisterden opnieuw naar voren haalt, maar deze ook uitbreidt en aanvult: terwijl de kerkvaders slechts waarschuwen om niet de armen te vergeten, konstateert Bernardus bitter dat dit reeds gebeurt; evenzo het zich verliezen in ijdele kunst en sier, terwijl eigenlijk de bestudering van het geloof en de ware vroomheid een hoofdrol zouden moeten spelen. Maar naast deze echo's van de kerkvaders beluisteren we bij Bernardus óók een nieuwe vorm van kritiek, die zich richt op de middeleeuwse voorstellingswereld. Was men algemeen van mening dat de relieken van heiligen een luisterrijke omgeving verdienden, Bernardus meent dat slechts de hebzucht hiermee gediend is, omdat men hierdoor de gelovigen tot grotere offerbereidheid tracht aan te zetten. Het argument van „pro devotione fidelium” accepteert hij slechts aarzeland

S. BERNARDVS.

Eloquia eius dulciora super mel et fauum.

Psalm. 118.

Bernardus van Clairvaux (17e eeuwse gravure).

Het bijschrift „Zijn woorden zijn zoeter dan honing en honingraat” maakt een toespeling op de ere-titel die Bernardus kreeg: „Doctor mellifluus”, honingvloeien- de leraar, (foto Cath. Convent).

voor de kerken van de bisschoppen, maar zeker niet voor die van de monniken.

Het is met dit alles niet verwonderlijk, dat we ook Bernardus bij Geert Groote aantreffen onder de autoriteiten op wie hij zich in zijn tractaat beroept.

Wat is er na Bernardus met deze kritiek gebeurd? Zijn betoog vindt weerklink bij verschillende schrijvers uit de kring van de cisterciënsers of daaraan verwante groeperingen. Zij voegen geen nieuwe argumentaties toe aan die van Bernardus, maar herhalen hem veelal slechts voor een deel. Onder degenen die door Geert Groote worden aangehaald treft men de reguliere kannunnik van de Augustijner orde Hugo van Fouilloi 8) aan (door Geert Groote ten onrechte verward met Hugo van St Viktor), wiens geschrift waarin kritiek op het bouwen door monniken voorkomt dateert van 1170.

Interessant is een kritiek geschreven na het jaar 1180 door Petrus Cantor 9), lid van het kathedrale kapittel van Parijs, omdat deze zich in tegenstelling tot zijn

voorgangers óók richt op de kerkgebouwen van de bisschoppen, bestemd voor de leken. Met overvloedige citaten uit bijbelteksten en uit het werk van dichters uit de klassieke oudheid, evenals van auteurs uit de patristiek toont Petrus Cantor aan, dat het grootse bouwen een ondeugd is van zijn tijd; woonden niet Abraham, Lot en ook Noach in tenten, zonder zelfs maar een stuk grond dat hen toebehoorde? Toont niet de geschiedenis van de torenbouw van Babel aan, waartoe grootse bouwactiviteiten moeten leiden? En de Heer zelf had immers geen plaats om het hoofd neer te leggen, dus wat zouden zijn volgelingen zich dan bezorgd maken om het bouwen van grote en comfortabele woningen. Maar niet alleen koningen en andere wereldlijke leiders maken zich schuldig aan de bouw van grootse paleizen, Kloostergebouwen en kerkelijke bouwwerken worden opgericht met de woeker van de hebzuchtigen, door de leugens van de misleiding en de misleiding der leugens van de predikers, van diegenen die voor geld zijn gehuurd; zodat de bouwwerken vaak instorten, omdat ze uit de verkeerde middelen gebouwd zijn. Zelfs in het bouwen van kerken wordt gezondigd: omdat immers hun toppen nederiger zouden moeten zijn dan de bouwwerken zelf, vanwege de symbolische betekenis van deze gebouwen, omdat ook ons Hoofd, dat is Christus, nederiger is dan zijn kerk. Maar nu bouwt men de kerken steeds maar hoger.

Deze laatste opmerking en de opmerking over het instorten legt een duidelijk verband met de twaalfde-eeuwse „wedstrijd” die in de Noordfranse steden plaatsvond om steeds hogere, steeds fraaiere kerkgebouwen te bouwen, de ene stad al hoger en grootser dan de andere. Duidelijk betreft Petrus Cantor dus de stedelijke kathedraal, de bisschopskerk voor de leken nu ook in de kritiek. Petrus redeneert niet meer vanuit het „exclusieve” standpunt van wereldverzakking door kloostergemeenschappen, die zich uit de samenleving hebben teruggetrokken, maar beroept zich op de morele verplichtingen van de samenleving als geheel, veroordeelt daarom ook scherp de veronachtzaming van het lot van de armen en de hebzucht.

Als we veronderstellen, dat Petrus Cantor zich richt tegen de wedloop tussen de Noordfranse steden, dan zijn we met zijn kritiek weer wat dichter genaderd tot het tractaat van Geert Groote (al haalt deze Petrus Cantor daarin niet aan). Immers: de kritiek op de ijdele trots van een bisschop, en van een stedelijke bevolking op hun hoge toren vormt ook bij Geert Groote een belangrijk element.

Tot nu toe hebben we getracht het tractaat van Geert Groote te plaatsen in wat men een traditie van eeuwen zou kunnen noemen. In het licht van deze traditie nu iets over de inhoud van het tractaat zelf.

De aanleiding voor het schrijven van het tractaat tegen de Utrechtse Domtoren (waarschijnlijk geschreven tussen 1375 en 1380) vormde voor Geert Groote een verordening van bisschop Jan van Arkel (1342-1364), waarin deze bepaalde dat goederen die binnen

„Hoofden en Beenderen van Gerardus Magnus en Florentius Radewyns” zoals deze worden bewaard in de Broederkerk te Deventer. De echtheid van deze overblijfselen staat echter niet vast. (foto L. A. C. Helweg, Deventer).

zekere omschrijvingen vielen aan de kerkfabriek van de Dom moesten worden overgedragen. Geert Groote's doel is het om aan te tonen, dat dit besluit van de bisschop geen geldig besluit is. Een besluit kan ongeldig zijn in zijn vorm, in zijn doel of in de bevoegdheid van de wetgever. Dit besluit is ongeldig in zijn doel. Het doel immers, het bouwen van de enorme Domtoren, diende geen algemeen nut, maar leidde tot een monsterachtige en trotse bouw. De klokken zouden ook heel geschikt in een lagere toren kunnen worden opgehangen. De enorme hoogte leidt alleen maar tot ijdelheid, nieuwsgierigheid, grootspraak en trots, zowel bij de burgers van de stad als bij de bouwmeesters. Ijdel gloriëren over aardse dingen, over bouwwerken, is echter schadelijk voor de bouw van het eigenlijke huis Gods. Hier beroept Geert Groote zich op het geschrift van Hugo van Fouilloi om aan te tonen dat het roemen op aardse bouwwerken tot eigen schade wordt gedaan.

Men komt hier niet in strijd met het voorschrift, vervolgt het Tractaat, dat men God een tempel moet bouwen en deze naar vermogen moet versieren. Want hiertoe is men alleen dan verplicht, als niet dringend gevangenen moeten worden vrijgekocht, of wanneer er geen nooddrift onder de armen bestaat.

Ambrosius zegt immers ook, dat de noodzakelijke bouw dient te geschieden en niet de overbodige. Ook het voorbeeld van de Joodse tempel mag niet worden gebruikt, zegt Geert Groote met een beroep op Hiëronymus en op Hugo van Fouilloi.

Het bouwen van kerken waardoor het verzorgen van de armen belet wordt, is ook bestreden door Bernardus, voert Geert Groote verder aan, en hij citeert de besproken passage uit de Apologie. De bisschop kan maar niet doen met de goederen van de armen wat hij wil, hij is immers niet als bespotters van de armen aangesteld, maar als hun verzorger, als rentmeester van de goederen der armen, en niet als verkwister. Met betrekking tot het bouwen van onmatig grote gebouwen hoeft de bisschop dus niet te worden gehoorzaamd.

In tegenstelling tot de geschriften uit vorige perioden die ik besproken heb, is het tractaat van Geert Groote van min of meer juridisch karakter. Het is niet geschreven door een monnik die zijn broeders wijst op hun verplichtingen van armoede en eenvoud (zoals dat van Bernardus) en evenmin door een theoloog die zijn tijdgenoten wijst op de ondeugden van excessieve luxe (zoals dat van Petrus Cantor), maar het wil de

ongeldigheid van Jan van Arkel's besluit a.h.w. juridisch aantonen.

Uitgaande van zijn verontwaardiging over de besluiten van een bepaalde bisschop die aan geld wil komen voor wat door Geert Groote gezien wordt als een duidelijk prestige-object, schaart hij zich achter degenen die vanuit andere uitgangspunten in vorige eeuwen hun stem waarschuwend of kritisch hebben laten horen tegenover de bouw van grote, weelderige kerkgebouwen. Voor Geert Groote staat één ding centraal: het nutteloze van grootse kerkelijke bouwwerken; een hoge toren is niet nodig, want in een lage kun je net zo goed klokken ophangen; in het bestaande kerkgebouw kunnen net zo goed diensten op een bevredigende wijze worden gehouden. Van het idee, dat een kerkgebouw in zijn heerlijkheid een afspiegeling dient te zijn van het Rijk Gods, dat ter meerdere glorie van God moet worden gebouwd, of ook van het idee dat rijkdom en verfraaiing dienstig zijn om de vroomheid van eenvoudige gelovigen te bevorderen, schijnt bij Geert Groote niets meer over te zijn. Hij heeft de materiële en de geestelijke ecclesia eigenlijk geheel van elkaar gescheiden: „Zo komt het overbodig verfraaien en vergroten van het huis Gods, d.i. vooral van Christus, erop neer, dat dit huis eerder afgebroken dan opgebouwd wordt”. Op deze wijze verwijdt Geert Groote zich tamelijk ver van het middeleeuwse gedachtengoed over de godshuizen. Niemand had nog zó krachtig geschreven tegen de stedelijke kathedralen, zo rigoreus de zin daarvan in twijfel getrokken, zo heftig het ijdele streven naar prestige van stadsburgers en bisschop veroordeeld. Daarom denk ik dat het haast gerechtvaardigd is om te zeggen dat

deze gedachten in essentie vreemd zijn aan de middeleeuwse denkwijze wat betreft kerken en kathedralen, niettegenstaande het feit dat Geert Groote op velerlei wijze van de traditie gebruik maakt. Een slimmerend gedachtengoed werd door hem omgevormd tot een nieuwe denkwijze.

A. H. J. Wilschut

Noten

1. Dit Tractaat werd waarschijnlijk tussen 1375 en 1380 door Geert Groote geschreven, maar wellicht nooit gepubliceerd. Het is uit de geschiedenis verdwenen, totdat het in 1966 door Post werd gevonden en uitgegeven. R. R. Post, Geert Grootes Tractaat Contra Turrim Traiectensem teruggevonden, Den Haag 1967.
2. Ambrosius, De Officiis Ministrorum, Lib. II, Cap. 28. Migne, Patrologia Latina XVI, 140-142.
3. Hieronymus, Epistula 130 ad Demetriadem, cap. 14. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, deel 56, 194-195. En Epistula 52 ad Nepotianum, cap. 10, CSEL 54, 431-433.
4. Hieronymus, In Hieremiam Prophetam, Lib. II, cap. 32, CSEL 59, 94-96.
5. Zie bijvoorbeeld Joseph Sauer, Symbolik des Kirchengesamtes, Freiburg 1902; Hans Sedlmayr, Die Entstehung der Kathedrale, Graz 1976; F. van der Meer, Geschiedenis ener kathedraal, Utrecht/Antwerpen 1952.
6. Vita Eigilis Abbatis Fuldensis, Migne, Patrologia Latina CV, 385-402.
7. Bernardus van Clairvaux, Apologia ad Guillelmum, Migne, Patrologia Latina CLXXXII, 914-916.
8. Hugo van Fouilloi, De Claustro Animae, Migne, Patrologia Latina CLXXVI, 1019-1021.
9. Petrus Cantor, Verbum Abbreviatum, Cap. LXXXVI: Contra superfluitatem aedificiorum. Migne, Patrologia Latina CCV, 255-259.

DE DOM VAN UTRECHT BIJ JAN BAPTIST STALPART VAN DER WIELE

De Domtoren is het symbool van Utrecht. Nu het zesde eeuwfeest van dit bouwwerk gevierd wordt, duidelijker dan ooit: de Dom als kaars, de Dom als pressapapier, de Dom op lepeltjes, posters, penningen en plaquettes. En de Domtorentjes van bakker Blom in de Zadelstraat, een alom gewaardeerde lekkernij.

Ook in eerdere eeuwen had de Dom symboolwaarde. Zo kennen we de Dom als attribuut van Willibrord: op 17de en 18de eeuwse devotieprentjes staat de eerste aartsbisschop van Utrecht met een model van de toren in zijn hand. Ook op het titelblad van menig boek uit die periode kom je de heilige tegen.

Als een heilige een model van een toren of een kerk in zijn hand heeft, is dat een iconografie die betekent, dat de voorgestelde persoon stichter en/of bouwer van een kerk is. Zo geldt dat ook voor Willibrord. Volgens de overlevering stichtte hij het eerste kerkje in Utrecht binnen de frankische burcht, het oude castel-

lum van de Romeinen. Hij wijdde dit bouwwerk aan Martinus van Tours. Willibrord treffen we de ene keer afgebeeld met een kerkje dat geen duidelijke identificatie met een of ander kerkgebouw toestaat: het kerkje, klein en eenvoudig, heeft dan een symbolische waarde: Willibrord is de stichter van het eerste kerkje. De andere keer echter is er wel degelijk sprake van een gelijkenis. Willibrord draagt een model van een bestaand kerkgebouw, bijv. de abdijkerk van Echter-nach of de kerk van Oegstgeest of van Diessen. Maar verreweg de meeste keren draagt de heilige een model van de Utrechtse St. Maartensdom. Soms is dit model heel natuurgetrouw, soms echter bewijst alleen de driedeling van de toren, dat de tekenaar/graveur de Dom voor ogen moet hebben gehad.

Vanaf de 17de eeuw zien we de hierboven geschetste iconografie geregeld voorkomen. En dat, terwijl vanaf 1580 de St. Maartensdom in protestantse handen is

overgegaan. Is hier sprake van een zuiver historisch gegeven dat tot leven komt onder invloed van de geschiedbeoefening van de 17de eeuw en later? Of is er sprake van een iconografie waarmee de 17de eeuwse katholieken meer dan alleen een historisch gegeven in beeld willen brengen?

Deze vragen mogen bevestigend worden beantwoord. Ze liggen in elkaars verlengde. Van Moorsel schrijft: „Vanuit de afweerhouding van de Noordnederlandse katholieken van die tijd tegen de reformatie“, is het motief van de Dom gemakkelijk te verklaren. De Dom staat niet alleen voor het in feite gestichte bouwwerk, maar ook voor het verkondigde geloof; voor de katholieken: het katholieke geloof, de katholieke geloofsgemeenschap. Vindt deze conclusie, die o.a. ontleend is aan de bestudering van historische bronnen en de iconografie van Willibrord, ook steun in de literaire voortbrengsels van die tijd?

Het ligt voor de hand dat ook deze vraag met „ja“ beantwoord zal kunnen worden. Daarom concreet: komt de Dom voor in een van de werken van de 17de eeuwse dichter-pastoor Jan Baptist Stalpart van der

Jan Baptist Stalpart van der Wiele, kopergravure (30 x 21 cm) van Willem Jacobsz. Delff (1580-1638) naar een onbekend schilderij van Jan van Nes; ca. 1630. (Foto: Cath. Convent.)

Wiele, namelijk in diens *Gulde-laers Feest-dagen*? Zo ja, is de Dom dan zuiver een locatie of is hij meer dan dat?

Vier passages met de Dom erin komen uit dit werk tevoorschijn. Alvorens evenwel nader op de gevonden passages in te gaan, wijden we eerst enkele woorden aan de auteur van *Gulde-laers Feest-dagen*.

Jan Baptist Stalpart van der Wiele

Als Jan Baptist Stalpart van der Wiele zijn *Gulde-laers Feest-dagen* dicht, is hij pastoor van Delft en rector van het begijnhof en het St. Aagtenklooster in dezelfde stad. Tevens is hij aarts priester van Delfland.

Hij stamt uit een Haags geslacht van gegoede burgerij. Zijn vader was Jacob Augustijnsz. Stalpart van der Wiele, zijn moeder Maria Pauw. Als derde kind uit hun huwelijk wordt Jan Baptist op 22 november 1579 geboren. Hij wil priester worden en vertrekt in 1594 om die reden naar Leuven.

Op 14-jarige leeftijd ontvangt de jonge student in Mechelen de kruinschering uit handen van de uit zijn diocesis verdreven bisschop van Middelburg, Joannes van Strijen. Maar na één jaar keert Jan Baptist naar huis terug, waarschijnlijk omdat zijn familie zich wil houden aan het plakaat van 12 maart 1595, dat verbiedt te gaan studeren in het gebied van de koning

Willibrord, kopergravure van Cornelis Bloemaert (1603-1692) naar een schilderij van zijn vader Abraham Bloemaert (1564-1651), ca. 1630. Willibrord is omgeven door een groot aantal attributen. In zijn rechter hand houdt hij een model van de Utrechtse Domkerk. (Foto: Cath. Convent.)

Willibrord, kopergravure (10 x 7 cm) van Crispijn de Passe, ca. 1620. Willibrord draagt een model van de Domkerk. Aan de horizon een stadssilhouet van Utrecht. (Foto: Cath. Convent.)

van Spanje. Wie zijn studie er al begonnen is, moet binnen een half jaar terug keren op straffe van fl 300 voor elk jaar dat hij er nog zal blijven. Bovendien mag een dergelijk student later geen advocaat worden, noch een openbare functie bekleden. De veronderstelling lijkt gewettigd dat de ouders van Jan Baptist de toekomst van hun zoon in gevaar zagen en hem ertoe overhaalden huiswaarts te keren. Op 26 juli 1595 schrijft de advocatenzoon zich in als student in de rechten aan de protestantse universiteit van Leiden, maar weldra vertrekt hij naar de katholieke universiteit van Orleans, waar hij in 1598 een licentiaat in de rechten behaalt. In april van hetzelfde jaar wordt hij beëdigd als advocaat aan het Hof van Holland.

In 1602 gaat Jan Baptist weer naar Leuven om zijn oude voornemen, priester te worden, uit te voeren. Vier jaar later, daags voor Pasen, wordt hij priester gewijd.

Na zijn wijding studeert hij in Parijs en Bourges en trekt hij vervolgens naar Rome om er theologie te gaan studeren. Hij arriveert er in 1608 of 1609. Na zijn promotie tot doctor in de godgeleerdheid keert hij terug naar zijn vaderstad. Dan beginnen in Den Haag zijn werkzaamheden in de zielzorg, waarna weldra zijn benoeming in Delft volgt. Tot zijn dood in 1630 blijft hij werkzaam in dezelfde stad, waar de katholieken een zekere bewegingsvrijheid bezitten, niet in het

minst vanwege de goede relaties met het stadsbestuur, die de priester vanuit zijn werk aan het Hof van Holland en vanuit zijn familie bezit.

Iedere uitgebreide literatuurgeschiedenis deelt ons mede welke werken Stalpart in zijn Delftse pastoraat heeft geschreven. In 1621 verschijnen *Hemelrijk* en *Evangelische Schat van Christus Jezus ontdekt*. Een jaar later publiceert Stalpart *Vrouwelick Cieraedt van Sint Agnes versmaedt*; het werk vertoont wat inhoud betreft overeenkomst met *Costelick Mal* van Huygens dat in hetzelfde jaar verschijnt. Er wordt fel geageerd tegen de wufte mode der vrouwen. In 1624 verschijnt zijn *Roomsche Reys*. In 1628 ziet *Gulde-jaer ons Heeren Jesu Christi* het licht. Voor alle zondagen van het jaar vinden we in deze bundel liederen, die gebaseerd zijn op de schriftlezingen van het *Missale Romanum*. Een jaar na zijn dood verschijnt het polemische geschrift *Extractum Catholicum tegen verwarde herse- nen* (1631).

Drie jaar later wordt *Gulde-laers Feest-dagen* uitgegeven. Het is een liederenbundel voor alle dagen van het kerkelijk jaar. In tegenstelling tot het werk uit 1628 treffen we in dit boek hoofdzakelijk liederen aan die handelen over Gods heiligen. Meestal één lied per dag, maar voor belangrijke feesten dichtte Stalpart soms meer liederen. In welke van deze heiligenliederen komen we de Utrechtse Dom nu tegen?

Pontiaan

Vier liederen treffen we in de 1292 pagina's tellende bundel waarin de Dom opduikt. Van de feestdagen waarbij we deze liederen vinden, zijn er twee die na het voorgaande al verwacht mochten worden: de Dom treffen we in de beide liederen van 7 november, feestdag van St. Willibrord, en in het lied op 11 november, feestdag van St. Maarten.

De vierde plaats is 14 januari, feestdag van *S. Pontiaan Martelaer*.

- 1 Weest welkom heyligh van Spoleten
Door Ottoos gunst/in d' Vterrechtsche(n) Dom/
Uw siel is in Gods rijk geseten/
Maer uw' gebeent'/lief boven alle som
- 5 Van Goude munt/by ons sal rusten/
En wy oock by uw' Sauvegaerd/
Tot dat ghy eens van onze kusten
Te saem met ons ten Hemel vaerdt.

Aldus de eerste van het zeven strofen tellende Pontiaanslied.

In de Dom van Balderik, een voorganger van de huidige gotische Dom, bevinden zich sinds 966 relieken van de martelaar Pontianus van Spoleto (+ ca. 170). Ze zijn daarheen gebracht door bisschop Balderik die ze ontving van keizer Otto I en ze behoren eeuwen tot de kostbare bezittingen van de Maartensdom. Hoe belangrijk deze relieken voor de Utrechtse hoofdkerk waren, bewijst het feit dat een straalkapel in de Dom naar Pontiaan genoemd is; hij moet hem echter delen met de apostel Andreas. Vervolgens is een van de lui-

klokken naar hem genoemd. In de middeleeuwse Utrechtse kalender is S. Pontiaan een feest dat als zondag wordt gevierd. Tijdens de feestdag stond de schrijn met de relieken in het middenschip van de Dom ter verering opgesteld. 14 januari was voor Utrecht een belangrijke dag, die gekoppeld is aan 21 januari, de feestdag van Sint Agnes. „Ponsen en angen“, luidt een bekende uitdrukking.

Maar voor de folklore rond Pontianus en Agnes wordt verwezen naar de literatuur.

Blijkbaar leeft de viering van S. Pontiaan nog zo bij de Delftse pastoor, dat in zijn lied voor 14 januari de Dom ter sprake komt. In die Dom rusten echter de overblijfselen van de martelaar al lang niet meer in het eerste kwart van de zeventiende eeuw. Waar ze wel waren? Geen gegevens daarover kwamen mij onder ogen.

In het midden van de 18de eeuw daarentegen bevinden ze zich in Leiden in een schuilkerk van de Oud-Bisschoppelijke Cleresie, de latere Oud-Katholieke kerk.

Keren we terug naar de eerste strofe, dan moet het ons opvallen van welk een durf het getuigt, wanneer een priester ongeveer een halve eeuw nadat de kerk aan de katholieken ontnomen is, een onmiddellijk verband legt tussen de viering van een heiligenfeest en de protestantse Utrechtse Dom. Alsof er sinds 966 niets gebeurd is. Deze tekst is eigenlijk provocerend, waarlijk contra reformatorisch in de meest letterlijke zin des woords.

Ook de regels 4 en 5 vragen nog enige aandacht. Parafraaserend lezen we daar: Uw ziel, Pontianus, bevindt zich in de hemel, maar uw stoffelijke resten zullen bij ons op aarde rusten. Van het gebeente wordt dan gezegd: „lief boven alle som Van Goude munt“. De relieken van Pontianus rustten sedert de 2de helft van de 15de eeuw in een nieuwe schrijn, vervaardigd van goud en zilver. In december 1576 echter komt er een bevel van de regering uit Brussel de reliekschrijnen om te smelten tot soldij voor de troepen van Don Juan. Een jaar later wordt dit bevel uitgevoerd. Op deze affaire doelt Stalpart ook, als hij de tegenstelling tussen goud en relieken maakt. Overigens moet hierbij worden opgemerkt, dat het dus de katholieken zelf zijn die de schrijn van Pontianus in de smeltkroes laten verdwijnen, want in 1577 is de Dom nog niet in protestantse handen.

De strofen 2 t/m 5 handelen over het genaderijk bezit van relieken en geven voorbeelden uit de oosterse en westerse christenheid: blinden zien, doven horen, kreupelen lopen en doden worden erdoor tot leven gewekt. En om te delen in deze stroom van hemelse gunsten die uit de relieken vloeit,

- 33 — was 't dat onse Vad'ren
Zoo graegh en vlijtigh waren t' alder tijd/
35 Om d' overblijfsels te vergad'ren
Van d' uytgelesen Gods gebenedijdt.
Des hebben wy met groot verlangen/
En blijde toeloop onser ste'en/
Den Mart'laer Pontiaen t' Ontfangen/

DEN. H. WILLEBRORDVS
Apoſtel van Nederlandt derwaerts gesonden vān PAUL GREGORIUS II
ontrent het iaer 719.

Willibrord, kopergravure (28,5 x 17,5 cm) van Adriaen Lommelin (1637-ca. 1673), naar de zgn. Willibrord van Soutman. Uit: C. Hazart. Kerckelijke Historie van de gheheele Werelt. Antwerpen, 1669. Willibrord draagt in zijn linker hand een model van de Domkerk, die in lengte sterk verkort is. (Foto: Cath. Convent.)

40 Nu seven honderd jaer gele'en.

In strofe 6 spreekt de dichter over de martelie van Pontianus van Spoleto om in de laatste strofe te besluiten met een rederijkers prince *O Pontiane* aan de heilige.

Willibrord en Martinus

Stalpart van der Wiele was in het 17de eeuwse Delft een pastoor die met allerlei binnenkerkelijke conflicten te maken had. Terwijl zijn omgeving in de strijd van de seculieren tegen de regulieren niet terugschrok voor wat tegenwoordig polarisatie heet, trachtte Stalpart er zoveel als mogelijk een irenische levenshouding op na te houden. Hij zocht geen ruzie en werd door zijn collega's en superieuren daarom nogal eens als te slap ervaren. Dat verweten ze hem dan ook.

Maar zo irenisch als Stalpart trachtte te zijn in de omgang met zijn geloofsgenoten en de burgerlijke over-

heid, zo fel is hij, als hij zich richt tegen de aanhangers van de nieuwe leer. „Hard en fel keert hij zich tegen de bewerkers en de topfiguren van de grote protestantse scheuring der zestiende eeuw als een Calvijn of diens medewerker Beza en tegenover de dominees van zijn tijd. Zij zijn de enigen over wie hij zich naar onze maatstaven gemeten zelfs grof en plat heeft uitgelaten”, zegt Mensink in zijn biografie van Stalpart. Waarom deze discrepantie? Met grof geschut dacht Stalpart meer effect te hebben in de zin van overredingskracht bij het gewone volk; meer dan met subtiliteiten. Duidelijkheid voor alles, is zijn devies wanneer hij de nieuwe religie te lijf gaat.

In de liederen die Stalpart dicht voor het feest van Willibrord en voor het feest van Martinus, worden we heel duidelijk met deze polemische opstelling geconfronteerd, meer dan in het lied ter ere van Pontiaan, waar we zijn ideeën subtieler verwerkt zagen.

In welke volgorde behandel ik de drie liederen? Ik kies voor de chronologie van het kerkelijk jaar, ook de volgorde in de bundel. Eerst komt Willibrord, dan Martinus. Maar verstrengeld blijven beide heiligen wel.

- 1 Den vijfden dagh na desen/
(Sprack wijlen Willeboord)
Zal 't Sinte Maerten wesen/
Die ick/om Godes woord
- 5 In Nederland te leeren/
Verkoos tot een Patroon/
En jaerlijcks te eeren
Was inden Dom gewoon.
Och houdt/u vast aen 't oud.
- 10 Het eerst is 't goede saed.
Dit 's Willibrordus raed.
Den Dom die 'k Gode boude
In Sinte Martens naem:
Op dat den Heyligh soude
- 15 Ons wesen all' te saem
Tot voorspraec end' exempel.
Maer nu verlanght mijn geest/
Met hem in hoogher Tempel
Te vyeren beter feest.
- 20 Hoordt/hoordt na Willeboord
Calvijn quam al te laet/
En saeyde 's vyands saet.
In 't huys/seggh' ick/des Heeren/
By Goods getrouwen vriend.
- 25 Want dit was het begeeren
Van hem die 'k heb gedient.
Mijn hoop en sal niet feylen/
Want hebb' na 't juyste glas
Altijd gepooght te seylen
Van 't salige Compas.
Och houdt/Etc.

Het lied, waarvan ik slechts de eerste drie van de elf strofen citeerde, is een adieu-lied. Willibrord ligt in Echternach stervende en hij wordt sprekend opgevoerd (r. 2). Hij neemt afscheid van het aardse leven

Willibrord, houtgravure (11,5 x 6,5 cm), uit een boekje met zg. suffragia-blaadjes, tweede helft 17de eeuw.

Willibrord draagt een model van de Domkerk, maar de torengedeelten zijn sterk verkort. (Foto: Cath. Convent.)

Willibrord draagt een model van de Domkerk, maar de torengedeelten zijn sterk verkort. (Foto: Cath. Convent.)

en beveelt zijn geestelijke nalatenschap aan hen die achterblijven, aan.

De refreinen van dit adieu-lied liegen er niet om. Elf maal keren zij om en om terug. Tussen de laatste woorden van de eerste aartsbisschop horen we Stalpart die met grote klem als in een strijdlid contra de reformatie zingt. Willibrords testament is door de reformatie geschonden, vindt hij; laat u afbrengen van de verkeerde weg.

In het begin van het lied zien we een relatie gelegd tussen Willibrord en Martinus. De eerste sticht de eerste Utrechtse kerk en hij kiest Martinus als patroon. Jaarlijks viert de ene heilige de andere, en weldra zullen zij elkaar ontmoeten in het hemels vaderland.

Wat we in het begin van dit artikel al opmerkten, is hier evident aanwezig: de Dom als symbool van het

oude, het katholieke geloof. Het geloof van Willibrord dat deze landen christelijk gemaakt heeft en dat hier het evangelie bracht. Het geloof dat nu door de protestanten verketterd wordt, maar zonder hetwel diezelfde protestanten niet in het bezit van de bijbel hadden kunnen komen. Willibrord zaaide het eerste zaad en de bijbel leert ons, dat dat alleen het goede zaad is. De verwijzing naar Matteüs 13 : 24-30 klinkt in heel het lied door.

Stalpart dicht voor het feest van 7 november nog een tweede lied. Dit telt liefst zestien strofen van acht regels, met aan het slot één maal het refrein van het eerste Willibrordlied „Och houdt u vast aen 't oud". In dit lied is wederom de Dom present en we beluisteren dezelfde toon als in het eerste. Strofe 1 luidt:

- 1 Hollanders ende Zeeuwen!
Bevraecht eens uw' Cronijck/
Doorsoeckt eens d' oude eeuwen;
En siet met wat ghelijck
- 5 Ghy u-luy hebt gescheyden
Van 't eerste Christen woord/
Daer u wel eer mee weyde
Den goeden Willeboord?

Nadat gesproken is over Willibrords zending door paus Sergius, gaat de dichter in strofe 4 verder:

- 25 En wildy 't noch besondert
Van jaer/en van persoon?
't Was in 't jaer seven honderd/
Wanneer d' Oost-Fransche Croon
Wierd van Pipijn beseten/
- 30 Die 't edele Casteel,
Doe Wiltenburgh geheten/
Aen 't Bisdome gaf te deel:

En hy die u bewoorden
Quam 't Goddelijck verbond/

- 35 Was een die onder d' oorde
Van Benedictus stondt.
Hy boude tot exempel
Sijns leeringhs/wel bequaem/
Den alder eersten Tempel/
- 40 Op Sinte Martens naem.

Na in de volgende strofen gesproken te hebben over het bekeeringsukses van Willibrord en over de beroemde altaarsteen die in die tijd als relieke en bewijs van dit alles in Echternach bewaard werd, fulmineert de dichter tegen de protestanten:

- 65 Beguyghtse vry: maer leyder! (bespot) (helaas)
Gedenckt dat ghy bespot
Den Herder/en den Weyder/
Die uw' den waren God
Heeft 't eerste leeren kennen.
- 70 En siet dan eens hoe stout
Ghy zijt/te durven schennen/
Het geen hy heeft ghebout.

De laatste regel van deze strofe is zonder twijfel dubbelzinnig. Ze slaat op het gezaaide geloof en op het symbool daarvan: de Utrechtse Domkerk. Strofe 13 brengt ons nog een ander polemisch aspect dat ik u niet wil onthouden.

- 97 Oorlof/o Battavieren!
(Dit 's boven het dosijn)
Gelijckt eens de manieren
- 100 Die meester Ian Calvijn
Gebracht heeft in uw' steden/
By die van Willeboord:
En onderscheydt dan mede
Eens tussen woord en woord.
- 105 Wat dronckaerds heeft Geneven,
U sober oyt gemaect?
Wiens overspeligh leven
Gereynigh? Neen men braeckt
Niet anders uyt dan haten/
- 110 Dan vleesch/dan bloed/dan roof/
Sind dat men heeft verlaten
Het Catholijck geloof.

Wie de strofen die we hier citeerden, aandachtig las, kon in de verzen een bekend ritme horen. Zeker met r. 97 wordt een associatie opgewekt met een ander bekend lied, dit maal uit het *Geuzenliedboek*. Ik citeer dat andere lied, strofe 14:

- 105 Oorlof mijn arme schapen,
Die zijt in grooten noot,
U herder sal niet slapen,
Al zijt ghy nu verstroyt;
Tot Godt wilt u begheven,
- 110 Zijn heylsaem Woort neemt aen,
Als vrome Christen leven;
Tsal hier haest zijn ghedaen.

Er is verwantschap tussen deze strofe uit het *Wilhelmus* en het lied van Stalpart. Stalpart geeft dat trouwens zelf aan in zijn melodie-aanwijzing: *Stem: Wilhelmus van Nassouwen*.

Voor het feest van *Sinte Marten, Bisschop van Tours, ende Patroon van Vtrecht*, dat gevierd wordt op 11 november, schreef Stalpart een lied waarin de Dom ook voorkomt.

Zagen we op 7 november een verwijzing naar 11 november, „den vijftien dagh na desen", nu is het andersom. In de eerste strofe van het Maartenslied wordt de heilige toegezongen als degene die door Willibrord als patroon van de stad Utrecht is verkozen. In strofe 2 lezen we:

- 11 Uw' heyligheyt (nl. van Martinus)
Beweeghde/wel te recht/
D' eerwaerdigheyt/
Van Will'boord Godes knecht;
15 In d' aenvangh van zijn werck/
De eerste Kerck

- Te bouwen in uw' naem/
 Tot Godes eer bequaem:
 Te bouwen in uw' naem//Een Tempel/
 20 Ons tot een voorspraek/end' exempel.

In de achtste en laatste strofe wordt tot Martinus gezongen:

- 71 Maer boven al
 Zoo recht ons wederom
 Den droeven val
 Van uw' verheven Dom.
 75 Vervoeght u krachtigh woord
 Met Willeboord.
 En krijgt ons vanden Heer/
 Den dienst van 't Autaer weer/
 En krijgt ons vanden Heer//Te samen
 80 Hier peys/en daer de vrede. Amen.

*S. Willibrordus, Archiepiscopus
 Traiectensis Pontifex et Venerabilis
 V. L.*

Willibrord, geschilderd devotieprentje (santje) op papier (12 x 8 cm), verwant aan afb. 1. De Dom, herkenbaar aan de driedeling van de hoge toren, draagt een uivormige spits. (Foto: Cath. Convent.)

Wat we in de Willibrordliederen beluisterden, treffen we hier ook. De Dom is de eerste kerk van Utrecht. Die kerk is in figuurlijke zin gevallen (niet in letterlijke zin want van een profetisch oog mag Stalpart niet beticht worden ondanks de val van het hoge gotische gebouw bij de tornado van 1674). Beide heiligen, Martinus en Willibrord, mogen bij de Heer tot voor-

spraak zijn opdat de Dom weer in katholieke handen zal komen. Dan kan daar de altaardienst als vanouds gevierd worden. Het lied sluit met de bede, dat de kerk van Willibrord eerst hier op aarde, en vervolgens in de hemel de vrede mag verwerven. In het Maartenlied worden de elementen die we eerder in de andere liederen tegen kwamen, ook aangetroffen.

Besluit

Vier maal komt in de *Gulde-laers Feest-dagen* de Utrechtse Dom voor. Telkens is de context een polemische. De Dom is symbool van het katholiek geloof dat door Willibrord in deze streken verkondigd is. De beeldende kunstenaars brengen hetzelfde in beeld wat Stalpart in woorden gestalte geeft.

Het zou aanbeveling verdienen zijn gehele oeuvre eens op dit symbool en eventueel andere te onderzoeken. Want het blijkt dat voor de Delftse priesterdichter Utrecht niet zomaar een stad in een ander gewest is, doch voor hem gebleven is de oude kerkelijke hoofdstad van het land. Dat de Dom, als hij zijn liederen dicht, weliswaar in handen is van de protestanten, maar dat de Dom ook de plaats is waarvan hij vindt, dat de katholieken er weer vrij hun liturgie en godsdienstoefeningen zouden moeten kunnen vieren.

C. H. Staal

Geraadpleegde literatuur

- I.S.V.W. (Jan Baptist Stalpart van der Wiele). *Gulde-laers Feest-dagen of den schat der geestelycke lof-sangen. Gemaeckt op Elcken Feest dagh van 't geheele laer. Antwerpen (Ian Cnobbaert). 1635.* Signatuur bibliotheek Rijksmuseum Het Catharijneconvent 12 B 17.
 G. P. M. Knuvelder. *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde.* 's-Hertogenbosch, 1971. Dl. III, 188-190.
 B. A. Mensink. *Jan Baptist Stalpart van der Wiele. Advocaat, priester en zielzorger.* Bussum, (1958).
 L. C. Michels. *Joannes Stalpart van der Wiele.* In: *Filologische opstellen II, Stoffen uit de 16e en 17e eeuw.* Zwolle, 1958. 173-256.
 P. V. V. van Moorsel. *De devotie tot St. Willibrord in Nederland van ongeveer 1580 tot ongeveer 1750.* In: *Ons Geestelijk Erf* 31 (1957), 337-369 en 32 (1958), 129-170 en 291-301.
 P. P. V. van Moorsel. *Willibrord en Bonifacius.* Bussum, 1968.
 P. Polman OFM. *Sint Pomtiaan van Utrecht.* In: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 9 (1967), 213-230.
 L. J. Rogier. *De cultus van Sint Willibrord bij de apostolische vicarissen der Hollandse Zending in de zeventiende eeuw.* In: *Historisch Tijdschrift* 18 (1939), 246-274.
 J. R. W. Sinninghe. *Utrechtsch Sagenboek.* Zutphen, 1938. 38-39.

DE CAPITULATIE VAN MEI 1940 OP DE DOM BELEEFD

Tot de Nederlandse militaire verdedigingsorganisatie in de dertiger jaren behoorde ook de Luchtwachtdienst. Deze dienst bezat waarnemingsposten die op een hoofdpst waren aangesloten. In het Utrechtse postkantoor aan de Neude, ook een knooppunt van telefoonverbindingen, bevond zich een dergelijke hoofdpst. De waarnemingsposten in het Oosten van het land meldden hun bevindingen aan Utrecht, zodat, gegeven de richting vanwaar het Duitse gevaar dreigde, dit informatiecentrum relatief het belangrijkste was.

Bij het uitbreken van de oorlogstoestand diende een permanente verbinding met de burgerlijke autoriteiten tot stand te komen. Daarvoor werd een beroep gedaan op de studenten van het Utrechts Studenten Corps. Hoe deze merkwaardige verhouding precies werd bewerkstelligd weet ik niet. Een feitelijk gevolg was in ieder geval dat studenten continu wachtdiensten in het postkantoor bij de militairen verrichtten.

Na de val van de Grebbestelling en het terugtrekken van de militairen achter de Waterlinie, alsmede uit Utrecht, bemanden de studenten Utrechtse uitkijkposten op de Dom en de toren van het grote Administratiegebouw van de Nederlandse Spoorwegen. Dit duurde maar één dag. Tijdens mijn wachtdienst op de Dom capituleerde Nederland, hetgeen een belevenis is, die in de Dom-historie mag worden vastgelegd. Bij gebreke aan de mogelijkheid op schriftelijke bronnen terug te vallen, moet uit eigen herinnering geput worden.

In de meidagen van 1940 werd nog volop aan de kazematten van de Waterlinie gewerkt. De koude winter had voor een lange periode van vorstverlet gezorgd. De afgeknotte betonnen kubussen zijn trouwens nu nog overal te vinden. Toen de oorlog uitbrak, kon je dus nauwelijks het gevoel hebben achter een hechte linie de vijand af te wachten. Advertenties in de NRC, met een oproep aan de Rotterdamse bevolking om bijdragen voor luchtdoelgeschut onder het motto „niet alleen schuilen, maar ook schieten“, droegen evenmin bij tot zelfverzekerdheid over de uitkomst van een militaire confrontatie. Geestelijk gesproken was er veeleer sprake van een soort egelstellingmentaliteit die er vanuit ging dat Nederland wel weer neutraal zou blijven omdat dit ook voor de oorlogvoerende landen van belang was.

Bij mijn eerste wachtdienst in het postkantoor bleek hoe illusoir deze opvattingen waren. In de weken voorafgaande aan de Duitse inval, hadden de waarnemingsposten langs de grens grote aantallen grenschendingen van het Nederlandse luchtruim aan

Utrecht gemeld. In kaart gebracht zag het er uit als een fraaie guirlande van lussen: kennelijk verkenningen van de Nederlandse grensposities en eventuele wijzigingen daarin. Enkele vluchten strekten zich ook verder uit, maar het beeld daarvan staat mij niet zo duidelijk meer voor ogen.

Op de centrale post kon men de voortgang van de vjandelijke opmars op de voet volgen. De meldingsposten vielen dan immers weg. Het was geen opwekkend beeld. Tevens werd duidelijk dat de militaire communicatie's trager slecht dan goed nieuws doorgeven, een ervaring die nog vele jaren nuttige diensten zou bewijzen. De stemming was dan ook vrij somber in de centrale, waar telkens een telefonist (militair) meldde dat de verbinding met een luisterpost niet meer mogelijk was.

Bovendien verleenden wij als studenten hulp bij het opruimen van particuliere wijnkelders. Het stuk slaan en leeg laten lopen van wijnflessen is een uitermate deprimerende bezigheid. In een geval, waarbij ik betrokken was, besloten wij de beste flessen in een wasmand in een hoek van de Wilhelminaparkvijver te laten zinken. In 1941, toen ik bij de „Beauftragte des Reichskommissars“ aan de Maliebaan moest verschijnen, schaterde deze geüniformeerde partijman over de „Zerschlagung der Rotweinflaschen“, die ik, nog met pijn in het hart, geërgerd moest bevestigen. De oproep aan de Utrechtse bevolking om zich te ontdoen van alcoholische dranken hield verband met de mogelijkheid dat de stad toneel van strijd zou worden. De ernst van de toestand was al duidelijk, maar de directe consequenties werden het nu ook.

Aan de vooravond van de capitulatie dag viel de beslissing dat Utrecht ontruimd zou worden. Ik had toen „dienst“ in het Neudepostkantoor. Ds. jhr. Martens van Zevenhoven kwam, in toga, een korte plechtigheid leiden met gebed, waarbij het rotsvaste geloof in het uiteindelijk zegevieren van de Gerechtigheid tot troost werd meegegeven. De bevelvoerend majoor gaf opdracht tot „vernietiging van de installaties“, hetgeen overigens niet gebeurde. De militairen vertrokken. Wij gingen neerslachtig ons weegs naar PHRM aan het Janskerkhof. Vanwege de vernietiging voelde ik mij vrij een vliegtuigmodel voor het museum mee te nemen.

Buiten was het nevelig. Een onafzienbare stroom militairen trok door de Voorstraat. Het leger zou nieuwe stellingen ten Westen van de open stad Utrecht innemen. Welke?

Hoe dan ook, de studentenwachtploegen van twee

man zouden nu verder zelf waarnemingen verrichten van eventuele vijandelijke vliegtuigbewegingen. Een uitkijkpost was, hoe kan het anders, de Dom, op de tweede omgang.

Op de vloer was een vierkant getekend, onderverdeeld in negen genummerde vakjes. Deze dienden om een, uiteraard grove, richtingbepaling van de vluchten mogelijk te maken. Gewapend met een gewone verrekijker speurden wij in de prachtige voorjaarslucht. Grote donkere wolken in de richting Rotterdam. Een dikke zwarte rookkolom bij Amsterdam: een brandende olietank. Een enkel verkoold papiersnippertje fladderde door de lucht.

Naar het Oosten waren zilveren watervlaktes zichtbaar. Geen ononderbroken lint van de Waterlinie. In het droge voorjaar verliep de inundatie kennelijk niet of te traag. Je moest de vijand reeds binnen kijkerafstand vermoeden. Een vreemde gedachte, te meer daar ons ouderlijk huis zich daar ook bevond in het zichtbaar Bilthovense groen. In de stad was het een enorme drukte. Uit de Waterliniegebieden was de bevolking in massa geëvacueerd. Vanaf de DOM een gewriemel van mensen met dikwijls vreemdsoortige bagage.

De situatie is mij bijgebleven als zowel bespottelijk als fataal - beangstigend. Wegens bijziendheid voorgoed voor de militaire dienst afgekeurd en volstrekt onbekend met vliegen, laat staan met de luchtmacht, moest ik nu informatie doorgeven via een rechtstreekse telefoonlijn naar het stadhuis, die tot luchtalarm of andere maatregelen kon leiden. De van verre zichtbare branden lieten aan duidelijkheid niets te wensen over wat er bij een luchtaanval zou kunnen gebeuren. De krioelende mensenmassa's hielden je af van het doordenken over de consequenties. Na een paar dagen oorlog was de fantasie nog niet zo ontwikkeld. Wel herinner ik mij dat het aanvankelijke gevoel, dat de Dom een relatief veilige plaats was, mij verliet bij de overweging dat de hitte van het vuur pleegt op te stijgen.

Niet lang na het begin van onze wacht kwam een zwetende soldaat met geweer op onze omloop. Er werd „beneden” gezegd dat er NSB-ers op de Dom waren. Daarom kwam hij poolshoogte nemen. Zijn verzoek om nu ook maar te blijven, willigden wij grootmoedig in. Gewapend gezelschap gaf een steuntje in de rug.

Overigens waren nog enige mannen bezig in het carillon. Een van hen riep, later in de middag, „daar gaat er één”. Wij richtten de kijkers in de aangegeven richting, nauwelijks verbaasd dat wij het vliegtuig niet ontdekt hadden, want voortdurend in een lege ruimte speuren is ook een vak, en meldden de vijand aan het Stadhuis. Aangezien het vliegtuig maar „een kleintje” was - een preciesere aanduiding vermochten wij niet te geven - en de koers niet rechtlijnig leek, voerde het overleg Dom-Stadhuis tot de conclusie dat wij de bewegingen nauwkeurig zouden volgen, maar dat nog geen luchtalarm zou worden gegeven.

Kort daarna kwam mijn huisgenoot en clubvriend Schenkenberg van Mierop, nu hoofdofficier van Justitie te Groningen, bij ons. Hij vertelde dat er geruchten waren over een wapenstilstand of capitulatie. Er zouden pamfletten gestrooid zijn, waarin de Duitsers Utrecht met het lot van Rotterdam bedreigden als de weerstand niet werd gestaakt. Onder deze omstandigheden leek voortzetting van het werk niet meer zo zinvol. Mijn vriend zou bij het Utrechts Dagblad op de hoek van de Oude Gracht naar eventuele bulletins gaan kijken. Wanneer het gerucht bevestigd gevonden werd, zou hij het Wed inlopen en zijn hoed afnemen. Zonder ook maar te denken aan contact met het Stadhuis - dat ons ook kennelijk niet zag staan, - wachtten wij tot het bevriende menselijke figuurtje over het Domplein richting Oude Gracht was verdwenen. Even later keerde hij terug en nam, in het beeld van onze kijkers, diep zijn hoed af, dieper dan ooit iemand het voor mij heeft gedaan. We besloten terstond naar beneden te gaan. Het was nog sneller afgelopen dan het begonnen was.

E. Bloembergen

DE DOMTOREN OP PENNINGEN

Het lijkt onwaarschijnlijk, maar toch, het is een feit: van de 600 jaar dat de Domtoren nu bestaat, heeft hij het 599 jaar moeten doen zonder dat er een enkele penning aan hem gewoid werd. Nu is dat geen ramp, ook zonder een penning ter ere van de toren heeft hij het die eeuwen kunnen volhouden. Maar het is wel opvallend dat in de achter ons liggende tijd waarin bijna iedere gebeurtenis - van in onze ogen vaak geringe betekenis - werd vastgelegd op een of meer penningen, dit bouwwerk slechts voorkomt als figurant, als stoffering bij zaken van groter gewicht of lou-

• ter wordt gebruikt als symbool van de stad. Om kort te gaan: behalve in dit jaar 1) is er nooit een penning speciaal voor de Domtoren geslagen.

De oorzaak van het ontbreken van de Domtoren in metaal moet waarschijnlijk gezocht worden in het feit dat de Utrechtse Dom geen doel voor pelgrims, geen bedevaartsoord is. Aan bijvoorbeeld de Keulse Dom, met het gebeente van de Drie Koningen, zijn meer dan 1000 penningen en draagtekens gewijd, of houden daarmee direct verband. Voor Utrecht komt men

niet verder dan een 30 tot 40 stuks, waarbij de veelal pietepeuterig klein afgebeelde torentjes en de soms fantasievolle weergave zorgen voor moeilijkheden bij de herkenning. Wie zou verwachten dat het een interessante bezigheid zou kunnen zijn de Domtoren, zoals deze voorkomt op penningen, te vergelijken met de reconstructietekeningen van de toren vervaardigd door Haakma Wagenaar 2), komt bedrogen uit. De geringe afmetingen van de afgebeelde torens laten geen ruimte voor details. Pas vanaf de 19de eeuw, met de wat grotere, minder schematisch weergegeven torens, wordt vergelijking mogelijk en dan blijken afbeelding en werkelijkheid gewoonlijk met elkaar in overeenstemming te zijn.

Vorenstaande overwegend leek het niet zinvol voor iedere penning na te gaan in hoeverre de weergave van de toren de realiteit volgt. Wat dan overblijft is slechts het samenstellen van een lijst van de in de collectie van het Centraal Museum bewaarde penningen waar de Domtoren op voorkomt, en wel in chronologische volgorde. In deze lijst is ook een penning opgenomen, waarop de Domtoren weliswaar niet letterlijk maar, door het gebruikte perspectief, zeker voelbaar aanwezig is (nr 12). Alleen de zijde waarop de toren voorkomt, is afgebeeld 3). De penningen zijn op ware grootte gereproduceerd (behalve nr 17).

De gebruikte afkortingen verwijzen naar:

Van Loon: G. van Loon, Beschrijving der Nederlandsche historipenningen enz., 4 dln, 's-Gravenhage 1723-1731

Vervolg Van Loon: Beschrijving van Nederlandsche historie-penningen ten vervolge op het werk van Mr. Gerard van Loon, 10 dln, Amsterdam 1822-1869

Van Weiler: A. C. von Weiler, Penningen geslagen of gegoten in de jaren 1935-1960 (bij de Koninklijke Begeer), Leiden 1960

Zwierzina Beschrijving: W. K. F. Zwierzina, Beschrijving der Nederlandsche of op Nederland en Nederlanders betrekking hebbende penningen geslagen na November 1863, in: Tijdschrift voor munt- en penningkunde 1900-1908

Zwierzina Begeer: W. K. F. Zwierzina, Penningen geslagen of gegoten in de jaren 1880-1935 (bij de Koninklijke Begeer), 1935

HC: Catalogus van het Historisch Museum der Stad, Utrecht 1928

Inv. nr.: Inventarisnummer van het Centraal Museum Utrecht

F. A. M. Pietersen

Noten:

- 1) De penning door Theo van de Vathorst (nr 30). Deze is uitgebracht door en verkrijgbaar bij Slavenburg's Bank Utrecht. A. Graafhuis doet in Bulletin „Het Vijf Kerken Restauratieplan“ jg. 10 1982 nr 3 verslag van de voorgeschiedenis en de aanmaak van deze penning.
- 2) Th. Haakma Wagenaar, Memorandum Domtoren, Utrecht 1975.
- 3) Van de enige aan de Domtoren zelf gewijde penning zijn zowel voor- als keerzijde afgebeeld (nr 30).

1

1571 De Turken overwonnen tijdens de zeeslag bij Lepanto.

Door C. van Eyck, HC 3773 zilver, geslagen, 50 mm, Van Loon I 142, 1

2

1712 Het begin van het vredescongres te Utrecht.

HC 22 geel koper, gegoten, 71 mm, Van Loon IV 636, 1

3

1713 De vrede van Utrecht.

Door D. Wijs, HC 26 zilver, geslagen, 45 mm, Van Loon IV 657, 3

4

1716 De vrede van Utrecht en de conferenties te Antwerpen.

Door J. Drapentier, HC 41 brons, geslagen, 71 mm, Van Loon IV 694

5

1736 Honderd jaar Utrechtse Hogeschool.

Door J. Drapentier, HC 3046 zilver, geslagen, 65 mm, Vervolg Van Loon 104

6

1736 Honderd jaar Utrechtse Hogeschool.

Door M. Holtzhey, HC 3048 zilver, geslagen, 55 mm, Vervolg Van Loon 106

7

1779 Tweehonderd jaar Unie van Utrecht.

HC 48 zilver, geslagen, 34 mm, Vervolg Van Loon 539

8

1783 De burgerbewapening van Utrecht, de afschaffing van de stadhouderlijke recommandatiën en het verkrijgbaar verklaren van stads kleine bedieningen voor alle gezinden.

HC 49 koperverguld, geslagen, 42 mm, Vervolg Van Loon 598

9

1786 Prijspenning van het Provinciaal Utrechts Genootschap.

Door B. C. van Calker ontworpen in 1779, HC 3805 zilver, geslagen en gegraveerd, 59 mm, Vervolg Van Loon 480

10

- 1874 Willem III 25 jaar koning.
Door J. P. M. Menger (vz.) en J. P. Menger
(kz.), HC 72 brons, geslagen, 50 mm,
Zwierzina Beschrijving 335

11

- 1892 De eerste steenlegging van het
Universiteitsgebouw door koningin
Wilhelmina.
Door G. Haas, HC 81 brons, geslagen, 65 mm,
Zwierzina Beschrijving 997.

12

- 1894 De inwijding van het nieuwe
Universiteitsgebouw.
Door G. Haas, HC 3063 zilver, geslagen, 58
mm, Zwierzina Beschrijving 1084.

13

- 1896 Maskerade bij het 52ste lustrum van de
Utrechtse Universiteit.
HC 3129 brons, geslagen, 41 mm, Zwierzina
Beschrijving 1221

14

- 1900 Het bezoek van koningin Wilhelmina aan
Utrecht.
Door P. Pander (vz.), HC 84 zilver, geslagen,
53 mm, Zwierzina Begeer 425

15

- 1904 C. R. Merkus 30 jaar commissaris van de
Spaarbank te Utrecht.
Door W. Achtenhagen, HC 208 brons,
geslagen, 59 mm, Zwierzina Begeer 600

16

1913 Prijspenning van de Utrechtsche Handelsvereniging.

Door J. C. Wienecke, HC 3862 brons, geslagen, 50 mm, Zwierzina Begeer 1086 (vgl.

19

1927 Prijspenning van de Utrechtsche Handelsvereniging.

Inv. nr 23189 wit metaal, geslagen, 51 mm (vgl. nr 16)

17

1917 Stichtingsplaquette van de Utrechtse Jaarbeurs.

HC 92 zilver, gegoten, 189 x 189 mm

20

1929 De opening van het Verkeershuis.

Inv. nr 10476 verguld zilver, geslagen, 51 mm

18

1921 Het 70-jarig bestaan van het Gezelschap Utrechts Brandweer.

Door A. W. Leeftang, HC 3859 zilver, geslagen, 50 mm

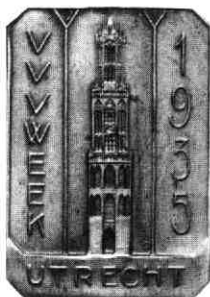

21

1933 J. P. Fockema Andreae vertrekt als burgemeester van Utrecht.

Door J. J. van Goor, inv. nr 10425 brons, geslagen, 60 mm, Zwierzina Begeer 688

22

- 1935 De week tot bevordering van
vreemdelingenverkeer te Utrecht.
Inv. nr 7621 brons, geslagen, 40 x 28 mm

- 1939 St. Willibrord 1200 jaar geleden overleden.
Door J. J. van Goor, inv. nr 8300a brons,
geslagen, 65 mm, Von Weiler 1297

24

- 1942 De stedenschoontocht van de A.N.W.B.
Inv. nr 8917 wit metaal, geslagen, 30 mm

25

- 1944? Winterhulp.
Inv. nr 22769 aardewerk, 32 mm

26

- 1948 Gemeentepenning van Utrecht.
Door J. Hekman, inv. nr 10212 brons,
gegoten, 60 mm

27

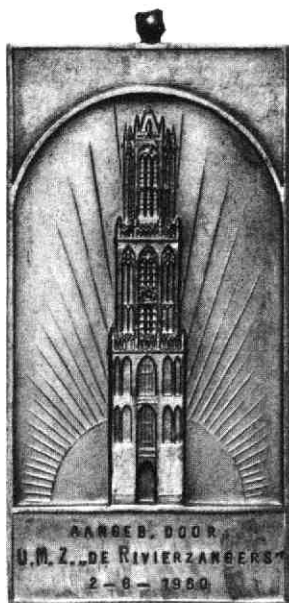

- 1948 Wilhelmina 50 jaar koningin en het 1900-jarig
bestaan van Utrecht.
Inv. nr 17826 brons, geslagen, 35 mm

28

- 1949 Draagpenning van de Utrechtse Politie
Sportvereniging.
Inv. nr 23190 brons, geslagen, 39 x 28 mm

29

1950 Algemene prijspenning.
Vooroorlogs ontwerp, inv. nr 15309/10 brons,
geslagen, 77 x 39 mm

30

1982 600 jaar Domtoren. Door Th. van de Vathorst, inv. nr 23188 brons, gegoten, 73 mm

DOMTOREN BEIAARDCONCERTEN 1982

georganiseerd door de stichting utrechtse klokkenspelvereniging

elke donderdagavond t/m 26 augustus 20-21 uur

1 juli RU STOLK

Stadsbeiaardier van Zaltbommel en Tiel

1. a. Preludium V
b. Preludium IV M. v. d. Gheijn
2. Allemande J. S. Bach
3. a. Volksdans uit Hongarije
b. Lied uit Macedonië
4. Hemony-suite: A. de Klerk
prelude, etude, siciliano, toccata
5. Greensleeves to a ground Anoniem (1706)
6. Suite voor beiaard: St. Nees
voorspel, volkslied, ballade, Vlaamse dans
7. a. „Manga“
b. „Jambalaya“ W. Franken
(uit 6 ritmische studies)
8. Scherzo B. J. Franssen
9. Improvisatie over 't liedje van de eerste steenlegging
(Johan Wagenaar) Ru Stolk

8 juli 1982 CHRIS BOS

Speciaal programma ter gelegenheid van de viering van de zeshonderste verjaardag van de Domtoren.

De Dom 600 jaar:

1. Lang zal hij leven! improvisatie: Chris Bos

Muziek uit de bouwtijd van de toren:

2. Saltarello 14e eeuwse speelmansmelodie
3. Stantipes en ritornel Robertsbridge-Codex ± 1350

Composities van Dom-beiaardiers:

4. Questa dolce sirena Jacob van Eyck 1625-1657
5. Franse air Johan Dix 1657-1666
6. Rondino J. A. H. Wagenaar I 1869-1894
7. Carillon Jan Wagenaar III 1937-1954
8. Passacaglia Chris Bos vanaf 1954

De Dom bezongen:

- In 1921
9. Vroolijk Klokkebeurtje voor den Catharina v. Rennes
statigen Jubilaris 1858-1940
10. Hollandsche Marsch voor den 600 sten Johan Wagenaar
verjaardag van den Domtoren 1867-1941
- In 1929
11. Een Dom-melodie F. v. der Elst - Boonzajer
1889-1965

In de zeventiger jaren

12. Als ik boven op de Dom kom Rijk de Gooijer

In 1981

13. Hymnen aan de Domtoren Wouter Paap
moderato - adagio - allegretto 1908-1981
t.g.v. herdenking „600 jaar Domtoren“ in (posthume) opdracht
van het gemeentebestuur van Utrecht begonnen, en na zijn over-
lijden voltooid door Chris Bos in 1982.

15 juli 1982 HELEEN VAN DER WEEL

Beiaardier van Den Haag en Scheveningen

CONCERT „IN SPIEGELBEELD“

1. Preludium en fuga in F (oorspr. voor orgel) J. S. Bach/'t Hart
2. „Allein Gott in der Höh' sei Ehr“ J. S. Bach/'t Hart
3. Variaties over: „Merck toch hoe sterck“ Leen 't Hart
4. Variaties over: „Altijd is Kortjakje ziek“ Mozart/K. Borghuis
5. Fuga over: „Gekwetst ben ik van binnen“ Staf Nees
6. Variaties over hetzelfde lied H. van der Weel
7. Variaties over: „Altijd is Kortjakje ziek“ Henk Herzog
8. Improvisatie over: „Merck toch hoe sterck“ H. van der Weel
9. Variaties over: „Allein Gott in der Höh' sei Ehr“ Leen 't Hart
10. Preludium en fuga in Bes (oorspr. voor orgel) J. S. Bach/V. d. Ende

22 juli 1982 LAURA MEILINK

1. Allegro Joseph Hector Fiocco
bew.: Jef Rottiers (1703-1741)
2. Improptu (uitg. 1956) Léon Henry
(1888-1955)
3. Improvisatie op 't liedje van de eerste steenlegging
(Johan Wagenaar) Laura Meilink
4. Preludium in C (1925) Ferdinand Timmermans
Preludium in d (1925) (1891-1967)
5. Rigaudon (1943) Hendrik Andriessen
(1892-1980)
- Gelijk de witte zwanen (1960) Wouter Paap
(1908-1981)
6. Eine alte Geschichte (1979) Marius Flothuis (1914)
- Priamel e Ricercare (1979) Herman Strategier
(1912)
7. Prélude Varié (1981) Mathieu Dijkier (1927)

29 juli 1982 TODD FAIR

Beiaardier van Amsterdam en Alkmaar

1. L'Angloise (de Gruyters Beiaardboek) Fiocco
2. Melodieën uit de Musical Theatre
3. First Set of Lessons Symonds
(Winsemius)
- Allmand
- Corant
- Saraband
- Gavot
- Minuet
- Gigg
4. El Noy de la Mare trad. Catalans
5. Preludio VIII Van den Gheijn
6. Variaties op Prince William Fair
(English Country Dance)
7. Improvisatie over 't liedje van de eerste steenlegging (Johan
Wagenaar) Todd Fair
8. De Groene Boer en de Blauwe Boer
(Utrechts Beiaardboek) bew. Chr. Bos
9. Passacaglia voor beiaard Chris Bos

5 augustus 1982 THIMOTHY HURD
Beiaardier Bok Singing Tower (Florida)

1. Sonata a cimbalo solo (1690) Sijbrandus van Noordt
(bew. Hurd) Timothy Hurd
2. Melodeon (1982) Timothy Hurd
3. Siciliano Johan Sebastiaan Bach
(uit Sonate in E b voor dwarsfluit) (bew. Barnes)
4. Intermezzo molto capriccioso Eugene Uten
5. Andante met cadens Matthias van den Gheijn
(uit Divertimento IV voor clavecimbel) (bew. Hurd)
6. Improvisatie over een thema van Thomas Tallis Timothy Hurd
7. Vier Spaanse dansen bew. Barnes
(uit de Renaissance periode)
La Nizzarda - Canario
Villano - La Barriera

12 augustus 1982 KLOKKENLUIDERSGILDE **KLOKCONCERT**
Een presentatie van het nieuw gerestaureerde „Groot-Domgelui”.
Het luiden van de klokken gebeurt in wisselende combinaties om een
beeld te geven van de rijke klankschakeringen die het nieuwe gelui
ons te bieden heeft.

Opgemerkt moet worden dat wij om praktische redenen de tonen in
het „klokconcert” een halve toon hoger hebben genoteerd:

G A B C D E F Fis G A B C D
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13

20.00 uur d „Adriaan” begint ...
c-d „Thomas” valt in ...
a-c-d Te Deum motief
f-a-c-d Salve Regina motief
20.07 uur f-g-a-c-d vijf-gelui
daarna uitluiden

20.15 uur a-b -d
fis-a-b -d „Gloria” motief
d-fis-a-b -d „Parcival” motief
d-e-fis-a-b -d „Baptista” valt in ...
20.23 uur d-e-fis-g-a -d „Magdalena” komt erbij ...
daarna uitluiden Een zeven-gelui een bonte
mengeling van klokkeklanken

20.30 uur A- d-e-fis- a wisseling Agnes klokken
A- d-e-f- a
A-B-c-d-e-f Zes-stemmig mineur gelui.
A-B-c Plechtig drie gelui
20.45 uur G-B-A-c „Salvator” zet in ...
21.00 uur Verrassing!

19 augustus 1982 SJEF VAN BALKOM

1. Improvisatie over 't liedje van de eerste steenlegging
(Johan Wagenaar) Sjef van Balkom
2. Triosonate Jean Baptiste Loeillet
3. Largo - Allegro - Adagio - Allegro con spirito
4. Cecilia (Den Boeck Van Den Voorslach van Ghendt) 1661-1662
5. Sonate opus 2 no. 8 Georg Friedrich Händel
Largo - Allegro - Andante - Allegro
6. Vier liederen Willem Pijper
Jezus' Bloemhof
Daer staet een clooster in Oostenryc
De tortelduive hoorde ik weenen
Snachts rusten meest de dieren
7. Thema met variaties Hendrik Andriessen
8. Capriccio Toon van Balkom
9. Scherzo - Indian Song Antonin Dvorak
10. Inleiding en variaties over Heer Jezus heeft een hofken
Sjef van Balkom
11. Petite Ouverture à Danser Eric Satie

26 augustus 1982 ROEL SMIT
Stadsbeiaardier van Deventer

1. Prélude no. 1 in e H. Villa Lobos
Arr. Jaap van der Ende
R. Schumann
arr. Wim Franken
2. Uit „Album für die Jugend”
- Soldatenmarsch
- Stückchen
- Armes Waisenkind
- Wilder Reiter
- Fröhlicher Landmann
- Sicilianisch
- Erster Verlust
- Ländisches Lied
- Matrosenlied
- Nordisches Lied
3. Liebestraum F. Liszt
arr. Leen 't Hart
4. Drie Duitse liederen, bewerkt door Leen 't Hart:
- Es flog ein klein Waldvögelein
- Der Mond ist aufgegangen
- Bin i net a Pürschle
5. Sonatine in F L. van Beethoven
- Allegro arr. Leen 't Hart
- Rondo (allegro)
6. Drei Contre-Tänze L. van Beethoven
- Allegro Moderato arr. Leen 't Hart
- Allegretto
- Allegro con brio
7. Improvisatie over 't Liedje van de eerste steenlegging
(Johan Wagenaar) Roel Smit
M. Giuliani
arr. Roel Smit
8. Sonatine I
- Maestoso
- Menuetto (allegro)
- Rondo

maandblad oud-utrecht

55e jaargang - nummer 6 - juni 1982

Redactieadres:

Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:

U. F. Hylkema, Maliebaan 58
Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:

C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt,
tel. (030)-76 06 45, girorekening 575520.

Ledenadministratie:

Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:

G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

UTRECHT - ORGELSTAD

Een inventarisatie van orgels in kerken en kapellen
in de stad Utrecht in tabelvorm

Toen ik vorig jaar september het overzicht in handen kreeg, dat het Overlegorgaan van Muziek in Kerken alhier liet samen stellen bij gelegenheid van de 5e orgelvoettocht, kwam direct de gedachte bij mij op, dat deze publicatie veel méér zou kunnen betekenen, dan alleen maar een wegwijzer voor geïnteresseerde wandelaars. Dat zou o.a. kunnen door de gegevens over orgels en orgelbouwers niet volgens de wandelroutes, maar per kerkgenootschap te rangschikken.

Ik probeerde eerst zèlf de herordening van alle informatie te volbrengen, maar aan het werk, dat dr. Gert Oost en de zijnen hierbij presenteren is te zien, dat zelfs een overdosis aan liefde voor de muziek van kerkorgels niet voldoende is om de voor deze publicatie zo noodzakelijke beperking in acht te nemen.

Op een gegeven ogenblik meende ik er daarom goed aan te doen mijn pogingen te staken en hulp te vragen bij dr. G. Oost, werkzaam aan het Instituut voor Muziekwetenschap alhier.

Bijzonder verheugd was ik over de conclusie, dat mijn aanzet voldoende werd geacht om op voort te bouwen. Even gelukkig was ik en ben ik met het feit, dat in deze uitgave enkele aanvullingen en verbeteringen konden worden opgenomen.

A. Graafhuis

De interpretatie van een inventarisatie

Onder de titel *Utrecht, orgelstad* gaf het Overlegorgaan van Muziek in Kerken te Utrecht in 1981 een boekje uit, waarin een opsomming wordt gegeven van het orgelbestand in kerken en kapellen binnen de stad Utrecht. De organisten Peter van Dijk en Gert Oost doorkruisten met een aantal fotografen de stad Utrecht en ontdekten hoe zeer Utrecht nog altijd een ware kerk-stad is.

Ze troffen in totaal 110 pijporgels aan, elektronische orgels en harmoniums namen zij niet in hun inventarisatie op. Het was niet hun bedoeling een wereldschokkende publikatie op de markt te brengen. Het losbladige boekje, in een eenvoudige ringband was bedoeld als een „geschenk” aan de deelnemers van de jaarlijkse orgelvoettocht die sinds vijf jaar op de tweede zaterdag van september gehouden wordt en die in 1981 zijn eerste lustrum beleefde.

In het boekje zijn de orgels dan ook gerangschikt volgens een viertal wandelroutes door de hele stad. Van ieder orgel is de dispositie, dwz. het overzicht van de klankmogelijkheden, enkele belangrijke gegevens als bouwjaar en een restauratie-overzicht opgenomen, alsmede een (meestal vrij kleine) afbeelding. Het boekje mocht zich dit afgelopen jaar verheugen in een zeer grote belangstelling. Ondanks de bescheiden opzet zagen kennelijk veel mensen in hoeveel werk hiermee was verzet, hoe aardig het is om de stad Utrecht eens op deze wijze te doorkruisen en hoe rijk geschakeerd het Utrechtse orgelbezit is.

Het is - zoals gezegd - niet meer, maar ook niet min-

der dan een tamelijk volledige inventarisatie: een momentopname van omstreeks mei 1981. Zo'n inventarisatie kan volledig zijn, hij is in ieder geval tijd gebonden en dus a priori reeds verouderd op het moment van verschijnen. Om maar enkele feiten te noemen die dat bewijzen: de afbeelding van het Janskerkorgel geeft duidelijk de situatie weer van vóór de kerkrestauratie, toen het orgel nog in het transept van de kerk hing. Dat kon ook niet anders, want in mei 1981 was de kerk- en orgelrestauratie nog niet voltooid. Nu hangt het orgel aan de zuid-wand van het gotische hoogkoor. Nog ongewisser is de situatie in de Buurkerk. Komt het orgel daar ooit terug in de situatie die het boekje laat zien? De afbeelding van het orgel van de Westerkerk (Bergstraat) dateert uit 1930 en is uit historisch oogpunt interessant, maar de uitgevers konden ook geen recente afbeelding leveren, omdat het betreffende orgel in 1981 in restauratie was. Ook in andere opzichten kan een dergelijke inventarisatie niet „volledig” zijn: het orgelbestand is een levende en levendige zaak.

Nieuwe orgels worden eraan toegevoegd, het lot van andere is, bv. in verband met kerksluitingen, onzeker. De kapel in het Akademisch Ziekenhuis zal naar alle waarschijnlijkheid in 1982 een nieuw orgel krijgen, gebouwd door de firma Fama en Raadgever. Het muziekcentrum heeft vergevorderde plannen voor de aanschaf van een orgel en dus zal de inventarisatie van het orgelbezit in Utrecht over korte tijd weer bijgewerkt moeten worden.

Een inventarisatie is een objectieve weergave van feiten, op zich een vrij dode aangelegenheid. Zij gaat pas leven als de feiten met elkaar in verband worden gebracht, worden vergeleken en geïnterpreteerd. In het boekje wordt dit uiteraard niet gedaan en ieder die dat zelf wil doen vindt daartoe wel al het materiaal, maar wellicht niet de makkelijkste presentatie ervan. Wil men bijvoorbeeld weten hoeveel orgels van de orgelmakers Bätz in Utrecht staan, dan zal men het gehele boekje moeten doorwerken om tot de oplossing van deze vraag te komen. Om aan deze behoefte tot vergelijkingen en tot interpreteren van deze zakelijke gegevens tegemoet te komen opperde de heer A. Graafhuis het idee een inventarisatie in tabelvorm van de gegevens uit „Utrecht Orgelstad” te maken en met plezier en enthousiasme heb ik dit gedaan: het resultaat ziet u in de hiernavolgende bladzijden. Niet alleen bood deze inventarisatie in tabelvorm de gelegenheid enkele foutjes te herstellen (opgenomen in de kolom „bijzonderheden”), enkele aanvullingen te geven (aangegeven door in de eerste kolom niet een nummer, dat verwijst naar de nummers in het boekje, maar het woord „aanvulling” af te drukken), maar bovendien verschaft zij een snel overzicht van allerlei wetenswaardigheden over kerken en orgels.

In het boekje werden de orgels opgenomen volgens wandelroutes, in de registers op de achterste bladzijden alfabetisch op kerknaam en op straatnaam. In deze tabel zijn zij opgenomen per kerkgenootschap. Tehuizen en aula's en tenslotte onderwijsinstellingen vormen een aparte afdeling. Op allerlei wijzen kan men deze tabellen nu gaan hanteren. Men kan numeriek te werk gaan: de Hervormde Kerken bezitten in totaal 20 orgels, de Katholieke 25. Er staan 9 Bätzorgels (inclusief Witte) in Utrecht en 11 van de Gebroeders van Vulpen.

Men kan ook meer ingaan op de technische gegevens en die weer met de meer historische of kerkelijke gegevens combineren. Een voorbeeld hiervan: Opvallend groot is het aantal orgels met electro-pneumatische of elektrische tractuur in katholieke kerken. De gedegen orgelkenners vegen deze orgels meestal met één hand van de tafel: het zijn orgels uit de „vervaltijd”. (Die loopt dan overigens blijkens de tabel die het bouwjaar vermeldt wel nagenoeg tot in onze dagen door!) Toch is het interessant deze gegevens met wat meer zorg te bekijken. De rol van het orgel in katholieke kerken is in de historie een andere geweest dan in de Protestantse kerken.

In de laatste tijd lag het accent op de begeleiding van de gemeentezang en eventueel op een wat meer solistisch gebruik van het orgel. Een direct contact tussen organist en het „liturgisch centrum” was niet nodig. Het orgel aan de Westmuur en de preekstoel aan het andere eind van de kerk in het „koor” was een gebruikelijke situatie. Het omdraaien van de kerkinrichting - bv. zoals dat in de Dom het geval was (hoe wordt het na de restauratie?!) brengt organist en predikant wel dichter bij elkaar, maar het visuele contact wordt er

geheel onmogelijk door, bovendien lees je in de kerkarchieven nog al eens dat predikanten in kerken met een dergelijke inrichting last hebben van geluidshinder van het koninklijk instrument recht boven het klankbord! Reden bijvoorbeeld om in de Hervormde Kerk van 's Hertogenbosch het rugwerk van het orgel maar leeg te laten: een prettig meubelstuk boven de preekstoel, maar er zit geen pijp in, het fungeert als boekenkast voor de organist! In de Katholieke eredienst lag het accent van het orgelspel minder op de gemeentezang, een direct contact met het „priesterkoor” was noodzakelijker. De organist moest op z'n minst kunnen zien wat daar gebeurde en het liefst ook goed kunnen horen. Katholieke orgelbouwers experimenteerden daarom vooral met de plaats van de klaviatuur van het orgel.

In de 19e eeuw deden ze dit door het orgel een losstaande „speeltafel” te geven, waarbij de organist voor het orgel zat, met zijn gezicht naar de kerk. De mechaniek van het orgel, dwz. de verbinding van toetsen naar pijpen en van registerknoppen naar registerslepen moest onder de orgelbank door worden geleid, hetgeen de speelaard van het instrument niet bevorderde. De uitvinding van de pneumatiek, waarbij een windstootje via een systeem van (aanvankelijk) koperen buisjes de eigenlijke verbinding tussen klaviatuur en pijpen tot stand bracht leek daarom een ongelooflijke vinding.

Toen de uitvinding van de elektrische tractuur het verdragende effect van de pneumatiek ophief meende de orgelbouw een nieuwe periode te zijn ingegaan. De klaviatuur kon nu geheel los van het instrument staan. De speeltafel kon naar behoefte verplaatst worden. De organist kon het koor zelf van achter zijn „bureau” of zijn „machine” dirigeren. Men kon zelfs verder gaan: plaats het orgel aan de westmuur en zet de speeltafel op het priesterkoor en alle contactstoornissen tussen pastoor en organist zijn opgelost! Geen wonder dus dat juist in Katholieke kerken dit type instrumenten gebouwd is. Na een halve eeuw experimenteren bleek de situatie echter toch niet zo ideaal te zijn. Het contact tussen organist en pastoor mag dan optimaal zijn, het contact tussen orgel en organist is geheel weg: hij wordt een machinist met afstandsbediening. De pneumatiek blijkt na een halve eeuw zo gebrekkig te functioneren, dat restauratie in vele gevallen zeer kostbaar of onmogelijk is. De ideale oplossing blijkt een apart koororgel te zijn. Dat zie je dan ook in verschillende Utrechtse kerken verschijnen: bv. in de R.K. Aloisiuskerk en in de Protestantse kerken, waarin de liturgische vormgeving dat vereist: Dom, Nicolaïkerk, Janskerk.

Al deze gegevens ziet men in de hiernavolgende tabel in één oogopslag. De grootte en de inrichting van de orgels leest men af in de 4e en 5e kolom. Ook deze gegevens kan men zuiver numeriek interpreteren: Het Domorgel is het grootste van Utrecht met 50 registers, het orgeltje van het Voorhoevehuis is het klein-

ste: met 1 register (het privé portatief van de Domcantor even buiten beschouwing latend). Maar ook hier is weer een andere bv. een historische interpretatie mogelijk.

Als voorbeeld: Het Domorgel is het laatste orgel uit de 19e eeuw met een rugwerk: een aparte orgelkas achter de rug van de speler met een doorgaans helder en krachtig geluid. Voor polyfoon orgelspel is het rugwerk zeer geschikt: men kan, door de opstelling in een aparte orgelkas op de voorgrond als het ware een of meer stemmen uit het grote geheel lichten. In de 19e eeuw zien we een ontwikkeling naar een wat donkere orgelklank; het orgel werd meer gezien als een instrument om tere gevoelens op te wekken, orkestrale „strijkerklanken” moesten de gemoederen tot godsvrucht wekken. De heldere klank van het rugwerk paste hier niet bij. We zien het dan ook verdwijnen; in de plaats daarvan komen bv. „zwelwerken,” een aparte afdeling opgesteld achter in het orgel achter jalouzie-

luiken, die de organist via een trede kan openen en sluiten, waardoor het geluid kan aanzwellen en afnemen, zoals een symfonieorkest dat kan doen. In de 20e eeuw kwam men weer van deze opvatting over het orgel terug: laat een orkest een orkest blijven en een orgel een orgel; geen imitatie van iets anders. Het rugwerk met zijn eerlijke orgelgeluid komt weer terug!

Het orgel in de Nicolaïkerk (1956) is er een eerste voorbeeld van.

De beide hierboven gegeven voorbeelden geven aan wat men met deze aanvulling op het oorspronkelijke boekje kan doen.

De lezer kan naar ik aanneem - hiermede enigszins op weg geholpen - nu zelf zijn tocht door Utrecht-Organist vinden en ik wens hem/haar daarbij veel plezier.

Gerit Oost

Aanvullingen op het boekje „Utrecht, Orgelstad”

1. Aula Algemene Begraafplaats Tolsteeg, Opaalweg. Gebouwd in 1956 door fa. J. de Koff en Zn, met mechanische tractuur.

Dispositie:

Hoofdwerk	Nevenwerk	Pedaal
	(in Zwellkast)	
Prestant 8'	Holpijp 8'	Subbas 16'
Quintadeen 8'	Gamba 8'	Fluit 4'
Roerfluit 4'	Octaaf 4'	Koppel I + II
Octaaf 2'	Nasard 2 $\frac{2}{3}$ '	Ped. + I
Mixtuur III-IV	Tertiaan II	Ped. + II
(gecomb. met octaaf 2')	(vanaf f °)	Klavieromvang C-G'''
	Dulciaan 8'	Pedaal C-f'

2. Kapel Academisch Ziekenhuis (AZU)

In 1982 komt het orgel voor deze kapel gereed. Het wordt gebouwd door de firma Fama en Raadgever met mechanische tractuur.

Dispositie:

Hoofdwerk:	Nevenwerk:	Pedaal
Roerfluit 8'	Holpijp 8'	Subbas 16'
Prestant 4'	Roerfluit 4'	Koppel I + II; Ped. + I; Ped. + II.
Octaaf 2'		
Mixtuur II	Nasard 2 $\frac{2}{3}$ ' D	Manuaalomvang C-G'''
Kromhoorn 8'	Terts. 1 $\frac{1}{3}$ ' D	Pedaal C-f'

3. Gemeente des Heeren (voorheen Gereformeerde Maranatha kerk) Vaartseijnsstraat.

De herkomst van dit orgel is niet geheel zeker; het zou rond 1900 door een orgelbouwer uit Kampen vervaardigd zijn. De Gereformeerde Maranathakerk - een noodkerk - werd in 1952 gebouwd. De firma J. de Koff en Zn. plaatste dit orgel toen in deze kerk en breidde het uit tot de hiernavolgende dispositie. Het hoofdwerk is het oorspronkelijke gedeelte; het nevenwerk en het pedaal werden toegevoegd.

Hoofdwerk	Nevenwerk	Pedaal
Prestant 8'	Bourdon 8'	Subbas 16'
Holpijp 8'	Prestant 4'	Octaaf 4'
Gamba 8'	Roerfluit 4'	Koppeling I+II
Octaaf 4'	Octaaf 2'	Ped. + I
Fluit'zScherp II-III	Quint 1 $\frac{1}{3}$ '	Ped. + II
Quint 2 $\frac{2}{3}$ '		Manuaalomvang C-f'''
Octaaf 2'	Tremulant	Pedaalomvang C-d'
Nachthoorn 2'		
Sexquialter II D		
Mixtuur III-IV		
Trompet 8' (gehalv.)		

Bij de bouw in 1952 bestond het nevenwerk aanvankelijk uit Bourdon 8', Prestant 4', Roerfluit 4' en Quint 1 $\frac{1}{3}$ ', met daaraan toegevoegd de Nachthoorn 2' en de Quint 2 $\frac{2}{3}$ ' van het oorspronkelijke hoofdwerk. Later kwamen deze 2 registers weer op hun oorspronkelijke plaats en werd het 2e manuaal met de Octaaf 2' en de Scherp uitgebreid.

Overzicht van de orgelbouwers, die in het boekje Utrecht, orgelstad voorkomen.

1. Adema, orgelbouwersfamilie, oorspronkelijk bestaande uit 4 broers, het bedrijf werd in 1854 te Leeuwarden opgericht. In 1868 vestigde zich

een tak in Amsterdam (bouw van het orgel in het Paleis voor volkslijt). De Friese tak stierf uit. De Amsterdamse werd in 1943 door de orgelbouw-

- wer Scheurs overgenomen die reeds vanaf 1923 in het bedrijf werkzaam was.
2. Ahrend, Jürgen, orgelbouwer uit Loga (Ost-Friesland), van 1954 tot 1971 in compagnonschap met Gerhard Brunzema, beide leerlingen van Paul Ott in Göttingen. In 1974 emigreerde Brunzema naar Canada en zette Ahrend het Duitse bedrijf voort.
 3. Bakker en Timminga, sedert 1880 gevestigd te Leeuwarden. Arjen Timminga bracht zijn leertijd door bij de orgelmaker Hardorf te Leeuwarden en bij Witte in Utrecht. Zijn zoon Bernard volgde hem op. In 1960 kwam de leiding van het bedrijf in handen van W. Yedema en H. P. Dam.
 4. Bätz, Johann Heinrich Hartmann (1709-1770), afkomstig uit Frankenroda bij Gotha, leerling van Christian Müller te Amsterdam. Vanaf 1739 zelfstandig orgelmaker te Utrecht. Het bedrijf bleef tot 1902 bestaan.
 5. Bätz, Gideon Thomas (1751-1820), zoon van 4, vormde samen met zijn broer Christoffel (1755-1800) de tweede generatie van deze Utrechtse orgelbouwersfamilie.
 6. Bätz, gebr. Jonathan en Johan Martin Willem (1787-1849 en 1789-1836), zonen van Christoffel Bätz. In 1831 gaan de gebroeders uiteen, Jonathan sluit een compagnonschap met C. G. Fr. Witte; Joh. M. W. levert geen werk meer van betekenis.
 7. Blank, K. B. en Zn; orgelbouwer te Herwijnen, te beschouwen als opvolgers van het bedrijf van Sanders, dat op zijn beurt weer uit de fa. Maarschalkerweerd voortkwam.
 8. Dam, N. A. van, Utrechtse orgelbouwer, voortgekomen uit het bedrijf van M. Maarschalkerweerd. Het bedrijf, waarin vader Klaas met 2 zonen werkte bestond van ca. 1920 tot 1940.
 9. van Druten, G., laat 19e eeuwse orgelbouwer, werkzaam te Hemmen (Betuwe).
 10. Elbertse, J. J. en Zn., orgelbouwer te Soest. Het bedrijf werd in 1917 te Utrecht opgericht en kwam voort uit de fa. Maarschalkerweerd. Een korte tijd was het gevestigd te Aalten onder de naam „Verenigde Kerkorgelfabrieken“. Sedert 1926 is het te Soest gevestigd.
 11. Fama en Raadgever, Utrechtse orgelbouwers, in 1963 voortgekomen uit het bedrijf van de Gebr. Van Vulpen.
 12. Flentrop-Orgelbouw, sedert 1903 te Zaandam gevestigd, opgericht door Hendrik Wichert Flentrop. Diens zoon Dirk Andries nam de leiding in 1940 en voerde de principia der nieuwe orgelbeweging door. Het bedrijf leverde orgels in alle werelddelen. De leiding berust thans bij H. Stekete.
 13. Fonteyn en Gaal, orgelbouwers te Rotterdam. Het bedrijf bestond tot ca. 1980.
 14. Garrels, Rudolph (1674-1750), afkomstig uit Norden (Ost-Friesland), leerling van Arp Schnitger, vanaf 1710 in ons land werkzaam; in 1735 vestigt hij zich te Leiden als opvolger van Jan Duyschot; orgels o.a. te Anlo, Maassluis, Purmerend.
 15. Gerrit Pieterszoon, Utrechtse orgelbouwer, werkzaam van ca. 1480 tot 1521, daarna uit Utrecht geweest om persoonlijke redenen en in 1527 te Haarlem overleden.
 16. Graaf, A. H. de, eigentijdse orgelbouwer, wonend te Hoogland (bij Amersfoort).
 17. Hess, Hermanus Hendrikus (1735-1794), geboren te Leeuwarden uit Duitse ouders, met name beroemd als bouwer van huisorgels, werkzaam te Gouda.
 18. Hinsz, Albertus Anthonie, Groningse orgelbouwer van Duitse afkomst, voortgekomen uit het bedrijf van Franz Caspar Schnitger, sedert 1729 zelfstandig werkzaam, overleden in 1785; orgels o.a. te Leens, Midwolda, Harlingen, Bolsward, Wassenaar.
 19. Heuvel, J. L. van den, eigentijdse orgelbouwer te Dordrecht.
 20. Keizer, Johan, intonateur bij de fa. Leeftang te Apeldoorn, bouwde privé het orgelpositief van het Cantoraat, jongere broer van Leeftangs bedrijfleider Jan Keizer en van de organist Arie Keizer.
 21. Kamp, R., eigentijdse orgelbouwer te Zwolle, het bedrijf heeft slechts korte tijd bestaan en is thans opgeheven.
 22. Koff, J. de, en Zn., Utrechtse orgelbouwer voortgekomen uit het bedrijf van Bätz, na het overlijden van J. F. Witte in 1902. Het bedrijf bestond tot 1970.
 23. Knipscheer, Amsterdamse orgelbouwersfamilie, navolgbaar vanaf 1796, de tweede generatie mag tot de belangrijkste bouwers van huisorgels in de 19e eeuw gerekend worden.
 24. Künckel, J. P., (1750-1815), Rotterdamse orgelbouwer afkomstig uit Elberfeld, zowel als bouwers van kerk- als van huisorgels belangrijk.
 25. Leeftang, Ernst, orgelbouwer te Apeldoorn sedert ca. 1935
 26. Limborg, Willem van, Utrechtse orgelmaker in de eerste helft van de 18e eeuw; verrichtte o.a. werkzaamheden aan het orgel van de Nicolaïkerk in 1733, samen met Albertus van Os en kwam toen in contact met Chr. Müller en J. H. H. Bätz.
 27. Lindsen, H. D., waarschijnlijk leerling van Abraham Meere; vestigt zich in 1826 in Beek bij Nijmegen, later in Utrecht; hij overlijdt in 1862.
 28. Loret, François Bernard, 19e eeuwse orgelbouwer uit Mechelen, lid van een beroemde Zuid-Nederlandse orgelbouwersfamilie; werd meermalen internationaal onderscheiden vanwege zijn kundigheid en vindingrijkheid.
 29. Maarschalkerweerd, M. en Zn., Utrechtse orgelbouwersfamilie, voortgekomen uit het bedrijf van Bätz. In 1840 richtte Pieter Maarschalkerweerd (1812-1882) samen met Cornelis Stulting een eigen bedrijf op; in 1848 verliet Stulting de com-

- pagnonschap. Het bedrijf bleef bestaan tot de dood van Pieter: Michiel Maarschalkerweerd (1835-1915).
30. Marcussen en Søn, Aabenraa; Deense orgelbouwers, die baanbrekend werk verrichtten in de „Neue Orgelbewegung“: de herontdekking van het mechanische Noordduitse barokorgel.
 31. Meere, Abraham (sr., 1761-1841), Utrechtse orgelbouwer, geduchte concurrent voor de 2e en 3e generatie van het bedrijf Bätz, opvallend door zijn smaakvolle en modieuze fronten en disposities. Abraham Meere Jr (1784-1827) werkte eveneens in het bedrijf, maar lijkt vergeleken bij zijn vader steeds in de schaduw te staan.
 32. Meyer, Friedrich, orgelbouwer uit Herford (W. Dtsl.) in het midden van de 19e eeuw.
 33. Müller, Christian (1690-1763), afkomstig uit St. Andreasberg (Harz), vanaf 1720 werkzaam als orgelbouwer te Amsterdam, na een leerperiode bij Corn. Hoornbeek, met name beroemd geworden door de bouw van het orgel in de Grote of St. Bavokerk te Haarlem (1735-1738)
 35. Müller, Pieter (1738-?), zoon van Christian, eveneens werkzaam te Amsterdam, minder opvallend werk dan zijn vader. Als huisorgelbouwer had hij zeker betekenis.
 36. Onderhorst, Deetlef (1715-?), afkomstig uit Sleeswijk-Holstein, voornamelijk werkzaam als huisorgelbouwer te Amsterdam.
 37. Pels, Bernard en Zn., orgelbouwbedrijf, in 1903 te Alkmaar opgericht, sedert ca. 1967 samengegaan met het bedrijf van G. van Leeuwen te Leiderdorp, thans gevestigd te 's Hertogenbosch.
 38. Picard, Jean Baptiste le, belangrijkste telg uit een Zuid-Nederlandse orgelbouwersfamilie, werkzaam van 1660 tot 1760; de stamvader Philippe I kwam uit Noyon (N. Frankrijk); hij vestigde zich te Luik.
 39. Pisa, Geurt van (1600-1648), Utrechtse orgelbouwer, op de achtergrond gebleven door de overheersende rol van de orgelmakers Hagerbeek.
 40. Quelhorst, G. H., orgelbouwer uit Neuenhuis, een tijdlang in compagnonschap met de orgelbouwer C. F. A. Naber, eerste helft 19e eeuw.
 41. Reil, J. en Zn., orgelbouwersfamilie te Heerden, het bedrijf werd in 1934 te Rotterdam opgericht en is sedert 1938 te Heerden gevestigd, na het overlijden van Johan Reil in 1960 zetten de zonen W. A. en J. L. Reil het bedrijf voort.
 42. Standaart, A., Rotterdamse orgelbouwer in de eerste decennia van de 20e eeuw.
 43. Steenkuil G., orgelbouwersbedrijf te Amsterdam, rond 1900 bestaande uit vader en zoon; het heeft bestaan tot het overlijden van Steenkuil jr. in 1914.
 44. Streichert, fa., orgelbouwer te Göttingen, met name gespecialiseerd in kleine huisorgels en zelfbouw-paketten.
 45. Strumphler, J. S., (1736-1807), afkomstig uit Lippstadt, werkzaam als bouwer van huis- en kerkorgels te Amsterdam, door tijdgenoten (te recht!) zeer hoog geschat.
 46. Swart, Peter Jansz de (ca. 1535-1599), orgelbouwer te Utrecht, vervaardigde in 1571 het orgel van de Domkerk.
 47. Swart, Dirk Pietersz. de, overleden in 1626, compagnon van Jacob Jansz. van Lin; werkzaam tot 1615, daarna deurwaarder.
 48. Valckx en Van Kouteren, orgelmakers te Rotterdam, voortgekomen uit het bedrijf van de fa. A. Standaart.
 49. Verhofstadt, Matthijs (1667-1731), afkomstig uit Leiden; gerenommeerd orgelmaker van bijzonder niveau; het hoofdorgel in de Hervormde kerk te Culemborg behoort tot zijn belangrijkste creaties.
 50. Vermeulen; Gebr. te Weert en Jos Vermeulen te Alkmaar; thans zelfstandige orgelbouwbedrijven voortgekomen uit een en hetzelfde familiebedrijf, opgericht in 1730.
 51. Verduin, eigentijdse orgelbouwer te Slikkerveer.
 52. Verschuieren, Leon, orgelbouwersfamilie te Heythuysen (L). Het bedrijf werd daar in 1891 opgericht door Leon Verschuieren (geb. 1866). Zijn 4 zonen zetten het na zijn overlijden voort; Emile richt een zelfstandig bedrijf op in Tongeren. Thans heeft de derde generatie (Leon Verschuieren) de leiding.
 53. Vierdag, H. J., eigentijdse orgelbouwer te Enschede.
 54. Vulpen, Gebr. van, orgelbouwers te Utrecht; het bedrijf werd in 1940 opgericht, leverde een respectabel aantal orgels en heeft een welverdiende naam als restaurateur.
 55. Weering, C. F., bouwer van huisorgels in het midden van de 19e eeuw, over wie verdere gegevens ontbreken.
 56. Westerveld, W., orgelmaker te Hilversum.
 57. Witte, Christian Gottlieb Friedrich, geboren in 1802 te Rothenburg bij Hannover, vanaf 1833 compagnon van Jonathan Bätz, na diens overlijden in 1849 leider van het bedrijf J. Bätz en Co., overleden in Utrecht in 1873.
 58. Johan Frederik, geboren te Utrecht in 1840, werkzaam in het bedrijf van de fa. J. Bätz en Co., na het overlijden van zijn vader Chr. G. F. Witte in 1873, de leider van dit bedrijf; bij zijn overlijden in 1902 wordt de firma opgeheven.
 59. Ypma, orgelbouwersfamilie, afkomstig uit Bolsward, werkzaam vanaf ca. 1835. Een tak van de familie vestigt zich in 1842 te Alkmaar, rond 1900 gaat het bedrijf over in dat van de orgelbouwer Vermeulen te Alkmaar.

Lijst van gebruikte afkortingen:

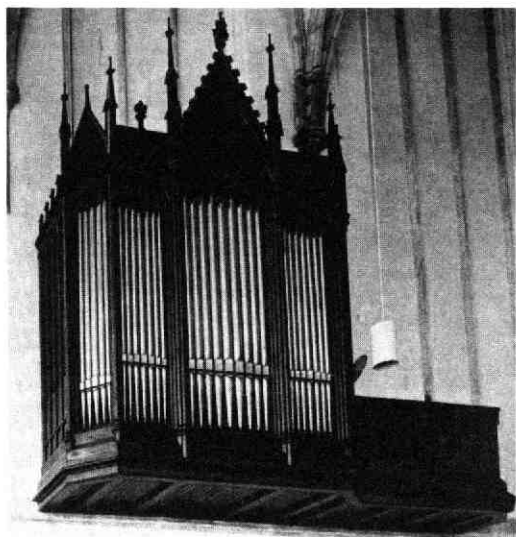
BW	Bovenwerk, afdeling boven in de grote orgelkas
Borst	Borstwerk, afdeling onder het hoofdwerk in de grote orgelkas opgesteld
Fernw.	Fernwerk, afdeling die op een hoorbare afstand van de rest van het orgel is opgesteld
HW	Hoofdwerk, afdeling onder in de grote orgelkas, het belangrijkste deel van het orgel
NW	Nevenwerk, afdeling op dezelfde hoogte als het hoofdwerk opgesteld
OP	Onderpositief, opgesteld onder het hoofdwerk, met het karakter van een rugpositief
POS	Positief, manuaal met het karakter van een rugwerk, echter niet achter de rug van de speler opgesteld
Ped.	Pedaal, afdeling met de grootste pijpen, vooral dienend voor de bas en via een voetklavier bespeeld
RP	Rugpositief, aparte orgelkas achter de rug van de speler, vóór de grote orgelkas
ZW	Zwelwerk, afdeling in een gesloten kas met jalouzieluiken aan de voorzijde, met een voetrede te

INVENTARISATIE
IN TABELVORM

A. ORGELS IN KERKEN

cat. nr.	Gezindte	Kerknaam en adres	bouw- jaar	samen- stelling	aantal regist. per werk	tractuur systeem	jaar- tal van	herkomst overplaatsingen e.a. bijzonderheden
50	Anglicaans	Holy Trinity Church v. L. Struimpelen	1914	J. de Koff en Zn.	HW; Ped.	6; 1	mech.	1975 A. H. de Graaf
82	Apost. Genootschap	Aziëlaan	1970	o.l.v. W. Westerveld	HW; ZW (als Fernwerk); Ped.	7; 9; unit van 3→8	electr.	
61	Apost. Genootschap	Kromme Nieuwe Gracht	1900	P. Maarschal- kerweerd	HW; BW; Ped.	10; 10; unit van 5→9 (huidige situatie)	oorspr. mechanisch	1968 W. Westerveld, electrificatie & uitbreiding
19	Apost. Genootschap	Pr. Margriet- straat	1969	o.l.v. W. Westerveld	HW; ZW; Ped.	8; 10; unit van 3→9	electr.	
63	Baptisten Gemeente	Silo, Herenstraat	1966	B. Pels & Zn.	HW; Ped.	5; 1	mech.	
20	Chr. Geref.	Eben-Haäzer Plonstraat	1964	Fonteyn en Gaal	HW; ZW; Ped.	10; 10; unit van 3→8	electr. pneumatisch	
45	Chr. Geref.	Wittevrouwen singel	1906	L. Ypma	HW; BW; Ped.	9; 8; 4.	mech.	1930 plaatsing alhier en wijzigingen door N. A. v. Dam
							1952 wijzigingen J. de Koff & Zn	Afkomstig uit R.K. kerk te Alkmaar
							1980/81 wijzigingen J. L. v. d. Heuvel	
67	Doopsgezinde Kerk	Oude Gracht	1870	C. G. F. Witte	HW; BW; Ped.	7; 6; 1	mech.	oorspronkelijke Bätz orgel uit 1768 staat thans in Vredeskerk te Katwijk a/Zee N.B. in inventarisatie is op het HW de holpijp 8' vergeten
							1964 wijzigingen door J. de Koff & Zn.	
aanv.	Gemeente des Heeren	Vaartserijnstr.			HW; Pos; Ped.	11; 6; 2	mech.	kerk behoorde a.v. tot Gereformeerde kerk als
8	Geref. Gemeente	Westerkerk Bergstraat/ Willemskade	1811- 1813	G. H. Quelhorst	HW; O.P.; Ped.	14; 9; 4	mech.	oorspr. St. Piechelmuskerk te Oldenzaal
							1893 overplaatsing naar deze kerk door Fa. Fransen	
							1894 restauratie door J. F. Witte	
							1939 restauratie door en 1948 J. de Koff & Zn.	
							1981/ reconstructie	
							1982 Fama & Raadgever	
21	Geref. Kerk	Bethelkerk	1959	E. Leeflang	HW; RP; Ped.	8; 9; 7.	mech.	
79	Geref. Kerk	Immanuelkerk 't Goylaan	1961	Gebr. v. Vulpes	HW; RP; Ped.	8; 7; 4	mech.	kerk is recentelijk verkocht aan de beweging van broeder Maasbach. Het orgel gaat hoogstwaarschijnlijk naar de Zuiderkerk
49	Geref. Kerk	Oosterkerk Maliebaan	±1750	J. B. le Picard	HW; OP; Ped.	14; 11; unit van 3→8	mech; ped. electr.	oorspr. Minrebroederklooster te Roermond
							1797 overpl. naar O.L.V. Monsterkerk Roermond	
							1891 overpl. naar Oosterkerk Utr. ped. toegevoegd	
							1921 Ingrep fa. Standaart	
							1952 restauratie & uitbreiding fa. Leeflang	
100	Geref. Kerk	Priëlkerk Lessinglaan	1958	E. Leeflang	HW; RP; Ped.	9; 10; 7	mech.	
106	Geref. Kerk	Triumfatorkerk Marco Poloin.	1974	Gebr. v. Vulpes	HW; NW; Ped.	5; 6; 1→2	mech.	
32	Geref. Kerk	Tuindorperkerk Prof. Surin- garlaan	1937/ 1938	H. W. Flentrop	HW; RP; Ped.	10; 10; unit van 3→6	electr. pneum.	vgl. inv. nr. 31 en 97

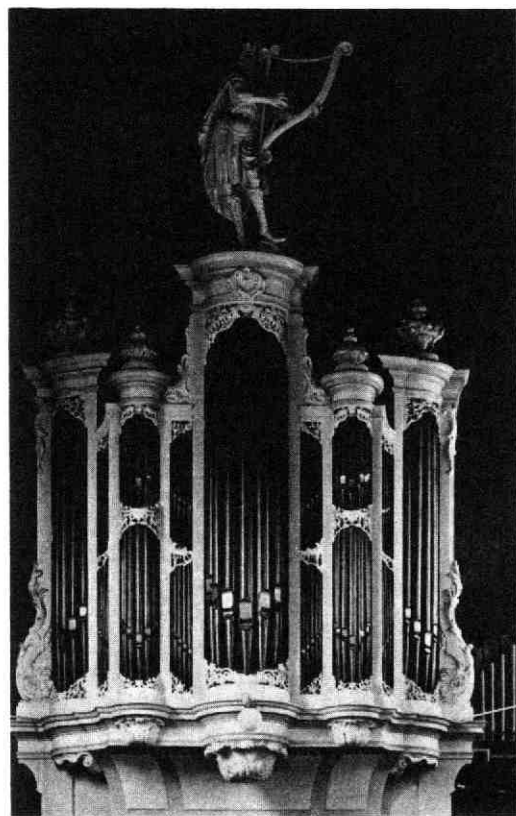
cat. nr.	Gezindte	Kerknaam en adres	bouw- jaar	samen- stelling	aantal regist. per werk	tractuur systeem	jaar- tal van	restauratie	herkomst overplaatsingen e.a. bijzonderheden
74	Geref. Kerk	Zuiderkerk Gansstraat	±1915 J. de Koff & Zn.	HW; ZW; Ped. 11; 8; 5		HW mech. ZW en Ped pneumatisch	1932	Ped. en ZW	
25	Geref./Herv.	Stephanuskerk S. Paulodreef	1970 J. de Koff & Zn.	HW; NW; Ped. 4(-1); 4(-2); 1(-1)		mech.			identiek aan inv. nr. 106 en 97
31	Geref./ Vrijgemaakt	Jeruzalemsk. Troosterlaan	1976 Gebr. v. Vulpen	HW; NW; Ped. 5; 6; 1→2		mech.			
12	Geref./ Vrijgemaakt	Opstandingsk. R. v. d. Hamkade	1970 Gebr. v. Vulpen	HW; NW; Ped. 6; 7; 3		mech.			
75	Geref./ Vrijgemaakt	Rehobothkerk Tolsteegplant- soen	1968 K. B. Blank & Zn.	HW; BW; Ped. 6; 6; 4		mech.			
84	Herv. kerk	Buurkerk	1883 J. F. Witte	HW; BW; Ped. 14; 12; 8		mech.	?	Scherp en clairon op HW door fa. J. de Koff & Zn. toegevoegd	
1	Herv. kerk	Domkerk	1825- 1831 Gebr. Bätz	HW; RP; BW; Ped.	13; 13; 13; 11	mech.	1865	C. G. F. Witte cornet op HW	groot gedeelte pijpwerk uit orgel van P. Jansz. de Swart (1571)
							1894	J. F. Witte dispositie & intonatiewijziging	
							1911	id. door J. de Koff en Zn.	
							1973/ 75	reconstructie en restauratie Gebr. v. Vulpen	
2	Herv. kerk	Domkerk	1796 G. T. Bätz	kabinet- orgel met vrije vormgeving	5	mech.	1965	Fa. D. A. Flentrop	Oorspronkelijk gebouwd voor kasteel Middachten te De Steeg
3	Herv. kerk	Domkerk	1960 H. J. Vierdag	koororgel	4	mech.			eigendom M. Kooy
4	Herv. kerk	Domkerk	1969 H. J. Vierdag	kistorgel	4	mech.			opgesteld in de sacristie
5	Herv. kerk	Domkerk	1955 M. Kooy	portatief	1	mech.			eigendom M. Kooy opgesteld in Cantorij-ruimte

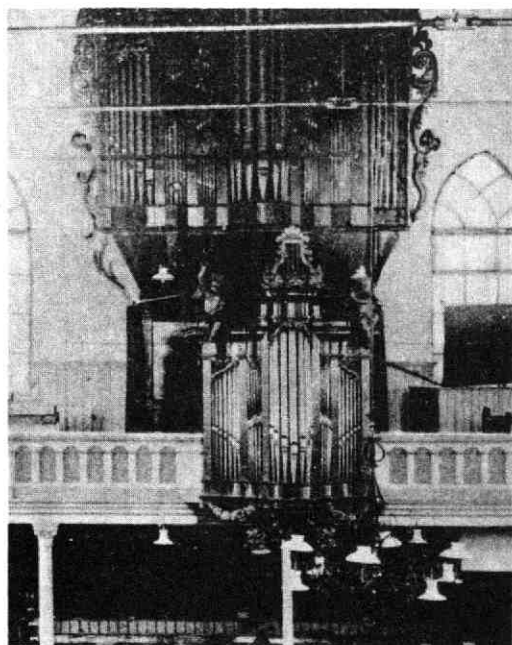
1. Het orgel van de Janskerk, na de restauratie van 1981 geplaatst aan de Zuidwand van het Gotische koor.

3. Een orgel dat Utrecht verliet: het voormalige orgel van de St. Martinuskerk, thans Hervormde Kerk te Oene, in 1766 door J. H. H. Bätz gebouwd.

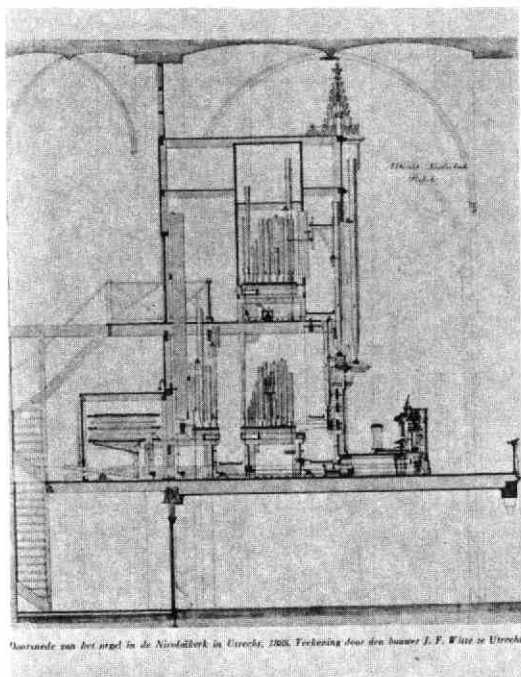
2. Het orgel van de H. Monicakerk, na de afbraak van deze kerk zonder de pneumatische toevoegingen geplaatst in de H. Nikolaaskerk aan het Boerhaveplein.

4. Het orgel dat Vitus Wichleben in 1729 bouwde voor de Pieterskerk, ook dit orgel verliet de stad Utrecht; het werd verkocht naar de Gereformeerde Kerk te Boskoop en bestaat thans niet meer.

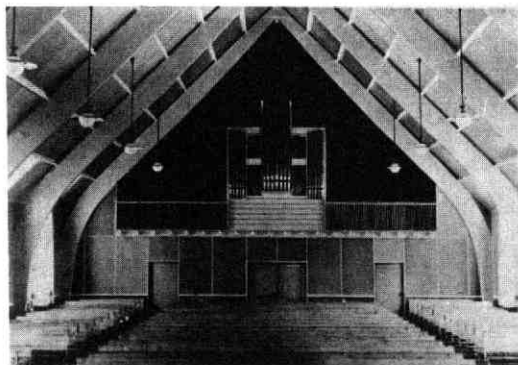
cat. nr.	Gezindte nr.	Kerknaam en adres	bouw-jaar	samenstelling	aantal regist. per werk	tractuursysteem	jaar-tal van	restauratie	herkomst overplaatsingen e.a. bijzonderheden
7	Herv. kerk	Jacobikerk	1509	Gerrit Pietersz.	HW; RP; Ped. 13; 15; 5 + 1	mech.	1560 J. Roos 1587 } 1609 } 1635/ } 42 } 1682 R. B. Duyschot 1724 W. v. Limburgh 1739/ R. Garrels 42 } 1750 J. H. H. Bätz 1823 Abr. Meere, nieuw rugwerk 1883 J. F. Witte 1911 J. de Koff 1978 Gebr. v. Vulpen	n.b. jaartal in inv. onjuist	
aanv.	Herv. kerk	Jacobikerk,	1980	gebr. v. Vulpen	HW; NW; Ped. 3; 2 + 1; 1	mech.			
36	Herv. kerk	Janskerk	1861	C. G. F. Witte	HW; BW; Ped. 11; 6; 1 + 1	mech.	1967 J. de Koff & Zn. mixtuur op BW	n.b. voorletter bouwer in inv. onjuist	
							1981 herstel dispositie door fa. D. A. Flentrop		
37	Herv. kerk	Janskerk	1784	J. C. Strumphier	kabinet- orgel	mech.	1983 Fama & Raadgever	eigendom Ned. Bachvereniging	
38	Herv. kerk	Janskerk	1975	J. Ahrend	kistorgel	mech.		eigendom Stichting COMU	
80	Herv. kerk	Julianakerk Rijnlaan	1874	J. F. Witte	HW; BW; Ped. 9; 7; + 1	mech.		1931 vanuit de Geertkerk hier geplaatst door J. de Koff & Zn.	
105	Herv. kerk	Lucaskerk Eisenhowerl.	1930	Bakker en Timmering	HW; Ped. 9; 1	mech.		1963 hier geplaatst en met 2 registers uitgebreid	
77	Herv. kerk	Marcuskerk Wijnesteinl.	1880	G. Steenkuil	HW; BW; Ped. 9; 6; 4	mech.	1960 door Fa. de Koff & Zn. met 9 stemmen uitgebreid door J. de Koff & Zn.	1960 hier geplaatst vanuit Herv. kerk te Baarn door J. de Koff & Zn.	
101	Herv. kerk	Mattheüskerk	1958	K. B. Blank	HW; ZW; Ped. 5; 9; 6	mech.	1972/ Fa. D. A. Flentrop 73		
70	Herv. kerk	Nicolaïkerk	1956	Marcussen en Son	HW; RP; 9; 9; 7; 8 Borstw; Ped.	mech.		gebouwd onder auspiciën van Lambert Emé	
71	Herv. kerk	Nicolaïkerk	1959	Gebr. v. Vulpen	koororgel	mech.		oorspr. Rem. Kerk Amersfoort,	
48	Herv. kerk	Nieuwe Kerk Bollenhofsestr.	1957	Verduin	HW; NW; Ped. 2 → 7; 2 → 6, 2 → 6	electr. unit		Afkomstig uit „Mariëndael”, eigendom H. de Man. Wordt binnenkort naar andere bestemming overgebracht	
14	Herv. kerk	Oranjekerk A'damsestr.w.	1924/ J. de Koff & Zn. 1925		HW; ZW; Ped. 10; 8; 3 + 1	pneum.			
22	Herv. kerk	Oud-Zuilen Dorpsstr.	1894	G. van Druten	HW; (Ped.) 9	mech.	1977 Gebr. v. Vulpen		
97	Herv. kerk	Vredeskerk	1978	Gebr. v. Vulpen	HW; NW; Ped. 5; 6; 1-2	mech.		vgl. inv. nr. 31 en 106	
54	Herv. kerk	Wilhelminkerk	1931/32 J. de Koff & Zn.		HW; ZW; Ped. 9; 8; 4	pneum.			
29	Herv. kerk	W. de Zwijgerk. W. de Zwijgerplantsoen	1970	Gebr. v. Vulpen	HW; (Ped.) 6	mech.			
27	Herv./Geref.	Johanneskerk Moezeldreef	1969	K. B. Blank & Zn.	HW; Ped. 8	mech.			
28	Interkerkelijk	Blauwkapel	?	Vlaams	positief	mech.	1968 gerestaureerd & hier gepl. door J. de Koff & Zn.		
87	Interkerkelijk	Stille- Centrum Hoog-Catharijne	±1955/L. Verschueren 60		HW; NW; Ped. 2 → 3 1/2; 2 → 3 1/2 2 → 3	electr. unit		afkomstig uit kapel van Zusters van het eeuwigdurend gebed	
51	Kath. Aposto- lisch	Oudwijkkerk	1956	R. Kamp	HW; NW; Ped. 3-1; 4-1; 1	electr. pneum.	1980 Pels & v. Leeuwen	Dispositie nevenwerk moet luiden voolprestant 8', roerfluit 4', gemshoorn 2', tremulant	
83	Ev. Luth. kerk	Hamburger- straat	1880	J. F. Witte	HW; BW; Ped. 8; 5; 1 (oorspr. op HW)	mech.	1964 rest. & disp. wijziging J. de Koff & Zn.		
102	Ev. Luth. kerk	Kapel de Wartburg Kennedylaan	1955/ Gebr. v. Vulpen 1956		HW; Borstw. 4; 3; 1 Ped.	mech.			
91	Oud-Katholiek	St. Gerrudis Willemsplant.	1969	Fa. K. B. Blank & Zn.	HW; BW; Ped. 9; 8; 4	mech.		verving een orgel van J. F. Witte uit 1884, dat in 1966 verkocht werd aan de Hervormde kerk te Kockengen	
10	Oud-Katholiek	St. Jacobusk. Bern. Weerd O.Z.	1879	J. F. Witte	HW; NW; Ped. 6; 3; + 1	mech.	1971 Fa. K. B. Blank & Zn.		
86	Oud-Katholiek	H. Maria Minor	1890	J. F. Witte	HW; NW; Ped. 6; 4; + 1	mech.			
13	Pinkster- gemeente	Noorderkerk R. v. d. Hamkade	1930	J. de Koff & Zn.	HW; BW; Ped. 10; 8; 4	electr. pneum.	1953 door J. de Koff & Zn. uit- gebied tot deze omvang		

cat. nr.	Gezindte	Kerknaam en adres	bouw-jaar	bouwer	samenstelling	aantal regist. per werk	tractuursysteem	jaar-tal van	restauratie	herkomst overplaatsingen e.a. bijzonderheden
15	Pinkster-gemeente	Lutherkapel Réamurlaan	19e eeuw	onbekend	Positief	5	mech.			afk. uit Nieuw Vennep. Kerk is oorspr. van Lutherse Gemeente geweest
68	Remonstrantse Broederschap	Geertkerk Geertkerkhof	1803	J. S. Strumphier	HW; BW; (Ped.) 10; 8; (1)		mech.	1957	hier gepl. door Gebr. v. Vulpen	Oorspr. gebouwd voor Doopsgezinde kerk te De Rijp
69	Remonstrantse Broederschap	Geertkerk Geertkerkhof	± 1765	D. Onderhorst	kabinetorgel 5 1/2		mech.	1957	gerest. & hier gepl. door Gebr. v. Vulpen	afk. uit omgeving van Boskoop
56	R.K. kerk	St. Aloysius-kerk A. v. Ostadel.	1950	Fa. B. Pels & Zn.	HW; ZW; Ped. 8; 10; 3 → 5		electr. pneum.			
57	R.K. kerk	St. Aloysiusk. v. Ostadelaan	1967	K. B. Blank & Zn.	Koororgel (Ped.)	7	mech.			In 1970 hier geplaatst vanuit Geref. Leusder kerk te Amersfoort
94	R.K. kerk	St. Antoniusk. Kanaalstraat	1922/1923	J. J. Elbertse	HW; ZW; Ped. 10; 8; 5		pneum.			thans buiten gebruik
6	R.K. kerk	St. Augustinus kerk Oude Gracht	1841/1844	H. D. Lindsen	HW; BW; Ped. 10; 8; 5		mech.	eind 19e eeuw	ingrijpende wijzigingen door fa. M. Maarschalkerweerd	
78	R.K. kerk	St. Bernardusk. Rijnburglaan	1966/1967	Fa. J. Vermeulen Alkmaar	HW; Pos; Ped. 4; 4; 1		mech.	1973/1974	restitutie & reconstr. door L. Verschuieren	
65	R.K. kerk	St. Catharina-Kathedraal L. Nieuwstr.	1902/1903	M. Maarschal-kerweerd & Zn.	HW; ZW; ZW; 14; 6; 5; 6 Ped.		pneum.	1939	uitbr. & herindeling over 3 manualen i.p.v. over 2, door J. J. Elbertse en Zn.	
66	R.K. kerk	St. Catharina-kapel L. Nieuwstr.	1971	L. Verschuieren	kabinet-orgel	6	mech.			gebouwd naar model v. h. kabinet orgel van Hinsz uit de Herv. kapel te Bronckhorst, gebruik van oud pijpmetaal
104	R.K. kerk	Christus Koningk. Marshallaan	1961	L. Verschuieren	HW; (Ped.)	7	electr.			ontwerp orgel m/2 manualen & ped; slechts gedeeltelijk uitgevoerd
98	R.K. kerk	St. Dominicuskerk Palestrinatr.	1955	J. Vermeulen Alkmaar	HW; NW; Ped. 7; 7; 2 → 6		electr. pneum.			

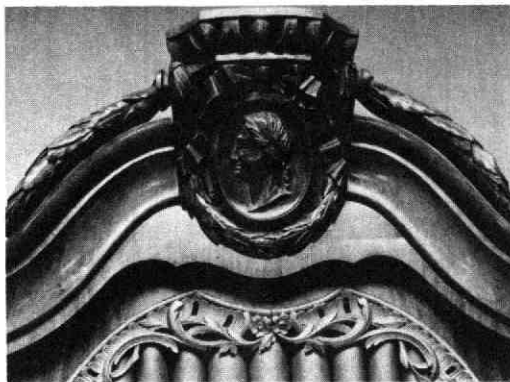

Omsluitende van het orgel in de Nicolaïkerk in Utrecht, 1888. Tekening door den bouw J. F. Witte te Utrecht.

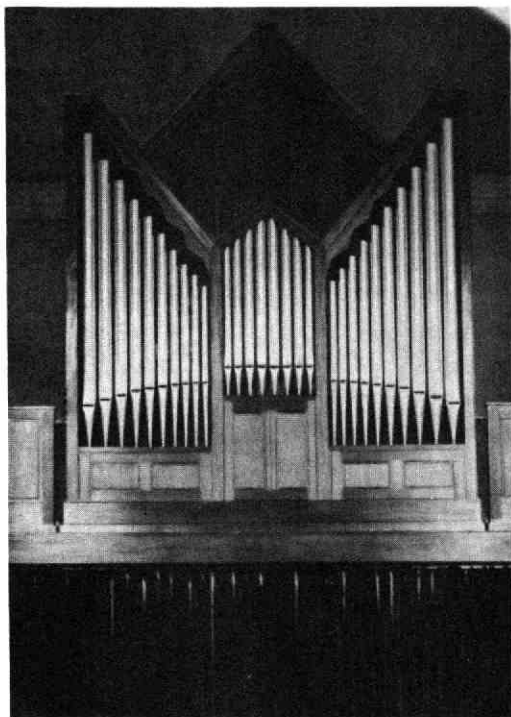
5. Werktekening van een orgel: het voormalige orgel van de Nicolaïkerk in 1888 door J. F. Witte ontworpen.

7. Het orgel in de kerk van de Gemeente des Heren, voorheen gereformeerde Maranathakerk.

6. Detail van een huisorgel, ornament aan het kabinetorgel van het diakonessenhuis.

8. Het orgel van de Aula van de Algemene Begraafplaats „Tolsteeg”, in 1956 door de Utrechtse Orgelbouwer J. de Koff en Zn. gebouwd.

cat. nr.	Gezindte	Kerknaam en adres	bouw-jaar	bouwer	samenstelling	aantal regist. per werk	tractuursysteem	jaar-tal van	restauratie	herkomst overplaatsingen e.a. bijzonderheden
26	R.K. kerk	H. Geestkerk Lichtenberg-dreef	1856	F. B. Loret te Mechelen	HW; NW; Ped. 8; 5; (1)		mech. ped. pneum.	± 1915	restauratie en pedaal-transmissie door M. Maarschalkerveerd	
								1936	plaatsing in seminarie te Apeldoorn door J. J. Elbertse	
								1974	onder diens leiding plaatsing alhier	
99	R.K. kerk	St. Gerardus Majellakerk Vleutenseweg	1942	B. Pels & Zn. Alkmaar	HW; ZW; Ped. 11; 10; 5		electr.			
81	R.K. kerk	St. Gertrudis Amalia-dwarsstraat	1929	Fa. Valckx & van Kouteren	HW; ZW; Ped. 9; 11; 4		pneum.	1972	J. J. Elbertse & Zn	
52	R.K. kerk	H. Hart van Jezuskerk Oudwijk	1939	L. Verschuieren	HW; ZW; Ped. 8; 9; 3→7		electr. pneum.	1970	dispositiewijziging door L. Verschuieren	
108	R.K. kerk	St. Isidoruskerk Binkershoek-laan	1967	J. Vermeulen Alkmaar	HW; Pos; Ped. 5; 4; 1→3		electr.			
18	R.K. kerk	St. Jacobuskerk Pr. Bernhardplein	1957	J. J. Elbertse & Zn.	HW; Ped. 9; (1→2)		electro-pneum.	1981	herstel en verplaatsing klaviatuur naar het altaar	
76	R.K. kerk	St. Jan de Doperkerk Plettenburgl.	1953	J. Vermeulen Alkmaar	HW; NW; Ped. 10; 9; 6 (+ 1)		electr.	1977	uitbreiding tot de huidige dispositie door Vermeulen Alkmaar	
9	R.K. kerk	St. Jozefkerk Draaiweg	± 1860	Fr. Meyer	HW; Pos; Ped. 11; 9; 5		groot-deels mech.			oorspr. voor Catharina Kathedraal in 1900 door M. Maarschalkerveerd alhier geplaatst
16	R.K. kerk	St. Ludgerkerk kapel Willibrordstr. 34	1978	Fa. Streichert	Pos; (Ped) 5		mech.			
11	R.K. kerk	St. Nikolaaskerk Boerhavepl.	1758	J. H. H. Bätz	HW; (Ped) 11		mech.	1888	overpl. & wijziging door M. Maarschalkerveerd in Monicakerk Utrecht	gebouwd voor N.H. kerk te Oosterhout
								1925	wijziging J. J. Elbertse	
								1978	plaatsing alhier en reconstructie door fa. Vermeulen, Weert	
46	R.K. kerk	O.L.V. ten Hemelopneming Biltstraat	1810	A. Meere	HW; BW; Ped. 8; 7; 2		mech.	1895	uitbreidingen (o.a. Ped) door M. Maarschalkerveerd	gebruikmaking van materiaal van vorig orgel (H. Hess 1772)
								1974	restauratie & plaatsing in nieuw gebouwde kerk door fa. L. Verschuieren	
96	R.K. kerk	O.L.V. van Goede Raad. B. Huetstr.	2e helft 19e eeuw	School Knipscheer of Adema?	HW; ZW; Ped. 10; 5; 1		electr.			in 1968 hier geplaatst vanuit de Geref. kerk de Hoeksteen te Soesterberg
95	R.K. kerk	O.L.V. van Goede Raad. B. Huetstr.	1958	J. Reil en Zn.	koorgel 4		electr. pneum.			
17	R.K. kerk	St. Pauluskerk Linnaeusl.	1862	M. Maarschalkerveerd	HW; NW; Ped. 9; 5; 2		electr. pneum.	1923	geplaatst in nieuw gebouwde Jozefkerk te Zeist door fa. Valckx & van Kouteren	gebouwd voor St. Jozefkerk
								1942	door J. J. Elbertse hier geplaatst	
								1965	door dezelfde hersteld	
107	R.K. kerk	Wederkomst des Heren Livingstone-laan	1964	J. Vermeulen Alkmaar	HW; Pos; Ped. 5; 5; 1→3		electr.			
35	R.K. kerk	St. Willibrorduskerk Minrebroederstraat	1885	M. Maarschalkerveerd	HW; ZW; Ped. 11; 11; 3→7		electro-pneum.	1947	verplaatsing, uitbreiding & wijziging door L. Verschuieren	
39	Vrijl. Evang. Gemeente	Boothstraat	1910	J. de Koff & Zn.	HW; NW; Ped. 8; 5; 1		mech. ped. pneum.	1948	uitbreiding, verplaatsing door N. van Dam	
								1950	restauratie Gebr. v. Vulpen	
64	Vrijzinnig Hervormden	Leeuwenberghk. Servaasbolw.	1954	D. A. Flentrop	HW; BW; Ped. 8; 8; 6		mech.			
33	Walsekerk	Pieterskerk	1967	B. Pels & van Leeuwen	HW; RP; BW; Ped. 10; 8; 11; 8		mech.			verving het Witte orgel uit 1899; gegevens in de inv. staan per abuis gedeeltelijk onder nr. 34
34	Walsekerk	Pieterskerk	± 1785	J. P. Künckel	kabinet-orgel 6 1/2 reg.		mech.	1970	hier geplaatst vanuit Chr. Geref. kerk te Nijmegen en gerestoreerd door L. Verschuieren	

B. ORGELS IN KAPELLEN, TEHUIZEN EN AULA'S

cat. nr.	Naam en adres	bouw- bouw- jaar	samen- stelling	aantal regist. per werk	tractuur systeem	jaar- restauratie tal van	herkomst overplaatsingen e.a. bijzonderheden
aanv.	Kapel Academisch ziekenhuis	1982	Fama en Raad- gever	HW; NW; Ped. 5; 4; 1	mech.		n.b. zie onder bijlage II
53	Kapel St. Antoniuszieken- huis, J. v. Scorelstr.	1980	J. J. Elbertse & Zn.	positief met ped	4; 1	mech.	
24	Aula Begraafplaats Daelwijk, Floridadreef	1970	J. de Koff & Zn.	HW; ZW; Ped. 5; 7; 5	mech.		
aanv.	Aula Begraafplaats Tolsteeg	1956	J. de Koff & Zn.	HW; ZW; Ped. 5; 6; 2	mech.		n.b. zie onder bijlage II
72	Stijlkamer Centraal Museum, Agnietenstr.	1792	H. H. Hess	kabinet- orgel	4 1/2	mech.	In de inv. zijn de voorletters van H. H. Hess abusief afgedrukt
58	Kerkzaal Diakonessenhuis	1930	J. de Koff & Zn.	HW; ped.	7; 1	pneum.	
57	Kerkzaal Diakonessenhuis	± 1760	Chr. of Pieter Müller	kabinet- orgel	7	mech.	Rond 1900 aan het Dia- konessenhuis geschonken
62	Kapel van het St. Gregorius huis, Herenstraat	1951	L. Verschuieren	HW; NW; Ped. 2 → 4; 2 → 3; 2	electr. unit		Oorspr. naam: Klooster O.L.V. van 't Heilig Hart
73	Kapel van het Hieronymus- huis, Maliesingel	± 1900	M. Maarschal- kerweerd & Zn	HW; ZW; Ped. 4; 3; (1)	pneum.		
59	Kapel van Huize Swellen- grebel, F. Andreael.	1958	J. de Koff & Zn.	Pos. (Ped.)	6	mech.	
109	Kapel van Huize Transwijk Lomanl. 49	1967/ 1968	J. de Koff & Zn.	Pos. (Ped.)	5	mech.	
103	Kerkzaal dr. J. N. Voorhoeve- huis	1970	Fama & Raad- gever	kistorgel	1	mech.	eigendom Herv. Bejaarden Pastoraat
23	Bejaardentehuis Zuylen- stede	1971	D. A. Flentrop	Pos. (Ped.)	4	mech.	
	Bejaardentehuis Zuylen- stede	1973	D. A. Flentrop	Pos. (Ped)	7	mech.	

C. ORGELS IN ONDERWIJSINSTELLINGEN

cat. nr.	Naam en adres	bouw- bouw- jaar	samen- stelling	aantal regist. per werk	tractuur systeem	jaar- restauratie tal van	herkomst overplaatsingen e.a. bijzonderheden
92	Aula De Bruine/lyceum, Koningbergerstraat	1963	B. Pels & Zn.	HW; ZW; Ped. 7; 6; 5	electr. pneum.		
88	Utrechts Conservatorium, Mariaplaats, kamer 118	1971	Gebr. v. Vulpen	HW; NW; Ped. 3; 2 + 1; 1	mech.		
89	Utrechts Conservatorium, Mariaplaats, kapel	1973/ 1974	Gebr. v. Vulpen	HW; RP I; RP II 5; 6; 7; 3 → 4 Ped.	mech.		
90	Utrechts Conservatorium, Mariaplaats, kamer 221	1977	Gebr. v. Vulpen	HW; BW; Ped. 5; 5; 4	mech.		van de 14 registers zijn er 6 gereserveerd
41	Ned. Inst. voor Kerkmuziek Plomporengracht	1971	D. A. Flentrop	studie- orgel HW; NW; Ped.	3; 3; 3	mech.	
42	Ned. Inst. voor Kerkmuziek Plomporengracht	1973/ 1974	D. A. Flentrop	lesorgel HW; BW; Echowerk ped.	8; 9; 4; 5	mech.	
43	Ned. Inst. voor Kerkmuziek Plomporengracht	1852	C. F. Weering jr.	kabinet- orgel	4	mech.	oorspronkelijk voor RK Armen- en Weeshuis te Den Haag; half register ontbreekt
44	Ned. Inst. voor Kerkmuziek Plomporengracht	± 1950	B. Pels & Zn.	studie- orgel I; II; Ped.	2, 3, 1	electro- pneum.	
30	Pedagogische Academie „Jan van Nassau“; Vogelsanglaan	1971	Fama & Raad- gever	Pos. (Ped)	6	mech.	
93	Pedagogische Academie „Rehoboth“ Koningbergerstraat	1963	Gebr. v. Vulpen	Pos. (Ped)	5	mech.	
60	Rijks Univ. Groot Auditorium, Damplein	1739/ 1963	A. A. Hinsz- D. A. Flentrop	HW; RW; Ped. 7; 7; 7			HW gebouwd voor Lutherse kerk te Devanter; na vele omzwervingen hier door D. A. Flentrop geplaatst RP en Ped. toegevoegd
85	Rijks Univ. Cantoraat, Oude Gracht	± 1966	J. Keizer, fa. E. Leeflang	orgelpositief	3 1/2		
40	Rijks Univ. Instituut voor Muziekwetens., Drift	1971	D. A. Flentrop	kistorgel	4		

HET ORGEL VAN DE DOOPSGEZINDE KERK TE UTRECHT, TERUGGEVONDEN IN DE VREDESKERK TE KATWIJK

Op 2 juni 1764 ontving Johann Heinrich Hartmann Bätz, sedert 1739 als orgelbouwer te Utrecht werkzaam en woonachtig, de opdracht een orgel te bouwen in de Doopsgezinde Kerk van zijn woonplaats. De Doopsgezinden kwamen bijeen in een kerkje aan de Springweg, op de plaats waar nu de Joodse Synagoge staat. Brokstukken van de muren zijn nog aanwezig. Het orgel werd geschonken door enkele gemeentelieden, die - o wreede zedigheid - anoniem wensten te blijven. Hun namen worden pas 100 jaar later in het kerkarchief vermeld: als het orgel door een nieuw vervangen wordt. Een bouwbestek bleef - zoals meestal wanneer het instrument buiten laste van de kerkkas gebouwd wordt - niet in het kerkarchief bewaard. De belangrijkste gegevens over dit eerste orgel in een Doopsgezinde kerk in Nederland verschaft de orgelbouwer zelf in zijn werklĳst. Het had één klavier, klavieromvang van C tot d'', een kas van grenehout (dus geveerd), 3 balgen van 6 bij 4 voet Rijnlands, kostte f 1.800,- en had de volgende dispositie:

prestant	8 voet
roerfluit	8 voet
holpijp	8 voet
octaaf	4 voet
fluit	4 voet
octaaf	2 voet
waldfluit	2 voet
flageolet	1 voet
mixtuur	III-IV sterk
sexquialter	II sterk
tramlant	
open plaats voor tongwerk	8 voet

Op 4 augustus 1765 werd het in gebruik genomen. In de Utrechtse Courant van 7 augustus werd de „algemene goedkeuring van het affect van het orgel, 't geen het kenmerk van deze bekwaamen hand van zijnen maeker draegt, zijnde de beruchte Heer Bätz, alhier woonagtig" vermeld.

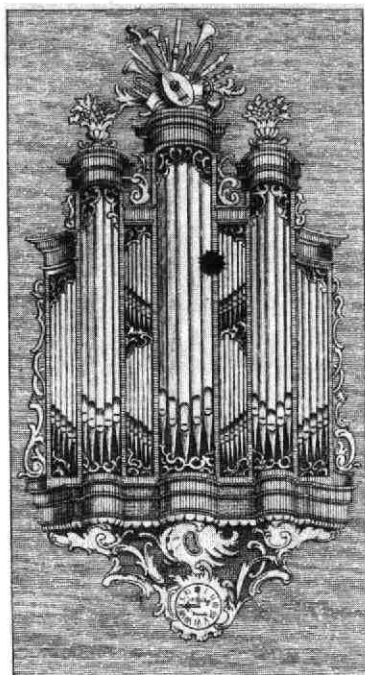
De inwijdingsplechtigheid werd geleid door ds. M. Schagen. Zijn inwijdingspreek gaat diepgaand in op de functie van de muziek in de Eredienst: „Zang en spel zijn bij de eredienst gewettigd, ja kunnen zelfs tot Lof van God en Welbehagen des Heeren strekken" - met verwijzing naar Jubal, „de vader van allen die harpen en orgelen maken." Over het orgel zelf en zijn maker zweeg de dominee echter. Zijn doorwrochte theologische studie werd na zijn dood samen met de door hem gemaakte poësieën, die bij de inwijding gezongen werden, uitgegeven. Aan die uitgave hebben we twee gravures van het orgel te danken; zonder

deze zou onze speurtocht onherroepelijk in 1870 gestrand zijn.

De dispositie toont aan dat Bätz bij de bouw rekening hield met de mogelijkheid het instrument met behoud van de oorspronkelijke registers van een tweede manuaal te voorzien. In 1773, bij de overplaatsing naar de nieuwe (huidige) Doopsgezinde Kerk aan de Oude Gracht - een schuilkerk die aan de voorzijde nauwelijks van de andere indrukwekkende grachtenhuizen is te onderscheiden - wijzigde Bätz' zoon Gideon Thomas het orgel in diervoege. In 1796 voegde Gideon Thomas de nog ontbrekende trompet 8 voet aan het hoofdwerk toe en veranderde de samenstelling van de mixtuur (uit 2 voet, i.p.v. uit 1 voet). Terugredenerend vanuit de huidige situatie lijkt het voor de handliggend dat Gideon Thomas ook de ornamentiek op de orgelkas aanpaste aan het nieuwe hogere kerkgebouw.

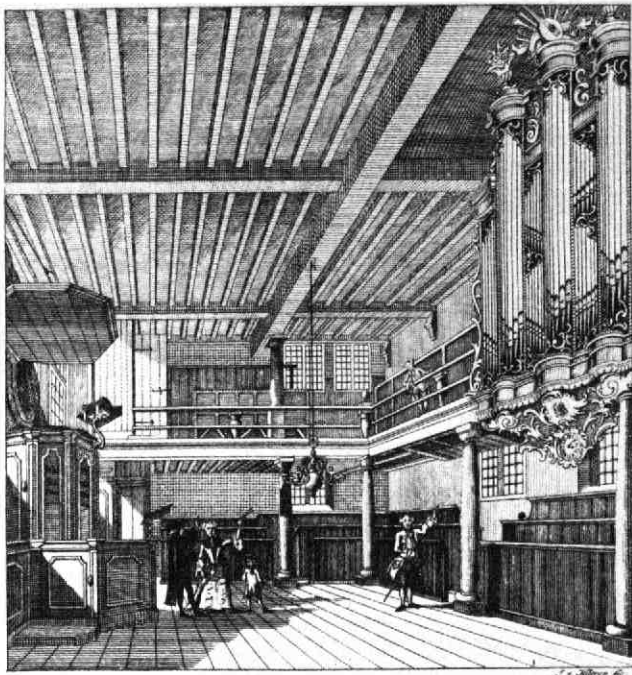
In deze staat functioneerde het orgel in de Doopsgezinde Kerk te Utrecht tot 1869. Het werd steeds onderhouden door de firma Bätz, een telg uit dit geslacht was zelfs enige jaren organist van deze kerk (Joh. Christian Bätz, zoon van Johan Martin Willem, die tot de derde generatie van orgelbouwers behoorde). In 1830 werd het instrument bij een restauratie in de gelijkzwevende temperatuur gestemd. Op 9 juni 1868 werd een commissie aangesteld, die de aanschaf van een nieuw orgel moest voorbereiden. Niet dat het oude orgel „versleten" was. Nog enkele jaren daarvoor had de schrijver F. Allan, bekend om zijn beschrijvingen van Nederlandse steden (o.a. Haarlem) zich in zijn boek *De stad Utrecht en hare geschiedenis* (Amsterdam 1856) lovend over klank en uiterlijk van het Doopsgezinde orgel geuit. Volgens de predikant in die jaren, ds. J. den Hartog was het oude orgel wel geen kunstwerk, hoewel het altijd nog op ons een aangename indruk maakte. Het is duidelijk dat men in 1869 met het heldere frivoolklinkende orgel uit 1765 geen raad wist. Dat blijkt ook wel uit de dispositie en het uiterlijk van het nieuwe orgel dat in 1870 weer door het bedrijf Bätz werd geleverd.

Intussen vermeldt het kerkarchief op 22 oktober 1869 dat het de commissie gelukt was het oude orgel voor f 1.150,- te verkopen, zonder dat de koper genoemd wordt. Tot voor kort eindigde dan ook hier de geschiedbeschrijving van dit orgel. De identificatie van het orgel in de Gereformeerde Vredeskerk te Katwijk met het orgel, afgebeeld op de kopergravures van de Doopsgezinde Kerk te Utrecht uit 1765 maakte het mogelijk deze historie verder in de kerkarchieven van Katwijk na te speuren. Daar was volgens de archieven van de Hervormde Gemeente - een commissie sinds 1868 op zoek naar een geschikt orgel, bestemd voor de (Oude) Hervormde Kerk aan de Bou-

J. v. d. Burg del. uit 1869.

Het Orgel van Utrechts Doopsgezinde Kerk
recht van voren te zien.

J. v. d. Burg del.

Der Doopsgezinden Kerk te Utrecht met haar Orgel, binnen van ter zyde de eerste deur te zien.

levard. In november van dat jaar reisde de commissie naar Delft om een orgel te bezichtigen, echter zonder tot aankoop over te gaan. In januari 1869 ging de commissie weer op pad, blijkens een kostenopgave in het kerke-rekeningenboek.

Deze keer had men meer succes: op 29 januari werd volgens de notulen van de kerkvoogden de aankoop van een orgel voorgesteld; op 2 maart 1869 blijken de definitieve onderhandelingen afgesloten te zijn en is men het voor een bedrag van f 1.150,— eens geworden met de kerkmeesters van de Doopsgezinde Kerk te Utrecht. De totale kosten, inclusief plaatsing (en aanpassing?) bedroegen f 2.000,—. De kerkekas droeg f 981,21 ½ bij aan de aankoop prijs - de resterende gelden kwamen waarschijnlijk uit vrijwillige bijdragen. De overplaatsing gebeurde door of onder toezicht van de orgelmakers Flaes en Brunjes, leerlingen van Bätz' bedrijfsleider C. G. F. Witte; hun namen worden althans bij een enkele rekening, die betrekking heeft op de plaatsing van het orgel, genoemd. Op 14 november 1869 vond de ingebruikneming plaats. In het protestants Christelijke tijdschrift „Stemmen voor Waarheid en Vrede” stond het volgende verslag: „Heden hadden wij het voorrecht de inwijding van ons nieuwe orgel bij te wonen. Onze predikant ds. J. Krull hield een hartelijke toespraak tot de gemeente n.a.v. Phil. IV, 8 afgewisseld met toepasselijk gezang, terwijl het orgel werd bespeeld door den Heer de Klerk, organist te Delft, die de krachtige en liefelijke tonen ervan zoo schoon deed uitkomen.”

Omdat bij deze overplaatsing weer een zelfstandige commissie de werkzaamheden begeleidde en hiervan geen notulen bewaard bleven in het kerkarchief is het niet mogelijk op archiverische bronnen aan te tonen of het instrument ongewijzigd vanuit Utrecht in Katwijk geplaatst werd. Een eerste inventarisatie van het huidige pijpwerk (zie hierna) doet echter het vermoeden ontstaan dat de dispositie in 1869 enigermate gewijzigd werd. Niet lang bleef het orgel in de Oude Hervormde Kerk. In 1886 werd de Nieuwe Kerk aan de Voorstraat gebouwd. De Oude Kerk werd van 1890 tot 1926 als rederij gebruikt. Het orgel werd verkocht aan de Gereformeerde Kerk.

In 1905 werd de huidige Gereformeerde Vredeskerk gebouwd. Het orgel werd voor de zoveelste keer overgeplaatst, nu door de orgelbouwer P. C. Bik. Vanaf deze tijd werd het binnenwerk steeds meer aangepast aan de smaak (of smakeloosheid) van die tijd. Onder advies van de heren Derksen uit Heemstede en G. van der Burg uit Amersfoort voerde van Leeuwen dit plan uit voor f 3.675,—.

Na 1907 kreeg het instrument de samenstelling en de opbouw die het nu nog heeft. De oorspronkelijke windladen, mechaniek en klaviatuur werden weggegooid. Per toeval werden in het gemeentehuis van Katwijk in een kelder de oorspronkelijke manualen en pedaal teruggevonden!

Gelukkig eindigt de historie van dit orgel niet op dit trieste punt. Toen de Gereformeerde kerk van Katwijk

te weten was gekomen dat haar orgel in oorsprong zeer waardevol was, werd besloten tot een algehele reconstructie van het oorspronkelijke Bätzorgel, met gebruikmaking van het oorspronkelijke front, het oude pijpwerk, de klavieren en het pedaal. De orgelbouwer de Graef uit Hoogland voert thans deze reconstructie uit. Over enkele maanden zal het Utrechtse Bätzorgel weer in zijn volle luister zijn hersteld.

dr. G. Oost

Agenda

Zaterdag 11 september. Excursie naar kasteel Zuilen. Annemiek Wielinga, die een studie heeft gemaakt van het kasteel Zuilen, zal een inleiding houden. Daarna bezichtiging van het kasteel. Aanvang 10.00 uur. Vertrek per fiets: verzamelen om 09.15 uur bij café De Papegaaï aan de Lauwerecht. Openbaar vervoer: bus 36, uitstappen Oud Zuilen, dan nog 5 minuten lopen. Maximum aantal deelnemers: 50 pers. Kosten: f 5,- p.p. Opgeven bij de Discus, Minrebroederstraat 25, Utrecht, tel. 030-31 50 70.

Zaterdag 11 september. 6e Voettocht langs bekende en minder bekende orgels in de stad Utrecht. Aanmelding d.m.v. overschrijving van f 10,- op giro 4009091 t.n.v. het Overlegorgaan van Muziek in kerken te Utrecht. Inlichtingen: Peter van Dijk, tel. 030-73 18 15 en Gert Oost, tel. 03405-25 36.

Zaterdag 16 oktober. Excursie door het Springhavergebied o.l.v. de heer ir. H. Dam, stadsarchitect van Utrecht. Aanvang 14.00 uur, verzamelen bij de poort in de Haverstraat nr. 22.

Dit gebied is, samen met het gebied Springweg-Oost, één van de belangrijke rehabilitatie projecten van de gemeente. Dit weliswaar bouwhistorisch interessante gebied was in de loop der jaren erg verrot. In de jaren '70 komen de eerste plannen en mogelijkheden om aan deze slechte toestand iets te doen. Het eerste resultaat hiervan is het project van de „Rosa panden“ geweest (in 1979 gereed gekomen). Inmiddels is hier een gestadige bouwstroom op gang gekomen. Dit betekent niet alleen dat oude panden gerestaureerd en gerenoveerd worden maar ook dat daar waar het nodig of wenselijk is, vervangende en aangepaste nieuwbouw wordt gepleegd. Hierdoor is een interessante structuur ontstaan, waarin oud en nieuw naast elkaar een verbeterde woonsituatie scheppen.

Nieuwe leden

M. Aalbers, Utrecht
P. M. Achterberg, Rotterdam
M. B. Beckers, Utrecht
J. R. Blaauw, Bilthoven
drs W. G. J. van Breukelen, Vleuten
M. W. J. de Bruin, Utrecht
mr C. C. M. Collard, Baarn
mevr. M. Dolfin, Utrecht
mevr. J. J. Dolfin-Ruwers, Santpoort
P. Dijkman, Utrecht
mevr. U. van Ee-Verhoef, Utrecht
mevr. J. A. van Garderen-Bogaerts, Utrecht
mevr. L. G. Groen-Asselbergs, Utrecht
mr G. A. W. C. baron van Hemert tot Dingshof, Maarsbergen
R. Heij, Utrecht
T. U. Hoogenraad, Doorn
A. Knijff, Utrecht
mgr dr J. A. de Kok ofm., Utrecht
mevr. N. K. N. McInerney-Goedheer, Dublin, Ierland
R. Swanenberg, Utrecht
A. A. F. van den Tol, Utrecht

maandblad oud-utrecht

55e jaargang - nummer 7/8 - juli/augustus 1982

Redactieadres:

Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:

U. F. Hylkema, Maliebaan 58
Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:

C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt,
tel. (030)-76 06 45, girorekening 575520.

Ledenadministratie:

Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:

G. J. Röhrner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

BOUWEN IN BESCHERMD STADSGEZICHT

Enkele opmerkingen t.b.v. de rondwandeling d.d. 16 oktober 1982

Een nieuw gebouw oprichten in een beschermd stadsgezicht vereist van de architect begrip voor de waarden die een historische stad in zich bergt. Hij dient er voor zorg te dragen dat aan het stadsbeeld geen afbreuk wordt gedaan; integendeel, verlangd mag worden dat de stad door het nieuwe gebouw wordt verfraaid. Er zijn twee middelen, in elkaars verlengde gelegen, die de overheid ten dienste staan om het gewenste doel te bereiken, c.q. om te bevorderen dat het gewenste doel bereikt wordt.

Deze relativering is nodig omdat de belangrijkste voorwaarde om tot een fraai bouwwerk te geraken, bestaat uit het te werk stellen van een vakbekwaam architect en het formuleren van een haalbaar bouwprogramma.

Het bestemmingsplan is één van de middelen om het beschermd stadsgezicht een concrete en uit een oogpunt van rechtszekerheid verantwoorde basis te geven. Hieraan ontleent de architect een aantal randvoorwaarden waarmee het nieuwe gebouw deel wordt van het ensemble. Tot deze randvoorwaarden behoren onder meer de perceelsbreedte, de goothoogte, de kapvorm, de voor- en achtergevel rooilijn, de materiaaltoepassing en de kleurkeuze van het materiaal. In de randvoorwaarden zijn zekere marges ingebouwd om verstarring te voorkomen.

Met behulp van deze voorschriften is het zeer goed mogelijk om ongewenste verschijnselen, zoals bijv. de Neudeflat, te voorkomen.

Indien de ministers van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening een gebied hebben aangewezen als beschermd stadsgezicht (art. 20 Monumentenwet), dan is de gemeente verplicht om binnen 2 jaar een bestemmingsplan te maken dan wel te herzien in overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (art. 37-5 Wet Ruimt. Ord. en art. 8-2 Besluit R.O.).

Deze periode is (te) kort en wordt dan ook in de praktijk niet gehaald.

Zolang er geen bestemmingsplan van kracht is, dienen bouwvergunningen in het gebied ter goedkeuring naar de minister van C.R.M. te worden gestuurd. Indien deze minister niet akkoord is, vraagt hij hiervoor advies aan zijn ambtgenoot van V.R.O. Indien ook deze bezwaren heeft, wordt de vergunning aangehouden tot het bestemmingsplan van kracht is. In de praktijk worden de bouwplannen gestroomlijnd door intensief vooroverleg met bevoegde instanties. Het

welstandstoezicht van de gemeente blijft inmiddels geheel autonoom functioneren. Zodra een bestemmingsplan van kracht is geworden, kan de gemeente een bouwvergunning en aanlegvergunning weer zelf afgeven. De centrale overheid volgt de ontwikkelingen daarna omdat de gemeente verplicht is afschrijven van de verleende vergunningen aan te Monumentenraad te zenden.

Een tweede middel bestaat uit de invloed die een vakbekwame welstandscommissie kan uitoefenen. Deze

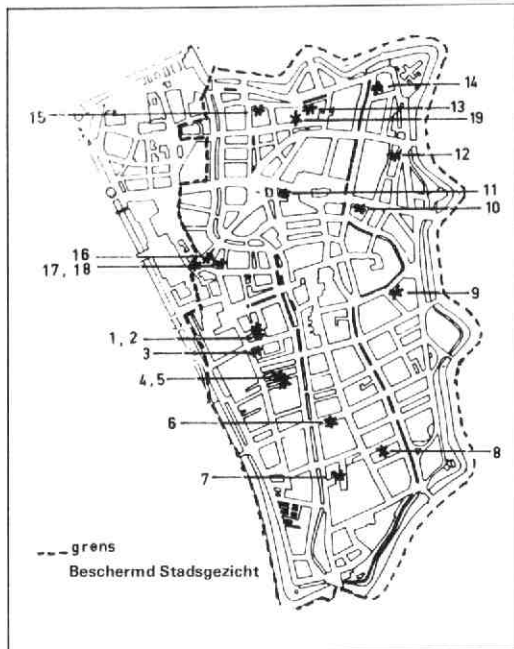

Kromme Nieuwegracht 70.

De bebouwingshoogte, de kapvorm en de schaal zorgen er voor dat het nieuwe gebouw past in de historische omgeving. Baksteen, hardsteen en hout zijn hier op moderne wijze toegepast. De rooilijn, ook die van de Jeruzalemstraat, is zorgvuldig aangehouden.

commissie moet in het bestemmingsplan voldoende aanknopingspunten vinden om ten aanzien van historische aspecten de nodige eisen te kunnen stellen. Het effect van bescherming dat het gedetailleerde bestemmingsplan wenst te bereiken, dient glijdend en zonder obstakels of leemten over te gaan in de nog wat meer in details afdalende zorg van de welstandscommissie. In het bestemmingsplan dient geen overmaat aan esthetische eisen of eisen ten aanzien van de vormtotaal voor te komen, omdat hierdoor de creativiteit van de architect wordt gedood en al snel te kort wordt gedaan aan maatschappelijke, economische en technische ontwikkelingen. De welstandscommissie zal van geval tot geval moeten beoordelen of aan redelijk te stellen eisen is voldaan. De praktijk leert dat geavanceerde vormtotaal en materiaalgebruik zich dikwijls zeer goed in het beschermd stadsgezicht voegt, terwijl anderzijds historiserende oplossingen soms als duf en oninteressant overkomen. Het is dan ook gevaarlijk en onverstandig om hiervoor richtlijnen te formuleren.

Een groot deel van de nieuwbouw die in het beschermd stadsgezicht tot stand is gekomen, bestaat uit woningwetbouw.

Voor Clarenburg 5. Geavanceerde vormtotaal en materiaalgebruik voegen zich dikwijls zeer goed in het beschermd stadsgezicht.

Dit past goed in het „beeld” van de binnenstad, dat altijd gekenmerkt is geweest door een sterk gemiddelde bevolkingssamenstelling. Het tot stand brengen van deze huurwoningen staat echter onder grote financiële druk.

Door het achterblijven van de huren bij de kostprijs van de woningen dreigt al jaren het gat tussen de exploitatielasten van een woning en de huuropbrengsten onaanvaardbaar groot te worden.

Gezien deze omstandigheid streeft de centrale overheid er met kracht naar de kosten van woningbouwprojecten tot het uiterste te drukken.

De bouwwereld beantwoordt dit streven door nieuwe projecten zo groot mogelijk te maken met zoveel mogelijk identieke woningen om hierop begrippen als repetitie, standaardisering, mechanisatie, rationalisatie, prefabricage, optimalisering enz. in toepassing te brengen. Het is zonder meer duidelijk dat deze methoden slechts zeer beperkt toepasbaar zijn op de kleine bouwterreinen die in de binnenstad beschikbaar zijn. Recentere berekeningen hebben aangetoond dat de bouwkosten van een project in de binnenstad variërend van 20-35% hoger liggen dan vergelijkbare objecten in een buitenwijk. Hoewel voor de excessieve bouwkosten wel zekere vergoedingen worden verstrekt, staat de prijsvorming van deze kleine invulprojecten toch onder sterk verhoogde druk. Dat dit zijn neerslag ondervindt met name op de esthetische kwaliteit van de objecten, hoeft dan ook niemand te verbazen.

Wat in het voorgaande over de kosten is gezegd heeft uitsluitend betrekking op het object zelf. De macro-economische factoren zijn buiten de berekening ge-

Adres	Soort bebouwing	Architect
1. Strosteeg 35 t/m 43 2. Vissersplein 101 t/m 129 en Visserssteeg 3. Teugelhof 4. Zwaansteeg 13 t/m 43 Jacobs- gasthuissteeg 5 t/m 21 5. Zwaansteeg 9 6. Korte Smeestraat 9 t/m 11 7. Vrouwjutenhof 11 t/m 53 8. Groenestraat 201 t/m 251	W.W.-kleine eenheden* W.W.-diverse woningen W.W.-kleine eenheden W.W.-diverse woningen Eengezinswoning W.W.-kleine eenheden W.W.-diverse woningen Personeelshuisvesting Wilhelmina K.Z. Kantoor + woning Woningen, kleine eenheden Winkels + woningen Studentenhuis W.W.-diverse woningen Kantoor W.W.-woningen Winkel Winkel Groot winkelbedrijf W.W.-kleine eenheden	Ter Stege Groenewegen Oosting en Beunderman Geoproject - Van Diest v. d. Rijt Steeds - Jansen Temminck Groll en Van Vliet Mertens en Vuyk Salvatore Buitenrust Hettema Oosting en Beunderman Reitsma, Van Rossum Dienst B. en W. - Schlüper Verlaan en Bouwstra Dienst B. en W. - Boas Oosting en Beunderman Oosting en Beunderman Vlaming Dienst B. en W. - Boas
* W.W.: woningwetbouw Kleine eenheden: woningen t.b.v. alleenstaanden en twee-persoonshuishoudens		

bleven. Toch behoort dit bij een verstandig bestuur een rol mee te spelen. Het bouwen in een reeds bestaand stadsdeel is, gezien de reeds aanwezige infrastructuur, de openbare en maatschappelijke voorzieningen, macro-economisch gezien een voordelige zaak. Tegen deze achtergrond gezien zouden nieuw te bouwen woningen in feite wat duurder mogen zijn dan woningen in een nieuw aan te leggen woonwijk. Hier komt nog bij dat nieuwbouw in het beschermd stadsgezicht wat het uiterlijk aanzien betreft, niet beneden het niveau van zijn omgeving moet zakken omdat van een dergelijk bouwsel in korte tijd een negatieve werking uitgaat die zowel voor het gebouw als voor de straat waarin deze is gelegen, onvoordelig is. Een gevoel van afkeer bevordert een te snelle doorstroming met alle gevolgen vanden zoals zwakke so-

ciale structuren, een tekort aan onderlinge controle, verpaupering, verwaarlozing enz.

Het beoordelen van woningwetbouw dient mede tegen deze achtergronden te geschieden.

Op bijgaand kaartje zijn de nieuwbouwprojecten aangegeven die tot stand zijn gekomen na c.q. rond het van kracht worden van het beschermd stadsgezicht. Buiten beschouwing zijn gebleven de projecten die het karakter hebben van een verbouwing hoewel ze door aard en omvang de nieuwbouw dicht benaderen, zoals bijv. de Hema-zijde - Oudegracht en het kantoor van de A.B.N. aan de Neude.

*Ir. H. Dam
stadsarchitect*

NIEUWE LEDEN

mevr. A. M. Abelman, Utrecht
S. van den Akker, Bergen NH
J. D. Barendsen, Utrecht
A. H. Evertse, Utrecht

N. Franssens, Utrecht
C. Grasmayer, Utrecht
M. J. de Kriek, Utrecht
mevr. E. van Uhm-Visser, Utrecht

Universitätsbibliothek Münster, Duitsland
J. J. Vannisselrooy, Utrecht
H. van Vliet, Oud-Zuilen
R. J. Wols, Utrecht

DE MILITAIRE WERKEN AAN DE KROMME RIJN

Velen zullen er niet zijn, die uit belangstelling of om andere redenen de Kromme Rijn eens in zijn geheel hebben gevolgd. En toch verdient dit kronkelende rivierdeel in menig opzicht wat meer dan oppervlakkige aandacht.

Militair gesproken, om een voorbeeld te noemen, is deze stroom, zij het jaren geleden, een schakel geweest in onze landsverdediging. Geschreven is er over dit onderwerp praktisch niet. Wel verscheen in 1974 een studie in boekvorm, die aangeduid werd als „Verslag van het Kromme-Rijn project 1970-1974”, welke het bewuste landschap in „ekologische visie” uiteenzette, maar daarin is veel geleerdheid opgedist zonder dat er over de geschiedenis van het water, laat staan over zijn militair verleden, dat bestond uit talrijke verbredingen, uitdiepingen, afschuttings-mogelijkheden met schotbalken, verleggingen en opdeling in vakken, ook maar iets naar voren wordt gebracht.

Daarom mag de vraag hier opgeworpen worden wat er in dit opzicht in de tweede helft der 19de eeuw voorgevallen is met de „vermaarde middenkil des Rijns” 1). Want men moet bedenken, dat in de tijd toen de geograaf Van der Aa schreef, en zelfs al veel eerder, de toestand zo was, dat de stroom, die door een sluis daar in de bandijk op peil werd gehouden tussen kasteel en stad Wijk bij Duurstede „naauwelijks voor kleine platbodemde schepen bevaarbaar” was.

Reeds in de eerste jaren van het Koninkrijk der Nederlanden waren de militaire autoriteiten zich er terdege bewust van geworden, dat in de Nieuwe Hollandse Waterlinie het vak ten oosten en vooral ten zuid-oosten der stad Utrecht, dus dat tegenover de hoge landerijen der Houtense vlakte, voor een naderende vijand vrijwel open lag. Weliswaar zijn in die hoek pogingen ondernomen eerst door aanleg van het Fort Vossegat met de reeks Lunetten I, II, III en IV om een afgrenzing ter plaatse te bewerkstelligen, maar de bedoelde werken bezaten het ernstige nadeel, dat hun voorterrein niet of nauwelijks een mogelijkheid tot in- en uittreden toeliet 2).

Naar mate nu de 19de eeuw vorderde, bleef bij onze Generale Staf de gedachte de overhand houden, dat dit vak vóór Utrecht onvoldoende verzekerd gebleven was. Vrees bestond dat het land wel eens onvrijwillig kon worden betrokken in de gevolgen van een dreiging, voortgekomen uit de geschillen tussen Frankrijk en Pruisen. Om dan ook op deze gevaarlijke plek afdoende veilig te zijn werd besloten om verder in het voorterrein een tweetal grotendeels gelijke forten aan te leggen van een zo kapitale omvang, dat zij hun weerga nergens in Nederland zouden hebben. Dat

werden toen „Rijnnauwen” en „Bij Vechten”, die alle twee in het tijdvak 1867-1869 werden voltooid.

De Kromme Rijn slingert zich om en tussen deze omvangrijke werken door en wat kon nu door de dienst der Genie beter ondernomen worden dan hier een toevoer van water te voorzien: het erkende probate middel van ons nationale stelsel van verdediging. Het is dan ook om deze reden, dat men ter completering van de te verwachten bijstand in de defensie uit die twee forten besloot om gebruik te maken van bewuste rivier. Gemakkelijk zou dat niet gaan, getuige de eerder al gesignaleerde aanwezigheid van haar ondiepten, waarbij tevens een vrij groot verval in aanmerking genomen diende te worden. Voorts zou ook een kanaal gewenst zijn ter verzekering der toevoer van het water uit de Neder-Rijn.

De ene na de andere eis kon ingewilligd worden en de militaire autoriteiten hadden het in zoverre gemakkelijk want het letterlijk aan de Code Civil (art. 538) ontleende voorschrift van artikel 577 van ons Burgerlijk Wetboek, bepalende, dat aan de Staat toebehoorden „... de bevaarbare en vlotbare stroomen en rivieren met hunne oevers...” liet toe dit recht ter plaatse grotendeels naar eigen inzicht te hanteren. Hetgeen dan ook is geschied.

Reeds ten tijde van het begin van de aanleg van de forten Rijnnauwen en Bij Vechten ving men de kanalisatie van de Kromme Rijn aan, door het verdelen van

Afbeelding naar een wrijfsel van het bovenvlak van de limietpaal 0. 321 staande op de w.-oever van de Kromme Rijn ten n. van de brug bij het kasteel Beverweerd.

de stroom in vakken, het plaatsnemen van sluizen, verbeteren van bruggen, het gereed maken van schotbalkkeringen met inhang-apparatuur, loodsen ter bewaring, enz. Eerder waren er al plannen ontwikkeld waarbij men zich vanwege de Genie geconcentreerd had op de toegang van de Kromme- uit de Neder Rijn, ten oosten van de stad Wijk bij Duurstede. Zo was er reeds in 1856 een project ontworpen door de 1e luitenant - Ingenieur W. van Doorninck om daar in de bandijk een *duikersluis* te leggen 3).

In 1867 werden de water-aanvoer plannen effectief. Er kon toen meteen een aanvang gemaakt worden met de verruiming van het rivierbed tussen Wijk bij Duurstede en Cothen en twee jaar daarna werd het vak tussen Cothen en Odijk in uitvoering genomen. Men beperkte zich volstrekt niet tot de stroom alléén, want b.v. als onderdeel van het hier aangehaalde eerste gedeelte kwam een inundatie-kanaal tot stand onder Wijk bij Duurstede. Hier werd ook een schutsluis met belendende overlaat geconstrueerd, gepaard gaande met een verlegging van de stroom en de bouw van een drietal bruggen te weten in de Over-Langbroekerweg, de Wijkerweg en bij de „hoeve Rijnstein“ te Cothen. In de bovengenoemde 2e afdeling van de werken werden ten zuiden van de brug in de grindweg langs de Cothor Grift de voorbereidingen getroffen voor de bouw van een schutsluis, een wachterswoning en voor de aanleg van een bergplaats voor 9400 kubieke „ellen“ (meters) zand. De Kromme Rijn zelf verkreeg daar een verlegde en verbrede bedding.

Onder Hardenbroek kwamen nog in 1869 alweer nieuwe verwijdingen van de stroom tot stand en daar reserveerde men voor eventualiteiten een stuk land met trapezium-vormig grondplan ter berging van liefst 42.000 el³ zand-voorraad. Wijzigingen van omvang vonden bovendien nog plaats onder de gemeente Werkhoven nabij de „Beverwaardsche brug“ en bij Scherpenburg (voorbij de toegangsbrug) waar de loop van de rivier dicht bij haar aansluiting op de Langbroeksche Wetering verlegd werd, evenwijdig met het gedeelte Rijsenburgse Laan nabij de Zwarte brug 4). Hoe het beloop van de Kromme Rijn, eerder dan de talrijke wijzigingen geëist door het Ministerie van Oorlog, geweest was valt tegenwoordig alleen nog maar uit te maken aan de hand van onze oorspronkelijke kadastrale plans. Intussen is het wel zo, dat de dienst der Genie na voltooiing van de hier uitgevoerde werken zich beijverd heeft om na exacte metingen te hebben uitgevoerd, met behulp van zogenaamde *li-mietpalen* uit natuursteen langs de oevers geplaatst, alle Rijks militaire gronden in hun hoeken precies heeft uitgebakend. Het aantal van die palen liep bij deze onderneming in de honderden(!). Ofschoon er na verloop van tijd tal van exemplaren verloren geraakt zijn hetzij door toevallige verwijdering bij uitvoering van publieke of particuliere werken, hetzij ook door diefstal, kan men tegenwoordig nog een grote hoeveelheid van dergelijke voorwerpen in het terrein terug vinden. Zij zijn gemakkelijk kenbaar aan de letter O (van „Oorlog“) met bijbehorend nummer, geplaatst

telkens zowel op het boven- als op een (afgewend) zijvlak.

Nog enkele herinneringen aan de omvangrijke werken langs de Kromme Rijn heeft het landschap behouden. In de inundatie-sluist te Cothen b.v. vindt men een gedenkplaat met het opschrift: *De eerste steen/gelegd/door den 2e luitenant/ingenieur/P. G. van Schermbeek* 5). Bij „De Lee“ ten zuiden van het kasteel Beverweert onder Werkhoven heeft de oostelijke oever van de schutsluis een soortgelijk gedenkteken, waarop: *De eerste steen/gelegd door/Louis Gérard/Schuurman/oud 5 jaar* 6) terwijl aan de tegenovergelegen sluiswand het jaartal „1870“ geplaatst is in een omlijsting. Daar staat ook nog de oorspronkelijke wachterswoning met twee aardige smalle bruggetjes - alles uit dezelfde tijd. In het brugje over de Cothor Grift herinnert tenslotte een peilsteen met het jaartal 1880 en de aanduiding 3.164 NAP aan enkele in later tijd voortgezette militaire werkzaamheden.

In 1875 is er nog eens een schotbalken-kering tegen de brug in de Singelweg te Wijk bij Duurstede geplaatst en na verloop van 5 jaar achtereenvolgende om voorzieningen aan de inundatie-sluist aldaar te treffen, terwijl in 1885 verder gezorgd is voor het op diepte brengen van het aanvoer-kanaal uit de Neder Rijn tot aan de sluis. Maar toen was het ook onherroepelijk afgelopen met aanvullende werken in het betrokken gebied. Veel van hetgeen in de vorige eeuw tot stand gebracht werd is sedert alweer verdwenen, zodat wat eens een omvangrijke onderneming geweest is, nu tot volmaakt verleden tijd kon worden.

Alkmaar

J. Belonje

Noten:

1. A. J. van der Aa „Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden“ IX, Gorinchem 1847, blz. 489 geheel in navolging van de „Tegenwoordige Staat Utrecht“ I, Amsterdam 1758, blz. 7/8.
2. Gedrukte kaart van M. H. J. Plantenga en M. van Meurs: „De Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling in de Geldersche Vallei“, schaal 1 : 100.000 Koninklijke Militaire Academie, Breda, herzien in 1903.
3. Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, Archief van Oorlog, Genie „Memorien“ I, blz. 796 litt. H. no. 150 (ontwerp A).
4. Ontleend aan de diverse betrekkelijke contracten van het Ministerie van Oorlog, Archief van Oorlog, Genie a.v. deel II.
5. Pieter Gerard v. Schermbeek werd bij de Genie 2e luitenant 1 september 1867; 1e luitenant 11 december 1871; kapitein 7 augustus 1877, waarna eervol ontslag volgde (in dato).
6. Hij was het zoonnet van Johan Abraham Schuurman, die 30 juni 1856 2e luitenant der Genie was geworden, 16 juli 1858 1e luitenant, 8 mei 1866 kapitein; 16 juni 1875 majoor; 26 september 1878 lt.-kolonel der Mineurs en Sappeur en vervolgens Directeur der Publieke Werken te Amsterdam; zie (met portret) „Nederland's Patriciaat“ IV, 1913, blz. 359.

BOEKENSCHOUW DOM 600

Het eeuwfeest van de Domtoren heeft, nu het vuurwerk is afgestoken en de dertien luiklokken voorlopig - hopelijk maar voor kort - weer zwijgen, een meer duurzame oogst opgeleverd in de vorm van een aantal gelegenheidspublicaties. Sommige ervan hebben rechtstreeks betrekking op de Dom, andere hebben er een min of meer verwijderde relatie mee. In die rangorde van enge of lossere betrokkenheid volgt hier een overzicht van een reeks uitgaven, waarvan hieronder, in volgorde van bespreking, de bibliografische gegevens zijn genoteerd.

Het meest dichtbij, want *in* de Domtoren, is de expositie die is ingericht in de „Egmondkapel”. Een aantal gemeentelijke instellingen: Archief, Centraal Museum, Fotodienst, ROVU en afd. Voorlichting, heeft daar een semi-permanente tentoonstelling opgezet over de bouwgeschiedenis van de Domtoren. Ik herinner me nog levendig hoe ik als twaalfjarige voor het eerst de tocht naar boven maakte en in de Egmondkapel wat afgedankte spullen aantrof - het originele torenkruis was er ook al bij - die daar lukraak stonden opgesteld. Aan die situatie is nu een eind gekomen en het boekje **Domtoren 600 jaar**, bedoeld als catalogus maar ook los van de expositie vlot te lezen, begeleidt dat project uitstekend. Zij het dat de tekeningetjes hier en daar wel erg petieterig zijn uitgevallen. Zo heb ik grote moeite om de plattegrond van de klokkezolder te kunnen lezen (26), en ook de verhelderende reconstructie van de romaanse Dom (11) had meer plaats moeten krijgen. Achterin is een beknopte literatuuropgave te vinden. De lay-out van het boekje is erg attractief. Er is een dubbele, uitklapbare omslag, die in zijn geheel de vier zijden van de Domtoren-maquette van Engelbrecht en Terlingen laat zien. Het boekje hoeft dus niet spoorloos in de boekenkast te verdwijnen, maar kan overal decoratief worden opgesteld. Uitgeverij Westers heeft het voor een bescheiden bedrag op de markt weten te brengen.

Nog een andere tentoonstelling trok gedurende de feestweken de belangstelling. Die was te zien in de Janskerk en heette **De Dom omlaag**, een titel die een vondst is. Daar viel in beknopte maar overzichtelijke vorm van alles over de toren te leren. Wie zich de brochure heeft aangeschaft die onder dezelfde titel daar te krijgen was, heeft daarmee een souvenir van blijvende waarde in huis. De tekst van het boekje is van Jos de Meyere en Casper Staal, voor de vormgeving van de tentoonstelling en de lay-out van de brochure tekende Gijs den Ouden. De laatste verdient een extra pluim, want de omslag en ook de 12 pagina's van het boekje zien er zo aantrekkelijk uit, dat je het vanzelf oppakt en niet rust voor je er doorheen bent. Ook voor kinderen vanaf een jaar of tien is het vlot te lezen zonder dat het ook maar ergens kinderachtig wordt. De Vereniging Dom 600 heeft met dit project eer inge-

legd en de werkgroep die deze expositie inrichtte mag op een geslaagde samenwerking terugzien. Dit is populariseren zoals het moet: helder en verantwoord.

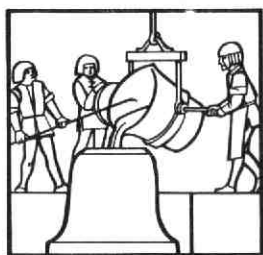
De meest substantiële bijdrage in de feestuitgaven neemt gemeente-archivaris Struick voor zijn rekening. Hij heeft met zijn *De Utrechtse Domtoren*, bij Het Spectrum uitgegeven, een soort *Domtoren door de eeuwen heen* geproduceerd. Hij begint bij de periode van de bouw (1321-1382), behandelt de toren in de Middeleeuwen en wijdt dan een hoofdstukje aan de 16de eeuw. De 17de eeuw geeft hij als karakteristiek: muziek voor de toren, de 18de eeuw typeert hij als een periode van stilstand, en in de 19de eeuw krijgt de toren na het opheffen van het Domkapittel nieuwe heren. We leren dat de Egmondkapel beter Kostenwoning mag heten, en waarvoor de Michaelskapel diende. Er wordt door de schrijver, die zich ter verlevendiging vaak rechtstreeks tot zijn lezers richt, allerlei interessants verteld over de rol van de Domtoren in het leven van de stad. De aardigste passages vond ik die van bezoekers uit het buitenland, die met de overdrijvingen van jongens op een schoolreisje naar huis schreven over de hoogte van de toren en het uitzicht waarvan te genieten viel. Uitputtend is het boekje niet, dat kan ook niet in zo'n klein bestek, maar een aardige bloemlezing met trefzeker gekozen illustraties en in een vlotte stijl geschreven geeft het zeker. De enige vraagtekens die ik heb betreffen het hoofdstuk *Tegen de toren van Utrecht*. Daarin noemt de auteur Geert Grote „een op hol geslagen radicaal” die argumenten gebruikte „die nergens op sloegen”, en dat nog wel „in brallende bewoordingen”. Is dit de grondlegger van die stille en teruggetrokken Moderne Devotie, wier aanhangers de uitvindsters zijn van het Nederlandse woord *ingetogenheid* en die het liefst *met hun boekse in een hoekske* zaten? Struicks terminologie wordt des te dubieuzer wanneer men bedenkt dat het inbrengen van bezwaren tegen luxe in de bouw van kerken een eerbiedwaardige traditie heeft die tot in de oud-christelijke tijd teruggaat, zoals door Arie Wilschut in het Dom-600 nr. van ons Maandblad (juni 1982) is aangetoond. Ik zou trouwens ook aarzelen om de Moderne Devotie „een *volkse* vroomheid” te noemen (30). Als dat waar was zouden de reformatoren niet zo veel te reformeren hebben gevonden. Bepaald een schrikfeest bezorgde mij de bestudering van drie gezichten op de stad vanuit het Westen: resp. in 1300, 1400 en 1980 (34-35).

Op het laatste plaatje is de Dom opgenomen in een soort Manhattanpanorama waarin hij vrijwel verloren gaat. Iedereen die vroeger met de trein Utrecht binnenreed had onmiddellijk de toren in het vizier en hij wist: ik ben thuis. Nu moet hij zoeken tussen de massa's van de betonbazen.

Veel van wat in dit boekje staat is terug te vinden in

de gestencilde documentatie die de gemeente-archivaris uitreikte onder de titel *Waartoe is de Domtoren gebouwd en hoe is dit bouwwerk gebruikt?*

Bezoekers van het boeiende en vreedzame gesprek tussen Struick en Haakma Wagenaar op de gedenkwaardige avond van vrijdag 25 juni 1982 kregen het in de senaatszaal van het Universiteitsgebouw in de handen gestopt. Het geeft in een tiental getypte pagina's op overzichtelijke wijze een reeks goed onderbouwde argumenten, die samen de visie van Struick en zijn medestanders in het daar gevoerde debat weergeven.

Op de dag dat de nieuwe luik klokken officieel aan de Utrechtse burgerij werden overgedragen - zaterdag 26 juni 1982 - werd ook het boekje **Hoor ik de Dom? De bewogen geschiedenis van dertien luik klokken uit de Utrechtse Dom** gepresenteerd. Stijn Verbeek verzorgde de tekst. Het gaat voornamelijk over de zeven nieuwe klokken van de Dom - ze staan er allemaal in, mét de emblemen van de schenkers - maar ook over klokken in het algemeen in het hoofdstuk: *De geboorte van een klok*. Achterin staat een weergave van de plaquette in de Egmondkapel/kosterswoning die op 26 juni werd onthuld. Er staan aardige plaatjes in dit boek, de omslag ziet er leuk uit, maar de tekst is aan de oppervlakkige kant, met veel stijlbloempjes („Klokken zijn van alle eeuwen”) maar weinig nieuws. Ik mis een verantwoording van de vertaalde opschriften (door wie gemaakt? wanneer?) en het zou zelfs kunnen gebeuren dat een lezer die niet beter weet, gaat denken dat ze in het Nederlands gesteld zijn. De schrijver laat en passant Adriaan Florisz. Boeyens aan de Springweg geboren worden (13), een bewering die hij met het bekijken van de gevelsteen in het pand Oudegracht 265 op zijn onjuistheid kan controleren. Nog vóór de feesten losbraken verscheen op 1 mei bij *Stichting De Mare* het boekje **Torenomgang**. De Mare stelt zich ten doel het literaire en culturele leven in Utrecht „een beetje op te pepen”, en komt met haar eerste publicatie een reeks verhalen, gedichten en tekeningen aanbieden met als centraal thema: de Utrechtse Dom. Er figureren bekende auteurs in als Leo Vroman - met het prachtige gedicht *De Dom vanuit Brooklyn* -, Karel Eykman en Wouter Kotte. De illustraties van Leo Musch, in een soort pointillistische stijl, spreken mij zeer aan. Bij de verhalen vroeg ik me soms af waar de schrijvers heen wilden, maar dat is er misschien wel de bedoeling van. Hoewel, als iemand het op één pagina (56) heeft over *het* Neude en de

kloostertuin waar hij de pandhof van de Dom bedoelt, dan ben ik in één klap alle ontvankelijkheid voor welke aangrijpende liefdesgeschiedenis dan ook kwijt.

De Mare (Leeuwerikstraat 9, 3514 CP Utrecht) wil zich in de nabije toekomst moeite gaan getroosten om Utrechtse auteurs voor het voetlicht te brengen, en tevens aandacht schenken aan literatuur en cultuur van buitenlanders - Turken, Marokkanen en Surinamers - in onze stad. De toekomst zal leren of de initiatiefnemers niet te veel hooi op hun vork hebben gestoken met deze doelstelling.

Deze sympathieke bundel ter ere van „die oude knar van een Domtoren” (32) is in elk geval een veelbelovende start.

De Michaëlskapel had gedurende de beide feestweken in juni de functie van theaterruimte. Opgevoerd werd een spel van Georgius Macropedius (1486-1558), gedurende een kwart eeuw rector van de Utrechtse Hieronymusschool, en wel zijn meest bekende spel: **Hekastus** (Grieks: hekastos = iedereen). Het is hier de naam van een rijke bonvivand die de aanzegging krijgt dat hij moet sterven, wat hem letterlijk voor de laatste vragen van het leven plaatst. Het is dezelfde thematiek als die van *Elckerlyc*, maar met meer realisme ten tonele gevoerd.

In Hekastus komen nog maar twee allegorische figuren voor, te weten *Deugd* en *Geloof*. Zij zijn het die hem tenslotte redden. Want Hekastus heeft rijk geleefd, maar om rijk te sterven is iets anders nodig. Het stuk draagt duidelijk de sporen van de theologische disputen van de 16de eeuw („sola fide”) en is door en door bijbels. Hier is een geleerde humanist aan het woord, wiens boodschap door de priester Hieronymus - de kerkvader die een model van geleerdheid was - wordt verwoord waar hij zegt: „Verander niet van buiten, maar van binnen”! In de Utrechtse uitvoering van het stuk lag het accent te veel op de vrolijkheid en het spektakel. Wie de ernst en het gehalte van dit stuk nog eens wil proeven, neme de tekst ter hand die dankzij de VVV is uitgegeven. De levendige en tekstgetrouwe vertaling is van de hand van drs. F. C. van de Bilt. D. Meyer plaatst schrijver en stuk in hun tijd in een voortreffelijke, korte, inleiding, terwijl L. P. Grijp de rol van de muziek bij Hekastus bespreekt.

Vóór de dertien Domklokken te horen waren werden ze een kwartier lang verwelkomd door hun zusters in de overige Utrechtse torens. Daarom is het een goede gedachte geweest juist dit jaar een inventarisatie samen te stellen van alle klokken die de stad rijk is. Dat blijken er maar liefst 115 te zijn. **In Klokken van de stad Utrecht** geven de samenstellers, twee leden van het Klokkenluidersgilde, het gebouw en het adres waar de klok te vinden is, de naam van de klok en de opschriften met de vertaling, de onderdoorsnede, het gietjaar en de gieter en soms nog andere gegevens. Een heel waardevolle registratie van gegevens die nog nergens anders te vinden waren.

Toch heb ik wel wat vraagtekens. Sommige latijnse opschriften kunnen niet exact zijn weergegeven, tenzij de opschriften zelf fout zijn aangebracht. Enkele voor-

beelden die ik daarvan meen aangetroffen te hebben. Op p. 8 bovenaan moet op klok 3, de *Elisabeth* van de H. Hartkerk, wel staan „auribus insonuerit” i.p.v. „aribus insonnerit”. De op dezelfde pagina afgedrukte tekst op de *Maria* in de St. Jan de Doper heeft een afkorting S.A.; dat kan natuurlijk nooit *Sancta Anno* betekenen, al zou ik ook niet weten wat dan wél. Is op p. 9 bij het latijnse opschrift van de *Willibrordusklok* van de Catharinakerk niet de werkwoordsvorm van de ablativus absolutus - constructie weggevallen: „celebrato” b.v.?

Voor de klok van de Lukaskerk aan de Bernadottelaan moest de lezer *Simon Snorkel*, de hoogwerker van de brandweer, bestijgen. Zou de nervositeit hem hier parten hebben gespeeld? Er moet nl. „vocasset” staan en „evangelizare” i.p.v. „voccasset” en „evangelizare”. Staat er op de klok van de Oranjekerk echt *omnes terra* i.p.v. *omnis terra*? (p. 16). Op p. 18 moet het eerste woord op de *Ghertrud* wel *laudo* zijn, en niet *laudum*, en op p. 21 staat een deel van het opschrift op de klok van de Pieterskerk: *Dominus rerum*, vertaald als: *De Heer is met u*. Of staat er wellicht: *Dominus tecum*?

De twee vertalers van de opschriften hebben zich nauwgezet aan de tekst gehouden en daarmee solide hulp geboden.

Gedurende de Tweede Wereldoorlog hebben de Duitse bezetters 53 klokken geroofd, waarvan er tenslotte acht zijn teruggekeerd. Aan deze gevorderde luiklokken zal in een volgend deeltje aandacht worden geschonken. Daarom staat er *deel I* op de omslag van dit boekje. De indeling munt uit door overzichtelijkheid en achterin staat een alfabetische lijst van gebouwen. We zien met nieuwsgierigheid uit naar het vervolg.

Tom H. M. van Schaik

Ergens beginnen de klokken hun lied

Zes auteurs schreven zeven artikelen, ieder over een ander aspect van de Domtoren, het carillon of zijn luiklokken. Het boek begint met een bijdrage van de architect Th. Haakma Wagenaar, die zijn „De toren en zijn klokken” geheel illustreerde met eigen tekeningen. Naast de bouwkundige die men van een architect verwacht, zitten er echter ook tekeningen bij, o.a. die van de bouw van de toren op pag. 14, die omdat ze vrij werk zijn, een sterk evocatieve kracht bezitten. Van die tekeningen heb ik genoten en geniet ik telkens weer. Ze zijn een pluimpje waard en ik noem ze hier met graagte. Haakma Wagenaar behandelt de ontwikkeling van de toren in het algemeen en de functie van een toren voor het totaal van een kerkgebouw en voor hen die naar het geluid uit de toren luisteren. Deze gegevens worden vanuit het algemene naar het bijzondere toegepast op de Domtoren, die daardoor enerzijds zich schaart in de rij van andere torens, anderzijds iets unieks krijgt. Uiteraard komt in zijn bijdrage de vestingbouwthese van het onderste vierkant aan de orde. Maar wie zou dat anders verwacht hebben?

Chris Bos behandelt in zijn bijdrage de recente histo-

rie van het carillon. De muziektheorie over het carillon is materiaal voor specialisten, maar wat hij meedeelt over het versteekboek is heel interessant. Ook geeft Bos de randschriften van alle klokken (weer) en een vertaling ervan. Maar ook hij rept met geen woord over het mogelijk auteurschap van de randschriften van de luiklokken. Spijtig. Tot op heden is bij mijn weten nog niemand verder gekomen dan het goed of fout transcriberen en publiceren van de randschriften. De verzen, want elke klok is voorzien van een randschrift in een andere latijnse versmaat, kunnen niet door de eerste de beste rijmelaar gemaakt zijn, iets wat vaak beweerd wordt als in algemene zin gesproken wordt over de randschriften die klokken sieren. Het Domkapittel moet in 1505 voor de randschriften van de (dertien) luiklokken een eerste klas dichter hebben aangetrokken, waarschijnlijk uit Utrecht zelf, die zijn latijnse poetica op zijn duimpje kende en die midden in het humanisme en de renaissance staat. Figuren op de klokken niet klassieke toponiemen als de Tartarus, de Styx en de Acheron? Wie noemt de maagd Maria „koningin van het donderend hemelgewelf”? In de omgeving van Macropedius dunkt mij dat de auteur gevonden moet worden.

Ook van de carillonklokken vernemen we alle randschriften. Maar waarom niet aangegeven waar ze vandaan komen? Het is een gemiste kans dat de randschriften in dit artikel, of juist in dit klokkenboek, niet diepgaander zijn behandeld dan sinds 1929 al usance is.

Andre Lehr gaat na een filosofische inleiding in op de luchtverontreiniging waarvan de klokken zoveel te lijden hebben. Ze dalen erdoor in toon en beginnen dof te klinken. Om het carillon weer een fraai geluid te laten voortbrengen, moet er herstemd worden. Wat daarover geruzied moet zijn met en zonder monumentenethiek, laat deze bijdrage goed zien.

Het tweede artikel van Andre Lehr handelt over de klanken van de carillonklokken. Ik heb het artikel nauwgezet trachten te lezen maar ben tot de conclusie gekomen dat dit stuk voor de specialist op klokkenterrein geschreven is.

De uiteenzetting van Jaap van der Ende handelt over het carillon als te bespelen instrument. Niet alleen de klokken bepalen de kwaliteit van een beiaard; het instrument is meer dan de som van de onderdelen. Volgens geeft dit artikel het protocol van de restauratie van de beiaard en de discussie over allerlei mogelijkheden daarbij. Het is ongemeen belangrijk voor allen die in dit onderwerp geïnteresseerd zijn, dat deze gegevens in druk zijn verschenen. Dat geldt voor het heden, maar nog meer voor de toekomst.

Van de bijdrage van C. A. Baart de la Faille mag hetzelfde worden gezegd. De auteur geeft, ook met tekeningen, aan wat er onder zijn leiding gebeurd is in de lantaarn van de toren toen het carillon en de klokkenstoel tijdens de jaren 1973-1975 gerestaureerd zijn. Hekensluiser is Jan Jaap Haspels die spreekt over het uurwerk van de toren. Het uurwerk van de Dom

krijgt zijn plaats in de geschiedenis van het torenuurwerk.

Tenslotte wil ik nog twee opmerkingen maken over dit boek. Ten eerste de noten: de sterretjes, soms zelfs zeven achter elkaar, worden door de vormgever misschien esthetisch gevonden. In de praktijk is het een onmogelijk systeem dat mij doet denken aan iemand die een fiets met achthoekige wielen construeert en dan meent dat deze fiets beter rijdt dan een met gewone wielen.

Vervolgens levert de kolom voor de noten aanzienlijk ruimteverlies op.

Dat brengt mij op het tweede punt: dit boek is te duur voor het gebodene. Er is, zeker in dit Dom-jaar, grote interesse in alles wat de toren aangaat. Met deze prijs zal een groot deel van de oplage onverkocht blijven en te zijner tijd in een uitverkoop belanden. Het gaat mijn pet te boven, waarom niet voor een goedkopere productiewijze gekozen is. Dan hadden aanzienlijk meer geïnteresseerden dit boek willen en kunnen voegen in hun boekenrij over de Utrechtse Dom. En overwegend welk noodlot inmiddels de uitgeverij Bruna getroffen heeft, kan ik alleen het hoofd schudden.

Casper Staal

Besproken werden achtereenvolgens:

Domtoren 600 jaar. Behorend bij de gelijknamige tentoonstelling in de Egmondkerk. Utrecht, Westers, 1982. 32 p., met ills. ISBN 90.6107.0597 prijs: f 3,-.

De Dom omlaag. Brochure bij de gelijknamige tentoonstelling in de Janskerk. Tekst: Jos de Meyere en Casper Staal. Vormgeving: Gijs den Ouden. Utrecht, 1982. 12 p., met ills. f 2,50. (Verkrijgbaar in de Janskerk en in het Catharijneconvent.)

J. E. A. L. Struick, *De Utrechtse Domtoren.* Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1982, 92 p., met ills. ISBN 90.274.4476-5 prijs: f 22,50.

Stijn Verbeeck, *Hoor ik de Dom? De bewogen geschiedenis van dertien luiklokken uit de Utrechtse Domtoren. Opgetekend bij het zeshonderdjarig bestaan van de Domtoren op 26 juni 1982.* Utrecht, Impress b.v., 1982. 38 p., met ills. ISBN 90.6402.004.3 prijs: f 14,50.

Torenomgang. Verhalen, gedichten en tekeningen rondom de Dom. Utrecht, Stichting De Mare, 1982. 71 p., met ills. ISBN 90.70612.01.1 prijs: f 14,50.

Georgius Macropedius, *Hecastus. Een vrolijk spektakel over de dood.* Vertaling: Drs. F. C. van de Bilt. Programmaboekje van de toneeluitvoering in de Michaelskerk in juni 1982. 64 p., met ills. (Uitgave van de VVV Utrecht, niet meer verkrijgbaar.)

Klokken van stad Utrecht. Deel I Luiklokkenbestand van het Domjaar 1982. Naar gegevens verzameld

door Johan van den Hurk en Frank Rung. Utrecht, 1982. 28 p., met ills., offset. Te bevragen bij het secretariaat Utrechts Klokkenluidersgilde, Lange Lauwerstraat 77, Utrecht. Ook in de boekhandel. Prijs: f 4,50.

C. A. Baart de la Faille, T. Chr. Bos, J. van der Ende, e.a. *Ergens beginnen de klokken hun lied. Zeven opstellen over de historie en de restauratie van de Utrechtse Domtoren, zijn carillon en zijn luiklokken.* Utrecht, 1981. 176 pag. geïll. ISBN 90.229.5305.X. Prijs: f 79,50.

BERICHT VAN DE PROPAGANDACOMMISSIE (1)

In het Maandblad van mei 1982 was het vouwblad van de fotowedstrijd van Oud-Utrecht opgenomen en werd tevens aangekondigd dat de vereniging met een kraam op de Stadhuisbrug vertegenwoordigd zou worden op enkele zaterdagmiddagen in de maand juni. Over

(vervolg op pag. 188)

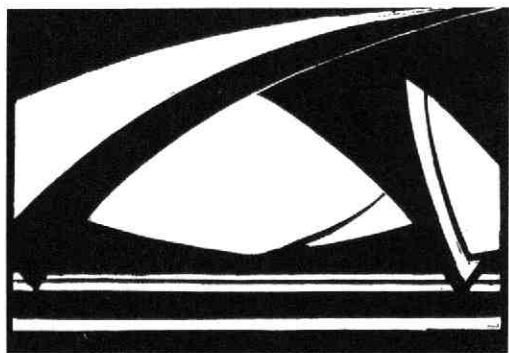
IN MEMORIAM DICK VAN LUIJN

Onopvallend is de schilder en graficus Dick van Luijn een jaar geleden verdwenen uit het Utrechts kunstwereldje. Hij overleed op 14 augustus 1981, vijftig jaar oud.

Dirk Govert van Luijn - zo luidde officieel zijn naam - werd op 29 september 1896 te Utrecht geboren. Zijn vader was daar kleermaker. In de familie Van Luijn was „kunst” een vreemd woord. Toch presteerde Dick van Luijn het om als jongen van acht jaar op zaterdagmiddag tekenles te volgen bij de Toynbee-vereniging. Overigens zou ook zijn broer Jan de artistieke weg opgaan.

In 1916 - hij is dan twintig - ging Dick van Luijn naar de Kunstnijverheidsschool. Een jaar later werd hij lid van het Genootschap Kunstliefde.

In het begin van de twintiger jaren komt Van Luijn onder invloed van De Stijl. Van Luijn gaat geabstraheerd figuratief werken (afb. 1). Hij was niet de enige die in die jaren te Utrecht in deze stijl werkte: ook Willem van Leusden, bij wie Van Luijn tekenlessen volgde, werkte toen op dezelfde wijze. Van Luijn was, net als Van Leusden, via Gerrit Rietveld in contact gekomen met de ideeën van De Stijl. Wat Van Luijn vooral aantrok in deze kunstbeweging was de doelstelling om te zoeken naar een universele beeldtaal, die individuele tegenstellingen zou doen vervallen.

Dick van Luijn. Duinlandschap, 1924.

Na de eerste wereldoorlog was Dick van Luijn in de ban geraakt van de idealen die moesten leiden tot maatschappelijke veranderingen. Van Luijn stelde zich tot doel om door middel van zijn kunst bij te dragen aan die sociale bewustwording. Van Luijn kwam echter uiteindelijk tot de konklusie dat abstracte kunst volgens de strenge dogma's van De Stijl niet verenig-

baar waren met het doel dat hij nastreefde. Van Luijn voelde zich, wat dat betreft, zeer verwant met Bart van der Leek, die in 1918 weigerde om het eerste manifest van De Stijl te ondertekenen. Net als Van der Leek gaat Van Luijn in zijn werk steeds meer abstracte beeldprincipes combineren met sociale thema's.

Dick van Luijn. Bandontwerp voor „Muziek over het water” van C. C. S. Crone, 1939.

In de dertiger jaren distantieert Dick van Luijn zich van wat men zou kunnen noemen de figuratief-konstruktieve richting, die hij in de twintiger jaren was ingeslagen. De uiteindelijke stoot hiertoe gaf Piet Mondriaan, hoe paradoxaal dat ook moge klinken. Van Luijn leerde Mondriaan in 1935 kennen en ontmoette hem daarna regelmatig in Parijs. De twijfel en onzekerheid die Van Luijn steeds weer bemerkte bij Mondriaan ten aanzien van diens werk, overtuigde hem ervan niet langer abstract of abstraherend te werken. Van Luijn ging zich toen vooral toeleggen op het maken van grafiek en boekillustraties (afb. 2). In 1933 illustreerde hij „Een Maanreis”, een vertaling van het in 1649 uitgegeven boek „L'autre monde au les estats et empires de la lune” van Savinien Cyrano de Bergerac. Het was het eerste boek dat Van Luijn illustreerde.

Regelmatig leverde Dick van Luijn illustraties voor uitgaven van de Wereldbibliotheek. Eén van de werken, die Van Luijn voor deze uitgeverij illustreerde, was „Muziek over het water”, in 1940, van de Utrechtse schrijver Cees Crone (afb. 3 en 4).

Jarenlang gaf Dick van Luijn onderricht in tekenen en grafiek aan de Avondcursussen voor Kunst Industrieel Onderwijs. In Utrecht sprak men gewoonweg van de Tekenschool aan het Janskerkhof. Van Luijn had daar zelf tekenles gevolgd bij Van Leusden, die er enkele jaren directeur was.

Vele Utrechtse grafici - onder andere leden van het Grafisch Gezelschap De Luis - zijn zeer veel verschildigd aan Dick van Luijn, die een ongeëvenaarde kennis van de grafische technieken en een benijdenswaardig technisch vakmanschap bezat.

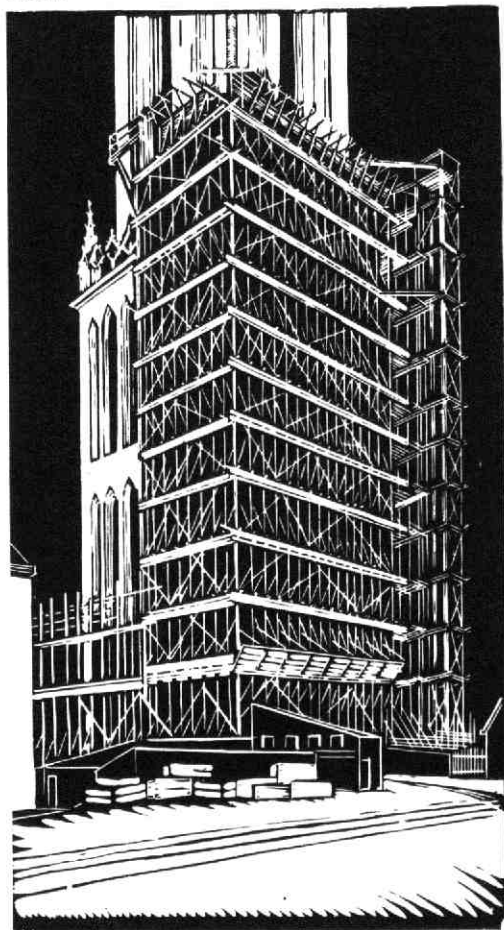
Het is jammer dat Dick van Luijn met het exposeren van zijn werk in Utrecht nooit verder is gekomen dan de ruimten van kleinere galleries. De hechte waardering die hij in beperkte kring genoot, was hem meer waard dan vals trompetgeschal vanaf de tinnen van kunsttempels. Het is aardig te lezen wat hij in 1937

Dick van Luijn. *Huisjes aan de Utrechtse Oudegracht*. Frontispice voor „Muziek over het water” van C. C. S. Crone, 1939.

ter gelegenheid van het vijftienvigti jarig bestaan van de Amsterdamse kunstenaarsvereniging De Onafhankelijken, waarvan hij lid was, op nuchtere wijze schreef: *In het rumoer van het eigen tijdsbestek is het moeilijk te beoordelen wat groote of minder grootse kunstuitingen zijn. Groote kunstuitingen zijn echter niet als de schlagers, men moet ze dikwijls speurend zoeken. Altijd weer is gebleken dat de kritiek en de publieke opinie door mode of tijdsomstandigheden misleid zich vergisten. Alleen het zich met aandacht en liefde openstellen voor de kunstuitingen van zijn tijd, zijn veelal de beste waarborgen voor de ontdekking van het waarachtige kunstwerk.*

In de bundel „Herinneringen aan Clare Lennart” schreef Dick van Luijn in 1975: *Utrecht is de stad die Clare Lennart na aan het hart lag, maar haar ook veel teleurstelling en ergernis bezorgde. Evenals ondergetekende zag zij met verontwaardiging de laatste resten van deze, eens zo schone, middeleeuwse stad te gronde gaan. Van Luijn besluit zijn bijdrage als volgt: Met het heengaan van Clare Lennart is het leven weer een stuk armer geworden. Alleen haar werk is gebleven. Een citaat, dat het parafraseren waard is.*

(vervolg van pag. 185)

de fotowedstrijd zal in een volgend Maandblad verslag worden gedaan.

Wat betreft de resultaten van de publiciteitsactiviteiten op de Stadhuisbrug: voor drie zaterdagen was een kraam gehuurd en vergunning aangevraagd. De leden mevrouw Driehuis en de heren Mathijssen, Van Rhenen, Röhner en Jansen hebben afwisselend „acte de présence” gegeven. Van ongeveer 11.00 uur tot 16.00 uur kon het winkelende publiek zich laten voorlichten over de doelstelling en de activiteiten van Oud-Utrecht. Enkele tientallen vouwbladen van de fotowedstrijd werden door geïnteresseerden meegenomen, evenals de informatiefolders van de vereniging, die ook incidenteel werden uitgedeeld onder voorbijgangers. Twee nieuwe leden meldten zich aan en ontvingen de statuten van Oud-Utrecht. De mapjes prentbriefkaarten vonden goede aftrek en ook werden enkele jaarboeken, maandbladen, kalenderlitho's en losse prentbriefkaarten verkocht.

Oud-Utrecht stond overigens niet alleen met een kraam op de Stadhuisbrug. Onze „buren” waren achtereenvolgens het I.K.V., de Vrienden van Amelissewerd, het C.O.C. en op de laatste zaterdag zelfs een geheel muziektheatergezelschap, Rapalje, dat gedurende meer dan een uur de aandacht afleidde van onze kraam. In ieder geval was er voldoende afwisseling.

Voor diegenen onder u die het allemaal gemist hebben, mogen de bijgaande foto een indruk geven van deze gebeurtenis, die - onder betere weersomstandigheden - zeker voor herhaling vatbaar is. *Ernst Jansen*

maandblad oud-utrecht

55e jaargang - nummer 9 - september 1982

Redactieadres:

Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:

U. F. Hylkema, Maliebaan 58
Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:

C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt,
tel. (030)-76 06 45, girorekening 575520.

Ledenadministratie:

Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:

G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Agenda

13 oktober a.s. in de **Dekenkapel** van de Pieterskerk, ingang Pieterskerkhof 5, aanvang 20.15 uur zal drs. J. Spoelder spreken over: „De Latijnse School, 3 eeuwen competitie op het toenmalige V.W.O.”.

De Latijnse School is het schooltype dat, als voorloper van het Gymnasium, na de Reformatie in de 17e, 18e en 19e eeuw het voortgezet onderwijs in de steden verzorgde. Doel van het onderwijs was de voorbereiding der leerlingen tot de Universiteit. Kernvak was het latijn, immers actieve en passieve beheersing van deze taal stelde de aankomende studenten in staat

hun professoren te verstaan en hun studieboeken te lezen. In de school heerste een sterke competitiegeest omdat de leerlingen elkaar bij de latijnse thema's de loef trachtten af te steken, ten einde in het bezit van de fel begeerde prijsboeken te geraken.

Een wandeling door 3 eeuwen schoolhistorie, waarbij men zich soms in een rariteitenkabinet waant, maar soms ook kan constateren dat er tegenwoordig in het onderwijs - nil novi sub sole - is. (Lezing Ned. Klassiek Verbond, afd. Utrecht.

Zaterdag 16 oktober. Excursie door het Springhavergebied o.l.v. de heer ir. H. Dam, stadsarchitect van Utrecht. Aanvang 14.00 uur, verzamelen bij de poort in de Haverstraat nr. 22. (zie pag. 177 van dit nummer).

DE STEEN-, PAN- EN TEGELBAKKERIJEN DE ZONNEBLOEM I EN II

In de middeleeuwen werden de daken van de woonhuizen gedekt met stro. Later kwamen er vanwege het brandgevaar daktegels in gebruik, die zich ontwikkelden tot de dakpannen zoals wij die kennen. Tegelijk werden de houten huizen vervangen door huizen van baksteen. En tenslotte was een gewone vloerbedekking de gebakken vloertegel, de plavuus. Voor al deze produkten heeft men klei als grondstof nodig. Waar dus goede klei gevonden werd, ontstonden steen-, pan- en tegelbakkerijen. Tevens was het van belang dat de gebakken produkten naar elders vervoerd konden worden. Een waterweg bij de fabriek was dus noodzakelijk. In de omgeving van Utrecht beantwoordden plaatsen langs de Vecht, de Vaartse Rijn en de Oude Rijn aan deze voorwaarden voor bedrijfsvestigingen. Eeuwen achtereenvolgende vinden we dan ook langs deze drie wateren de betreffende bakkerijen. In 1858 liggen er vijftien langs de Vaartse Rijn. Deze vijftien horen bij de 5% van alle Nederlandse steenbakkerijen die in de provincie Utrecht gelegen zijn. Twee bakkerijen zijn onderwerp van bespreking in deze bijdrage: de *Zonnebloem I*, in de volksmond wel de *Jodenoven* genoemd, en de *Zonnebloem II*.

Oprihting

In 1846 werd de steenbakkerij de *Zonnebloem I*, de oudste van de twee *Zonnebloemen*, opgericht. Op de 4de augustus verschenen voor de Utrechtse notaris Hendrik van Schermbeek de heer Salomon van Lier Ezn., koopman in effecten, woonachtig in de Mariastraat te Utrecht, en Wouter den Daas. De laatste wordt in de akte geen „heer” genoemd. Hij is dan ook „meesterknecht op eene steenbakkerij genaamd Rhijnoven”. Deze steenbakkerij lag aan de oostzijde van de Vaartse Rijn, ter plaatse waar thans de firma Peck en Pebla b.v. is gevestigd, Verlengde Hoogravenweg 223.

Salomon van Lier en Wouter den Daas sluiten een vennootschap onder firma en richten een steenbakkerij op, die de naam de *Zonnebloem* zal dragen. De vennootschap is begrijpelijk. Een koopman in effecten kan in zijn eentje niet een steenbakkerij besturen. Hij heeft de hulp van een vakbekwaam steenbakker nodig. Gezamenlijk komen de beide vennoten overeen: de „stenen zullen voorlopig alleenlijk door middel van veldovens worden vervaardigd, later zal eenen vasten oven worden gesteld van steenen van tijd tot tijd welke in de opgerigten fabriek zelve zijn gefabriceerd. Tevens zal er aan twee tafels gewerkt worden.”

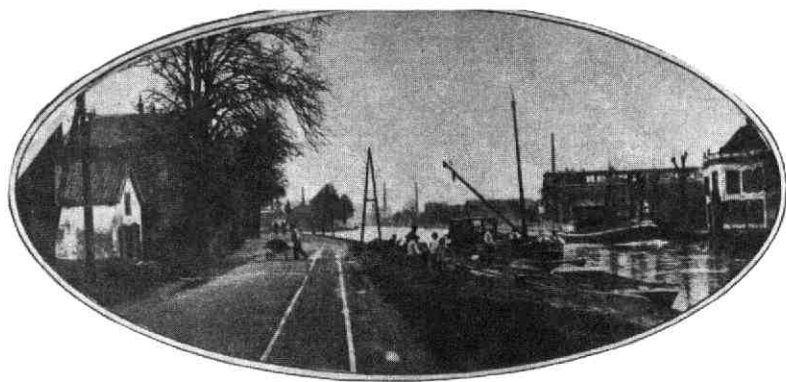
De grond waarop de steenbakkerij de *Zonnebloem I* gevestigd moet gaan worden, heeft Van Lier al op 31

juli van hetzelfde jaar aangekocht. Op die dag wordt hij eigenaar van een stuk weiland, genaamd „De Zandkamp” (Eerste minuutplan Jutphaas E 124-126. Tegenwoordig is op „De Zandkamp” gevestigd de firma ALCO b.v., Zeehaenkade 6). Het weiland is gelegen tegenover het huis De Liesbosch en het wordt ten zuiden begrensd door de hofstede „De Chambre” en ten noorden door land van de Ridderlijke Duitse Orde Balije Utrecht. In de aankoopakte van „De Zandkamp” geeft Van Lier te kennen, dat hij ter plaatse een steenbakkerij wil oprichten. Het terrein kostte f 8.000,—. Ook Wouter den Daas dacht al eerder aan de oprichting van een bakkerij. Op 10 juni 1844 reeds kocht hij van Willem Gerrit Kennedy in aanwezigheid van notaris W. H. J. Cambrier van Nooten te Lopik de overtuin van de buitenplaats Rotsoord, groot 54 roeden en 50 ellen. Maar een bedrijf kan hij op dit stuk grond nog niet vestigen omdat een dergelijke fabriek het uitzicht van de bewoners van Rotsoord en de daarnaast gelegen buitens Rotsenburg en Rotswijck zou belemmeren. Op 10 mei 1861 brengt Den Daas zijn eigendom in de vennootschap onder. Het jaar daarop begint de bouw van een bakkerij voor pannen en tegels. Deze fabriek gaat de naam dragen van *Zonnebloem II*. Tot 1864/1865 blijven beide fabrieken in één hand. Daarna gaan de steenbakkerij en de pannen- en tegelbakkerij een eigen leven leiden.

De naam Zonnebloem

Waar komt de naam vandaan die beide bedrijven van Van Lier en Den Daas dragen? Waarom wijkt de naamgeving zo af van de gebruikelijke langs de Vaartse Rijn? De meeste bakkerijen heten immers naar een nabij gelegen buitenhuis of hebben een andere topografische naam, zoals: Rhijn en Veldzicht, Jacatra, Nieuw Raven, Westraven en de Liesbosch.

De beide bakkerijen blijken genoemd te zijn naar een winkel die de vader van Salomon van Lier had „over den Steenweg”. Deze heette „De Zonneblom”. De familie Van Lier was een joodse familie. In de *Utrechtse Courant* van 27 mei 1805 wordt n.l. door de winkelier Van Lier medegedeeld, dat zijn winkel in stoffen en kleding op de joodse pinksterdagen gesloten zal zijn. De *Zonnebloem I* had als gezegd in de volksmond de naam van *Jodenoven*. Een verklaring voor deze volksnaam is zo ook gegeven. De opvolger van Van Lier, namelijk De Beer was ook een jood. Dit laatste is een reden dat deze volksnaam, ondanks het verdwijnen van de steenfabriek, nog steeds in de herinnering van mensen voortleeft. Een steenfabrikant die ik vorig jaar interviewde, gebruikte de naam nog.

Gezicht op de Vaartse Rijn. Links de steenbakkerij De Zonnebloem I. De stenen staan onder de bomen opgestapeld langs de weg. Per kruiwagen wordt de klei uit het schip naar de aardkuil gebracht. Rechts het buiten De Liesbosch. Uit: Utrecht in Woord en Beeld, jrg. 4, nr. 3, 13 april 1928.

Zonnebloem I en II

Was de familie Van Lier een zakenfamilie, met de familie Den Daas belanden we midden in het Stichtse steen- en pannenkokerswezen. Van de Utrechtse, evenals van de Oud-Zuilen- en Woerden- fabrieken, kan namelijk worden gezegd, dat ze dreven op de vakkennis van enkele families. Deze woonden en werkten soms al enkele eeuwen op één bepaalde steen- of panoven. Dikwijls wisselden de bedrijven van eigenaar en kreeg het werkvolk een nieuwe werkgever. Maar de meesterknecht is dan de constante. Hij staat tussen de werkgever en het werkvolk in. De „steenbaas” of „pannenbaas”, want zo luidt zijn naam ook vaak, zorgt voor de kwaliteit van het produkt. Hij is de vakman die het bedrijf runt. Hij neemt het personeel aan, dikwijls hele gezinnen, die dan een woning bij de oven toegewezen krijgen. Was er een conflict tussen de steenbaas en het werkvolk, dan mengt de eigenaar zich pas in de zaak. Hij is uiteindelijk de autoriteit. Maar meestal bemoeit de eigenaar zich niet met het bedrijf. Hij laat zich er zelden zien en woont bijna altijd elders.

Wouter den Daas kwam uit zo'n steenbakkersfamilie, die woonde en werkte langs de Vaartse Rijn. In de akte van 1846 is hij „meesterknecht op de Rhijnoven”, nu wordt hij steenbaas en is hij de man op wie voorlopig het nieuwe bedrijf *Zonnebloem I* draait. In 1868 is hij echter „buiten beroep”; zijn woning is ingericht als broodbakkerij. Maar een andere Den Daas, Bastiaan, zien we in het jaar daarvoor als steenbaas op de bakkerij. Hij krijgt in 1867 zijn ontslag, maar de reden daarvan is onbekend. Ondertussen echter is het eigendom van de *Zonnebloem I* gewijzigd. In 1862 had Wouter den Daas zijn aandeel in het bedrijf verkocht aan Salomon van Lier, die daarmee enig eigenaar werd. Deze doet op zijn beurt in 1864/1865 het hele bedrijf van de hand. Op 29 september 1864 verkoopt de Utrechtse handelaar in effecten de goed lopende steenbakkerij de *Zonnebloem I* aan de Amsterdamse firma Kistemaker & Co. In het volgende jaar verkoopt Van Lier de *Zonnebloem II*. Omdat beide fabrieken vanaf dat moment een eigen leven gaan leiden, behandelen we eerst de geschiedenis van *Zonnebloem I*, daarna die van *Zonnebloem II*.

De Zonnebloem I vanaf 1864

In het bezit van de firma Kistemaker & Co blijft de steenbakkerij ruim tien jaar. In 1874 vindt er weer een wisseling van eigenaar plaats. De firma, i.c. A. Fenchinck, steenfabrikant en advocaat (een fraaie combinatie) verkoopt de fabriek aan Salomon Levie de Beer, die zich koopman en fabrikant noemt. Lang blijft De Beer geen eigenaar. Na vijf jaar, in 1879, worden de gebroeders H. en J. J. Rahusen eigenaar van de fabriek.

In 1899 doen zij het bedrijf over aan J. H. Wentink. Ondertussen is bij de steenfabriek een groot woonhuis voor de eigenaar gebouwd. Ook de produktie is naar de eis van de tijd gemoderniseerd. Een locomotief komt het zware werk verlichten. Wentink doet de *Zonnebloem I* over aan de gebroeders Van Hoeken op 1 juli 1909. Deze Van Hoeken, Petrus Johannes en Cornelis Petrus, zijn afkomstig uit Leiden. Zij zijn daar respectievelijk op 8 maart 1884 en 24 juli 1886 geboren. Ook in Herwijnen aan de Waal bezitten zij een steenoven, „De Bovenoven” genaamd. Tot 1 mei 1942 blijft de *Zonnebloem I* stenen produceren. Vanaf die datum zal de fabriek ermee stoppen, evenals de collega en concurrent, de overbuurman *De Liesbosch*: Voornaamste reden van de sluiting is brandstofgebrek. Een aantal jaren later zijn alle gebouwen en ovens gesloopt. Alleen het herenhuis blijft staan.

Als met zoveel opgeheven bedrijven raakte de geschiedenis van de *Zonnebloem I* in de vergetelheid. In het gemeente-archief worden wat gegevens bewaard en soms duiken hier en daar nog dingen op die een licht werpen op de historie van deze steenbakkerij. Maar er moet haast meer zijn. Er moeten foto's zijn gemaakt van de *Zonnebloem I*. Waar zijn die gebleven? Twee oude foto's begeleiden dit relaas. In *Utrecht in Woord en Beeld* zien we de werkzaamheden vóór de steenbakkerij aan de Vaartse Rijn. Rechts over het water ligt *De Liesbosch* van J. W. Mijnlieff. In het familiealbum van de familie Spee bevindt zich een foto die enkele werknemers van de *Zonnebloem I* laat zien.

Na de sloop van de fabrieksgebouwen zijn het alleen de arbeiderswoningen aan de Zeehaenkade die nog aan deze steenoven herinneren. Bij de recentelijk uit-

Arbeiders op de steenfabriek De Zonnebloem I, zomer 1932. Van links naar rechts: Bertus Spee, (verscholen) Vonk, Flip van Geffen, Henk Nagtegaal, de Caluwe, Karel Vonk (omgekomen tijdens een verkeersongeluk samen met broeder Alarm), Henk Erkemeij. Op de vormtafel een kind.

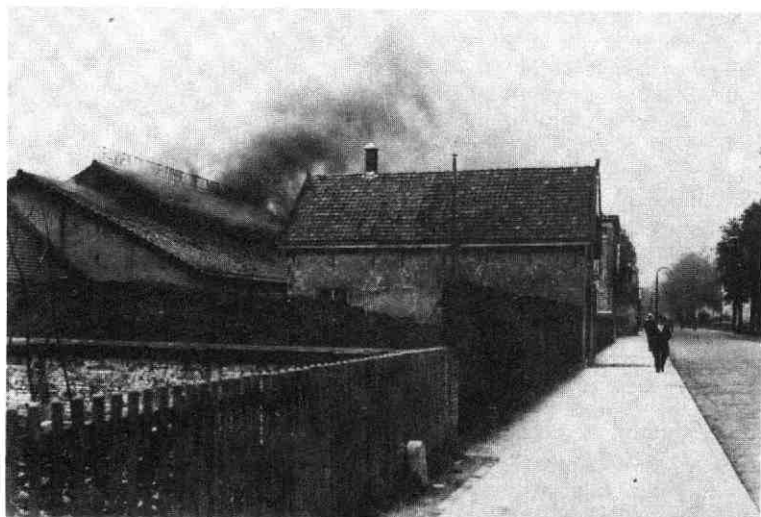
gevoerde renovatie daarvan vond men aan de binnenzijde van een van de raamkozijnen de volgende inscriptie: „Deze huisjes zijn in de jaren 1905 gebouwd den 19 september met 2 timmerlieden met name J. v. Duuren en A. van Amerongen Jr. Eerst genoemde woont te Jutphaas en de laatste te Utrecht. Wanneer dit wordt gevonden gedenkt dan hunne bij de Heere”.

De Zonnebloem II vanaf 1865

We zagen reeds dat Salomon van Lier in 1864 de *Zonnebloem I* verkocht aan de firma Kistenmaker & Co. Een jaar later doet hij ook de *Zonnebloem II* van de hand. Nieuwe eigenaar van de tegel- en pannembakkerij wordt Cornelis Lelsz. Hij blijft zes jaar de bezitter. Dan doet hij het bedrijf over aan Gerrit van Oostveen I.

De familie Van Oostveen is een familie die van generatie op generatie eigenaar is van vele pannen- en tegelbakkerijen. Er zijn banden met andere centra als Woerden en Oud-Zuilen. Zo treffen we een Jan Cornelis van Oostveen in 1688 te Woerden aan. Te Oud-Zuilen aan de Vecht ontmoeten we een nazaat van hem, Arie van Oostveen, geboren op 16 november 1770, die in 1837 in de Vecht is verdrongen. Hij was pan- en tegelbakker. Zijn zoon Dirk en zijn kleinzoon Gerrit zitten ook in het vak. Ook Gerrits zoon Jannes treffen we aan als pannembakker; hij heeft zijn bedrijf bij de Rode Brug aan de Vecht. Als in 1878 de plaats te koop is waar eens de zaagmolen De Oude Keizer stond aan de Vaartse Rijn, dan is een Antonie van Oostveen de gegadigde om daar een pannen- en tegelbakkerij te plaatsen. Tegelijkertijd sticht of koopt

Pan- en tegelfabriek De Zonnebloem II, Jutphaseweg 78/79, gezien in de richting van de stad. Links voor de aardkuil. Het tweede gebouw met de lijstgevel en het balkon is het bedrijfspan van de fabriek. (Foto: Gem. Arch. Utrecht. D.O.W. 128 E)

Het bedrijfspand van de pannebaas van De Zonnebloem II, Jutphaseweg 78/79, zoals het is opgenomen tussen de andere huizen, 1973. (Foto: Gem. Arch. Utrecht)

ene Arie van Oostveen de pannen- en tegelbakkerij *Werklust* te Woerden.

Uit deze wijdvertakte familie Van Oostveen zijn zeker werknemers te vinden in Utrecht. Zij zullen uit Oud-Zuilen of Woerden daarnaartoe gekomen zijn. Het zou de moeite waard zijn om de emigratie tussen Utrecht, Woerden en Oud-Zuilen eens nader te onderzoeken. Op 7 januari 1871 kocht Gerrit van Oostveen de *Zonnebloem II*. Dan verlaat in 1907 de *Zonnebloem II* de familie Van Oostveen. Nieuwe eigenaar wordt Ludovicus Petrus Joseph Geldens. Hij is op 19 mei 1882 geboren te Druten. Hij overlijdt op 7 juni 1973 te Amsterdam. Ludovicus Geldens, Louis voor zijn vrienden, was een zeer bedrijvig man. Naast zijn directoraat over de steenbakkerij te Druten en de pannenbakkerij de *Zonnebloem II* was Geldens voorzitter van de Vereniging van Fabrikanten van Dakpannen in Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland. De vergaderingen van zijn vereniging werden meestal gehouden in Hotel „Noord Brabant” op het Vredenburg te Utrecht. Ook kwam men wel eens bijeen in het Grandhotel Coomans in de Hoofdsteege 12a te Rotterdam. De presentielijst van de vergadering van 30 maart 1915 laat ons meer bekende namen uit de kring van dakpanfabrikanten uit die tijd zien. Het was een spannende tijd, want men vergaderde over het aanbod dat de Franse

regering had gedaan om na de oorlog dakpannen te kopen. (Men kon op de vergadering uiteraard niet vermoeden dat de oorlog nog zeker drie jaar zou duren). Maar ondertussen verkochten de fabrikanten al de huid van de beer eer deze geschoten was. Onder de aanwezigen treffen we G. Weener van de pan- en tegelfabrieken *De Oude Keizer* en N. C. van Wijngaarden van *Westraven*. Ook was present L. A. Snoek van de pannenbakkerij *Rhijnoven*. Deze fabrieken lagen alle aan de Vaartse Rijn.

Pannenbaas van de *Zonnebloem II* was van 1923 tot 1928 Henk Schwartz, die in 1912 al in de fabriek was gaan werken. Hij werd geboren op 1 november 1899. Zijn voorganger was de pannenbaas A. Grim. Deze laatste was de laan uitgestuurd, omdat hij het personeel onderbetaalde. Schwartz woonde in het hoekhuis Jutfaseweg-Nieuw Ravenbuurtje. De eigenaar Geldens woonde niet bij de fabriek. Hij had een huis aan het Moreelsepark. Verder was hij veel op reis en vertoonde hij zich dus zelden.

Schwartz: „Ik was 13 jaar toen ik ging werken bij de tegelbakkerij *Westraven*. Ik leerde het vak van de heer J. J. J. van Luyn. Het was een aardige man die zelf ook al als kind zijnde in het vak terecht gekomen was. Na *Westraven* ging ik naar de tegelbakkerij *Rhijnoven* en vandaar naar de *Zonnebloem*. Het was hard werken in die tijd. Als ik 6.000 pannen had gefabriceerd, dan kreeg ik daarvoor f 6,00. Als er minder werd gefabriceerd, dan kreeg ik gewoon minder; en dan kwam nog weleens voor. Geldens had bij de *Zonnebloem II* twee ovens in gebruik. Het klei haalden we weg bij het Houtensepad bij de boerderij „De Koppel”. Later kwam er een locomotiefje. De rails lagen door de weilanden. Ook moesten we 's winters met een praamschuit klei halen in de omgeving van Lopik. Het was een schuif zonder roer. Heen duurde de reis ruim twee uur varen, en terug wel drie uur. De verdienste was f 2,50 per reis. Tegen de maand maart was de aardkuil goed vol en kon er gestookt worden. Rode en blauwe pannen werden er gemaakt. Bij het blauwstoken gebruikten we natte kolen en werd de oven goed afgesloten, zodat de dakpannen gesmoord werden. (...) We hadden het allang aan zien komen. Maar dat het zo vlug nog zou gebeuren, was voor ons een verrassing. In 1928 werd de *Zonnebloem II* verkocht aan de aannemersfirma Van Doornkamp uit De Bilt, die in verband met de stadsuitbreiding grote interesse had voor de grond. Het was de heer J. W. Mijnlieff, steenfabrikant (van *De Liesbosch* F. H. L.) die het gereedschap en de machines opkocht. De bedrijfswoning bleef staan maar al het andere werd gesloopt. Nieuwe woningen kwamen er voor in de plaats.” Mevrouw Schwartz sluit hierbij aan: „En dat was maar goed ook, want het was maar een armoedig zootje waar we in leefden en woonden.”

Laat deze laatste opmerking een reëel tegenwicht vormen voor hen, die met te grote nostalgie smachten naar de (h)eerlijke, ambachtelijke dagen van weleer.

Schalkwijk

F. H. Landzaat

PATRIOTTEN, PRINSGEZINDEN EN PERSVRIJHEID IN UTRECHT OMSTREEKS 1800

De strijd tussen patriotten en prinsgezinden werd voor een groot deel uitgevochten door middel van de drukpers. In pamfletten werd de tegenstander schallend de huid volgescholden. Ook via de gewone kranten werd het politieke gevecht geleverd. Terwijl er toch in de Republiek geen sprake was van volledige persvrijheid. Dat bleek in 1787 en 1795 in Utrecht, toen de macht in andere handen overging. In beide jaren troffen de nieuwe machthebbers een courантиer aan het hoofd van de „Utrechtsche Courant“ aan, die tot de verkeerde partij behoorde. De manier waarop deze beide mannen aan de kant werden gezet is in vele opzichten typerend voor de gang van zaken in die tijd.

De steden in de Republiek bezaten een grote mate van zelfstandigheid. Zo bepaalden de stadsbesturen aan wie ze het monopolie verleenden om een krant te drukken met de stadsnaam en eventueel het stadswaapen in de kop. In een kontrakt (*octroy* genoemd) werden de afspraken vastgelegd, bijvoorbeeld over de *recognitie* die de courantiër jaarlijks aan het stadsbestuur moest betalen. Omstreeks 1800 was dat bedrag voor de „Utrechtsche Courant“ de forse som van duizend gulden! Ook werd duidelijk de verantwoordelijkheid voor de inhoud van de krant omschreven. De courantiër werkte *suo periculo* - *mits sig exactelyk regulerende na de ordres dien aan gaande reeds gemaakt of nog te maken*. Tot deze voorschriften behoorde omstreeks 1785, dat de courantiër *zich nauwkeurig (moest) wachten, om losse en ongegronde zaken in de courant te stellen waar door iemand van wat staat, rang of character hy zoude mogen weezen hetzy binnen of buiten de Vereenigde Nederlanden, gelaedeerd of benadeeld zoude worden*. Het was dus voor de redakteur een groot risico wanneer hij aan een partijstrijd deelnam. Want voor straf kon van hem worden geëist dat hij een rektifikatie of een exkuus zou opnemen, maar er hing hem ook een verschijningsverbod en intrekking van het duurbetaalde octrooi boven het hoofd. Dat verklaart waarschijnlijk waarom er toen in de krant zo weinig plaatselijk nieuws werd vermeld.

In de Bataafse tijd werd geprobeerd een landelijke regeling voor de vrijheid van drukpers in te voeren. *Ieder burger mag zijne gevoelens uiten en verspreiden, op zoodanige wijze, als hij goed vind, des niet strijdig met het oogmerk der maatschappij. De vrijheid van drukpers is heilig, mids de geschriften met den naam van uitgever, drukker of schrijver, voorzien zijn. Deezē zullen zijn, ten allen tijde, aansprakelijk voor alle*

zoodanige bedrijven, door middel der drukpers, ten aanzien van afzonderlijke personen, of der gantsche maatschappij, begaan, die door de wet als misdadig erkend worden. Zo luidde het in de Staatsregeling van het Bataafsche Volk in 1798. Degene die de *tegenwoordige orde van zaken en bestuur in een hatelijk daglicht* stelde kon worden bestraft met gevangenisstraf, geseling en verbanning. Het beroep was dus niet geheel zonder risico. Hoe het nu moest met het verschijningsmonopolie van de kranten was nog niet geregeld. En dus probeerden de stadsbesturen na 1795 om vingers in de pap te houden. Per slot van rekening was de *recognitie* een mooi bedrag aan stedelijke inkomsten.

Toen op 22 september 1787 in Utrecht de oranjegezinden weer op het kussen kwamen berustte de leiding van de „Utrechtsche Courant“ in handen van de notoire patriot Gerrit Nieuwenhuis en zijn kompanen, de doopsgezinde predikant Cornelis de Vries. Toch werd pas op 25 oktober van dat jaar door het stadsbestuur besloten om het octrooi van de heren in te trekken. Het voornaamste argument was, *licentieus en honend schrijven omtrend de wettige overigheid en den Heere Prince Erfstadhouder*. Geen erg schokkende zonde, want de stadhouder was alleen maar aangeduid zonder vermelding van al zijn titels. Het lijkt er op, dat men er in het stadsbestuur niet al te fel op was om Nieuwenhuis kwijt te raken. Dat kwam niet voort uit gebrek aan een bekwaam en wasecht orangistisch opvolger, want er had zich al aangediend Johannes Olivier. Deze had in Zaltbommel de prinsgezinde „Geldersche Historische Courant“ uitgegeven. Daarin had hij op 30 maart 1787 allerlei persoonlijke nare dingen opgenomen over de patriotten die toen in Utrecht de macht in handen hadden. In oktober kwam hij tot een overeenkomst met het Utrechtse stadsbestuur waarna hij zonder verdere omhaal zijn Zaltbommelse lezers in de steek liet.

Op 10 december 1787 verscheen het eerste nummer van de „Utrechtsche Courant“ onder leiding van Olivier. Hij riep daarin op tot gematigdheid tegenover de oude tegenstanders. Nu hun leiders waren weggevlucht waren ze niet gevaarlijk meer. Maar met hun voormannen dreef hij de spot. Twee bekende Utrechtse patriottenleiders, Quint Ondaatje en Bogislaus Frederik van Liebeherr, waren op hun vlucht aan boord van een schip in een storm verzeild geraakt. Vol leedvermaak schreef Olivier *Reizigers met hen op een schip geweest, verhalen, nimmer menschen gezien te*

hebben op wier gelaat wanhoop en wroeging levendiger te lezen waren. Zij zijn 4 maal in gevaar van vergaan geweest: 't schip waar mede zij waren, is geheel ontramponeerd, en eenmaal, toen elk dacht dat het schip zoude stranden, liep Liebeherr als razend over 't schip; en Ondaatje knielde en bad allerdemoedigst. In 't kort, deeze hunne reis is zoo heerlijk geweest, dat het even was of een zichtbaar ongenoegen van een hoger bestier hun vervolgde en teisterde; trouwens, als wij nadenken de rampen die zij zoo veel onschuldige berokkend hebben, roepen wij uit: hunne rampen, hun overgekomen, zijn tiendubbeld verdiend!

Zo'n uitgesproken partijman was na de komst van de Fransen in 1795 natuurlijk niet te handhaven. Maar Olivier bleef gewoon zitten en drukte alleen maar de leus „Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap” in de kop van zijn krant. Van enig geweld tegen zaken of personen wilden de nieuwe machthebbers niet weten. Dat bleek in 1795, toen Olivier op de vierde februari een lokaal bericht had opgenomen. *Heden is alhier de wil des volks geweest, de familiewapens uit de kerken wech te ruimen, zijnde zulks met die van de Domkerk aangevangen. Dezelve worden voor brandstoffs aan de behoeftige overgelaten.* Het stadsbestuur was niet zo gelukkig met deze slooppartij en haastig meldde Olivier in het volgende nummer *hoe weinig het verichte omtrent de wapenborden enz. in de kerk van den Dom, met den wil des volks en het bestgezind gedeelte van Utrechts braave burgerij instemt, hetwelk ons zoo verkeerd in onze voorige was opgegeven.* Het gebeurde was dus niet voor hemzelf maar door zijn informanten onjuist beoordeeld, zo vond hij. Het incident passeerde ongestraft.

Op 1 mei 1795 plaatste Olivier echter een bericht dat veel ernstiger gevolgen voor hem had. Daarin meldde hij dat er in april vrede was gesloten tussen Frankrijk en Pruisen (de vrede van Bazel). En verder, dat de overige Pruisische regimenten zegt men hier, dat naar Holland zullen gaan, voor welk naricht men echter nog geenszins kan instaan. En hoe voorzichtig het ook was geformuleerd, daar hing Olivier op. Er heerste in die eerste maanden van het nieuwe bewind nog

veel onzekerheid en wantrouwen. Velen herinnerden zich nog, hoe Pruisische troepen in 1787 de Oranjegezinden weer in het zadel hadden geholpen. En nu werd er bericht dat diezelfde troepen weer hierheen zouden komen. Zou daardoor geen valse hoop en angst worden veroorzaakt? Dat was verboden en daarom werd Olivier op last van de vroedschap gearresteerd. En hoewel hij kon bewijzen dat hij het bericht uit een andere krant had overgenomen werd zijn octrooi ingetrokken en werd hij voor twaalf jaar uit de stad verbannen, omdat hij de rust had verstoord met dat bericht.

Olivier vecht terug

Het is tekenend voor de sfeer dat Olivier gelegenheid had om tegen dit vonnis actie te ondernemen. Er was dus geen sprake van dat aan oranjegezinden desnoods met geweld het zwijgen moest worden opgelegd. Hij vestigde zich direct buiten de stadsgrens, eerst bij de Kovelarsbrug, later in het Lazarushuis bij de Biltstraat. Vandaaruit stuurde hij rekwesten aan de autoriteiten waarin hij vroeg om zijn vonnis te herzien. Hij wees er op dat hij het bericht zo voorzichtig mogelijk had geformuleerd, hoewel hij achteraf wel wilde toegeven dat hij toch *zeer onvoorzichtig* was geweest. Maar de krant waar hij het uit had overgenomen was er niet voor gestraft. En hij had er geen enkele boze bedoeling mee gehad. Dat kon hij bewijzen, want in het volgende nummer van zijn krant had hij gemeld dat het bericht volkomen onjuist was geweest. Op grond daarvan vroeg hij om opheffing van de verbanning, te meer omdat zijn vrouw intussen ten gevolge van de spanningen was overleden. Hij vreesde *het zedelijk bederf van zijn (3) kinderen wegens het gemis van eene behoorlijke opvoeding.*

En hij boekte succes, want er werd besloten dat de verbanning op 16 november zou zijn opgeheven. Het nieuwe bewind voelde niets voor monopolies, maar er moest nu eenmaal een krant verschijnen en dus probeerde het stadsbestuur intussen Gerrit Nieuwenhuis er toe over te halen om de leiding over de „Utrechtsche Courant” weer op zich te nemen. Een tevergeefse poging, net als die van de onbekenden die twee nieuwe kranten op de markt brachten: de „Boerencourant” en de „Nieuwe Stichtsche Courant”. Deze pogingen mislukten waarschijnlijk omdat ondanks de intrekking van het octrooi de krant van Olivier gewoon was blijven verschijnen. De naam was veranderd in „Stichtsche Courant” en de leiding berustte in naam bij Olivier's nicht en medewerkster Margaretha Weygel. Als gewaarschuwde mensen zullen ze wel extra voorzichtig geweest zijn bij de selectie van nieuws, maar de risico's van het vak bleken levensgroot.

Nieuwe problemen

Op 30 september 1796, een paar weken voordat Olivier weer in de stad zou mogen verschijnen uit zijn verbanning, raakte de krant in grote moeilijkheden. Er

werd toen een bericht geplaatst, opgetekend uit den mond van reizigers, waarin werd gemeld dat een Frans leger in de buurt van Düsseldorf een nederlaag geleden had. Het was blijkbaar nogal ernstig want *hunne magazijnen te Nijmegen werden met der haast ingescheept om naar Dordrecht te worden getransporteerd*. Door zo'n alarmant en schrikwekkend bericht werd het vertrouwen in de macht van de Fransen ondermijnd en dat was verboden.

Dus werd Margaretha ter verantwoording geroepen, niet door het stadsbestuur maar door de Provinciale Commissie voor de binnenlandse Veiligheid. Ze weigerde namen van zegslieden te noemen voordat ze met Olivier had kunnen overleggen. Haar straf was een voorlopig verschijningsverbod van de krant, nog op de dag van verschijnen van het gewraakte bericht opgelegd. De volgende dag werd er opnieuw over de zaak vergaderd. Men vroeg zich af of het bericht wellicht *voorbédagtelijk en met een kwaad oogmerk* was geplaatst, want er werd in geen enkel ander blad melding van gemaakt. Onder dergelijke omstandigheden herinnerde iedereen zich natuurlijk het orangistisch verleden van Olivier.

In deze tweede vergadering werd ook een rekwest van Margaretha behandeld. Ze vroeg om opheffing van het verschijningsverbod, omdat daar onschuldigen de dupe van werden. Maar toen ze een zegsman noemde bleek bij navraag dat deze hardnekkig ontkende. En het werd nog erger, want in de commissie rees de vraag of niet Olivier zelf voor de plaatsing verantwoordelijk was. In een tweede rekwest ontkende Margaretha dit met klem. Ze gaf toe, dat Olivier inderdaad in zijn verbanningsoord de drukproeven van de krant onder ogen had gehad. Maar zo nu en dan had zij op het laatste moment een bericht opgenomen zonder zijn medeweten. Dat was ook het geval geweest met het bericht over de nederlaag van het Franse leger. Ze was ervan overtuigd, dat Olivier het nooit zou hebben opgenomen omdat hij het zou hebben herkend als *leugenachtig of ten minsten onwaarschijnlijk*. Hoewel ze verzekerde dat ze het zonder enige boze bijbedoeling geplaatst had besloot de commissie haar zaak toch naar de rechter te verwijzen. Van beslissingsbevoegdheid van het stadsbestuur was duidelijk geen sprake meer.

Gelukkelijk voor Olivier kon hij aannemelijk maken dat hij het bericht niet onder ogen had gehad vóór de plaatsing. Op de dag waarop het was gedrukt was hij alleen maar het huis uitgeweest voor een wandeling in de richting De Bilt, zo verklaarden mensen in zijn verbanningsoord. En het personeel van de drukkerij verzekerde, dat hij die dag niet in de stad was geweest. Blijkbaar had hij op andere dagen ondanks de verbanning weleens de stad bezocht; daar zat niet veel risico aan, want de kans te worden betrapt was gering.

Ook Margaretha had geluk, want medio december besloot de rechter haar straf op te heffen zodat het blad weer mocht verschijnen. Van de door haar advocaat

gebruikte argumenten spreken er een paar ons ook nog aan. Hij wees er op dat een courantiër onmogelijk elk bericht kon verifiëren. Ook kon onmogelijk worden verlangd dat hij zijn zegslieden zou noemen omdat dan niemand een mond zou durven opendoen. En hij wees er op dat vergelijkbare berichten in andere bladen ongestraft konden passeren wanneer er patriotten aan het hoofd stonden.

Dat die laatste opmerking onjuist was bleek in Utrecht al spoedig. Olivier hield het om onbekende redenen voor gezien. Hij verhuisde met zijn drukkerij naar Alphen aan den Rijn waar hij een korte tijd de „Voorheen Stichtsche, nu Rhijnlandsche Courant“ uitgaf. Net als zijn patriotse opvolger in Utrecht kwam hij al gauw in moeilijkheden omdat hij een bericht had geplaatst dat niet door de beugel kon.

Er was, zo mogen we konkluderen, in Utrecht geen sprake van blinde wraakzucht jegens andersdenkenden, want de courantiërs werden niet direct aangepakt, hoewel ze van de verkeerde politieke richting waren. Toch zijn er duidelijk verschillen aan te wijzen tussen de gang van zaken in 1787 en 1795. Daarbij kan ook de persoonlijkheid van de courantiër een rol hebben gespeeld: misschien was Nieuwenhuis helemaal geen doorzetter. Maar zeker is, dat de omstandigheden anders waren. In 1787 was met militaire hulp de rust hersteld en werd de courantiër aangepakt op grond van zijn stellingname in de nog niet uitgevochten partijstrijd. In 1795 duurde de oorlog rondom nog volop voort. De nieuwe overheden waren nog niet aangepast aan de nieuwe regels. Onrust en onzekerheid heersten en het risico bestond, dat de krant in dat opzicht een ongunstige invloed zou hebben. De overheden waren zich dat nauwkeurig bewust, want ze kenden de drukpers als een machtig wapen. Aan het stadsbestuur werd echter al gauw de mogelijkheid ontnomen om de pers zonder al te gegronde redenen aan banden te leggen. Daardoor was het risico van persoonlijke wraakneming verkleind.

Maar de courantiër moest goed op zijn woorden letten, of hij nu prinsgezind was of patriot. Zoals Olivier en zijn nicht ervoeren was in de Bataafse Republiek van rechtsonzekerheid voor andersdenkenden niet zonder meer sprake.

P. D. 't Hart

Met dank aan P. Lourens. Van de publikaties die ik ter voorbereiding van dit verhaal heb gebruikt, noem ik: W. P. Sautijn Kluit, De Geldersche Historische Courant. In: De Nederlandsche Spectator, 24-1-1873 en 1-2-1873. Verder heb ik van archiefmateriaal gebruik gemaakt: de kranten, de Nieuwe Post van de Neder-Rhijn van 24-2-1797, Bijlage VI, stukken uit de bibliotheek van het gemeentearchief Utrecht nr. 1489 xx en 1455, de notulen van vroedschap en stedelijk bestuur voor de onderzochte periode, de stukken met de nummers III, 11; III, 434; III, 469; II, 2244 en II, 1787; uit het Rijksarchief Utrecht het Statenarchief de nrs. 1056, 1146, 1071, 1150, 1127, 1183, 1184.

BERICHT VAN DE PROPAGANDACOMMISSIE (2)

In het maandblad van juni j.l. heeft u een vouwblad aangetroffen, waarin de voorwaarden voor deelneming aan de fotowedstrijd van Oud-Utrecht stonden vermeld. De inzenders konden kiezen uit een tiental onderwerpen en hadden tot half augustus de tijd om hun fotografische prestatie op te sturen.

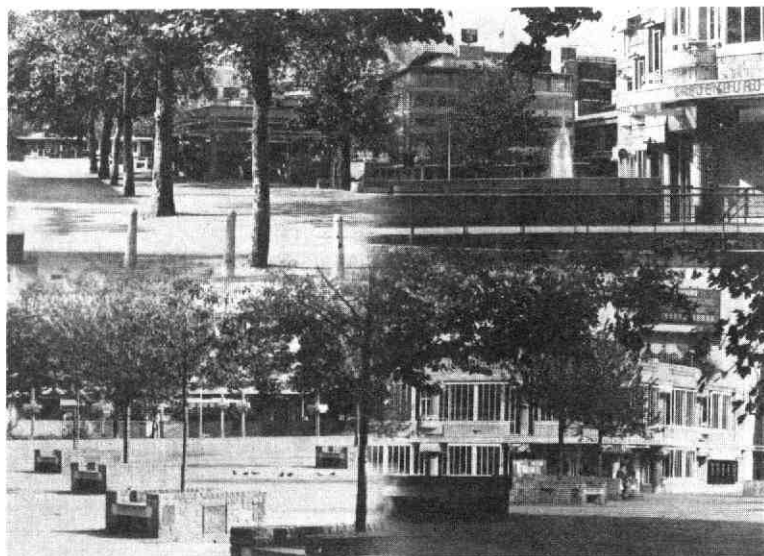
De belangstelling voor de wedstrijd leek in aanvang veelbelovend, aangezien de ca. 1.000 vouwbladen die los verspreid waren, gretig aftrek vonden. Het duurde echter tot begin augustus voor er een redelijk aantal foto's binnenkwam.

De publiciteit was in ieder geval grondig aangepakt: er was een persbericht gestuurd aan een groot aantal kranten en wijkbladen en ca. 300 affiches waren verspreid onder de fotohandel en gemeente- en rijksinstellingen, waaronder de Openbare Bibliotheek (met filialen) en de Rijksuniversiteit.

Nadat de termijn van inzending was gesloten boog de vijfköppige jury zich over de foto's. Uiteindelijk werd éénstemmig gekozen voor één van de ingezonden foto's van G. B. Dijksterhuis uit Utrecht: „een fotomontage van het rustige Vredenburg”. Op 6 september werden de prijzen uitgereikt door de voorzitter van Oud-Utrecht, de heer U. Hylkema, die in zijn flitsende speech met de fotografische term „Blits” verwees naar een voorganger van de deelnemers aan de fotowedstrijd; de fotograaf E. A. van Blitz, uit het begin van deze eeuw...

Van 7 tot 17 september waren de bekroonde foto's nog te bewonderen in het Informatiecentrum van de gemeente Utrecht, waar een kleine expositie was ingericht.

Ernst Jansen

FOTOWEDSTRIJD 1982 VERENIGING OUD-UTRECHT

afsluiting van inzending: 15 mei tot 1 augustus 1982
foto's verzenden aan:
Secretariaat Fotowedstrijd Oud-Utrecht
Alexandriastraat 199
3512 J.W. Utrecht

HOOFDPRIJZEN:
RODME BOSC KAMERS 6,5
Nieuwkoopse
verreiner Oud-Utrecht
van mijn penning

AMSTERDAM AAN DEELNEMER
De prijs van de wedstrijd is een reis van twee personen naar Amsterdam met de trein. De prijs wordt uitgereikt op 6 september 1982.

TENTWEDSTRIJD: Van 6 september 1982 tot 17 september 1982. De tentweddijdstrijd is de wedstrijd van de tentweddijdstrijd van 6 tot 17 september 1982.

SECRETARIAAT FOTOWEDSTRIJD OUD-UTRECHT, Alexandriastraat 199, 3512 J.W. Utrecht. Tel. 043-2411111, 043-2411112

Affiche Fotowedstrijd (met foto rioleringswerkzaamheden Nicolaas Beetsstraat-DOW 29)

De winnende foto: „een fotomontage van het rustige Vredenburg” (G. B. Dijksterhuis, 1982).

LEDENVERGADERING

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Najaars-ledenvergadering op **donderdag 11 november** as., aanvang **19.30 uur**. De vergadering zal worden gehouden in de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de Voorjaarsledenvergadering van 27 mei jl.
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Bestuursmutaties

Door drukke werkzaamheden daartoe genoodzaakt, heeft de penningmeester, de heer J. F. J. Hoeting, de wens te kennen gegeven af te treden als bestuurslid per 30 juni jl. In afwachting van de ledenvergadering heeft het bestuur gemeend deze wens te moeten honoreren en het heeft die maatregelen genomen die in deze interim-periode noodzakelijk waren. Thans stelt het voor in de vacature van penningmeester te benoemen de heer H. J. Jurriëns, die reeds deel uitmaakt van het bestuur. De heer Jurriëns heeft zich bereid verklaard deze functie op zich te willen nemen.

Tevens heeft mevrouw drs. L. C. van der Vlerk te kennen gegeven dat zij wegens haar verhuizing naar Overschie haar bestuurslidmaatschap zou willen beëindigen. In deze vacature draagt het bestuur voor mevrouw M. Dolfin. Mevrouw Dolfin heeft zich bereid verklaard deze vacature te willen vervullen.

Volgens artikel 12 lid 8 van de statuten kunnen tegenkandidaten schriftelijk gesteld worden door tenminste 10 leden. De namen van de tegenkandidaten dienen tenminste drie dagen voor de aanvang van de vergadering, waarin de vacatu-

res zullen worden vervuld, schriftelijk aan het bestuur te zijn medegedeeld.

5. Begroting 1983

In verband met de plotselinge vacature van het penningmeesterschap is het bij het ter perse gaan van dit maandblad nog niet mogelijk op de gebruikelijke manier een begroting voor te leggen. Vanaf donderdag 28 oktober ligt deze voor belangstellenden ter inzage aan de balie van het Catharijneconvent, Nieuwegracht 63. Op de najaarsledenvergadering zullen eveneens exemplaren ter beschikking zijn.

6. Aanwijzing van de registeraccountant voor de controle van de jaarstukken 1982. Het bestuur stelt voor accountantskantoor mr. P. J. Schadée te Utrecht.

7. Commissies

Het bestuur stelt voor de zittende leden van de diverse verenigingscommissies te herbenoemen. Als nieuw lid voor de redactie van het Maandblad stelt het voor de heer E. M. Kylstra.

8. Mededelingen omtrent Jaarboek, Maandblad, excursies, lezingen en de propaganda.

9. Wat verder ter tafel komt

10. Rondvraag

11. Sluiting

Na afloop van de vergadering, om ongeveer kwart voor negen, zal de heer Koen Vermey, leraar aan het conservatorium van Amsterdam en restaurator van snaarinstrumenten, een voordracht houden over de restauratie van dergelijke instrumenten. Tevens zal hij uitleg geven over de restauratie van het Utrechtse giraffeklavier van Broedelet uit de verzameling van het Centraal Museum, dat dan in de fundatie aanwezig is. Daarbij zal hij het Hammerklavier van J. van Lodesteijn, een leerling van de Fundatie van Renswoude, bespelen.

BOEKENSCHOUW

Herman Besselaar, Langs oude en nieuwe wegen. Zwerven door Nederland en België. Met kleurenfoto's van Paul C. Pet. Amsterdam/Antwerpen, Kosmos, 1980. 319 p.; ISBN 90 215 0993 8. Prijs: f 60,50.

Besselaar is bekend als de reisjes-kronikeur van NRC-Handelsblad, waar hij elke zaterdag de rubriek *Op Stap* verzorgt. Nog onlangs deed hij in dat kader Utrecht aan waar hij de zaterdagochtend van 26 juni j.l. beleefde. Hij deed er in zijn krant verslag van onder de titel *De dag dat de Dorn sprak*.

In deze bundeling van een aantal van die stukjes is een tamelijk willekeurige reis door Nederland en België gemaakt, waarbij de grote steden zijn vermeden. Het gaat de schrijver altijd meer om landschappen en de cultuurschatten, die daarin min of meer verstopt liggen. Hij schrijft daar dan verzorgd over, met oog voor de karakteristieke details, maar soms niet zonder stilistische gekunsteldheden als opvullers. Wie dat laatste voor lief neemt, houdt een kostelijk boek over, vol prachtige kleurenfoto's.

Ook in de provincie Utrecht is de schrijver beroepshal-

ve op stap geweest. En hij heeft er dingen gezien die niet dagelijks de aandacht krijgen, en toch de moeite waard zijn. Er staat een prachtig stukje in over Kockingen („Onder zes gouden Andries-kruisen”), en een over de entourage van Kasteel De Haar, dat hij „Imitatie-oud, maar wel indrukwekkend” noemt. Ook gaat hij een dagje naar de ridderhofstad Gunterstein in Breukelen, en dan naar het afgelegen huis Heemstede in Houten. Hij komt in Werkhoven, Cothen en Renswoude en laat van al die plaatsen iets van de geschiedenis oplichten. Naar volledigheid streeft hij niet - hij schrijft geen „reisgids” - maar de indrukken die hij opdoet en hier weergeeft weet hij wel aan zijn lezers te verkopen.

Meer pretenties heeft hij niet en het werkt waarschijnlijk beter dan welke overvloed van informatie en geleerdheid van documentatie ook. v. S.

Jan J. van Herpen (ed.), Al wat in boeken steekt. Dertig jaar radiowerk van dr. P. H. Ritter jr. bij de AVRO. Een boek in documenten. Zutphen, uitgeverij Terra, 1982. 315 p., met ill. ISBN 90 6255 110.6, prijs: f 39,-.

Voor oudere lezers is deze dr. P. H. Ritter jr. een begrip. Hij was in zijn dagen zo ongeveer de grootste cultuurdrager in Utrecht sinds Erasmus koorknaap was aan de Dom. Vandaag is er weinig meer wat ons nog van hem aanspreekt. Zijn boeken zijn niet meer te krijgen, zijn kritieken worden niet meer gelezen, Ritter behoort tot het verleden. Heeft hij ooit iets verkondigd wat onbehoorlijk, smakeloos, politiek fout of volksdelen kwetsend was? Neen. Alles wat in dit boek over hem bijeen is gebracht is door en door fatsoenlijk, verantwoord en literair-esthetisch van een zeker niveau. Maar het is, twintig jaar na zijn dood, voorbij, en wie de man en zijn ideeën leert kennen, moet zelfs zeggen: het is hiertegen dat de opvattingen in de literatuur en in het maatschappelijk leven als geheel sedert 1968 in opstand zijn gekomen. Dit gepolijste, harmonieuze, volstrekt respectabele wereldbeeld van de burgerman van vóór en vlak na de Tweede Wereldoorlog heeft het op alle fronten begeven. In de jaren dertig sprak Ritter minstens drie avonden per week voor afdelingen van *Het Nut*, en verder zat hij goed bij de AVRO. Van 1928-1957, met een onderbreking van vier oorlogsjaren, verzorgde hij een aantal boekrubrieken voor de radio, waarvan het Boekenhalfuur op zondagmiddag tussen twee uur en elf drie het bekendste was. Dat zijn literaire smaak feilloos was, wordt bewezen door het feit dat hij in al die jaren geen boek of auteur van enige betekenis gemist heeft. Hij wilde vooral opvoeden en de literatuur „bij de mensen brengen”, zodat Ter Braak spottend sprak over „de radio-priester”. Honderden boeken heeft hij besproken en toen iemand hem eens vroeg of uitgever hem voor dat alles niet spekten, antwoordde hij: „Ach, mijnheer, mijn bordel moet toch ook lopen”. Een man die op deze manier met zichzelf de spot drijft, is natuurlijk onomkoopbaar.

Aan Utrecht, waar hij woonde, had hij een hekel. Burgemeester De Ranitz kwam hem bij zijn 75ste verjaardag vragen hoe het mogelijk was dat hij tot op zijn oude dag bleef wonen „in deze naar uw inzien serviele, duffe, kleinburgerlijke stad met haar schijnleven en kleurloze gemeenschap”. Wat er dan - buiten zijn permanente geldgebrek: „dat puzzelde heel Utrecht” - zo kleurrijk aan Ritter zelf was, ontgaat mij toch. De man sprak en schreef in zinnen als tuinslangen en zijn stemgeluid door de microfoon was op een hinderlijke manier over-geaffecteerd. Hij had een tik van Van Deyssel, en Marsman, Ter Braak en Du Perron mochten hem niet erg. Als hoofdredacteur van het UD (1918-1934) dorst hij niet-populaire meningen te geven en bood hij jongeren de kans. Het dagblad droeg zozeer het stempel van de hoofdredacteur dat hij „de krant van Ritter” werd genoemd.

Van Herpen, die zelf ruim veertig jaar bij de AVRO werkte, heeft voor een biografie of een geestelijk portret van Ritter de onmisbare documentatie aangedragen. Zo'n portret zou representatief kunnen zijn voor een afgesloten tijdperk. v. S.

Henk J. Frederiks, Utrecht. Veranderd Gezicht 1900-1981. Groningen, Technipress, 1982. Prijs: f 23,90

Het idee om van bepaalde punten in de stad foto's te laten zien uit achtereenvolgende periodes - 1900, 1930, 1980 is hier veelal het patroon - is in dit boek consequent toegepast. Op de omslag staat Café De Beurs, hoek Catharijnesingel-Vleutensweg, thans een stuk Hoog-Catharijne in aanbouw. Hetzelfde gebouw keert nog een paar keer terug, en is voor mensen zoals ik, die het niet meer uit eigen aanschouwing kennen, alleen te localiseren via het onverwoestbare pand van Vinke, dat in de omgeving van de Smakelaarsbrug als een rots in de branding heeft standgehouden. Verderop in het boek wordt de herkenbaarheid steeds groter en zien we alle bekende plaatjes (ansichtkaarten?) verschijnen die we al kennen uit de bekende series en de boeken van Van Hulzen.

De foto's zijn vaak erg donker afgedrukt zodat men nogal eens in de zwarte vlekken zit te turen. En wat F. met de grote maar volstrekt „onleesbare” foto's van b.v. de veemarkt op het Vredenburg rond 1900 en De Willemsbrug uit dezelfde tijd heeft willen bereiken, is een raadsel.

De bladzijden in dit boek zijn niet genummerd, de bij-schriften zijn zeer beknopt en het Woord Vooraf is nietszeggend.

Achter de naam Henk J. Frederiks gaat naar het schijnt een mijnheer uit Nieuwegein schuil, die wat met zijn initialen heeft geschoven. Zelf heeft hij blijkbaar de foto's gemaakt uit 1981.

„Veranderd Gezicht” is een typisch commercieel product, waaraan niet veel oorspronkelijkheid te pas is gekomen. Het is gepubliceerd door dezelfde Groningse uitgeverij die de „Kalender Oud-Utrecht 1982” op de markt heeft gebracht, zie ons jan. nr. 1982, p.8. Het blijkt dat ruim een veertigtal van deze kalenders

van „Oud-Alkmaar” tot „Oud-Zwolle” uit hetzelfde huis te koop is, en bovendien is ons ontgaan dat ook al in 1981 zulk een „Oud-Utrecht” kalender is verschenen met, net als in 1982, de kryptische vermelding: „Foto's en samenstelling: Gerard Douw te De Bilt”.

v. S.

J. H. B. M. Haakman, A. W. Kuipers, H. J. J. Radstake en K. Vos. *Het gebruik van de hervormde kerken in Utrecht. Rapport van een onderzoek inzake het huidige gebruik van de oude Utrechtse kerken, alsmede van de recent gebouwde hervormde kerken. Studies van het Instituut voor Liturgiewetenschap 4. Groningen, 1979. offset, 126 pag., geïll. f 17,50. Te koop in enkele Utrechtse boekhandels en bij het museum het Catharijneconvent.*

Onder de titel *Het gebruik van de hervormde kerken in Utrecht* verscheen een boek van 126 bladzijden, uitgegeven door het Instituut voor Liturgiewetenschap van de Rijksuniversiteit te Groningen. In oktober 1973 zond dr. Regnerus Steensma van genoemd instituut een lijst met 194 vragen aan de kerkeraden en wijkkerkeraden van alle Hervormde gemeenten in de provincie Utrecht. Alleen De Bilt (dorpsgemeente) en Achterberg hebben de vragenlijst niet teruggezonden. De antwoorden werden door vier theologische studenten in het boek verwerkt, terwijl prof. dr. O. J. de Jong een meesterlijke inleiding van acht bladzijden schreef.

In deze inleiding deelt hij mede, dat op het moment van de Hervorming de huidige hervormde kerkprovincie 63 parochies telde, waarvan vier in de hoofdstad. De reformatie had tot gevolg, dat dit aantal werd ingekrompen en sommige predikanten een groter ambtsgebied hadden dan hun voorgangers. In de loop van de 17e eeuw kwam er een aantal gemeenten bij tengevolge van de ontsluiting van nieuwe gebieden en van bevolkingsgroei, zoals Tienhoven, Baambrugge, Renswoude, Blauwkapel, De Meern, Driebergen, Zuilen, De Bilt en De Vuursche.

In de 19e eeuw kregen Elst, Leusden, Hoogland en Austerlitz een eigen predikantsplaats; Montfoort en Wijk bij Duurstede raakten hun tweede predikantsplaats kwijt, maar Zeist en Veenendaal kregen een tweede predikant. In onze eeuw werden onder andere

de Hervormde gemeenten Maarsbergen, Achterberg, Bilthoven en Den Dolder zelfstandig en ontstonden er buitengewone wijkgemeenten.

Na de inleiding volgen twaalf hoofdstukken over het eigenlijke gebruik van de kerkgebouwen.

Allereerst komt aan de orde het aantal kerkgebouwen en het aantal kerkdiensten op zondag. In de provincie Utrecht bevinden zich ongeveer 130 hervormde kerkgebouwen en in het boek zijn de gegevens van 126 gebouwen verwerkt. In de helft hiervan worden des zondags twee diensten gehouden, voor de andere helft zijn er variaties, ook afhankelijk van zomer en winter. Het tweede hoofdstuk handelt over de plaats van de voorganger. Hieruit vernemen wij dat in 82 kerken de dienst geheel vanaf de kansel wordt geleid, terwijl uitvoerig wordt ingegaan op de gang van zaken in de overige gebouwen. In 51 kerken treffen we nog een voorlezersplaats aan, maar het gebruik verdween grotendeels. De Nieuwe Kerk in Utrecht kreeg echter in 1964 bij de verbouwing een lezenaar.

Hoofdstuk 3 vertelt ons over de bediening van de doop. In 18 kerken is er nog wel een doopschaal aan de preekstoel bevestigd, doch deze wordt in 7 kerken niet meer gebruikt, zodat de losse doopvont vrijwel algemeen in gebruik is. Een Middeleeuws doopvont is nog in 5 kerken aanwezig, terwijl er in 35 kerken doopvonten zijn van na 1950. De plaats van de doopouders komt ook in dit hoofdstuk aan de orde.

Om de wijzen van het Heilig Avondmaal te beschrijven zijn 14 bladzijden nodig, zodat we hieruit niet zullen citeren (hoofdstuk 4).

Hoofdstuk 5 gaat over de plaatsruimte en hieruit vernemen we, dat de bezettingsgraad nogal hoog ligt, in 56 kerken is deze hoger dan 75%. Ook lezen we over de veranderingen van het bankenplan na verbouwingen; soms worden de banken vervangen door stoelen b.v. Vreeland, in andere gebouwen ging men over van stoelen op banken b.v. Westbroek. Bij een aantal kerken werd het koor bij de ruimte voor de eredienst gevoegd.

Hoofdstuk 6 licht ons in over speciale plaatsen en banken. De plaats van kerkeraad en kerkvoogdij wordt besproken, alsmede familie- en herenbanken en banken voor de overheid. Vrouwen en mannen zitten in de hervormde kerken in de provincie Utrecht niet meer gescheiden.

De vele wijzen van plaatsverhuur in verleden en heden komen in hoofdstuk 7 aan de orde.

In hoofdstuk 8 lezen we over de vorm van collecteren: in meer dan 100 kerkgebouwen gebeurt dit met doorgeefzakjes. Eemnes-Binnen beschikt nog over 2 lange stokken met zak en belletje.

Hoofdstuk 9 over de begrafenis is onderverdeeld in 5 onderwerpen: rouwdiensten, kerkhof, begrafeniscollecte, de vorm van de begrafenis en het klokluiden tijdens de begrafenis. Bij 54 van de kerken ligt een kerkhof en in 26 dorpen is dit nog in gebruik.

Het klokluiden komt in het tiende hoofdstuk aan de orde. Reeds eerder verscheen een boek over het gebruik van de kerken in de stad en provincie Groningen

en een enkele keer wordt daarop teruggegrepen, zoals bij het tijdsluiden. Dit betreft het twee of drie maal luiden van de klok op doordeweekse dagen, bijvoorbeeld 8, 12 en 18 uur. In Groningen is dit gebruik van 57 van de 161 kerken, in Utrecht bij 9 van de 105 kerken met een toren. Voorts behandelt dit hoofdstuk het inluiden van de zondag, het luiden vóór de kerkdienst, tijdens de kerkdienst en bij overlijden. Ook de manier van luiden - met handkracht of elektrisch - komt aan de orde. Toen in 1963 in een van de dorpen de klokkluidster bij het luiden doodbleef als gevolg van een hartverlamming werd een elektrische installatie aangeschaft.

Hoofdstuk 11 handelt over het gebruik van het kerkgebouw voor andere doeleinden dan de zondagse kerkdienst. Om hierop toch maar een antwoord te kunnen geven gingen enkele antwoorders terug tot de Tweede Wereldoorlog toen kerken voor het onderbrengen van vluchtelingen werden gebruikt. Het gebruik door andere kerkgenootschappen komt ook in dit hoofdstuk aan de orde; dit is in 28 kerken het geval. Voorts zijn hier ondergebracht de antwoorden op de vraag of er in de toren een ruimte was, die als gevangenis dienst deed en zo waar kwamen er nog 15 bevestigende antwoorden. In Abcoude en Vleuten werden ze opgenomen in het restauratieplan van de toren.

Het laatste hoofdstuk licht ons in over de akoestiek en maatregelen ter verbetering hiervan.

Wij gingen in vogelvlucht door dit boek en mogen nog vermelden, dat het is voorzien van 37 fraaie foto's die de geschreven tekst goed toelichten en een aardig beeld geven van kerken rondom de stad Utrecht.

George C. van Leersum

Agenda

Donderdag 25 november 1982. Excursie naar de Rijksmunt, Leidseweg 90. Diaprojectie en rondleiding door het museum van de Munt. Aanvang 14.00 uur. Max. aantal deelnemers: 30 personen. Opgeven bij de receptie van hotel Des Pays Bas, Janskerkhof. (NB. De Discus is gesloten).

RECTIFICATIE

In het maandblad van september 1982, pag. 186, is één van de afbeeldingen, behorende bij het artikel van J. A. L. de Meijere, In memoriam Dick van Luijn, abusievelijk op de kop afgedrukt. Om het abstract-figuratieve werk „Duinlandschap“ op juiste waarde te schatten, moet u het maandblad dus 180° draaien.

Redactie

KUNSTLIEFDE

Ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van het Genootschap Kunstliefde is een drietal tentoonstellingen ingericht: „Werken van leden“ in de Klaaskerk; „Tekenen destijds. Utrechts tekenonderwijs in de 18e en 19e eeuw“ in het Centraal Museum en „Leven en werk van een 175-jarige“ in het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst.

Méer informatie over deze drie tentoonstellingen (zoals openingstijden e.d.) treft u aan op het inlegvel in dit Maandblad.

Redactie

maandblad oud-utrecht

55e jaargang - nummer 10 - oktober 1982

Redactieadres:

Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:

U. F. Hylkema, Maliebaan 58
Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:

C. H. Staal, Hasebroekstraat 48.
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:

J. F. J. Hoeting, Tempellaan 3, De Bilt,
tel. (030)-76 06 45, girorekening 575520.

Ledenadministratie:

Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:

G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

DE HISTORISCHE KRING TE UTRECHT, 1947-1957*

De oprichting

In vergelijking met enkele andere steden als Groningen (1896) en 's-Gravenhage (1899) kwam in Utrecht pas vrij laat een gezelschap tot stand van lieden met niet alleen een brede maar ook diepgaande belangstelling voor het verleden. (1)

Sommigen zullen misschien opmerken: maar het Historisch Genootschap dan, dat al vanaf 1845 bestond (sinds 1969 Nederlands Historisch Genootschap), dat was toch te Utrecht gevestigd en speelden daarin Utrechtse historici geen voorname rol? Dit achtenswaardige Genootschap had echter een ander karakter dan de Kring waarvan in dit artikel sprake is. Het HG., zoals het algemeen werd genoemd, streefde een specifiek wetenschappelijke doelstelling na: het toegankelijk maken en publiceren van geschiedbronnen. Het ledenbestand van het H.G. was ook niet beperkt tot Utrecht, maar was verspreid over Nederland en zelfs daarbuiten.

Wat was de Kring dan wel?

Het oudste bericht over de oprichting van de Utrechtse Kring dateert van 13-3-1947. Het is een schrijven van dr. J. H. Kernkamp, de toenmalige bibliothecaris van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek aan een aantal historici met verschillende specialismen en aan enkele juristen om tot oprichting van het „Historisch Gezelschap te Utrecht” over te gaan en om in een „geregeld contact te treden over onderwerpen die op aller belangstelling kunnen bogen.”

Zonder twijfel is er al eerder over het tot standbrengen van zo'n gezelschap gesproken. De aanhef van dit uitnodigingsschrijven wijst daar ook op:

„Toen prof. Gerretson eenigen tijd geleden mij over de wenschelijkheid van initiatief inzake vorming van een historisch gezelschap te Utrecht sprak, stelde ik mij in verbinding met prof. Geyl en prof. Enklaar die eveneens voor dit plan voelden.”

Wanneer we zien dat het de bedoeling is een gezelschap van ongeveer vijftien personen bij een te brengen en vier tot vijfmaal per jaar ten huize van een der leden of anders elders door een van de leden een voordracht te laten houden, gevolgd door een discussie, dan valt de overeenkomst, of zelfs sterker nog, de navolging van de inrichting van de gezelschappen te Groningen en te 's-Gravenhage duidelijk op. Wel dient daarbij opgemerkt dat geen van de Utrechtse leden lid is geweest van het Groningse of Haagse gezelschap. Het Utrechtse gezelschap was sterk verbonden met de Rijksuniversiteit. Ook de later tot toetreding uitgenodigden waren allen aan de universiteit verbonden. Het Groningse gezelschap vertoonde dit beeld even-

Prof. dr. J. H. Kernkamp (1904-1980). Tussen 1946 en 1949 was hij bibliothecaris van de Rijksuniversiteit Utrecht en van 1954 tot 1969 was hij als hoogleraar sociaal-economische geschiedenis verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis. Zijn doctoraal examen deed hij indertijd bij de hoogleraar G. W. Kernkamp, een broer van zijn vader. Deze laatste was als hoogle- raar nieuwe geschiedenis de voorganger van prof. P. Geyl.

eens, het Haagse – men zou haast zeggen uiteraard – veel minder.

In februari 1947 werden door dr. J. H. Kernkamp voor het lidmaatschap van het toen nog zo genoemde „Historisch Gezelschap” uitgenodigd de hoogleraren S. van Brakel, C. D. J. Brandt, J. G. van Dillen (toen nog lector), D. Th. Enklaar, J. G. van Gelder, F. C. Gerretson, P. C. A. Geyl, L. J. Hijmans van den Bergh, W. J. A. Kernkamp, W. A. P. Smit en J. H. Thiel. Verder

Het Instituut voor Geschiedenis is bijna 30 jaar (van 1951 tot 1980) op het adres Kromme Nieuwegracht 20 gevestigd geweest.

Foto: Top. Atlas GAU, Kr.N.Gr. 1937.

waren gevraagd mevr. dr. J. K. Oudendijk en dr. A. J. van de Ven. De laatste was rijksarchivaris te Utrecht en het enige niet aan de Rijksuniversiteit verbonden lid. Van Brakel en Hijmans van den Berg waren juristen, Smit was literatuur-historicus, Van Gelder kunst-historicus. Een kerkhistoricus ontbrak. Prof. dr. M. van Rhijn was wel aangezocht, maar heeft bedankt. Deze lacune is niet opgevuld, al suggereerde J. H. Kernkamp in 1956 om prof. dr. W. Banning te vragen. Wanneer we de namen van de historici „pur sang” bezien dan valt het op dat alle tijdvakken van oudheid tot en met de nieuwste tijd vertegenwoordigd zijn. Thiel voor de oudheid, Enklaar voor de middeleeuwen, Geyl voor de nieuwe tijd en Brandt voor de contemporaine geschiedenis. Van Dillen was specialist op het gebied van de economische geschiedenis en J. H. Kernkamp's belangstelling lag naast de interesse voor bibliotheekgeschiedenis ook op het terrein van de sociale en economische geschiedenis. Gerretson en W. J. A. Kernkamp waren specialisten op het terrein van de overzeese geschiedenis, indologie en staatsrecht. Mevr. Oudendijk had zich gericht op de geschiedenis van het volkenrecht, maar uit haar voordrachten valt een veel ruimere belangstelling op te merken en zij vormt in dat opzicht geen uitzondering. (2)

Uit een schrijven van maart 1947 lezen we dat de oprichting niet alleen een feit is, maar: „dat (...) dit Historisch Gezelschap in een behoefte te Utrecht zal

voorzien en het persoonlijk contact en de samenwerking tussen ons allen in elk opzicht zal bevorderen.” Hoewel dit uit de nagelaten papieren niet blijkt heeft de behoefte aan contact en onderling verkeer, waar men in de oorlogsjaren zo van verstoken was geweest, zeker stimulerend op de vorming van het Gezelschap gewerkt. Helaas verhinderde de nasleep van diezelfde oorlog een onmiddellijk begin van de activiteiten. Nog in hetzelfde schrijven van maart werd de leden gemeld dat huisvestingsperikelen en brandstof-schaarste (de winter van 1947 was uitzonderlijk streng) dwongen tot een uitstel van de werkzaamheden tot in het najaar van 1947.

Na enige vertraging veroorzaakt door veelvuldige academische vergaderingen – ook toen al! – kwam de Historische Kring op dinsdag 21-10-1947 in een eerste buitengewone ledenvergadering bijeen om een aantal huishoudelijke zaken te bespreken. Waarom de naam van Historisch Gezelschap plotseling in Historische Kring was veranderd is uit de notulen en overige bescheiden niet na te gaan.

Het meest voor de hand ligt echter dat men verwarring met het Historisch Genootschap vreesde, waar de meesten ook al lid van waren of, in enkele gevallen zelfs, bestuurslid van waren.

Een echt streng huishoudelijk reglement werd niet opgesteld. Ook hier treft weer een zekere overeenkomst met de usances in Groningen en Den Haag.

Besloten werd om bijeen te komen in de periode oktober-mei en bij voorkeur op een dinsdagavond. Het aantal voordrachten werd gesteld op vijf, bij voorkeur bij een van de leden aan huis. Het begintijdstip zou 20.00 uur precies moeten zijn. Bij de ontvangst zou thee worden geschenken. De voordracht zou ongeveer één uur mogen duren en na een pauze zou er gelegenheid tot discussie zijn. Hoewel dit niet in de stukken vermeld wordt, was het, naar een van de leden mij mededeelde, de gewoonte om ook een goed glas wijn te schenken. Degene bij wie de lezing gehouden werd trad op als gastheer. Ook als de lezing op een Instituut werd gehouden was er een gastheer. Ingeval van een korte voordracht zou er nog een mededeling door een van de leden kunnen volgen. Dit is overigens nimmer gebeurd.

Op deze buitengewone ledenvergadering werd P. Geyl tot voorzitter verkozen (bij acclamatie) en werden J. H. Kernkamp tot 1e secretaris en mevr. J. K. Oudendijk tot 2e secretaris benoemd. Mevr. Oudendijk zou met name de notulen van de vergaderingen verzorgen.

De voorzitter merkte nog op dat de oprichting in de verwachte behoefte bleek te voorzien want van de aangeschrevenen hadden „slechts weinigen de tot hen gerichte uitnodiging” niet aangenomen en „na de hoop te hebben uitgesproken dat het culturele leven in Utrecht door den nieuw opgerichten Kring aan betekenis zal winnen” sloot de voorzitter de buitengewone ledenvergadering.

De werkzaamheden van de Kring konden hun aanvang nemen.

De bijeenkomsten

Het is niet de opzet al de vergaderingen de revue te laten passeren. Een volledig overzicht met sprekers, onderwerpen en plaats van samenkomst en datum is als bijlage II opgenomen. De hierna volgende keuze is geheel bepaald door wat de schrijver van dit artikel als belangwekkend of merkwaardig ervoer toen hij de notulen las.

Nog voor de eerste bijeenkomst op 25 november 1947 was een schrijven van prof. Enklaar binnengekomen, waarin deze voor het lidmaatschap van de Kring bedankte. Vermoedelijk heeft zijn toen al verslechterende gezondheid hem hiertoe genoopt. Voor deze vacature werd de naam van prof. Ozinga genoemd, maar diens benoeming werd tot januari 1948 aangehouden.

Het onderwerp van de eerste avond was het museum Meermann-Westreenianum en zijn stichter, de „geleerde verzamelaar” en „ijdele zonderling” J. W. H. J. baron van Westreenen van Tielland. J. H. Kernkamp, oud-custos van het museum, was de aangewezen figuur om de leden een en ander over dit rijke en boeiende museum en zijn merkwaardige stichter te vertellen.

In de voordracht van J. G. van Gelder over de schilders van de Oranjezaal in Huis ten Bosch kwamen naast kunsthistorische aspecten ook praktische zaken als het loon van de schilders (vrij hoog) en de herkomst van de benodigde gelden (prijzengeld) aan de orde. Merkwaardig genoeg, zo werd geconstateerd, zijn de tamelijk frivole taferelen niet door de Calvinisten becommentarieerd en is er ook geen discussie geweest over de medewerking van rooms-katholieke schilders aan dit project.

Een met zes aanwezige leden slecht bezochte vergadering was de voordracht van mevr. Oudendijk over G. Lytton Strachey. De voorzitter liet speciaal in de notulen opnemen dat dit absentisme en de late afzeggingen zorgen oproepen.

Strachey's opvatting, „geschiedenis is kunst” heeft hem, zo bleek uit de voordracht, geen onverdeeld positieve reacties van de vakgeleerden opgeleverd. Een zekere gespletenheid in zijn werk: de fraaie en evenwichtig opgebouwde essays en de in staccato stijl geschreven, vaak ironisch getoonzette biografieën hebben tot dit wisselende oordeel zeker bijgedragen.

In het betoog van W. A. P. Smit over het eerste Zuid-Afrikaanse epos „Raka” van Van Wijk Louw stond het thema van het culturele voortbestaan van het blanke Zuid-Afrikaanse volk centraal. Volgens Van Wijk Louw had een klein volk slechts recht op een zelfstandig volksbestaan, wanneer het *als volk* bijdroeg tot de cultuur der mensheid door het scheppen van kunstwerken in de eigen taal.

Gerretson trok in de discussie een parallel tussen de Nederlanders in Nederlands-Indië en de blanken in Zuid-Afrika te midden van de negervolken.

De laatste vergadering van het seizoen 1947-1948 ten huize van Gerretson had een boeiend onderwerp: „Vader Cats neemt het op voor generaal Coen.” Ger-

retson stelde dat een objectieve maatstaf voor het beoordelen van het gedrag van iemand in zijn tijd gelegen was in het recht van die tijd. Het geheel van de avond had een haast feestelijk karakter door het „nabroodje” dat Gerretson en zijn vrouw de gasten aanboden. Het „nabroodje” was, zo stelde de notuliste vast „een uitgezocht souper.” Overigens kreeg Gerretson, die het harde optreden van Coen in Indië verdedigde flink tegenspel van Van Brakel en Geyl en van één van de voor die avond speciaal uitgenodigde gasten, de koloniaal-historicus dr. H. Terpstra.

Zeer de moeite waard was ook Thiel's voordracht op 25-1-1949 over „Robert Graves en de historische Claudius.” Hij toonde naast grote bewondering voor Graves als schrijver en als historicus ook kritiek. Vooral de onevenwichtigheid en de slordigheid waarmee soms het bronnenmateriaal was gehanteerd riepen deze kritiek op. Graves' beeld van Livia was wel in heel zwarte kleuren afgeschilderd vond Thiel.

Op 21-2-1950 werd Geyl weer welkom geheten als lid en voorzitter na een verblijf in de Verenigde Staten als gasthoogleraar. Hij heeft over zijn Amerikaanse ervaringen geen voordracht gehouden zoals aanvankelijk wel de bedoeling was geweest. Diezelfde avond sprak J. H. Kernkamp over de economische artikelen van de vrede van Munster. Hoewel het geschreven verslag over de lezing slechts 1½ blz. lang is, werd er zo uitvoerig over dit onderwerp gediscussieerd dat daarvoor 7½ blz. in het notulenboek nodig waren en op de eerst volgende bijeenkomst werden nog enkele punten besproken.

Blijkens de notulen bereed Geyl in de discussie zijn bekende stokpaard met betrekking tot de noodlottige scheiding tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden die zijns inziens door het verdrag werd bestendigd.

Interessant was ook Smit's voordracht in maart van dat jaar over „De eerste liefde van Jacques Perk.” De discussie ging over de zin van literatuurgeschiedenis: door Smit verdedigd tegenover de opvattingen van N. A. Donkersloot en C. F. P. Stutterheim. Uitvoerig werd ook van gedachten gewisseld over het gebruik van egodocumenten, als brieven en dagboeken. Mocht men deze gebruiken wanneer het ging om delicate zaken als Perk's latente homosexualiteit? Allen waren het er over eens dat ook dit materiaal gebruikt diende te worden als het tot een beter verstaan van de persoon in kwestie kon bijdragen.

De eerste lezing in het seizoen 1950-1951 gaf al onmiddellijk aanleiding tot een boeiende discussie tussen Thiel en Geyl. Thiel had in zijn voordracht over Themistocles gepolemiseerd met de Duitse historicus, Schenk von Stauffenberg die z.i. racistische ideeën had verkondigd. Schrijver dezes herinnert zich nog goed hoe Thiel dit onderwerp jaren later op college behandelde en dan nog in heftige verontwaardiging kon losbarsten over deze historicus die Themistocles in Thiel's ogen zo vertekend had. Maar dit terzijde.

De discussie had als centraal thema de zin van de polemiek. Thiel was van mening dat polemiek wel zin

Het kunsthistorisch Instituut, Drift 25 (1933). Foto: Top. Atlas GAU. Qb 16.1.

kon hebben, „hoewel hij het polemiseren in 't algemeen geen bijzondere vruchtdragende tak van den boom der wetenschap" achtte. Geyl nam het op voor de polemieken in het algemeen, „die volgens hem de adem der geschiedenis beoefening" was. Niet voor niets had hij in zijn bekende werk *Napoleon. Voor en tegen in de Franse geschiedschrijving*. (1946) geschreven: „geschiedenis een discussie zonder einde." In zijn eigen voordracht over Ter Braak en Du Perron kreeg hij kritiek op zijn visie over Ter Braak van Van Gelder die wees op de omissie in Geyl's bijdrage met betrekking tot Ter Braak's belangstelling voor de film en filmkritiek en voor de abstracte kunst. Brandt poneerde veel meer waardering te hebben voor iemand als Joh. Brouwer dan voor de „eeuwige puber" Ter Braak.

De eigen bezigheden en ervaringen van de leden van de Kring kwamen aan bod in de voordracht van W. J. A. Kernkamp die over zijn aanwezigheid in de Verenigde Naties vertelde en over zijn werkzaamheden in de zgn. Vierde Commissie van de V.N. die zich bezighield met de mandaat- en trustgebieden.

De spreker zei naar aanleiding van de vraag over de voldoening die hij in zijn werk vond, „zich niet bevredigd, maar ook ook niet onbevredigd te gevoelen." Het anti-kolonialisme werd z.i. wel iets minder viru-

lent en hij wees daarbij op de toenemende vraag naar Westerse deskundigen in de ex-koloniale landen.

De lezing van Van Dillen op 8-5-1951 over Jacques Necker leidde tot de vraag of het ook anders had kunnen aflopen. Van Dillen wees dit soort vraagstellingen af:

„Spr. acht dit van wetenschappelijk-historisch standpunt beschouwd, geen echt probleem en kan niet inzien, dat de historicus een andere taak zou hebben dan den ingewikkelde causale samenhang der gebeurtenissen zo goed en zo objectief mogelijk te analyseren en te verklaren."

De lezing met de meest intrigerende titel „De Engelsman als staartman" is gehouden door Van Brakel. Aanvankelijk dacht men zelfs dat de titel verkeerd was en dat er staatsman was bedoeld.

Staartman bleek echter een 17e eeuwse scheldwoord te zijn en lafaard te betekenen. (Vgl. met de staart tussen de benen wegglopen).

In de eerste Engelse oorlog (1652-1654) werden de Engelsen vaak voor staartman uitgemaakt. Ook Von del gebruikte de term in zijn werk en ook als aanduiding voor de saten werd het woord staartman wel gebezigd. Het is jammer dat deze interessante lezing, voorzover ik heb kunnen nagaan, niet is gepubliceerd. Als curieus punt melden de notulen dat het lid Gerretson om 9.30 uur nog aankwam om deze vergadering te kunnen bijwonen.

Op 20-10-1952 werd er een tweede buitengewone ledenvergadering gehouden. De Kring telde toen 17 leden en men vond dat dit een maximum was. Wel merkte de voorzitter op dat regelmatige presentie van alle leden en vervulling van spreker- en gastheerschap door een ieder gewenst waren. Het uitnodigen van sprekers van buiten werd afgewezen. Het zou de animo onder de leden om zelf te spreken kunnen doen afnemen.

In het najaar van 1952 beleefde de Kring ook de verzoening tussen Gerretson en Geyl. Deze twee vrienden waren eind 1948 ver van elkaar verwijderd geraakt door een conflict over een promotie van een leerling van Gerretson en door uiteenlopende inzichten over de politiek van de Nederlandse regering inzake Indonesië. (3)

Brandt had echter een verzoening weten te bewerkstelligen. Gerretson schreef daarover aan Kernkamp:

„Door bemiddeling van Brandt is de onaangename kwestie met G. althans in zooverre bijgelegd, dat hij op de volgende Kringvergadering ten mijne zal verschijnen en wij elkaar ten teken van „openbare verzoening" de hand zullen reiken. Wat me oprecht genoeg doet, ook om de toon in de Kring." (4)

Tussen 25-1-1949 en 25-11-1952 had Geyl elf bijeenkomsten bijgewoond en Gerretson slechts drie. Ze hadden elkaar daarbij eenmaal getroffen.

Gerretson's lezing op 25 november 1952 was een stukje autobiografie onder de titel „Histoire vécue.

Jan.-Juli 1918". Ook nu bood Gerretson de Kring een volgens de notulen „geanimeerd verlopend souper" aan.

Het jaar 1953 begon droevig. Het oudste lid van de Kring S. van Brakel was overleden en werd met de volgende woorden door de voorzitter herdacht:

„man met een eigen geluid en van bijzonder aanzien, wiens woorden vol wijsheid waren, ook in zijn bijdragen tot onze discussies. Hij was een man voor wie wij allen respect en genegenheid voelden." (ogenblik stilte).

Diezelfde avond (24-2-1953) voerde Ozinga de Kring met dia's langs voorbeelden van Vlaamse, Brabantse en Hollandse gotiek in de Noordnederlandse kustprovincies.

Typische Utrechtse zaken kwamen aan de orde in Van de Ven's bijdrage „Sprokkelingen uit een notarieel archief." Hij rechtvaardigde dit detaillistische spitwerk in de vaak moeilijk toegankelijke notariële archieven met een beroep op Huizinga's betoog „dat in de liefde tot het verleden de aanleiding ziet tot de door velen verrichten kleinen historischen arbeid." Uit dit onderzoek kwamen gegevens over de positie van de oudrooms-katholieken in Utrecht naar voren.

Het seizoen werd in mei 1953 besloten met een knappe voordracht van Hijmans van den Bergh over zijn eigen liefhebberij het verzamelen van wit „Delfts" aardewerk.

Op 27-10-1953 trad Geyl als voorzitter af. Hij stelde J. H. Kernkamp als zijn opvolger voor, hetgeen bij acclamatie werd aanvaard. Kernkamp bleef tevens 1e secretaris. Het verzorgen van de notulen bleef in handen van mevr. Oudendijk.

Brandt sprak die avond over het vrijwel vergeten Frans-Duitse vriendschapsverdrag van 6-12-1938. Frankrijk was gepikeerd over Chamberlain's verdrag met Hitler: het bekende papier dat Chamberlain de woorden „Peace for our time" ontlokte. Op duidelijke en overtuigende wijze illustreerde Brandt dat Frankrijk dit verdrag later onder de tafel heeft proberen te werken.

Smit's voordracht over „Vondels Adam in ballingschap; ook in vergelijking met Grotius' Adamus exul" gaf aanleiding tot discussies over de vraag of het geoorloofd was Vondel met algemene literaire maatstaven te meten of dat men hem alleen binnen zijn tijd diende te beoordelen. Gerretson deelde nog mede dat hij vroeger ooit het plan had gehad Grotius' Adamus exul te vertalen in het Nederlands.

Veel van Smit's bijdrage is terug te vinden in zijn grote werk *van Pascha tot Noach* (3 dln., Zwolle 1956-1962).

De lezing van mevr. Oudendijk over „Het archief der Staten-Generaal en de volkenrechtsgeschiedenis" werd bijgewoond door prof. dr. J. H. W. Verzijl. Het was een overzicht van eigen wetenschappelijk onderzoek.

Het doel van dit overigens in teamverband gedane onderzoek was tweërlei: gegevens verzamelen over de buitenlandse politiek van de Republiek en het opspo-

ren van noties over en vormen van internationaal recht in die tijden. Naar aanleiding van de voordracht ontspon zich een discussie over de financiering van dit soort projecten en de aanpak of beter gezegd de methoden van het uitgeven en toegankelijk maken van bronnen voor historisch onderzoek. Dat men niet tot een consensus kwam behoeft geen verwondering te wekken. Deze is er ook thans nog niet.

Op 29 november 1955 werd besloten Colhaas, hoogleraar overzeese geschiedenis en de opvolger van Gerretson, het lidmaatschap van de Kring aan te bieden. Hoewel met betrekking tot het aantal leden „volgens het algemene gevoelen, het maximum eigenlijk is overschreden, (is men) eenstemmig van oordeel dit bezwaar in het onderhavige geval over het hoofd te moeten zien."

Een wel enigszins merkwaardige uitspraak, als we zien dat in een brief van de eerste secretaris van 17-3-1956 geklaagd wordt over de geringe opkomst van de leden op de bijeenkomsten en zelfs gesteld wordt:

„Mccht de organisatie in het komende jaar even moeilijk blijven, dan zullen we onder ogen moeten zien, of we het tienjarig bestaan van de Kring met de opheffing zullen moeten besluiten.

(...) Wat elders kan moet in Utrecht ook kunnen." (5) Het zouden helaas profetische woorden worden.

In het seizoen 1955-1956 werden slechts drie voordrachten gehouden.

Het bezoekersaantal liep terug van 12 via 9 naar 7 op de laatste bijeenkomst.

Vol goede moed begon men desondanks aan een nieuw Kringjaar. Er werden ook een aantal huishoudelijke beslissingen genomen:

1. beginnen om 19.30 uur precies;
2. het maken van notulen werd afgeschaft (een voorstel van Alberts);
3. duur van de voordracht één uur;
4. aantal avonden handhaven op vijf;
5. titel van de voordracht zodanig formuleren dat de inhoud duidelijk wordt.

De start was veel belovend. Gerretson had de Kring te zijnen huize genodigd en bood weer een „welverzorgend souper" aan. De voordracht „lets over een kanttekening van Bor nopens art. XIII der Unie" is helaas niet meer genotuleerd evenmin als de discussie (6). En dat is jammer, want verschillende leden hebben mij medegedeeld dat Geyl en Gerretson in een hevig debat geraakten dat door beider doofheid en ook onwil om naar elkaars argumenten te luisteren een haast tragisch-komisch effect kreeg.

Op 27-11-1956 werd de laatste voordracht gehouden. Alberts sprak over „De historische ontwikkeling van de deelneming door de ingezetenen aan het bestuur van de landsheerlijke territoria in de 14e en 15e eeuw." Op diezelfde bijeenkomst stelde de voorzitter voor om prof. dr. W. Banning uit te nodigen lid te worden van de Kring. Er zou dan ook een kerkhistoricus in de Kring vertegenwoordigd zijn. Het voorstel werd aangehouden. Men vond het getal der leden groot genoeg.

Zelfs stonden datum, spreker en onderwerp van de volgende lezing al vast. Hijmans van den Bergh zou spreken over „Het „voordeel“ voor de vrouw en het ontwerp-Meyers“ op 26-2-1957 ten huize van W. A. P. Smit.

Deze lezing, die vermoedelijk over het nieuwe Burgerlijk Wetboek zou hebben gehandeld, is nimmer gehouden.

De Kring is plotseling verdwenen. Noch in de notulen, noch in de nagelaten correspondentie is iets over een officiële opheffing te vinden.

Op 29-11-1956 schreef de voorzitter nog aan mevr. Oudendijk dat de leden niet allen even gelukkig waren met het verdwijnen van de notulen en verslagen. In eigen resumé's zag Kernkamp niet veel. Hij schreef:

„Eerlijk gezegd zie ik er weinig heil in. Het zou bovendien maar een slecht surrogaat zijn in plaats van het exquise gerecht dat jij ter tafel brengt.“

Het verdwijnen van de notulen had toch ook als - vermoedelijk toen niet door allen beseft - nadeel, dat op den duur de geschiedenis van de Kring teloor zou gaan. Juist het voorlezen van de notulen over de laatst gehouden voordracht en discussie versterkte het karakter en de continuïteit der Kring.

Het ontbreken van vaste verdere gegevens dwingt ons na te gaan of er oorzaken aan te wijzen zijn die het plotselinge beëindigen van de bijeenkomsten kunnen verhelderen.

Slot

Als verklaring voor het uiteenvallen van de Kring wordt door de nog in leven zijnde leden veelvuldig tijdgebrek genoemd. Er zal zeker een toenemende aanslag op de beschikbare tijd van de leden zijn gepleegd. De universiteiten kregen meer studenten en ook elders zullen de werkzaamheden wel zijn toegeweesd. Toch kan dit niet de voornaamste oorzaak zijn geweest.

Het is wel vreemd dat de gezelschappen te Groningen en Den Haag en, om nog een gelijksoortig gezelschap te noemen, de Historische Commissie van de Maatschappij voor de Nederlandse Letterkunde te Leiden, die strijd tegen het tijdgebrek doorstaan hebben en nog altijd functioneren. De omstandigheden van hun leden waren niet anders dan die van de Utrechtse Kring.

Ook andere factoren moeten hebben medegespeeld. Spanningen en ruzies binnen de Kring waren er niet. De conflicten tussen Gerretson en Geyl hadden in de jaren 1950-1952 het functioneren van de Kring niet belemmerd. Zelfs een nieuwe verwijdering tussen beide figuren, ontstaan in mei 1956, verhinderde niet dat Geyl aanwezig was op de avond van 23-10-1956 ten huize van Gerretson en de heftige discussie die tussen hen beide plaats vond was ook niet iets nieuws. Bovendien waren zij de Kring niet.

De grote diversiteit in onderwerpen werd toch ook niet als een nadeel gevoeld. Integendeel het was eerder de zin van het bestaan van de Kring. Wel vonden sommige leden dat de discussie door het systeem van

de rondvraag - elk aanwezig lid werd gevraagd of deze een vraag of opmerking had naar aanleiding van de voordracht - een enigszins plichtmatig karakter kreeg. (7)

De hoofdoorzaak van het uiteenvallen van de Kring moet naar mijn mening eerder gezocht worden in een te geringe „esprit de corps“.

Op een moment dat de animo om te spreken en het enthousiasme om de Kring te bezoeken terugliepen, waren de samenbindende krachten te weinig ontwikkeld om deze teruggang op te vangen en te weerstaan.

Misschien dat de onderlinge band te weinig versterkt was in de loop van de tien jaren? Of was de omgang tussen de leden te zeer op wetenschappelijke discussie gericht geweest en had men zich te weinig de noodzaak gerealiseerd van hetgeen „bij elke wel ingerichte vereeniging niet behoort te ontbreken n.l. een gemeenschappelijk diner,“ zoals een oud-voorzitter van het Historisch Gezelschap te Groningen het eens treffend formuleerde? (8)

Een gemeenschappelijk diner en een jaarlijkse excursie waren in deze gezelschappen belangrijke bindende elementen. Utrecht heeft ze niet gekend en het ontbreken ervan heeft mogelijk de overlevingskansen verkleind.

Heeft de Utrechtse Kring geen enkele andere betekenis gehad dan de gedachtenwisseling tussen een aantal geleerden over historische onderwerpen? Afgezien van het feit dat zo'n doelstelling niet alleen legitiem is, maar ook uiterst zinvol kan zijn, kunnen we toch ook stellen dat de Historische Kring in Utrecht meer heeft betekend. Zij heeft door het hoge niveau van de lezingen en van de discussies voor de leden zonder twijfel stimulerend gewerkt en hen tot het houden van voordrachten en het schrijven van artikelen gebracht die anders misschien onuitgesproken en ongeschreven zouden zijn gebleven. Mede door de publicatie van bijna de helft van de voordrachten kreeg ook de buitenwacht zicht op het bestaan en het werk van de Kring (zie bijlage III).

Het verlangen, aan het begin van haar bestaan uitgesproken, om door haar werking een bijdrage te leveren aan het culturele leven in Utrecht is in het korte bestaan van de Kring zeker vervuld. En dan mogen we stellen dat de werking van de Historische Kring door de vele publicaties van de voordrachten niet tot Utrecht beperkt is gebleven.

Deze vaststelling doet ons nu nog de plotselinge opheffing van de Historische Kring te Utrecht betreuren.

drs. P. van Hees

Noten:

* Dankzij de welwillendheid van mevr. H. L. Kernkamp - van Ameijden van Duym heb ik inzage gekregen in de archivalia van de Historische Kring te Utrecht. Deze archivalia zijn: 1 map met correspondentie, voornamelijk doorslagen van getypte convocaties en enkele brieven en ledenlijsten. Verder zijn er twee notulenboeken, gebonden schoolschriften. Boek I, notulen, 1947-1952 en Boek II, notulen 1952-1956. Verder wil ik mevr. dr. J. K. Oudendijk, prof. dr. W. Jappe Alberts, prof. mr. R. Feenstra, dr. F. Ketner en prof. dr. W. A. P.

Smit voor hun mondelinge of schriftelijke mededelingen dank zeggen. Deze dank geldt ook prof. dr. P. J. van Winter voor zijn mededelingen over het Historisch Gezelschap te Groningen.

1. Zie *Historische Avonden*, tweede bundel, uitgegeven door het Historisch Gezelschap te Groningen ter gelegenheid van zijn twintigjarig bestaan. (Groningen 1907) p.l. en H. E. van Gelder en L. Brummel, *Geschiedenis van het Historisch Gezelschap te 's-Gravenhage, I, 1899-1946* (door H. E. van Gelder), II, 1946-1969 (door L. Brummel), (2 dln., 1 bd., z. pl. en z.j. (gestencild)) p. 3.
2. Zie voor nadere gegevens over de leden bijlage I en voor hun voordrachten bijlage II.
3. Zie voor de achtergronden van deze affaire *Briefwisseling Gerretson-Geyl*, verzorgd en toegelicht door P. van Hees en G. Puchinger (5 dln. Baarn 1979-1981) dl. V, de brieven 1003-1017.
4. Ongedateerde brief uit arch. Kernkamp, afgestaan door mevr. H. L. Kernkamp. In handschrift van J. H. Kernkamp staat boven de brief ± half november 1952.
5. 1947-1948: 5 voordrachten, gemiddelde bezetting 10 leden.
1948-1949: 6 voordrachten, gemiddelde bezetting 11 leden.
1949-1950: 5 voordrachten, gemiddelde bezetting 11 leden.
1950-1951: 5 voordrachten, gemiddelde bezetting 10,6 leden.
1951-1952: 4 voordrachten, gemiddelde bezetting 9,2 leden.
1952-1953: 5 voordrachten, gemiddelde bezetting 11 leden.
1953-1954: 5 voordrachten, gemiddelde bezetting 8,6 leden.
1954-1955: 4 voordrachten, gemiddelde bezetting 9,7 leden.
1955-1956: 3 voordrachten, gemiddelde bezetting 9,3 leden.
1956-1957: 2 voordrachten, gemiddelde bezetting 11,5 leden.
6. Deze voordracht is later uitgegeven in C. Gerretson, *Moord of Recht? Twee studies over Johan van Oldenbarnevelt*. Uitgegeven en van aantekeningen voorzien door M. v. d. Bijl en L. Kok, Baarn 1969.
7. Ditsysteem was door Van Brakel geïntroduceerd als waarnemend voorzitter na Geyl's lezing op 23-11-1948. Op de volgende vergadering nam Geyl het systeem over. In de notulen staat: "Bij de opening der discussie zegt de voorzitter het novum van de rondvraag dat door den heer Van Brakel op de vorige vergadering is ingevoerd, te willen overnemen."
8. Uitspraak van jhr. mr. J. A. Feith. Zie *Historische Avonden*, 2e bundel (Groningen 1907) p.l.

Bijlage I: ledenlijst bij de oprichting in 1947

- prof. dr. S. van Brakel, 1879-1953, jurist, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1929-1949, lid van de Kring, 1947-1953.
- prof. dr. C. D. J. Brandt, 1897-1966, historicus, buitengewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1947-1952, sedert 1952 gewoon hoogleraar, lid van de Kring, 1947-okt. 1956.
- prof. dr. J. G. van Dillen, 1883-1969, historicus, lector aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1943-1948, hoogleraar, 1948-1954, lid van de Kring, 1947-1957.
- prof. dr. D. Th. Enklaar, 1894-1959, historicus, hoogleraar

- aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1946-1959, lid van de Kring, febr.-nov. 1947.
- prof. dr. J. G. van Gelder, 1903-1980, kunsthistoricus, hoogleraar aan Rijksuniversiteit te Utrecht, 1946-1973, lid van de Kring, 1947-1957.
- prof. dr. F. C. Gerretson, 1884-1958, historicus, bijzonder hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1925-1951, buitengewoon hoogleraar aldaar, 1939-1954, lid van de Kring, 1947-1957.
- prof. dr. P. C. A. Geyl, 1887-1966, historicus, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1935-1958, lid van de Kring, 1947-1957.
- prof. mr. L. J. Hijmans van den Bergh, 1901-1974, jurist, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1946-1971, lid van de Kring, 1947-1957.
- prof. dr. J. H. Kernkamp, 1904-1980, historicus, bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, 1946-1949, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1954-1969, lid van de Kring, 1947-1957.
- prof. dr. W. J. A. Kernkamp 1899-1956, jurist en indoloog, bijzonder hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1936-1946, gewoon hoogleraar aldaar, 1946-1952, minister van overzeese gebiedsdelen, 1952-1956, lid van de Kring, 1947-okt. 1952.
- mevr. dr. J. K. Oudendijk, historica, verbonden aan het Instituut voor Volkenrecht aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, lector aldaar, 1961-1975, lid van de Kring, 1947-1957.
- prof. dr. W. A. P. Smit, geb. 1903, neerlandicus en letterkundige, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1946-1971, lid van de Kring, 1947-1957.
- prof. dr. J. H. Thiel, 1896-1973, historicus en classicus, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1946-1964, lid van de Kring, 1947-nov. 1956, rustend lid, nov. 1956-1957.
- dr. A. J. van de Ven, 1897-1974, historicus, rijksarchivaris te Utrecht, 1946-1962, lid van de Kring, 1947-1957.
- nieuwe leden in chronologische volgorde:
- prof. dr. M. D. Ozinga, 1902-1968, kunsthistoricus, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1947-1968, lid van de Kring, jan. 1948-1957.
- dr. F. Ketner, geb. 1905, historicus, hoofdchartermeester van het rijksarchief te Utrecht, docent paleografie en diplomatiek aan het Instituut voor Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1947-1970, lid van de Kring, sept. 1948-1957.
- prof. mr. R. Feenstra, geb. 1920, jurist, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1949-1952, idem te Leiden sedert 1952, lid van de Kring, febr. 1950-okt. 1952, gastlid, okt. 1952-mei 1953, gewoon lid, mei 1953-1957.
- prof. dr. G. J. Hoogewerff, 1884-1963, kunsthistoricus, buitengewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1950-1954, lid van de Kring, maart 1950-nov. 1954.
- prof. dr. C. J. Dijksterhuis, 1892-1965, fysicus, buitengewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1953-1960, gewoon hoogleraar, 1960-1963, lid van de Kring, nov. 1953-1957.
- prof. dr. W. S. Heckscher, geb. 1904, kunsthistoricus, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1955-1966, lid van de Kring, febr. 1955-1957.
- dr. W. Jappe Alberts, geb. 1900, jurist en historicus, verbonden aan het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1951-1960, bijzonder hoogleraar aldaar, 1960-1970, lid van de Kring, febr. 1955-1957.
- prof. dr. W. Ph. Coolhaas, 1899-1981, historicus, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, 1955-1967, lid van de Kring, febr. 1956-1957.

Bijlage II: lijst van bijeenkomsten, sprekers, onderwerpen en plaats van samenkomst.

- 1.25-11-1947, J. H. Kernkamp, Het museum Meermann-Westreenianum te 's Gravenhage en zijn stichters, ten huize van S. van Brakel.
- 2.20-1-1948, J. G. van Gelder, De schilders van de Oranjezaal, in het Kunsthistorisch Instituut.
- 3.9-3-1948, mevr. J. K. Oudendijk, Over Giles Lytton Strachey, in de Universiteitsbibliotheek.
- 4.13-4-1948, W. A. P. Smit, Het eerste Zuidafrikaanse epos: „Raka“, door N. P. van Wijk Louw, in de Universiteitsbibliotheek.
- 5.11-5-1948, C. Gerretson, Vader Cats neemt het op voor generaal Coen, ten huize van Gerretson.
- 6.26-10-1948, S. van Brakel, De invloed van cultuurstromingen op de wetsinterpretatie, door een voorbeeld toegelicht, ten huize van C. D. J. Brandt.
- 7.23-11-1948, P. Geyl, Een Oranje in ballingschap, ten huize van M. D. Ozinga.
- 8.25-1-1949, J. H. Thiel, Robert Graves en de historische Claudius, ten huize van W. J. A. Kernkamp.
- 9.22-2-1949, C. D. J. Brandt, De eerste schreden van de Verenigde Staten in de wereldpolitiek, in de Universiteitsbibliotheek.
- 11.17-5-1949, J. G. van Dillen, Van mir tot colchos. - Agrarische ontwikkelingen in Rusland, ten huize van W. A. P. Smit.
- 12.25-10-1949, F. Ketner, Grepen uit de Utrechtse paleografie en diplomatiek, ten huize van L. J. Hijmans van den Bergh.
- 13.23-11-1949, A. J. van de Ven, De Kapittelarchieven in het rijksarchief te Utrecht, ten huize van F. Ketner.
- 14.21-2-1950, J. H. Kernkamp, De economische artikelen van de vrede van Munster, ten huize van J. H. Thiel.
- 15.28-3-1950, W. A. P. Smit, De eerste liefde van Jacques Perk, mede in verband met zijn Mathilde-cyclus, ten huize van J. G. van Gelder.
- 16.16-5-1950, C. D. J. Brandt, Het monsterverbond van Augustus 1939, ten huize van P. C. A. Geyl.
- 17.24-10-1950, J. H. Thiel, Themistocles (een polemie), in het Kunsthistorisch Instituut.
- 18.28-11-1950, P. Geyl, Reacties op Ter Braak en Du Peron, in de Universiteitsbibliotheek.
- 19.27-1-1951, W. J. A. Kernkamp, Het werk van de Vierde Commissie der Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, ten huize van S. van Brakel.
- 20.13-3-1951, J. G. van Gelder, Jan de Bisschop (1628-1671), advocaat en tekenaar, in het Kunsthistorisch Instituut.
- 21.8-5-1951, J. G. van Dillen, Jacq. Necker's verantwoording van zijn beleid als minister (1778-'81 en 1788-'90). Een bijdrage tot het probleem der onvermijdelijkheid, in het Instituut voor Geschiedenis.
- 22.23-10-1951, mevr. J. K. Oudendijk, Barok en realisme in de staatkunde der 17e eeuw, in het Instituut voor Geschiedenis.
- 23.27-11-1951, R. Feenstra, Wanneer werden de Verenigde Provinciën in rechte onafhankelijk van het Heilige Roomse Rijk?, in het Instituut voor Geschiedenis.
- 24.26-2-1952, S. van Brakel, De Engelsman als staatsman, ten huize van M. D. Ozinga.
- 25.6-5-1952, F. Ketner, John Bellers, Quaker, Econoom en Maatschappelijk hervormer, 1654-1725, ten huize van W. J. A. Kernkamp.
- 26.28-10-1952, G. J. Hoogewerf, De staatkundige en culturele betekenis van het hertogdom Neder-Lotharingen, ten huize van A. J. van de Ven.
- 27.25-11-1952, C. Gerretson, Histoire vécue, Jan.-Juli 1918, ten huize van C. Gerretson.
- 28.24-2-1953, M. D. Ozinga, Vlaamse, Brabantse en Hollandse Gotische architectuur in de Nederlandse kustprovinciën, in het Kunsthistorisch Instituut.
- 29.24-3-1953, A. J. van de Ven, Sprokkelingen uit een notarieel protocol, ten huize van J. H. Thiel.
- 30.12-5-1953, L. J. Hijmans van den Bergh, Wit „Delfts“ aardewerk, ten huize van L. J. Hijmans van den Bergh.
- 31.27-10-1953, C. D. J. Brandt, Een vergeten verdrag. Het Frans-Duits verdrag van december 1938, ten huize van F. Ketner.
- 32.24-11-1953, W. A. P. Smit, Vondels Adam in ballingschap, ook in vergelijking met Grotius' Adamus exul, ten huize van P. Geyl.
- 33.16-2-1954, J. H. Thiel, Punica Fides, in het Instituut voor Geschiedenis.
- 34.6-4-1954, J. H. Kernkamp, Rente-crediteuren en rente-debiteuren in de Middeleeuwen, in het Instituut voor Geschiedenis.
- 35.18-5-1954, P. Geyl, Michelet en zijn Franse revolutie, in het Instituut voor Geschiedenis.
- 36.26-10-1954, J. G. van Gelder, Grondfactoren van de Nederlandse beeldende kunst in haar opbloei en verval tijdens de 17e eeuw, in het Kunsthistorisch Instituut.
- 37.30-11-1954, J. van de Ven, De driehoek van St. Marie te Utrecht, ten huize van J. G. van Gelder.
- 38.22-2-1955, J. G. van Dillen, Rembrandt en de Amsterdamse joden, in het Instituut voor Geschiedenis.
- 39.26-4-1955, R. Feenstra, Theorie en praktijk in de geschiedenis van het recht betreffende de stichting, in het Instituut voor Geschiedenis.
- 40.25-10-1955, mevr. J. K. Oudendijk, Het archief der Staten-Generaal en de volkenrechtsgeschiedenis, ten huize van M. D. Ozinga.
- 41.29-11-1955, C. J. Dijksterhuis, Sociale wetenschapsgeschiedenis, in het Instituut voor Geschiedenis.
- 42.28-2-1956, F. Ketner, De elect Jan van Nassau en zijn tijd, ten huize van W. S. Heckscher.
- 43.23-10-1956, C. Gerretson, Iets over een kanttekening van Bor nopens art. XIII der Unie, ten huize van C. Gerretson.
- 44.27-11-1956, W. Jappe Alberts, De historische ontwikkeling van de deelneming door de ingezetenen aan het bestuur van de landsheerlijke territoria in de 14e en 15e eeuw, ten huize van A. J. van de Ven.

45.26-2-1957, L. J. Hijmans van den Bergh, Het „voordeel“ van de vrouw en het ontwerp-Meyers, ten huize van W. A. P. Smit.

Deze voordracht heeft niet plaatsgevonden.

Bijlage III: gepubliceerde voordrachten. Het nummer correspondeert met de volgorde van de voordrachten gehouden voor de Kring.

1. J. H. Kernkamp, *Inventaris der familiepapieren Meerman, Van Westreenen, Dierkens en Van Damme, aanwezig in het Museum Meermann-Westreenianum*, 's-Gravenhage 1948.
2. J. G. van Gelder, „De schilders van de Oranjezaal,” *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 1948-1949, p. 119-164.
3. C. Gerretson, „Jacob Cats en Jan Pietersz. Coen,” *Polemios* (Utrecht) 23-6-1951, later in Gerretson, *Verzamelde Werken*, dl. V, p. 89-110.
7. P. Geyl, „Een Oranje in ballingschap,” *De Gids*, 112 (1949) dl. II, 180-205, later in P. Geyl, *Studies en Strijdschriften*. Groningen 1958.
8. J. H. Thiel, „Robert Graves en de historische Claudius,” *Hermeneus*, 21 (1950) p. 141-169.
13. A. J. van de Ven, „De Kapittelarchieven in het Rijksarchief te Utrecht,” *Nederlands Archiefblad*, 54 (1949/50) p. 71-76 en p. 104-121, idem, 55 (1950/51) p. 20-30.
14. J. H. Kernkamp, *De economische artikelen inzake Europa van het Munsterse vredesverdrag*. Amsterdam 1951 (inaugurale rede Leiden, 2-11-1951).
15. W. A. P. Smit, „De eerste liefde van Jacques Perk, mede in verband met zijn Mathilde-cyclus,” *De Nieuwe Taalgids*, 42 (1949) p. 144 e. v. en *Levende Talen*, 1950.
17. J. H. Thiel, „Themistocles (een polemie),” *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 64 (1951) p. 1-39.
18. P. Geyl, „Reacties op Ter Braak en Du Perron,” *De Gids*, 114 (1951) dl. I, p. 43 vlg. en p. 116 vlg., later in P. Geyl, *Reacties*. Utrecht 1952.
20. J. G. van Gelder, „Episcopus (Jan de Bisschop) after Venetian paintings,” *Venezia e l'Europa*. Atti del XVIII congresso internazionale di storia dell'arte, Venezia 1955. (Venezia 1956) p. 335-336.
23. R. Feenstra, „A quelle époque les Provinces-Unies sont-elles devenues indépendantes en droit à l'égard du Saint Empire,” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 20 (1952) p. 30-63, 182-218, 479-480.
25. F. Ketner, „John Bellers. Quaker, Econoom en Maatschappelijk Hervormer, 1654-1725,” *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 66 (1953) p. 56-68.
27. C. Gerretson, „Histoire vécue, Jan.-Juli 1918,” in C. Gerretson, *Verzamelde Werken*, dl. V, p. 253-282.
33. J. H. Thiel, „Punica Fides,” *Mededelingen v. d. Kon. Nederl. Academie v. Wetenschappen*, afd. Letterk., Nieuwe Reeks 17, nr. 9. (Amsterdam 1954).
34. J. H. Kernkamp, *Vijf jaar praktijk in dienst van het economisch- en sociaalhistorisch hoger onderwijs. Met illustratieve beschouwingen over stedelijke rentebrieven en een keukenboek van 1596*. 's-Gravenhage 1954 (inaugurale rede Utrecht, 4-10-1954).
35. P. Geyl, „Michelet en zijn Franse revolutie,” *De Gids*, 118 (1955) dl. II, I, 238 vlg., p. 294 vlg., later in P. Geyl, *Geschiedenis als medespeler*. Utrecht 1959.
37. A. J. van de Ven, „De driehoek van St. Marie te Utrecht,” *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1955, p. 33-80.
39. R. Feenstra, „L'histoire des fondations à propos de quelques études récentes,” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 24 (1956) p. 381-448.
42. F. Ketner, „De elect Jan van Nassau en zijn tijd,” *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 12 (1957), p. 1-25, later in F. Ketner, *Stichtse Studiën*. Utrecht 1974.
43. C. Gerretson, „Iets over een handschrift van Bor nopens artikel XII der Unie,” in C. Gerretson, *Moord of Recht? Twee studies over Johan van Oldenbarnevelt*. Uitgegeven en van aantekeningen voorzien door M. van der Bijl en L. Kok. Baarn 1969.

BOEKENSCHOUW

C. C. de Glopper-Zuiderland. *De officiaal van Utrecht als beoorkonder van vrijwillige rechtshandelingen ten behoeve van vijf Utrechtse kapittels in de 14de eeuw. In: Verslagen en mededelingen van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlands recht. Nieuwe reeks deel 3. Zutphen (De Walburg Pers), 1982. 71 pag., f 25.—.*

Een officiaal is een geestelijke die namens een kerkelijke hoogwaardigheidsbekleder de geestelijke rechtsmacht uitoefent. Hij is een hoge ambtenaar. De bisschop benoemt de officiaal. Maar ook de aartsdiaken hebben in het 14de eeuwse Utrechtse bisdom een officiaal. Met deze functionaris imiteren zij het bisschoppelijk hof.

Waarom benoemt een bisschop een officiaal? In de middeleeuwen maar ook later heeft de bisschop zoveel andere besognes, dat hij zich niet persoonlijk met alle rechtshandelingen kan bezig houden. Sterft de

bisschop echter of aanvaardt hij elders een functie, dan verdwijnt zijn officiaal van het toneel. Met een nieuwe bisschop treedt ook een nieuwe officiaal aan. Toch is de officiaal niet alleen een persoon. Hij is ook een instituut want ook deze hoge ambtenaar kan zijn werk niet alleen af. Hij heeft een staf van medewerkers die de oorkonden opstellen en schrijven. Zij echter blijven als er een bestuurswisseling plaats vindt, op post en gelijken hierin het meest op onze ambtenaren. De hoogste ambtenaar die blijft zitten, is de zegelaar. Maar nimmer zien we deze tweede man van het bureau doorschuiven naar de eerste plaats. Zoals tegenwoordig een secretaris-generaal niet minister of staatssecretaris wordt.

Over dit instituut en zijn hoogste functionaris handelt de interessante studie die verscheen in de *Verslagen en mededelingen van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlands recht*. Allereerst geeft de auteur een beredeneerd overzicht van alle

bekende officialen van het Utrechtse bisdom in de 13de en de 14de eeuw. In deze periode, tot welke de studie zich beperkt, zijn dat alle hoge geestelijken. Van de 25 zijn er 19 kanunnik van een der Utrechtse kapittels, waarvan weer 10 van de Dom. Wie kiest de bisschop voor deze hoogste functie aan zijn kerkelijke rechtbank? Dat blijken personen met wie hij een nauw en goed contact heeft, familieleden, vertrouwelingen, juristen. In de 14de eeuw zijn allen op één na academici.

Naast de zegelaar heeft de officiaal notarissen nodig, die de oorkonden opstellen en schrijven. In het begin zijn die niet in vaste dienst, later wel.

Van de activiteiten die de officiaal ontplooit, heeft de schrijfster de vrijwillige rechtspraak onderzocht. Met grote nauwgezetheid analyseerde zij liefst 2126 oorkonden. De bevindingen van deze onderzoeken worden de lezer telkens helder uiteen gezet in proza én in eenvoudige tabellen. In de vrijwillige rechtspraak zien we de officiaal met name de erkenning van pachten beoorkonden. De kapittels waarmee de pachtvereenkomsten worden gesloten, prefereren een oorkonde die door de officiaal is opgemaakt.

Over deze oorkonden vertelt de studie naast de inhoudelijke zaken ervan ook veel over de materiële zaken: de schrijvers, de formules, het latijn of de volkstaal, het perkament, de zegels en tegenzegels, enz.

Voor hen die in juridische zaken in het middeleeuwse bisdom Utrecht zijn geïnteresseerd, biedt deze studie bijzonder interessant materiaal.

C. S.

F. van der Rhee. Achtergronden van de „Utrechtse“ runensteen. Rede uitgesproken bij zijn afscheid als hoogleraar in de Oudgermaanse tekstfilologie op 28 januari 1982. (Utrecht, 1982) 16 pag.; Te bestellen door storting van f 7,95 (porto inclusief) op giro 628158 t.n.v. F. v. d. Rhee, E. Cornelislaan 3, Bilthoven.

De copie van de Jellingsteen op het Domplein was het onderwerp van het afscheidscollege van professor van der Rhee op 28 januari jl. In zijn college dat thans ook in druk verschenen is, voert de spreker ons eerst mee naar de bloedhete 23ste juni 1366, toen de Utrechtse Alma Mater ter gelegenheid van haar derde eeuwfeest liefst achtendertig eredoctoraten verleende. Een dag eerder werd in eenzelfde tropische hitte de copie van de Jellingsteen op het Domplein aan de universiteit aangeboden.

In 1936 wist men precies wat de runen en de twee afbeeldingen op de steen te betekenen hadden. Nu, 46 jaar later, is de interpretatie van diezelfde voorstellingen en dezelfde inscriptie niet meer zo eenduidig. Door dit doolhof voert de afscheid nemende hoogleraar zijn auditorium en zijn lezers. Hij geeft een status quaestionis en meer kan op dit moment niet. De vraag mag zelfs gesteld of er ooit een oplossing voor alle vragen die de Jellingsteen tegenwoordig opwerpt, gevonden zal worden. Een leuk en helder boekje over dat monument met runen op het Domplein.

C. S.

UIT DE TIJDSCHRIFTEN

Archeologisch-geologische waarnemingen in de binnenstad van Amersfoort vormen de hoofdmoot van *Flechte* 13 (1981), p. 64-77. Stadskernarcheologie poogt over het ontstaan en de eerste ontwikkeling, in dit geval van Amersfoort, een geheel eigen bijdrage te leveren die complementair is aan het schriftelijk materiaal. In *Flechte* 14 (abusievelijk staat vermeld 13) wordt een gezicht op de Koppelpoort van Jan Weisenbruch besproken. R. Kemperink gaat zeer uitvoerig in op een nieuwe editie van de *Gebeurtenissen van deze tijd* van Alpertus van Metz. Met name houdt de bespreker zich bezig met de vraag waar Alpertus van Metz zijn *De diversitate temporum* schreef: in het klooster Hohorst bij Amersfoort, in Utrecht of in Tiel? In tegenstelling tot de editor, H. van Rij, komt Kemperink tot de conclusie dat niet Hohorst de plaats is waar de kroniek ontstond, maar dat Alpertus ze schreef toen hij verbleef in het Tielse Sint-Walburgis-stift. Een belangwekkende bespreking, dunkt me, voor hen die in vroeg middeleeuwse Utrechtse onderwerpen geïnteresseerd zijn.

Heemtijdingen 18 (1982), 1, besteedt aandacht aan de Romeinse opgravingen op het kerkhof van de Woerdense Petruskerk, en aan een gevelsteen in Oudewater, afkomstig van het echtpaar Van Craeyesteijn - Van Bronckhorst. In hetzelfde nummer wordt ook ingegaan op een stadhuisincident dat zich in Montfoort afspeelt anno 1763 en wordt de aandacht gevestigd op de restauratie van de ijskelder van het landgoed Linschoten. Tenslotte schrijft C. Gravendeel over Harmelen als spoorwegknooppunt. *Heemtijdingen* 18 (1982), 2, geeft in een themanummer van 40 pagina's drie fietstochten in de omgeving van Woerden, Bodegraven, Driebruggen, Kamerik en Reeuwijk.

In het *Bulletin van de Van de Poll-Stichting voor de Zeister geschiedenis* 11 (1981) wordt de katholieke partijvorming in Zeist, 1905-1980, besproken. Het eerste nummer van jaargang 12 bevat een genealogiefragment van het schouten-geslacht Van Dam en een bijdrage over de bij het Slot gelegen brouwerij. In de tweede aflevering van deze jaargang vertelt C. H. Hilligheken het hele verhaal van het dorpje Ausertlitz.

De historische vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o., opgericht op 23 december 1907, heeft een nieuw blad het licht doen zien: *Oud-Rhenen*. Het eerste nummer van de eerste jaargang (1981) was gewijd aan Rhenen en de tram, en Oude auto's in het Rhenen van vroeger. Het nummer is prima van uitvoering, maar het verdient aanbeveling in het vervolg de veertig pagina's te nummeren. Losse nummers zijn verkrijgbaar tegen f 5,00 bij het V.V.V.-kantoor van Rhenen.

Nummer 2 (1982) heeft meer de uitvoering van een gewone periodiek. In korte artikeltjes wordt op onderwerpen m.b.t. Rhenen ingegaan.

Het *Officieel Orgaan van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens* 2 (1982), besteedt in een aantal korte bijdragen aandacht aan de drie gemelde dorpen.

Monumenten 3 (1982), mei, is in zijn geheel gewijd aan het 50-jarig bestaan van de Stichting Menno van

Coehoorn. Ing. G. Koppert besteedt in dit nummer aandacht aan „Fort aan de Hoofddijk: Voorbeeld van monument en wetenschap”. Ingegaan wordt op de geschiedenis, de constructie, de bewapening en het huidige gebruik van het fort.

In het februari-nummer van *Heemschut* 59 (1982), 34-36, is een bijdrage opgenomen onder de titel „Monumentenbeleid in Utrecht”. Uit de doeken wordt gedaan hoe de decentralisatie van het monumentenbeleid zou moeten plaats vinden. De Stichtse Culturele Raad pleit in deze voor de positie van de provincie, die niet te ver van de feitelijke situatie afstaat zoals dat thans met het Rijk wel het geval is; en die niet de kleine gemeenten opzadelt met problematieken waarvoor zij niet zijn toegerust.

In *Holland* 14 (1982), 16-41, staat een uitgebreide studie over het golfspel in ons land: „Vroeg golf, 450 jaar ontwikkeling van een sport, 1250-1700”. De stad Utrecht komt in deze studie ter sprake. C. S.

Opgravingen in De Meern

De Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens heeft in samenwerking met de Rijksuniversiteit Utrecht een aanvang gemaakt met opgravingen op de Hoge Woerd aan 't Zand te De Meern, in de volksmond genoemd „De Bult van Goes”. Deze opgravingen staan onder leiding van prof. Ising en de heer Kalee, wetenschappelijk medewerker van het Archeologisch Instituut te Utrecht.

Het land waarop de Historische vereniging aan het werk is behoort toe aan de heer Kurver uit De Meern. Gegraven wordt naar de hoofdgebouwen van het Romeinse castellum dat daar vroeger heeft gestaan.

In maart vertelde de heer J. Schutte, voorzitter van de vereniging, al dat er sterke aanwijzingen waren dat op de Hoge Woerd een Romeinse nederzetting is geweest. Deze nederzetting moet zo'n tweehonderd vierkante meter groot zijn geweest.

Met behulp van een kraan werd zaterdag 30 oktober voorzichtig een aanvang gemaakt met het graven van een put van anderhalve meter onder NAP waarvan de breedte dertig bij vijftien is.

Burgemeester Middelweerd nam zelf ook even de schep ter hand. De eerste vondsten werden al snel

ontdekt en rond een uur of één waren onder meer dakpannen van 175-250 jr. na Chr. verzameld alsmede voorwerpen uit de tijd van keizer Claudius (41-54 jr. na Chr.), een stukje zeldzaam Romeins glas en een Romeinse munt (Sestertius) uit de tijd van keizer Nero (54-68 jr. na Chr.). Middels een metaaldetector werden drie verschillende muntsoorten ontdekt.

De nederzetting in De Meern is één van de vele castella die aan de noordgrens van het Romeinse rijk stonden. De bekendste zijn in Bunnik, Utrecht, Alphen a/d Rijn, Woerden en Katwijk gevonden. Doch deze laatste is in zee verdwenen.

De eerste echte serieuze opgraving in De Meern vond in 1830 plaats en de tweede moest in 1843 worden gestopt. In 1957 ging men verder waarna in 1973 bij de aanleg van het rijwielpad wederom werd gegraven.

De opgravingen waar men nu mee bezig is zullen enkele maanden in beslag nemen. Dorpsbewoners worden er actief bij betrokken, „maar niet zo dat iedereen op eigen houtje gaat scheppen en scherven meeneemt”, zegt Schutte.

Uit: Utrechts Nieuwsblad, 2 november 1982.

Monumentenbeschrijving in nieuwe banen

Op 8 december a.s. houdt de KNOB in Utrecht een studiedag over het thema „Monumentenbeschrijving in nieuwe banen?”

Sinds 1903 werkt de Rijksoverheid aan de Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst.

Vanuit „het vak” valt hierop regelmatig kritiek te be-

luisteren: over de keuze van de onderwerpen, de gedetailleerde aanpak, de grote omvang van de delen, de trage voortgang, etc. Naast deze Geïllustreerde Beschrijving doet het Rijk meer op dit terrein, zoals het publiceren van monografieën en artikelen, er wordt medewerking verleend aan het kunstreisboek, etc. Aan de andere kant ontbreken in ons land bepaalde

soorten publicaties, die in buurlanden wel verzorgd worden, zoals handzame inventarisaties met afbeeldingen van de opgenomen objecten (België), of een duidelijk herkenbare monografieënreeks, zoals de *Arbeitshefte* van de Landesconservator Rheinland over „jonge monumenten” en industriële architectuur. Al met al zijn er genoeg vragen en buitenlandse ervaringen om een algemene discussie te entameren over de monumentenbeschrijving op Rijksniveau.

De KNOB heeft het initiatief voor deze discussie genomen door hier op 8 december 1982 een studiedag aan te wijden met inleiders uit Nederland uit de ambachtelijke én particuliere sector en enkele deskundigen uit België en West-Duitsland.

's Morgens staat de Geïllustreerde Beschrijving centraal, 's middags alle overige publicatievormen. Aanleiding voor de studiedag is het feit, dat onlangs een nieuwe leidraad bekend is gemaakt voor de voortzetting van de Geïllustreerde Beschrijving. De studiedag is gericht op leden van de KNOB, maar staat open voor andere geïnteresseerden.

Voor aanmelding en nadere informatie over de studiedag kunt u terecht bij mev. De Haas van het bureau KNOB, Sint Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, tel. 020-27 77 06. Zij is daar 's maandags en 's woensdags bereikbaar.

Deelnameprijs: f 50,- leden KNOB, student-leden f 35,-, niet-leden f 75,-.

- de bibliografie van de geschiedenis van de provincie Utrecht. 3 delen, gestencild (f 35,-).

Tijdens deze avondverkoop zal de tentoonstelling over het genootschap Kunstliefde „Leven en werk van een 175-jarige” voor het publiek geopend zijn.

G. J. R.

Contributie 1982

Er is een aantal leden, dat de contributie over 1982 nog niet heeft voldaan.

Om kosten en moeite die verbonden zijn aan een schriftelijke en persoonlijke herinnering te vermijden, verzoekt de penningmeester de betreffende leden dringend zo spoedig mogelijk de contributie te voldoen op postrekening 575520 t.n.v. de Contributierekening „Oud-Utrecht”. Bij voorkeur met gebruikmaking van de destijds toegezonden accept-girokaart.

NAJAARSVERKOOP

Evenals in voorgaande jaren zal de Gemeentelijke Archiefdienst, mede in het zicht van de komende feestdagen, een najaarsverkoop houden. Tijdens deze avondverkoop op **donderdag 2 december a.s.** van 19.00-21.00 uur zullen nieuwe foto's van de Gemeentelijke Fotodienst en reproducties van oude foto's uit de prentenverzamelingen te koop worden aangeboden, evenals inventarissen en catalogi, uitgegeven door de Archiefdienst. De uitgaven van de vereniging Oud-Utrecht zullen ook verkrijgbaar zijn, o.a.

- jaarboeken 1963-1981 (voor zover voorradig)
- een mapje met 12 prentbriefkaarten „Utrecht in oude foto's”, uitgegeven ter gelegenheid van het Monumentenjaar M'75 (f 5,-)
- een facsimile-uitgave van een kaart van de provincie Utrecht door Cornelis Anthonisz. Hornhövius (1599), 2e uitgave door Clement de Jonghe (derde kwart van de 17e eeuw) (f 10,-)
- originele genummerde litho's van William D. Kuik. Nog verkrijgbaar zijn afbeeldingen van de Witte-vrouwenstraat, de Kloosterhof, het Vredenburg, de Molen aan de Kromme Rijn, het Buurkerkhof en Flora (f 35,-)

maandblad oud-utrecht

55e jaargang - nummer 11 - november 1982

Redactieadres:

Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:

U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:

C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10, 3584 AK Utrecht,
gironrekening 575520.

Ledenadministratie:

Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:

E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030)-51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

BELLE VAN ZUYLEN

EEN VROUW OP WIE MEN NIET RAAKT UITGEKEKEN

De fraaie afbeelding van de jubilerende Domtoren op de omslag van ons tijdschrift van de hand van Otto Wttewaal met daarop de vroegere stadswoning van de familie Van Tuyll van Serooskerke is een goede aanleiding nog eens aandacht te schenken aan een illustere telg van deze familie, die bekend werd onder de naam Belle van Zuylen.

Als dochter van Diederik Jacob, Heer van Zuylen en Westbroek, baron van Tuyll van Serooskerke, Maarschalk van Montfoort, en Helena de Vicq, een rijke koopmansdochter uit Amsterdam, werd Isabella Agneta Elisabeth in het jaar 1740 op het slot Zuylen geboren. Tot haar 31ste jaar, toen zij in het huwelijk trad met Charles-Emmanuel de Charrière en naar Zwitserland vertrok, placht zij met haar ouders, broers en zuster de winters door te brengen in het huis aan de Kromme Nieuwe Gracht, en de zomers op het slot Zuylen.

Zij groeide op in een harmonisch gezin, waarvan de ouders een goed besef hadden van hun tijd. Reeds zeer jong werd de basis gelegd voor haar veelzijdige ontwikkeling. Op 10-jarige leeftijd vertrok zij in gezelschap van haar Zwitserse gouvernante Jeanne Louise Prévost naar Genève om naar de eisen van die tijd een Franse opvoeding te krijgen. Zij leerde daar het Frans perfect spreken en schrijven, las er de Franse klassieken, speelde Molière en kwam in aanraking met Rousseau en de ideeën van de 18e eeuw: voor de jonge Belle een geweldige belevenis, die voor haar latere leven van veel betekenis zal blijken. Verrukt over de natuur, kwam ze op de reis terug ook met de armoedige omstandigheden op het platteland in aanraking. Haar sociale betrokkenheid is mede hierdoor op gang gebracht.

Zij gaat onderdrukking verafschuwen en raakt meer en meer overtuigd van de natuurlijke gelijkwaardigheid van de mensen, gelijkwaardigheid die verdraagzaamheid veronderstelt.

Terug in Nederland kostte het haar veel moeite zich weer aan te passen. Nederlands moest zij bijna opnieuw leren spreken, maar Frans bleef de taal waarin zij zich uitdrukte en schreef. Veel dingen hadden haar belangstelling. Zij tuinierde op Zuylen à la Rousseau, nam in gezelschap van haar broers lessen in Utrecht bij Johannes David Hahn, hoogleraar in de Natuurkunde en in de Medicijnen aan de Universiteit te Utrecht, die, zoals Belle schrijft, liet zien „wat electrisch en wat gewoon vuur is”. Dominee Burman had als taak Belle voor te bereiden op haar belijdenis, geen geringe op-

dracht want wat anderen aanvaardden, werd door Belle betwijfeld en zij stelde moeilijk te beantwoorden vragen. Vooral de lessen in wiskunde van de geleerde Laurens Praalder, de stadstekenmeester van Utrecht, die o.a. ook lessen gaf aan de Fundatie van Renswoude, waren voor haar erg belangrijk. Zij sprak later over de grote invloed die deze geleerde op haar levenshouding en daardoor op haar schrijverschap heeft gehad. Op 15-jarige leeftijd maakte zij haar entrée in het Haagse en Utrechtse gezelschapsleven, zij bezocht de salons, speelde toneel en danste graag, maar vond hierin toch weinig bevrediging. Zij had een grote afkeer van de het leven verstarrende gewoonten. Haar tijd, de eeuw van Voltaire en Rousseau, de tijd van de Verlichting en van de Rede drukte een stempel op haar karakter en vorming en dat kwam tot uiting in haar denken, haar werk en haar levenshouding. Het gehele literaire werk van Belle is in het Frans, de universele voertaal van de culturele kringen, geschre-

ven en dankt hieraan zijn internationale bekendheid. Zij schreef een zeer zuivere en sobere taal zonder de overdreven vormen die toen mode waren. Zij schreef eens aan haar gouvernante dat zij een stijl probeerde te bereiken die de indruk maakte er geen te zijn. Terwijl vele van haar tijdgenoten-schrijvers nauwelijks meer voor ons te lezen zijn, boeit haar werk ons daardoor nog in hoge mate. De Franse schrijver Sainte-Beuve zou later zelfs opmerken dat Isabelle de Charrière de mooiste taal van Versailles evenaarde.

Het jaar 1760 bracht grote verandering in haar leven. Op een bal ten huize van de Hertog van Brunswijk in Den Haag ontmoette zij de man met wie ze 15 jaar lang in grote vriendschap en verbondenheid een oprechte ontroerende briefwisseling zou gaan onderhouden. Het was de Zwitserse baron Constant d'Hermenches, 37 jaar oud, kolonel in dienst van de Staten Generaal, die met zijn regiment in Den Haag gestationeerd was, iemand met literaire smaak en vriend van Voltaire. Zij sprak hem aan met de beroemd geworden woorden:

„Meneer, danst u niet?” De correspondentie met Constant d'Hermenches vormt een hoogtepunt in haar oeuvre, wij leren haar kennen in haar groei en ontwikkeling, haar originaliteit en openhartigheid, haar ideeën en denkbeelden die actueel en duurzaam blijken te zijn.

Hij was voor haar het ideale klankbord, maar bijna alleen epistolair, want vaak hebben zij elkaar niet ontmoet. Niets in deze briefwisseling die geheim was, bleef onvermeld of het nu ging om dagelijkse ervaringen of om het diepste wezen van haar persoonlijkheid. Ook haar huwelijkskansen kwamen vaak ter sprake en d'Hermenches stelde zelfs zijn beste vriend voor als mogelijke huwelijkspartner, de Markies de Bellegarde.

Belle was 22 jaar toen zij een kort moralistisch verhaal schreef *Le Noble*, dat zonder auteursnaam in Amsterdam en in Parijs verscheen. Zij dreef hierin de spot met de voorrechten en de zelfvoldaanheid van de adel, en laat rede en gevoel overwinnen. In haar kringen wist men al spoedig dat de auteur de dochter was van baron Van Tuyll. Het boekje verwekte veel opschudding en haar ouders lieten het uit de handel nemen.

Er verschijnen in deze periode vele huwelijkskandidaten, zoals behalve de Markies de Bellegarde, de Graaf van Wittgenstein en Lord Wemyss, de veroordeelde opstandeling uit Schotland, vriend van Mylord Maréchal Keith, gouverneur van Neuchâtel, eveneens een Schots edelman in dienst van de Koning van Pruisen. Ook ontmoette zij de jonge zelfingenomen levensgenieter James Boswell, de latere biograaf van de geleerde dr. Johnson, die in Utrecht zijn studie in de rechten kwam voltooien zoals veel Schotten gewoon waren te doen.

Hij verbleef een jaar in Utrecht in het logement „de Keizershof” aan het Domplein. Er ontstond een literaire vriendschap tussen deze twee begaafde jonge mensen. Boswell schreef baron Van Tuyll een brief

waarin hij Belle ten huwelijk vraagt. Het is een nogal pedante brief waarin hij zijn ongerustheid laat blijken over het onafhankelijke karakter van diens dochter en bepaalde voorwaarden stelt aan haar gedrag als eventuele echtgenote. Belle liet hem weten dat zij niet de „geest van onderdanigheid” bezat. Na deze voor haar vaak verwarrende situaties besluit Belle uiteindelijk te trouwen met iemand die zij al langer kende, Charles-Emmanuel de Charrière, een erudiet Zwitsers edelman en voormalig gouverneur van haar broers. Deze rustige intellectueel heeft het aangedurfd Belle te aanvaarden zoals ze was: Belle! Op 17 februari 1771 trouwden ze in de dorpskerk te Zuylen, zij vertrekt met hem naar Colombier in Zwitserland, waar de Charrières een buitenplaats bezaten genaamd „Le Pontet”, een sfeervol huis met een mooie cour, niet ver van het meer van Neuchâtel. Het leven daar heeft haar de eerste jaren veel genoegens verschaft, het was er rustig en de natuur boeide haar zeer. Zij ging veel op reis met haar man en woonde van tijd tot tijd in Genève en Parijs.

In het jaar 1783, gedurende een conflictsituatie in haar huwelijk, verblijft zij enige tijd in Chexbres, een plaatsje met een prachtig uitzicht op het meer van Genève, en in de eenzaamheid gaat zij weer schrijven (*Lettres de Mistriss Henley* en de *Lettres Neuchâteloises*) en neemt zij ook het componeren weer ter hand. In 1786 installeerde Isabelle de Charrière zich in Parijs, de stad die nog maar enkele jaren verwijderd was van de revolutie. Aan het einde van het jaar voegde haar man zich weer bij haar.

Muziek wordt steeds belangrijker voor Belle en zij schrijft sonates, menuetten en enkele opera's. De belangrijkste ontmoeting in deze periode was met Benjamin Constant, een intelligente jongeman en neef van Constant d'Hermenches, haar grote epistolaire vriend van vroeger jaren. Benjamin Constant was 27 jaar jonger dan Belle, maar dat bleek geen beletsel te zijn voor een intieme vriendschap, gevoed door essentiële overeenkomsten. Constant kwam veel in Colombier op bezoek bij de Charrières en Belle en hij discussieerden en filosofeerden tot in de late uurtjes bij het open vuur in de mooie schouw in Belles kamer, waar ter linker zijde het venster uitzicht bood op de bergen van de Jura. (Tot op de huidige dag is de situatie in haar voormalige huis weinig veranderd.) Deze ontmoeting bracht haar nieuwe vitaliteit. De inspiratie was wederzijds en wederom ontstaat er een boeiende correspondentie. In deze tijd schreef zij ondermeer een pamflet tegen Madame de Staël (haar latere rivale in de vriendschap met Benjamin Constant), die een aanval had gedaan op Thérèse Levasseur, de ongeletterde levensgezellin van Rousseau en die zij zelfs had beschuldigd de oorzaak te zijn van de dood van de grote schrijver. Belle gebruikte daarin de pen alsof zij zelf deze Thérèse Levasseur was die zij laat klagen over de beschuldiging in een brief aan Madame de Staël: *Plainte et Défense de Thérèse Levasseur*.

In dezelfde periode werkte Belle actief mee aan de

eerste posthume uitgave van *Les confessions* van J. J. Rousseau, waarmee een goede vriend van haar, Pierre Alexandre du Peyrou, zich belastte.

Ten tijde van de Franse revolutie kwam er een stroom van Franse emigranten naar Neuchâtel, het was vrij gebied want het vorstendom behoorde aan de Koning van Pruisen. Isabelle interesseerde zich in hoge mate voor de problemen die met de emigratie gepaard gingen. Zij wijdde er diverse geschriften aan, zoals de *Lettres trouvées dans des Porte-feuilles d'émigrés*, en de comedies *Les émigrés*, *La parfaite liberté* en *Les Vous et les Toi*. Zij schreef in deze tijd ook haar pamfletten geïnspireerd door politieke toestanden in Nederland: *Observations et Conjectures politiques*, alsmede enkele novellen en anekdotes en nog veel ander werk.

In het jaar 1799 komt haar neef Willem René van Tuyl logeren op Le Pontet, de oudste zoon van haar jongste broer Vincent, die in 1794 zwaar gewond werd bij Maubeuge, toen Frankrijk ons land met een inval bedreigde en in het ziekenhuis van Pont-Saint-Maxence overleed.

Er bestond een hartelijke relatie tussen hen en Isabelle gaf hem graag goede raad met betrekking tot het leven in een veranderende maatschappij. Zij spreekt in haar brieven aan hem vrijuit over haar denkbeelden, zonder terughouding, zoals zij dat heel haar leven gewoon geweest is.

Vanaf het begin van het jaar 1805 ging haar gezondheid sterk achteruit en op 27 december vroeg in de morgen overleed Madame de Charrière op 65-jarige leeftijd.

Twee dagen later, op een koude mistige zondag werd zij begraven. De begrafenis werd geleid door haar vrienden en volgens gebruik in de Jura werd de kist gedragen door de wijnboeren in dienst van de familie de Charrière. Aan een werkzaam leven op zoek naar

de essentie van het bestaan was hiermee een eind gekomen.

De belangstelling voor Belle van Zuylen is de laatste jaren aanzienlijk toegenomen. Nadat hieraan enkele monografieën van andere schrijvers waren voorafgegaan kwam de echte doorbraak toen Simone Dubois in 1969 de biografie *Leven op afstand*, gevolgd door een keuze van vertaalde brieven, *Rebels en beminne-lijk*, deed verschijnen, beide voortdurend in herdruk. In 1974 organiseerde zij namens de Werkgroep 18e eeuw een symposium op het slot Zuylen die veel belangstelling trok en de aanleiding werd tot de oprichting van het genootschap Belle de Zuylen. In 1981 werd dit initiatief in Zwitserland gevolgd door de stichting van een Association Suisse des Amis de Madame de Charrière in Neuchâtel. Jaarlijks wordt in oktober de verjaardag van Belle herdacht met een bijeenkomst op het slot Zuylen, waarop door sprekers uit verschillende landen en disciplines wetenschappelijke lezingen worden gehouden. Het belangrijkste evenement is echter de uitgave in de oorspronkelijke taal van de verzamelde werken en brieven in 10 delen undruk, uitgegeven door G. A. van Oorschot te Amsterdam onder een internationale redactie van J. D. Candaux, C. P. Courtney, Pierre H. Dubois, Simone Dubois-de Bruyn, Patrice Thomson, Jeroom Vercruysse en Dennis M. Wood, met medewerking van Marius Flothuis en Michel Gilot. Tenslotte kan in dit verband worden genoemd de oprichting van „de Vrienden van Zuylen“ (in *Maandblad Oud-Utrecht*, maart 1982). Het fraaie slot, geboortehuis van Belle en de daarin ondergebrachte collectie geven een inspirerende achtergrond aan de steeds groeiende belangstelling voor de schrijfster, die voor velen reeds een begrip geworden is en eveneens voor velen een vrouw zal blijken te zijn op wie men niet gauw uitgekeken raakt.

Joke van der Meer

MARIAPLAATS 9: HET ZOMERHUIS VAN EVERT ZOUDENBALCH

Bij archiefonderzoek naar de geschiedenis van een voormalig claustraal huis van het kapittel van St Marie kwamen ook gegevens tevoorschijn van huizen aan de Mariaplaats. Kanunnik Volkier van Lichtenberch, de eigenaar van het onderzochte pand, was tevens eigenaar van een claustraal huis gelegen achter de huidige panden Mariaplaats 8 en 8A, mogelijk ook achter Mariaplaats 7 1). Hiermee werd een relatie gelegd met het noordelijker gelegen Mariaplaats 9, waarvan de heer B. J. M. Klück een verslag van het bouwhistorisch onderzoek heeft gepubliceerd 2). Een belofte aan de heer Klück om de gegevens met betrekking tot Mariaplaats 9 te noteren wordt met dit artikel ingelost.

De vermelding van Volkier van Lichtenberch als eigenaar van het zestiende claustraal huis van het kapittel van Sint-Marie, gelegen achter de tegenwoordige panden Mariaplaats 8 en 8A, wellicht ook 7, ben ik tegengekomen in het uitgetypte handschrift van jhr. G. G. Calkoen over de kapittelkerk van Sint-Marie in het Utrechts gemeentearchief. Het belang van deze vermelding is ook voor de heer Klück groot, omdat het een belending betreft van een noordelijker gelegen perceel. De formulering was echter niet bepaald helder, zodat het noodzakelijk was het betreffende stuk in het kapittelarchief op te zoeken. Hoewel Calkoen doorgaans de vindplaats van zijn bronnen vermeldt, was dit niet gemakkelijk, omdat het archief sinds zijn

naspeuringen opnieuw geïnventariseerd is 3) en een concordans met de oude nummering ontbreekt 4).

Uiteindelijk is het gelukt het betreffende stuk terug te vinden en met behulp van belangrijke andere gegevens is het nu mogelijk geworden een overzicht te geven van een aantal ontwikkelingen in het gebied tussen de Donkerstraat en de Mariastraat gedurende de veertiende en vijftiende eeuw. Na der onderzoek in het rijke kapittelarchief van Sint-Marie zal echter in de toekomst een scherper beeld kunnen opleveren. Dit artikel wil een plei-

dooi vormen voor het veelvuldiger verrichten van archiefonderzoek ten behoeve van de beoefening van de archeologie en bouwgeschiedenis in Utrecht.

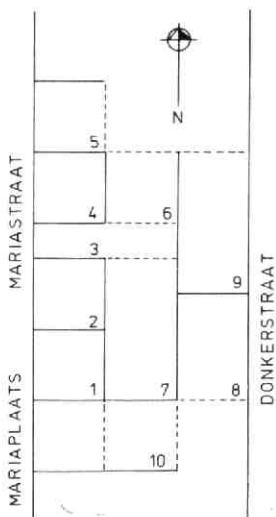
Het betreffende stuk van 1421 moet in samenhang worden gezien met een tweetal andere stukken uit hetzelfde jaar. Het betreft hier alle ingevoegde erfpachtbrieven van het kapittel van Sint-Marie. In de oudste, daterend van 30 april, kreeg Fye, zuster van Michiel uten Wijngaert en weduwe van Hendrik Joostzoon, twee hofsteden in erfpacht, die aan de zuidzijde begrensd werden door een hofstede die de kanunnik Hendrik Zoudenbalch van het kapittel in (erfpacht had en aan de noordzijde door een poortweg die gemeenschappelijk was aan de beide hofsteden die toen in erfpacht werden uitgegeven en aan een hofstede van Hubert Zoudenbalch 5).

Op 16 september van hetzelfde jaar kreeg Gerit Zoudenbalch van het kapittel een hofstede in erfpacht die bewoond werd door de erfgenamen van Marie van Spenghen en gelegen was tussen de genoemde poortweg aan de zuidkant en een hofstede die Herman Daamszoon en Gerit van Kessel in erfpacht hadden aan de noordkant 6).

Op dezelfde dag ten slotte kreeg Hubert Zoudenbalch in erfpacht een hofstede waar een stal op stond, gelegen tussen westelijk de hofstede waar Marie van Spenghen erfgenamen woonden en aan de oostkant de hofstede van de erfgenamen van Melis van Houweninghen, verder half de genoemde poortweg en daarnaast nog een ledig erf, dat met zijn zijden gelegen was tussen de hofsteden van de erfgenamen van Michiel uten Wijngaert aan de west- en hofsteden van Melis van Houweninghen en Hubert Zoudenbalch aan de oostkant, terwijl het noordelijk eind grensde aan de

hofstede waar een stal op stond en het zuidelijke aan het huis in de immunitet, dat aan Volkier van Lichtenberch toebehoorde 7).

De ligging van deze percelen kan als volgt in beeld worden gebracht, waarbij de afmetingen uiteraard fictief moeten blijven:

1. hofstede van Hendrik Zoudenbalch
2. hofsteden van de erfgenamen van Michiel uten Wijngaert
3. poortweg
4. hofstede van Gerit Zoudenbalch, waar de erfgenamen van Marie van Spenghen wonen
5. hofstede van Herman Daamszoon en Gerit van Kessel
6. hofstede met stal van Hubert Zoudenbalch
7. ledig erf van Hubert Zoudenbalch
8. hofstede van Hubert Zoudenbalch
9. hofstede van de erfgenamen van Melis van Houweninghen
10. claustraal huis van Volkier van Lichtenberch

Deze momentopname geeft een aardige indruk van de wijze waarop de familie Zoudenbalch bezittingen tussen de Donkerstraat en de Mariastraat aan het verwerven was. Hierbij moet wel bedacht worden dat de betreffende percelen in erfpacht werden uitgegeven en eigendom van het kapittel bleven. Het gebied tussen de Donkerstraat en de Mariastraat maakte deel uit van het zogeheten „dagelijks gerecht“ van het kapittel van Sint-Marie 8), bestaande uit een schout en zes (?) schepenen 9), die stonden over rechtshandelingen en geschillen betreffende onroerend goed in hun rechtsgebied.

De ontwikkelingen in dit gebied vanaf de veertiende eeuw laten zich aflezen uit de bescheiden van enkele financiële administraties van het kapittel, met name de manualen 10). Hierin werden de namen opgetekend van hen die regelmatig terugkerende verplichtingen aan het kapittel hadden alsook de aard en omvang van die verplichtingen. Anders dan de twintigste-eeuwse herinventarisator van het kapittelarchief was een vijftiende-eeuwse notaris van het kapittel, die in het jaar 1487 nieuwe manualen aanlegde 11), zo attent een concordans met de voorgaande te vervaardigen, zodat ons opeenvolgende erfpachters bekend zijn tot diep in de veertiende eeuw.

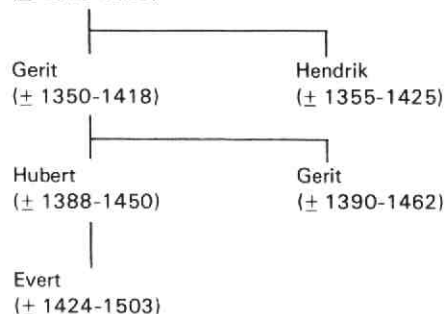
Het is verleidelijk om hier aan de hand van deze manualen de ontwikkelingen in het hele gebied tussen de Mariastraat en de Donkerstraat gedurende de veertiende en vijftiende eeuw te schetsen, maar ik wil me hier beperken, tot de hofstede, die in het eerste kwart van de vijftiende eeuw Hendrik Zoudenbalch in erfpacht had en waar nu Mariaplaats 9 ligt.

Zoals uit de manualen van de kleine kamer, een der financiële administraties van het kapittel van Sint-Marie, blijkt, werden uit dit perceel jaarlijks aan deze kamer 30 schellingen betaald. De oudst bekende erfpachters zijn achtereenvolgens Jan Hebo(ert), Klaas

Tolnaer en Johan Braem 12). De laatste is waarschijnlijk dezelfde die in het jaar 1331 schepen was „in der heren gerechte van Sinte-Mariën t'Utrecht". 13). De op hem volgende erfpachter was Tyman van Damasche, daarna diens zoon Hendrik Zoudenbalch, aanvankelijk alleen en laten samen met zijn broer Gerit. Vervolgens wordt er weer een Gerit Zoudenbalch vermeld en ten slotte, in het oude manuaal, „Zoudenbalch somerhuus".

Zeer waarschijnlijk gaat het hier om de volgende leden van de familie Zoudenbalch: 14)

Tyman Geritszn.
(± 1316-1393)

Als - zuidelijke - belending van de hofstede werd in het oude manuaal genoemd het huis van heer Johan Koc over de gracht van Sint-Marie en, met een latere hand, het huis van heer Johan van Mekerem. Inderdaad bezat deze kanunnik van Sint-Marie tot zijn overlijden in 1479 het zestiende claustrale huis van het kapittel 15).

Over het zomerhuis licht ons het in 1487 aangelegde manuaal van de kleine kamer verder in: er is sprake van - ik vertaal - „een hofstede waarop nu gebouwd is het zomerhuis van heer Evert Zoudenbalch, kanunnik en thesaurier ten Dom, gelegen tegenover ons kerkhof met aan de zuidkant ons zestiende claustraal huis en aan de noordkant drie van onze hofsteden, toebehorende aan de mensuraalkamer, waaruit dezelfde heer Evert heeft laten afbreken zeker groot huis van heer Dirk van Zulen, zoals in het mensuraalboek breder wordt vermeld op folio 9" 16).

Met deze laatste drie hofsteden zijn we aangeland ten noorden van Mariastraat 9, een gebied dat we hier verder buiten beschouwing laten.

Samenvattend kan gezegd worden dat het perceel van het tegenwoordige Mariaplaats 9 al in de veertiende eeuw eigendom was van het kapittel van Sint-Marie, dat de familie Van Damasche/Zoudenbalch het in diezelfde eeuw in erfpacht kreeg en dat in de tweede helft van de vijftiende eeuw Evert Zoudenbalch er zijn zomerhuis had. Het is denkbaar dat de bouwhistorici met deze gegevens tot nieuwe, wellicht ook verderreikende conclusies kunnen komen.

Martin W. J. de Bruijn

Noten:

1. Zie hieromtrent vooralsnog: G. G. Calkoen, *De kapittelkerk van St. Marie te Utrecht*, hs. van 1916-1917 in GAU, blz. 111, 115-117. Wat betreft de vraag of dit pand zich ook achter de tegenwoordige Mariaplaats 7 uitstrekte: in de vijftiende eeuw werden twee hofsteden samengevoegd, zoals blijkt uit een van 1487 daterend manuaal van de kleine kamer van het kapittel van Sint-Marie (RAU, St.-Marie 340², fol. 8v.): „Et fuerunt quondam due aree que consentiente capitulo in unam redacte en coedificate fuerunt per magistrum Ioannem de Mekerem, canonicum nostrum". (En dit waren vroeger twee hofsteden, die met toestemming van het kapittel tot één teruggebracht en bebouwd waren door meester Jan van Mekerem, onze kanunnik).
2. *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1981*, in MBOU 1982, blz. 55-63.
3. B. M. de Jonge van Ellemeet, *Inventaris van het archief van het kapittel van St. Marie*, getypte inventaris van 1937 in RAU.
4. Mededeling van de beambte van de studiezaal.
5. RAU, St. Marie 287: „twee hofsteden gelegen bij onser kirkten tuschen onser kirkten hofstede die her Henric Zoudenbalch, onse medecanonic, in pacht heeft aen die zuutzijde ende den poertwech die desen voirscreven hofsteden ende Hubert Zoudenbalch zamelic toebehoert aen die noortzijde".
6. T.a.p. 278: „een hofstede ghelegen bij Sinte-Mariën aen die oestzijde van der straten, zoels Mariën van Spenghen erfname nu die bewonen ende voirt van Gheryt voirscreven yn erfpacht hebben, tuschen den poertwech die Michiels erfname uten Wijngaert ende Hubert Zoudenbalch zamelyc ghebruken ende van ons in erfpacht hebben aen die overzijde ende onser hofstede die Herman Daemssoen ende Gheryt van Kessel nu yn erfpacht hebben aen die nederzijde".
7. T.a.p. 288: „een hofstede dair die stal op staet ghelegen then den hofstede die Gheryt Zoudenbalch van ons yn erfpacht heeft ende zoe Mariën van Spenghen erfnamen die nu bewonen ende van Gheryt Zoudenbalch voirt yn erfpacht hebben, welke hofstede van Mariën voirscreven hofstede oestwaert opstrecht aen der hofstede die Melys erfname van Houweninghen toebehoren, ende half den poertwech die Hubert voirscreven ende Michiels erfname uten Wijngaert samelyc ghebruken ende van ons yn erfpacht hebben, ende dat ledige erve also breyt als dat ghelegen is tuschen Michiels hofstede voirscreven aen die weystzijde ende Melys erfname van Houweninghen ende Hubert Zoudenbalch aen die oestzijde ende also lanc als 't gelegen is tuschen der husinghen yn onser montaden dat her Folkier van Lichtenberch nu toebehoert aen die zuutzijde, streckende aen die hofstede voirscreven dair die stal op staet aen die noortzijde".
8. Zie Calkoen, a.w., blz. 222-223.
9. Zie N. van der Monde, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht*, dl. III, Utrecht 1846, blz. 189.
10. RAU, St. Marie 308, 340¹⁻² en 360¹⁻².
11. T.a.p. 340² en 360².
12. T.a.p. 308, fol. 3 v. nieuw: „Item Thydemannus de Damasco XXX solidos Martini et Petri. Quondam Iohannes Heboert, postea Nycolaus Tolnaer, postea Iohannes Braem, Nunc Henricus de Damasco [latere hand:] et Gerardus eius frater, filii Tydemanni predicti, de domo

et area quam inhabitat prope domum domini Iohannis Koc super fossatum sancte Marie." (EVENZO Tyman van Damasche 30 schellingen op Sint-Maarten en Sint-Pieter. Vroeger Jan Heboert, daarna Klaas Tolnaer, daarna Jan Braem. Nu Hendrik van Damasche [latere hand:] en zijn broer Gerit, zonen van voornoemde Tyman, over huis en hofstede die hij bewoont bij het huis van heer Jan Koc over de gracht van Sint-Marie). Vgl. 340¹: „Item Iohannes Hebert, postea Nicolaus Tolnaer, postea Iohannes Braem, postea Thydemannus de Damascho. Nunc dominus Henricus Zoudenbalch et Gerardus eius frater, filii Thydemanni predicti de area immediate prope domum domini Iohannis Koc super fossatum sancte Marie XXX solidos [latere hand:] Nunc prope domum domini Iohannis de Mekerem. Nunc Gerardus Zoudenbalch. [latere hand:] Nunc Zoudenbalch somerhuus" (EVENZO Jan Hebert, daarna Klaas Tolnaer, daarna Jan Braem, daarna Tyman van Damasche. Nu heer Hendrik Zoudenbalch en zijn broer Gerit, zonen van voornoemde Tyman, over de hofstede naast het huis van heer Jan Koc over de gracht van Sint-Marie 30 schellingen. [latere hand:] Nu bij het huis van heer Jan

van Mekerem. Nu Gerit Zoudenbalch. [latere hand:] Nu Zoudenbalch somerhuus).

13. Van der Monde, a.w., blz. 189.
14. Gegevens ontleend aan Calkoen, a.w., blz. 96-100, en E. T. Suir, *Evert Zoudenbalch. Domkanunnik te Utrecht in de tweede helft van de 15de eeuw*, in JBOU 1977, blz. 55.
15. Calkoen, a.w., blz. 115-117.
16. RAU, St. Marie 340², fol. 11: „Item XXX solidos bonorum Martini hiemalis et Petri ad cathedram ex area in qua nunc edificatum est cenaculum estimale domini Everardi Zoudenbalch, canonici et thesaurarii Traiectensis, sita in opposito cemiterii nostri, habente ad meridiem XLVIam aream nostram claustralem et ad aquilonem tres areas nostras spectantes ad officium mensurali, ex quibus idem dominus Everardus demoliri fecit quandam magnum domum Theoderici de Zulen, ut in libro mensurali latius habetur folio IXo. Hanc ut preferatur nunc possidet idem dominus Everardus Zoudenbalch. [latere hand:] Nunc Everardus Zoudenbalch eius nepos."

cf. Suir pag 44 voet 267

EEN SCHOUT STAAT VOOR SCHUT¹)

Nadat stadhouder Willem V op 18 Januari 1795 naar Engeland was uitgeweken en het „Comité Révolutionnaire van het Utrechtsche Volk" bij declatoir van 24 Januari de Staten 's Lands van Utrecht had ontbonden, 2) werd ons gewest de eerste twee daarop volgende maanden bestuurd door de „Provisioneele Representanten 's Lands van Utrecht". De belangen van het platteland waren in de oude Staten behartigd door de Ridderschap en deze werd door het nieuwe bewind bij resolutie van 5 Februari *afgeschafte en vernietigd*. 3)

Hierdoor moesten die belangen van de dorpsgerichten aanvankelijk een eigen voorziening ontberen. Dat kon niet op den duur. Op 30 Maart kwam dan ook het „Comité tot de zaken van het Platteland" tot stand, waarbij tegelijkertijd de titel van het gewestelijk bestuur werd gewijzigd in „Representanten 's Lands van Utrecht". 4)

Elk dorp van het Utrechtse platteland beleefde zijn eigen revolutie. Veelal bestonden er al een tijd lang plaatselijke groepjes ontevreden of progressieven, die nu de kat de bel aanbonden. Maar, doordat duidelijke richtlijnen kennelijk ontbraken en men, zeker op het platteland, lang niet overal in meerderheid verlangend naar die nieuwe orde uitzag, was het in veel dorpen een vrij wilde en chaotische manoeuvre, waarmee de ommekeer zich voltrok.

De Provisioneele Representanten vergaderden eind Februari en begin Maart vrijwel dagelijks - Zondags inclus - om de dorpscomité's en ook particulieren te woord te staan, die advies kwamen vragen, rapport uitbrachten over wat zij gedaan hadden of van plan waren te doen, kwamen klagen over wat er gebeurd was of niet gebeurd was, enz. enz. 5) Om het bij één voorbeeld te laten: Op Dinsdag 3 Maart ontvingen zij de predikant van Tienhoven, *doleerende over de oude*

regeering en de kuiperijen door den schout en secretaris aldaar gepleegd, en verzoekende, om het volk te mogen oproepen tot het daarstellen van eene nieuwe regeering. De in de marge vermelde beschikking op het verzoek luidde: *Geresolveerd, de braaven van Tienhoven een goed succes te wenschen op hun voorneemen*. Deze reactie week in zoverre af van de regel, dat de Provisioneele Representanten in het algemeen niet wilden hebben dat schout en secretaris werden geremoveerd. De comité's mochten alleen de oude, door de ambachtsheren benoemde schepenen aan den dijk zetten en door mannen van de nieuwe orde vervangen.

De revolutie in De Bilt vond plaats op 3 Maart. De belangrijkste figuur zal hier vrij zeker de schoolmeester Pieter van Diepeningen zijn geweest, een energieke dertiger, die in 1792 door de ambachtsheren Mr. F. P. van Ewijk was aangesteld. Met wie en op welke manier hij het schepenencollege heeft vernieuwd, staat nergens te lezen, maar blijkbaar is het niet zachtzinnig toegegaan. De volgende dag moesten de Provisioneele Representanten hierover althans van verschillende kanten klachten aanhoren. De 7 schepenen die de ambachtsheren nog in Mei 1794 had benoemd, werden afgezet en een nieuw zevental, bien assorti naar wij mogen aannemen, kwam in hun plaats. Schout Louis de Koff en secretaris Jacob Christiaan de Graaf, door de ambachtsheren aangesteld respectievelijk in april 1789 en oktober 1787, bleven in functie. Het comité had ook hen willen vervangen, maar kreeg hiervoor geen toestemming.

Op Lunae 7 September 1795 behandelden de Representanten 's Lands van Utrecht een request van Jacob Smits, schoenmaker aan De Bilt. 6) Hij was blijkbaar al jaren een overtuigd patriot en maakte dan ook sinds 3 Maart deel uit van het nieuwe college van

schout en schepenen, of beter gezegd van de municipaliteit, zoals toen de benaming was. Smits betoogde in zijn verzoekschrift, *dat hij met vrouw en kind in den jare 1787 om zijne Patriottische gevoelens, met agterlating en beroving veeler zijner goederen, de vlugt van daer - d.w.z. uit De Bilt - heeft moeten nemen, om redenen dat de Oranje-aanklevers zijn glazen ingooijden en met bijlen de deur zijner huisinge forceerden. Dat hij in den jare 1786 betaalde in de lasten f.6-4-: 't welk in 1787 verhoogd wierd tot f.14-9-:, in 1788 met noch f.:-14-:, doch welke 14 stuivers in 1789 wierden vernietigd... Verzoekende de requestant, om redenen dat door den schout Louis de Koff bedreigd word om hem schande en schade te doen zo hij zijn lasten van 1792 en 1793 binnen 14 dagen niet komt voldoen, dat voorn. schout mag worden geordonneerd, dat de lasten, aan den requestant in 1787, '88 en '89 als Patriot voor Oranjeklanten opgelegd, aan hem worden teruggegeven,...* De Representanten besloten de klacht van Jacob Smidts „ten fine van advies“ in handen te stellen van het „Committé tot de zaaken van het Platteland“.

Laatstgenoemd comité behandelde het request in zijn vergadering van 12 October 7) en besloot na de nodige deliberatie, de Representanten te adviseren dat voorn. De Koff diende ontboden te worden en afgevraagd na de redenen waarom voorn. Jacob Smits zo merkkelijk verhoogt is geworden, en bij aldien hiervan geen voldoende redenen konde geven, aan voorn. Jacob Smidts diende te rembouseren zo veel als bevonden zal worden onredelijk en onevenredig als andere zijner medeburgen betaald is geworden. En intussen surcheanse van executie te verleenen, waarmede J. Smidts bedriegt word, tot zo lange dese zaak afgelopen is.

Twee dagen later, op Mercurii 14 October, kwam dit advies al in behandeling bij de Representanten. 8) Zij besloten hun ordinare Gedeputeerden te autoriseren de burger Louis de Koff over die verhoogde belastingaanslag van Jacob Smits te horen en ook overigens die zaak af te handelen zoals hun door het Comité Platteland was aanbevolen. Weer twee dagen later, Veneris de 16e, behandelden Gedeputeerden het geval. 9) (Het is opmerkelijk, dat 4 van de 5 presente Gedeputeerden eveneens deel hadden uitgemaakt van de 7 burgers die op 12 October het Comité tot de zaaken van het Platteland hadden gevormd.) Zij hadden de Biltse schout-gadermeester ter vergadering ontboden en deze was dan ook aanwezig. Hem werd de vraag gesteld *waarom zekere Jacob Smits in en na den Jare 1787 zo hoog is gequotiseerd, daar hij thans f.14-9-: in de consumptieve middelen moet betalen, in de plaatze van f.6-4-: zo als (hij) voorheen betaalde.* Louis de Koff repliceerde hierop, *dat de zetting van den burger Jacob Smits niet anders heeft kunnen berekend worden, vermits door de afwezigheid van veele lieden, welke anderzints hunne woonplaatzen aan de Bilt occupeerden, in den Jare 1787 dat dorp niet weinig had geleden en dat deze zetting dus algemeen was verhoogd.* Op zichzelf lijkt dit motief niet

onaannemelijk. De Bilt had veel narigheid ondervonden van de oorlog tussen enerzijds de patriotten, die in de stad Utrecht de baas waren en die hun batterijen langs de Biltse Steenstraat tot nabij het tegenwoordige „Steinenburg“ hadden opgesteld, en anderzijds het stadhouderlijke leger, dat zijn kanonnen ten Westen en ten Zuiden van het dorp had staan. De patriotten schoten graag op de voorste stellingen bij De Bilt, wat voor verscheidene inwoners een reden was om, zoals De Koff betoogde, hun huizen te ontruimen en elders onderdak te zoeken. Dat deswege de zetting voor de thuisblijvers algemeen zou zijn verhoogd, lijkt dan ook niet helemaal onlogisch. Maar Gedeputeerden wilden dit dan toch wel graag bewezen zien en zij ordonneerden de schout-gadermeester *omme op aanstaande Dingsdag de onder hem berustende manuaalen ten bewijze van zijn gezegd aan de Gedeputeerden over te leggen en bij provisie met de executie van den gemelden burger Jacobus Smits wegens verschuldigde reële en personele ongelden te superseederen.* De Koff voldeed aan de opdracht en zorgde ervoor dat de lijsten der zettingen van Oosbroek en De Bilt in de vergadering van Martis 20 October aanwezig waren. Gedeputeerden stelden ze in handen van een hunner, de burger Steenbeek, opdat deze hun zou dienen van consideratiën en advies. 9)

Het werd 13 November eer Steenbeek het schriftelijke rapport zijner bevindingen *opzigtelijk de verhoging van de quotisatie van Jacobus Smits door de Municipaliteit van de Bilt* in de vergadering van Gedeputeerden kon toelichten. 9) Het door De Koff op 16 October mondeling aangevoerde motief, dat in en na 1787 De Bilt door zo velen was verlaten, waardoor de overgeblevenen hoger moesten worden aangeslagen om de dorpsuishouding financieel sluitend te kunnen krijgen, kwam niet eens meer ter sprake. De Koff had dit betoog naar het schijnt niet kunnen waarmaken. Uit Steenbeeks rapport bleek, dat de schout het bij nader inzien over een andere boeg had gegooid. Hij had wederom de militaire omstandigheden aangegrepen en had nu het al of niet hebben van inkwartiering als criterium gesteld voor een verhoogde aanslag. Zijn argument had kennelijk betrekking op de inderdaad onophoudelijke en intensieve inkwartieringen, waarmee de dorpelingen in 1787 en volgende jaren waren bezocht. Achtereenvolgens moesten zij de regimenten van generaal Van Monster, Oranje-Nassau en Oranje-Friesland huisvesten, Pruisische huzaren, eskadrons cavallerie, enz. enz. 10) De schout had Steenbeek blijkbaar trachten wijs te maken, dat de kwartierverleners hoger in de consumptieve lasten waren aangeslagen vanwege de bij hen gehuisveste militairen. Het had Steenbeek uiteraard weinig moeite gekost die bewering aan de feiten te toetsen en de onjuistheid ervan aan te tonen. Zijn bevindingen rapporteerde hij in de volgende bewoordingen: *dat de verhoging van deszelvs - d.i. van Jacob Smits - zettingen mees alle uit voorwendzel van de bij hem te huis legging was geschied blijkens de invulling van de billetten, doch dat bij nader onderzoek gebleken was, dat*

zijne medeburen niet verhoogd zijn voor de bij hun zijnde te huisleggers, en dat ook volgens de aanschrijvinge op die zettingen geene verhoging op de huisszittende, maar wel op de gemelde te huisleggers zelve komt, van welke dan ook door den bode wekelijks twee stuivers zouden moeten worden ontvangen.

De laatste pijl op De Koffs boog betrof de turfton van Smits' echtgenote. Mijs inziens stond de schout-gadermeester met zijn motivering op dit punt het sterkst, en men zou zich kunnen afvragen of De Koff er niet beter aan zou hebben gedaan meteen met die turfton op de propfen te komen in plaats van zich eerst van twee vrij doorzichtige smoezen te bedienen, die zijn prestige natuurlijk danig hadden aangetast. Men moet dan weten, dat de ambachtsheer Mr. F. P. van Ewijck op 6 October 1783 de vrouw van Jacob Smits, Aaltje Olijslager, had aangesteld tot turfvolster, welke functie zij tot haar dood, in Augustus 1789, had vervuld. 11) Smits had zich in 1791 ook al eens bij schout en schepenen beklagd over zijn verhoogde aanslag. Dit had hem toen bij De Koff en de oude schepenen niets opgeleverd. Zij vonden geen termen voor terugbetaling aanwezig op *fundament dat die uitzettingen ten zijnen aanzien geschied zijn uit aanmerking dat de inkomsten van zijn huisgezin zeer vermeerderd waren door de bediening van zijn vrouw als Turfvolster*. 12) Deze beschikking lijkt niet onredelijk, al bedroeg de beloning van deze ambtenares dan ook maar 2 duiten per ton en was De Bilt toentertijd 2 turfvolsters rijk. Maar in 1795 stonden de zaken er voor Jacob Smits heel wat gunstiger voor. Of burger Steenbeek door de halsstarrigheid van de schout geïrriteerd was, dan wel oprecht meende wat hij schreef, of vond dat De Koff sowieso moest hangen, zijn bondig oordeel luidde als volgt: *dat wat de turfton (betréft), waarvan de Schout De Koff gewag maakte, het geen gebruik is om daarvoor op eene jaarlijksche last te worden gezet*. 9) Gedeputeerden besloten daarop, *dat de zettinge van Jacobus Smit zedder den Jare 1787 tot dezen lopender Jare 1795 zal gerekend worden tegen zes gulden jaarlijks, zodat het door hem te veel betaalde tot f.26-10-: 13) zal worden geresitueerd en goedgegeaan*. Schout en Municipaliteit kregen het bevel dit bedrag aan Smits terug te betalen en om de gemelde somme (van zes gulden) bij de volgende zettinge der consumtive lasten in rekening te brengen. 9) De Koff sloeg met deze beslissing van Ge-

deputeerden natuurlijk een vrij miserabel figuur. Het jaar daarop moest De-Koffs reputatie andermaal een veer laten, tot twee keer toe zelfs. De eerste keer betrof het nog eens zijn politieke geloofwaardigheid en weer was het Jacob Smits die hem die knauw bezorgde. Representanten hadden 12 Mei 1796 besloten, dat alle ambtenaren een loyaliteitsverklaring moesten afleggen en in de municipaliteiten moesten de schouten voor aanplakking van dat besluit zorg dragen. 14) Dit had De Koff ook wel gedaan, maar toen die publicatie prompt was afgescheurd, had hij het er verder maar bij gelaten. Dit was Jacob Smits op 13 Juni persoonlijk komen vertellen in de vergadering van het „Committé tot de zaaken van het Platte-land“. 15) De laconieke reactie van het comité zal voor Smits waarschijnlijk wat teleurstellend zijn geweest. Maar toen De Koff omtrent die zelfde tijd bovendien ernstig bleek te zijn tekort geschoten in zijn financieel beheer, waardoor hij de ambachtsheer noodzaakte hem f. 7000,— voor te schieten, 16) heeft hij toch maar besloten zijn matten op te rollen. In het najaar van 1796 verdween Louis de Koff van het Biltse toneel.

P. H. Damsté

Noten:

1. In dit artikel heb ik enige in mijn boek „Oostbroek en de Bilt c.s.“ (SHR 4, Zutphen, 1978, 90-94) vermelde feitelijkheden nader uitgewerkt.
2. Vervolg op het Utrechts Plakkaatboek (VUP), deel I, 455.
3. VUP, I, 456.
4. VUP, I, 466.
5. Rijksarchief Utrecht (RAU), Statenarchief (Staten), nr. 1058.
6. RAU, Staten, nr. 1056-8.
7. RAU, Staten, nr. 1125.
8. RAU, Staten, nr. 1056-9.
9. RAU, Staten, nr. 1071-6.
10. Gemeente-archief De Bilt (GAB), Notulen v. h. Gerecht 1766-1791, passim.
11. RAU, Archief v. d. heerlijkheid Oostbroek en de Bilt c.s. (OB), 4 v.
12. GAB, Notulen v. h. Gerecht 1766-1791, fo 153 v.
13. Dit bedrag laat zich niet geheel verklaren, mede doordat ik het verwarde betoog in Smits' klaagschrift ten behoeve van de leesbaarheid maar gedeeltelijk heb geciteerd.
14. VUP, I, 488.
15. RAU, Staten, nr. 1126.
16. RAU, OB, 9 c.

1982: EEN BESLISSEND JAAR VOOR WIJK C

Het jaar 1982 is voor een oude buurt in onze stad van bijzondere betekenis geweest. We zouden eigenlijk moeten zeggen: voor wat er nog van die buurt over is, in feite de Willemstraat en directe omgeving.

Op 9 januari begon het met een druk bezochte reünie van bewoners en voormalige bewoners, en deze maand eindigt het met een tentoonstelling in het ICU aan het Vredenburg. Daartussenin was er nogal wat

Een typisch straatfeest zoals dat in Wijk C vroeger gebruikelijk was. Het is mei 1945 en de bewoners trekken in optocht door de straten om de bevrijding te vieren.

publiciteit, veel aktiviteit van het Wijk C-Komitee en een stemming tussen hoop en vrees bij de buurtbewoners.

Een belangrijke rol in de discussie: *slopen of herstel* heeft gespeeld in het uitgebreide rapport „*Slopen nee, behoudt Wijk C*“, dat in maart van dit jaar werd uitgegeven. De slotsom ervan is dat men alleen nieuwbouw wenst in open gaten en dat voor het overige de huizen moeten worden opgeknapt in overeenstemming met de wensen van de bewoners. Dat beleid wordt ook door de gemeentelijke monumentencommissie in haar brief van 18 januari 1982 als de „meest realisabele“ (bedoeld zal zijn: *realiseerbare*) mogelijkheid aanbevolen.

Voor mensen met historische belangstelling is het rapport belangrijk vanwege hoofdstuk 2: *Wijk C vroeger* (p. 10-22), dat laat zien dat het stratenpatroon van wat vanaf de Franse tijd Wijk C zou gaan heten, in de 16de eeuw al bestond. Er is ook een bespreking van de geschiedenis per straat in te vinden en vrijwat aandacht is besteed aan afzonderlijke panden van betekenis. Tussendoor is van alles te vinden over de arme maar kleurige populatie van de wijk.

Het rapport is te verkrijgen in de buurtwinkel Willemstraat 29, en kost dan f 8,-. Een andere manier is: overmaking van f 12,50 op girorek. no. 2900 AMRO bank t.v.g. rek. no. 41.29.25.443 van C. Huiding-Stomp. Het rapport heeft grote documentaire waarde, is rijk van illustraties voorzien en telt 85 pagina's.

Grote aftrek vond een aantal mapjes met ansichtkaar-

ten van de wijk, onder meer van de hofjes en de steegjes. Alleen een serie die betrekking heeft op het bevrijdingsfeest in Wijk C in mei 1945 is nog op het al genoemde adres verkrijgbaar. Wie de oude foto's goed bekijkt gaat overigens wel wat vraagtekens zetten bij de romantische en nostalgische tonen die hier en daar gehoord worden. Veel van de alom geroemde „gezelligheid“ in Wijk C moet toch wel een ander woord zijn voor burenhulp en solidariteit waar de nood het hoogst was.

Van die sociale achtergronden zal straks meer te lezen zijn in een studie die komend voorjaar zal verschijnen. Twee geschiedenisstudenten, Henk van de Wal en Johan van de Werf, hebben er aan meegewerkt. Het gaat heten: *Wijk C, het hart klopt door. Handel en wandel van een Utrechtse volksbuurt*. Bij voorintekening zal het slechts f 17,50 kosten, later f 19,50.

Voorintekening zal mogelijk zijn op de al genoemde tentoonstelling, die op 8 december officieel werd geopend. Tot en met 22 dec. geopend, tussen 10.00-16.00 uur, ook op zaterdag. (Op 17 dec. gesloten.)

Het comité is aan het eind van dit jaar heel wat optimistischer gestemd dan in januari het geval was. Die stemming viel ook te registreren in de uitgebreide en voortreffelijke reportage die de NOS-rubriek *Van gewest tot gewest* op 10 nov. j.l. aan Wijk C gewijd heeft. De mensen die er nog wonen zijn aan hun buurt gehecht, zoals iedere rechtgeaarde Wijk-C'er dat altijd geweest is. We zullen nog van ze horen.

v. S.

TENTOONSTELLING HAAKMA WAGENAAR

In de periode van 7 t/m 28 jan. 1983 ma. t/m vr. 9-17 uur zal er op de T.H. Delft in het gebouw Bouwkunde aan de Berlageweg 1 een tentoonstelling plaatsvinden over de utrechtse restauratie-architect, de heer Th. Haakma Wagenaar. Het thema van de tentoonstelling wordt gevormd door torens. Uiterst

nauwkeurige tekeningen van o.a. de utrechtse Domtoren, de Jacobitoren en torens van Zierikzee, Zutphen, Middelburg en Weert zullen dan ook te zien zijn. Deze tekeningen hebben soms een lengte van 3,5 m lang.

DE PRINS VAN ORANJE BEZOCHT DE FORTEN OM UTRECHT IN 1840

Van een gebeurtenis als een bezoek van de Prins van Oranje leest men doorgaans niets in de kranten van bijvoorbeeld zo'n anderhalve eeuw geleden. Het mocht zelfs een toeval heten voor het geval deze of gene „kroniekschrijver“ een feit als dit zou hebben gememoreerd. Voorts is, aangezien het hier een strikt militaire zaak betrof, bovendien waarschijnlijk wel volstrekt gezwezen.

Toch is hetgeen op dit gebied te Utrecht voorviel wel ergens vastgelegd. Dit is namelijk gebeurd in het geschreven rapport en overzicht, dat telken jare door de dienst der Genie gevorderd werd van zijn respectievelijke „Directeuren van Fortificatiën“. Want zo bevatte dan het Algemeen Verslag over 1840 aangaande ervaringen, handelingen en voor te stellen verbeteringen voorzover deze Eerste Directie betrof de navolgende post betrekking hebbende op „Utrecht en Linie“; 1)

„Op den 24 Julij 1840. heeft Z.K.H. den Prins van Oranje Veldmaarschalk, de werken om deze Stad geïnspecteerd.“

Het was juist toen geen wonder, dat deze inspectie plaats greep. De mening heeft bij de militaire autoriteiten zeker voorgezeten, dat men meent met de omvangrijke nieuwe fortenbouw om de stad, gevoegd daarbij de verstreckende maatregelen dienende tot verbetering der inundatie, de grens van perfectie anno 1840 bereikt te hebben. Het bewuste bezoek diende dan ook als het ware de kroon op het werk te zetten en tevens mogelijk om een inleiding te vormen voor het weldra, namelijk op 13 augustus 1840 volgende

Koninklijke Besluit, waarbij de Vier Lunetten op de Houtensche Vlakte „in staat van verdediging gebragt“ zouden worden.

Alkmaar,

Mr. J. Belonje

Noten:

1. Algemeen Rijksarchief, Archief van Oorlog, Genie MS. - Algemeen Verslag 1e Directie van Fortificatiën, ongefolieerd.

DE TEKENAAR VAN DE DOOPSGEZINDE KERK EN HAAR ORGEL

Met belangstelling las ik in het Juli-Augustusnummer 1982 van „Oud Utrecht“ het aardige artikel van Dr. G. Oost over het orgel van de vroegere doopsgezinde kerk te Utrecht.

De man die de bijgevoegde gravures „naar het leven“ tekende was de Utrechtse kunstschilder Dirk van der Burg, de graveur was I. van Hiltrop. Beide kunstenaars werkten veel samen.

Dirk van der Burg werd 10 aug. 1721 in de Jacobi-kerk te Utrecht gedoopt als zoon van Albertus van der

Burg, kaarsenmaker en koopman uit de Potterstraat, en Pietronella de Riet. In 1772 trouwde hij met Alida van Cornegge, op 2 juni 1773 overleed hij. Hij werd begraven in de Buurkerk. Hij woonde aan het Vreeburg.

Van deze kunstschilder is veel werk aanwezig in het Rijksarchief te Utrecht. In het gemeentearchief aldaar zijn ook enige tekeningen van hem met zeer veel familiedocumenten.

Mr. Chr. P van Eeghen publiceerde een zeer interes-

sante en fraai geïllustreerde levens- en kunstgeschiedenis van deze schilder met een uitvoerig oeuvrecatalogus in „Oud-Holland, Tweemaandelijks Tijdschrift voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis” aflevering I-II en III 1942.

De schilder Dirk van der Burg had één zoon: Albertus

(1773-1849) die directeur werd van de Fundatie van Renswoude. Diens enige zoon Dirk (1798-1853) was organist in Heeze en overleed daar zonder kinderen na te laten. Veel leden van de familie Van der Burg, waartoe zij behoorden, wonen heden ten dage nog in Utrecht.

Rijswijk

Dr. A. P. J. van der Burg

GRONIEK

Regionale geschiedenis. Speciaal nummer van: Groniek. - Jrg. 16, nr. 76 (maart 1982). Te bestellen bij: Stichting Groniek, p/a Instituut voor Geschiedenis, Grote Rozenstraat 38, 9712 TJ Groningen (f 12,50 + f 4,- porto). Te koop bij: Boekhandel De Rooie Rat, Oudegracht 65, Utrecht. Ter inzage in de bibliotheek van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht (bibl.nr.: II E 89).

De beoefening van de lokale en regionale geschiedenis wordt zowel voor amateur- als vakhistorici steeds belangrijker. Ook de belangstelling van het publiek is groot: lokaal en regionaal historische literatuur gaat grif van de hand en historische genootschappen maken een stormachtige ontwikkeling door.

De vakhistorici hebben lang neergekeken op deze vorm van geschiedschrijving en beschouwden het aanvankelijk als het domein van „heemkundigen” die hun romantische en nostalgische behoeften konden bevredigen met het schrijven van „histoire scandaleuse”. Thans begint bij hen echter het besef door te breken dat er toch ook een indrukwekkende lijst bronnenpublicaties en monografieën op hun naam staat. Daarbij bleek dat er soms heel nuttig kon worden samengewerkt.

De laatste decennia komen er ook meer impulsen vanuit de vakwetenschap om zich bezig te houden met lokale en regionale geschiedenis. Deze herwaardering hangt samen met de behoefte aan correctie van het beeld der traditionele historiografie met haar eenzijdige belangstelling voor „grote mannen” en roemrijke naties. Men kreeg meer belangstelling voor het dagelijks leven van de mensen.

Ondanks deze hausse in de beoefening van dit soort onderzoek na de Tweede Wereldoorlog, is de theoretische onderbouw van deze vorm van geschiedschrijving in de kinderschoenen blijven staan. Veel vragen wachten nog op een antwoord: Hoe is de reikwijdte en relevantie? Hoe is de relatie tussen specifieke geschiedenis en algemene historie? In hoeverre kunnen begrippen, vraagstellingen en theorieën uit de sociale wetenschappen daarbij gebruikt worden? Hoe kan de samenwerking tussen amateur- en vakhistorici gestalte krijgen? Op welke manier kan streekgeschiedenis op scholen worden gebruikt?

In dit themanummer van het tijdschrift Groniek wordt getracht om op deze vragen een antwoord te geven. In het eerste gedeelte komen vooral de theoretische uitgangspunten aan bod. Het tweede gedeelte laat zien hoe de verschillende uitgangspunten uit het eerste gedeelte in de onderzoekspraktijk kunnen worden uitgewerkt. De samenwerking tussen amateur- en vakhistorici is het derde thema dat aan de orde komt. Ten slotte gaat men in op de vraag wat men met de resultaten van lokaal en regionaal onderzoek binnen de regio kan doen: toepassingsmogelijkheden binnen het onderwijs en publicatiemogelijkheden in de regionale pers.

De praktijk die in dit themanummer ter sprake komt heeft weliswaar altijd betrekking op de provincie Groningen, maar er staat zoveel algemene informatie in, dat het ook voor onderzoekers van stad en provincie Utrecht zeker de moeite waard is.

Marjet Douze

Ledenvergadering

Op 11 november, feest van de schutspatroon van de stad Utrecht, werd in de Fundatie van Renswoude de Algemene Ledenvergadering gehouden. Tijdens deze vergadering vonden o.a. enkele bestuursmutaties plaats. De penningmeester, de heer J. F. J. Hoeting, die te kennen had gegeven dat hij zijn functie wilde beëindigen, werd opgevolgd door de heer H. J. Jur-

riëns. Met een warm applaus onderstreepte de vergadering de woorden die de voorzitter aan de heengaan- de penningmeester wijdde. Sinds de heer Hoeting op 26 april 1977 aantrad als penningmeester, heeft hij de financiën van Oud-Utrecht op een uitnemende manier beheerd en de vereniging een hechte financiële basis gegeven. De nieuwe penningmeester, die sinds

19 mei 1980 deel uit maakt van het bestuur, ontving daarmee een boedel die hij graag aanvaardde en waarvan hij zei, dat hij zijn voorganger in het beheer ervan zou proberen te evenaren.

Tevens trad uit het bestuur mevrouw drs. L. M. van der Vlerk die naar Overschie is verhuisd. Zij was op 19 mei 1980 in het bestuur benoemd en hield zich met name bezig met de excursies en lezingen. Ook haar beloften de aanwezigen met een welgemeend applaus. Zij is opgevolgd door mevrouw M. Dolfen, die zich, evenals haar voorganger, gaat wijden aan de excursies en lezingen.

Na afloop van het huishoudelijk gedeelte van de vergadering sprak en speelde de heer Koen Vermey, restaurator van oude piano's en leraar aan het Amsterdams conservatorium. Op een heldere en geestige wijze sprak hij over de Van Lodesteyntafelpiano van de Fundatie, die voor deze gelegenheid naar de Collegiezaal was gebracht, alsmede over het Broedelet-giraffeklavier van het Centraal Museum, dat eveneens in de zaal stond opgesteld. Met de bespeling van beide instrumenten, het eerste in goede staat, het tweede volslagen kaduuk, oogste de spreker-musicus veel succes. Het was een schitterende voordracht met toepasselijke muziek. Dat stak niemand onder stoelen of banken.

C. S.

EEN NIEUW PERIODIEK, HET HISTORISCH- GEOGRAFISCH TIJDSCHRIFT

Vanaf februari 1983 zal een nieuw tijdschrift, het Historisch-Geografisch Tijdschrift, gaan verschijnen. Dit tijdschrift is bedoeld voor diegenen, die betrokken zijn bij de historische geografie vanwege studie of beroep, maar ook voor de omvangrijke kring van mensen met belangstelling voor historisch-geografische onderwerpen. Het Historisch-Geografisch Tijdschrift verschijnt 3 à 4 maal per jaar en zal per nummer ca. 24 pagina's omvatten.

Agenda

Woensdag 19 januari. Excursie naar de tentoonstelling „Handschriften en vroege drukken“ in het museum „Het Catharijneconvent“, Nieuwegein 63 te Utrecht. De tentoonstelling zal worden ingeleid door mw. drs. M. Caron, conservatrice van het museum en één van de samenstellers van de expositie.

Deelname max. 30 personen. Opgave bij de balie van Hotel Des Pays Bas. De kosten bedragen f 2,— per persoon, te voldoen bij de receptie van het museum. Aanvang: 15.00 uur.

De laatste jaren neemt de belangstelling voor de lokale en regionale historische geografie evenals de meer toegepaste en beleidsgerichte historische geografie ten behoeve van historische landschappen en steden sterk toe. Bij gebrek aan een geschikt medium hebben twee historisch-geografische verenigingen, te weten het Utrechts Historisch-Geografisch Dispuut (RU Utrecht) en Cluverius (VU Amsterdam) het initiatief genomen het Historisch-Geografisch Tijdschrift uit te laten geven.

In dit tijdschrift zullen naast artikelen ook recensies en een bibliografie opgenomen worden. Het tijdschrift richt zich daarbij vooral op de Nederlandse historische geografie, hoewel ontwikkelingen in het buitenland zeker niet veronachtzaamd zullen worden. Behalve artikelen over lokale en regionale historische geografie zullen ook meer thematische en toegepaste evenals meer theoretische en methodologische bijdragen een plaats in dit tijdschrift kunnen vinden.

Het abonnementsgeld van het Historisch-Geografisch Tijdschrift bedraagt f 15,— voor studenten, f 18,50 voor individuele abonnees en f 25,— voor bibliotheken en instellingen.

U kunt zich als abonnee aanmelden bij Drs. T. Stol, Grensstraat 20'', 1091 SZ Amsterdam.

maandblad oud-utrecht

55e jaargang - nummer 12 - december 1982

Redactieadres:

Alex. Numankade 199.
3572 KW Utrecht, tel. (030)-71 18 14.

Voorzitter:

U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030)-32 88 66.

Secretaris:

C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Penningmeester:

H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10, 3584 AK Utrecht,
gironkening 575520.

Ledenadministratie:

Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga,
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten,
tel. (03407)-19 86.

Redactie:

E. M. Kylstra, Wolter Heukelslaan 71,
3581 SV Utrecht, tel. (030)-51 29 40.
G. J. Röhner, Obbinklaan 18,
3571 NG Utrecht, tel. (030)-71 50 02.
A. H. M. van Schaik, Ev. Meijsterlaan 87,
3533 CL Utrecht, tel. (030)-93 92 07.
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48,
3532 GM Utrecht, tel. (030)-93 46 57.

Fotowedstrijd 1982

Vereniging Oud-Utrecht

Ondanks de uitvinding van de fotografie beschikken we over erg weinig beelden van het Utrechtse „leven van alledag“. Bekende gebouwen, belangwekkende gebeurtenissen, interessante personen, al deze onderwerpen zien we maar al te vaak terug op foto's. Maar een kindercreche, een marktkoopman, straatleven, een personeelsavond, dit soort beelden moeten we voorsnog vaak ontberen.

De Vereniging Oud-Utrecht wil haar steentje bijdragen, om de documentaire fotoverzameling van Utrecht voor de toekomst te verrijken. Elke amateur-fotograaf wordt uitgenodigd aan een FOTOWEDSTRIJD mee te doen. Hiertoe zijn tien oude fotografisch vastgelegde situaties binnen de stad Utrecht uit de jaren 1900 - 1930 afgebeeld en van onderschrift voorzien. Dit zijn foto's, afkomstig uit de afdeling Prentenverzamelingen van de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht. Aan de hand van deze fotovoorgebeelden dient de deelnemer één onderwerp te kiezen, en dit fotografisch - maar nu geplaatst in onze eigen tijd 1982 - vast te leggen.

De foto moet vervolgens beschreven worden, topografisch (waar gefotografeerd en vanuit welke posi-

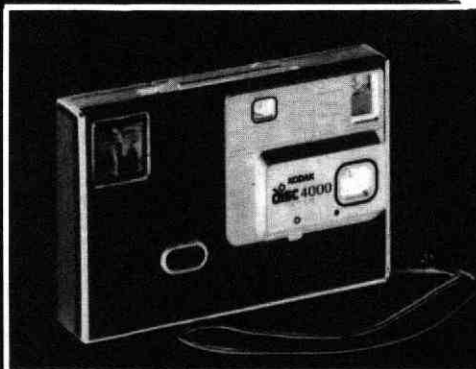
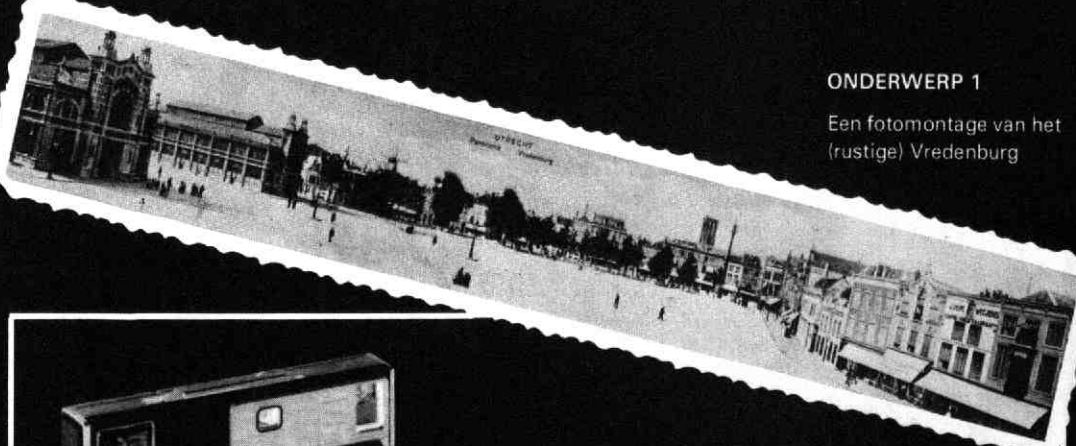
tie), technisch (welke apparatuur, belichtingstijd, etc.) en documentair (namen van gebouwen, datum van opname, etc.). Ook persoonlijke gegevens (naam, adres, telefoonnummer) van de vervaardiger mogen uiteraard niet ontbreken.

Op grond van deze fotografische, technische en inhoudelijke aspecten worden de foto's beoordeeld en - eventueel - bekroond door een jury, bestaande uit Janelle Gerritsen, werkzaam op de afdeling Prentenverzamelingen van de Gemeentelijke Archiefdienst, Cees van Dijk, chef van de Gemeentelijke Fotodienst, Boudewijn Faber, medewerker van het Informatiecentrum Utrecht, Cees Otten, journalist van het Utrechts Nieuwsblad en Casper Staal, bestuurslid van de Vereniging Oud-Utrecht. De prijsuitreiking is gepland op vrijdag 3 september om 15.00 uur in het Informatiecentrum, gevestigd in het Muziekcentrum Vredenburg. De bekroonde en een aantal geselecteerde foto's zullen van 6 tot 17 september in datzelfde ICU worden tentoongesteld, waarna deze opgenomen zullen worden in de fotokollektie van de afdeling Prentenverzamelingen van de Gemeentelijke Archiefdienst.

De **TIEN ONDERWERPEN**, waaruit een keus gemaakt dient te worden, zijn:

ONDERWERP 1

Een fotomontage van het (rustige) Vredenburg

Door **Kodak Nederland BV** te Odijk zijn twee **hoofdprijzen** ter beschikking gesteld in de vorm van een Kodak DISC camera met een unieke draaiende filmschijf.

Andere prijzen zullen nauw te maken hebben met fotografie, terwijl tevens reproducties van oude prenten beschikbaar zijn.

Reglement

1. Deelnemers dienen een zwart-wit foto, formaat 18 x 18 of 18 x 24, glanzend en afgedrukt, in te zenden, voorzien van een topografische, technische en documentaire beschrijving.
2. Deelnemers mogen met meerdere foto's aan de wedstrijd deelnemen. Maar let wel: per onderwerp één foto.
3. Vakfotografen zijn uitgesloten van deelname.
4. De inzendtermijn loopt van 15 mei tot 1 augustus 1982.
5. De foto's dienen afgegeven of opgestuurd te worden aan: Fotowedstrijd Vereniging Oud-Utrecht p/a Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numanckande 199, 3572 KW Utrecht. De beschrijving van de foto's dient aan de achterzijde *stevig* bevestigd te worden. Zorg, dat de foto('s) kreukvrij, dus afdoende ingepakt wordt (-en).
6. Ingezonden foto's worden eigendom van de Vereniging Oud-Utrecht, die deze na jury-beoordeling zal overdragen aan de afdeling Prentenverzamelingen van de Gem. Archiefdienst. Deelnemers verbinden zich hiermede geen aanspraak te maken op auteursrechten bij verdere reproductie. Negatieven blijven wél eigendom van de vervaardiger.
7. De Vereniging Oud-Utrecht stelt zich niet aansprakelijk voor het eventueel zoekraken van foto's.
8. Deelnemers, die een prijs gewonnen hebben of van wie een foto op de tentoonstelling zal prijken, ontvangen persoonlijk bericht van de prijsuitreiking en de opening van de tentoonstelling op 3 september 1982.
9. Over de uitslag van de wedstrijd is geen correspondentie mogelijk.

ONDERWERP 2

Economische vooruitgang?

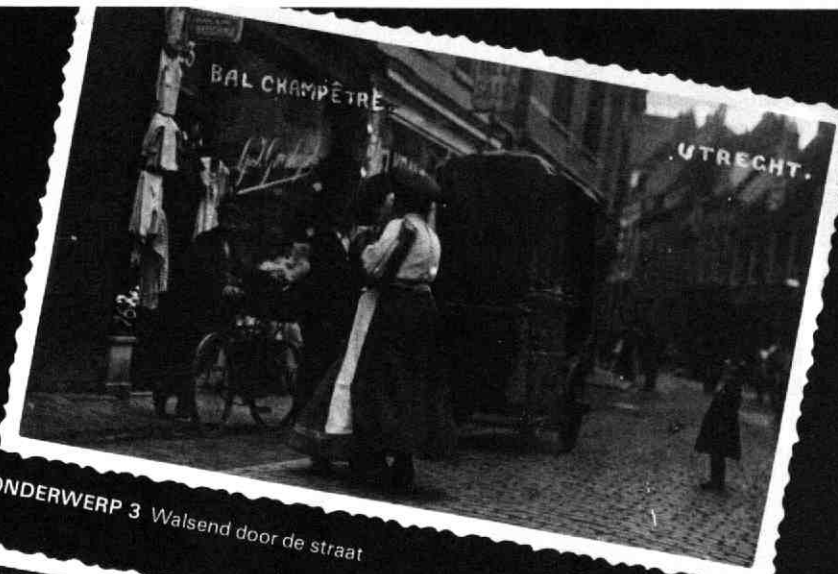

ONDERWERP 4

De „gegoede“ middenstand poseert...

ONDERWERP 6

Braaf in de schoolbanken

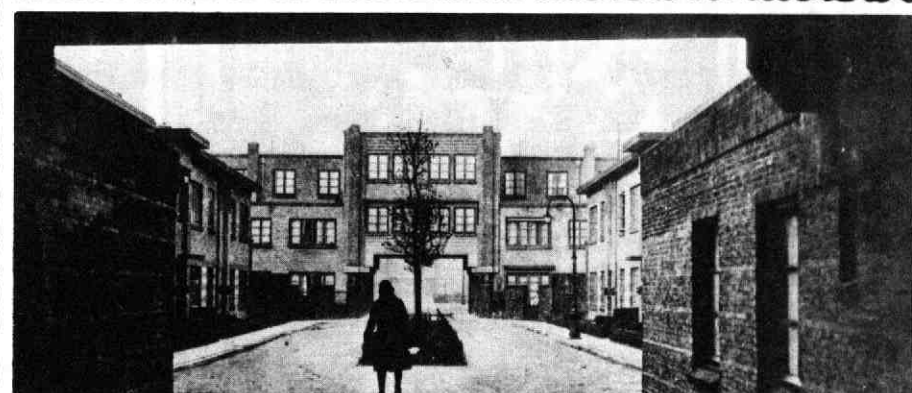
ONDERWERP 3

Walsend door de straat

ONDERWERP 5

Rioleringswerkzaamheden

ONDERWERP 7

Nieuwbouw met een „moderne“ onderdoorgang

ONDERWERP 8
Straattipe met sigaar

ONDERWERP 9 (Zwijgend) voor de vrede

ONDERWERP 10

De wasmachine vóór
de huisdeur